

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYEDIK KÖTET

(590., 591., 592. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

TARTALOM.

DXC. SZÁM.

	Lap
ETHIKA A GYAKORLATI ÉLETBEN. — Csorba Ferenctől _ _ _ _ _	1
A MAGYAR IRODALOM MEGISMERTETÉSE KÜLFÖLDÖN. — Ifj. Wlas- sics Gyulától _ _ _ _ _	37
AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG SZELLEMI ÉLETE. (I.) — György Lajostól	50
ARANYBICSOK. — Elbeszélés. — Gyallay Domokostól _ _ _ _ _	73
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Özveggy.</i> — <i>Elvégeztetett?</i> — Reményik Sándortól	83
ERDÉLY MAGYAR KÖZOKTATÁSÜGYE. — Gál Kelemtől _ _ _	85
KÉPZŐMŰVÉSZET. — 1. <i>Száz év szobrászata.</i> — Farkas Zoltántól.	
2. <i>A tavaszi évad képzőművészeti eseményei.</i> — Ybl Ervintől _	133
IRODALOM. — <i>Széchenyi naplóinak újabb kötete.</i> (Viszota Gyula: <i>Gróf Széchenyi István naplói.</i>) — Dékány Istvántól _ _ _ _ _	155

DXCI. SZÁM.

	Lap
HERCZEG FERENC. — Surányi Miklóstól _ _ _ _ _	161
AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG SZELLEMI ÉLETE. (II.) — György Lajostól	186
A TÁRSADALOM MEGISMERÉSE. (I.) — Dékány Istvántól _ _ _ _	241
NEM LÁTTÁK BENNE A JÓSÁGOT. — Elbeszélés. — Voinovich Gézától	275
KÖLTEMÉNYEK: <i>A végtelen felé.</i> — Réz Gyulától. — <i>Tűz.</i> — <i>Az óra.</i> — Vietórisz Józseftől _ _ _ _ _	284
SZEMLE: 1. <i>Az amerikai Unio ünnepe.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Még egyszer Világostól Trianonig.</i> — Nagy Miklóstól.	
3. <i>Külső segítség nélkül vívták-e ki a szerbek függetlenségüket és szabadságukat a török uralom alól?</i> — Németh Józseftől _ _	287
IRODALOM: 1. <i>Történelmi rege a honfoglalásról.</i> — (Kozma Andor: <i>Hcnfoglalás.</i>) — —s.-tól.	
2. <i>Az Ormánság naturalistája.</i> — (Kodolányi János: <i>Szép Zsuzska.</i> — <i>Börtön.</i>) — —ky —s.-tól _ _ _ _ _	313

ETHIKA A GYAKORLATI ÉLETBEN.

Spencer Herbert *Alapvető elvek* (First Principles) című műve XXIII. fejezetében azt fejtegeti, hogy minden természeti alakulás két folyamatból: a növekvés és a pusztulás folyamatából áll. Idővel — néha mérhetlen hosszú idők után a nyers elemek, miután tömörséget, szépséget és a gyümölcs-hozás erejét kapták — kezdik megteremni saját pusztulásuknak csíráit. Beáll a bomlás, hogy minden ismét visszajusson oda, ahonnan indult.

Minden természeti alakulás csak a folyamat első szakában előrehaladás. Második felében hanyatlást jelent.

E törvény azonban csak a természetnek fizikai jelenségeire áll. Ahol a lélek hatalmába tudja keríteni a fizikumot, ott a pusztulásnak e törvénye nem tud erőt venni. Ott a fizikai iránylatok tovább is szolgálják a haladásnak, az emberiség sorsa javításának ügyét.

Úgy látszik, mintha az Egyesült Államokban — amelyek hirtelen emelkedtek a jólétnek szédítően magas fokára — sokan vannak, akik e tételnek igazságában keresik a lehetőséget és biztosítékot arra, hogy ez államok tovább is megmaradhassanak azon a polcon, amelyre jutottak és még feljebb emelkedjenek.

E felfogást — amely szerint a léleknek az egyéni, társadalmi és állami életnek minden legrejtettebb vonatkozásában állandóan túlsúlyal kell érvényesülni az anyagi és általában a fizikai dolgok és ezek vonatkozása fölött — Coolidge, az Egyesült Államok elnöke, ez államok 150 éves fennállása alkalmával, Philadelphióban létesített — világkiállítást megnyitó beszédében mint ez államok alapítóitól eredő legértékesebb hagyományt ünnepelte.

Raymond György, a Washington-egyetem tanára, ez államok egyik legelismertebb bölcseje és költője pedig *Ethika és természeti jog* («Ethics and natural law» — G. P. Putnam's Sons New-York, London) cím alatt nemrég megjelent művében egy új etikai rendszert dolgozott ki, amelynek alapjául e felfogás szolgál.

E mű, — amelyet az Egyesült Államoknak és Angliának egész sajtója nagy hozsannával fogadott és behatóan ismertetett — abból indul ki, hogy vágyaink egyrészt fizikai, másrészt pszichikai jellegűek.

Az előbbieket oly dolgokban keresnek és találnak kielégülést, amelyeket csakis mások kizárásával élvezhetünk; vagyis, amelyek oly természetűek és jellegűek, hogy ugyan egy időben, — t. i. akkor, amikor azok a mi vágyainkat elégítik ki — mások vágyainak kielégítésére nem is szolgálhatnak. Ilyen pl.: az étel, melyet — jelesül ugyanazt a darab ételt — egyidejűleg több ember nem fogyaszthat el.

Ezzel ellentétben a lelki vágyak olyan dolgokban keresnek és találnak kielégülést, amelyekben másokkal egyidejűleg részesedhetünk, anélkül, hogy a mi részünk — annak folytán, hogy azt másokkal együttesen, közösen kapjuk, csökkenne. Ilyen pl.: valamely tájnak képe, a zene, a költészet, valamely érv, az igazság stb., amiket egyszerre többen láthatunk vagy hallhatunk anélkül, hogy élvezetünk annak következtében, hogy azt mások is látják vagy hallják — ki-sebbedne.

Mindezekhez — vagyis lelki vágyakozásunknak minden tárgyához — látásunk és hallásunk, vagyis szemünk avagy fülünk útján jutunk. Míg többi érzékünk fizikai jellegű vágyaink elérésének közvetítésére szolgál.

A tárgyoknak, amelyek felé utóbb említett vágyaink irányulnak, állatias önző jellege, — azoknak pedig, amelyek felé lelki vágyaink törekednek: humanus és altruisztikus természete van.

Mindkét csoportbeli, — vagyis mind testi, mind lelki, — vágyainknak bizonyos mérvig való kielégítése életszükségletünk. Az erkölcshez önmagukban közük nincs. Ami e vágyakat az erkölccsel kapcsolatba hozza: az a jelenség,

hogy a testi és a lelki vágyak gyakorta egyidejűleg jelentkeznek. Mindegyik mást kíván. Összeütközés támad közöttük — aminek tudatára a lelkiismeret útján jutunk.

Ez — t. i. a lelkiismeret — irányítja a gondolatunkat, figyelmünket arra, hogy bensőnkben a két rendbeli vágy ellentétbe jutott, hogy ott ennek folytán egyenetlenség támadt, e figyelmeztetést mindaddig folytatja, míg annak felismerésére nem jutottunk, hogy a megzavart egyensúlyt bensőnkben helyre kell állítanunk, hogy e két rendbeli vágynak összhangba hozatala érdekében valamit tennünk kell.

Azt azonban, amit ennek, — jelesül a lelkiismeretnek figyelmeztetése — folytán teszünk, lényegileg már nem a lelkiismeret végzi. Ebben a fő szerepet a vele kapcsolatos egyéb tényezők — mint józan eszünk, jó érzékünk és vallásos hitünk — viszi. Maga, a lelkiismeret befejezte, akkor a maga hivatását, midőn figyelmeztetett, hogy eltévedtünk az erdőben és segített megmutatni az utat, amelyen annak útvesztőiből kitalálhassunk. De más kalauz van hivatva arra, hogy azokból kivezessen. Ő olyan, mint az iránytű, amely egymagában nem viszi révbe az eltévedt hajóst. Oda ez — az iránytű figyelmeztetése nyomán — csak úgy ér el, ha mozgósítja gondolkozó eszét is. Sőt kívánatos, hogy nézze a térképet is, amelyen mások tapasztalatainak eredményei vannak feljegyezve.

Az erkölcs forrása a test és a lélek egymással ellenkező vágyainak e most említett összeütközésében és abban az öntudatos ténykedésünkben van, amellyel a lelkiismeretünkben támadt ez összeütközést akként igyekszünk elrendezni, hogy e két rendbeli vágyak között oly összhang álljon elő, amelyben a vezető szerepet a lelkiek viszik. Ez illeti meg ez utóbbi vágyakat. Ezt biztosítjuk számukra. Tovább azonban érdekükben nem megyünk. A két rendbeli vágy között ugyanis összhangra és ebben a lelki vágyak számára irányító uralkodó állás teremtésére van szükség, — ámde soha nem arra — és nem is szabad soha arra törekedni, hogy a lelki vágyak a testieket teljesen elnyomják, hogy a lelkiek, a testieknek teljes eltüntetésével, egymaguk érvényesüljenek.

Az erkölcsi viselkedés most vázolt törvénye épp oly

állandó, önmagát érvényre juttató természeti törvény, mint azok, amelyekhez testi egészségünk igazodik. Az erkölcs maga nem egyéb, mint a lelki vágyakat uralomra juttató ez összhangnak külső kifejezése.

Az erkölcsnek e felfogása — amely szerint az a lelkiismeretben érvényre jutó vázolt természetű törvényen alapszik — megfelel annak, amit a bölcselet világtól távol álló köznapi felfogás tart. De emellett nincs ellentétben az ezen világ körében harmadfél ezred óta felszínre került legkülönbözőbb elméletek egyikével sem. Ezért is kiválóan alkalmas arra, hogy ez elméletnek mintegy összekötő és kiegyenlítő közös alapot szolgáltatasson.

Ezenkívül — mert minden erkölcsi cselekedetet egy egyes törvényre vezet vissza, amelyben ezek közös ismérvre találnak, — kulcsot ad kezünkbe annak megállapítására, mely cselekményeket lehet és kell erkölcsösöknek tartani és mily irányban kell haladnunk, hogy abból, ami erkölcstelen, erkölcsös legyen.

Szerzőnket bizonyára ez csábította arra, hogy elméletének beható fejtegetése után, — kezében ennek világtól fátylójával — ő, a vérbeli amerikai, a csikágói polgármester fia, szemlét tartson az Egyesült Államok gyakorlati életének minden nyilvánulásán s az egyénnek a családhoz, az iskolához, a társadalomhoz, a közgazdasági, valamint a politikai élethez való minden viszonylatában konkrétan igyekezzék megállapítani azt, hogy mi az erkölcsös és mi az erkölcstelen s hogy mire kell törekedni, hogy az erkölcstelen állapot erkölcsössé alakuljon.

E cikkünkben e szemlét akarjuk fővonásaiban visszatükröztetni. Nemcsak azért akarjuk ezt, mert annak a kritikának a során, amellyel szerzőnk az Egyesült-Államok állapotait illeti és azon utakon, amelyeket azok javítására kijelöl, a legmodernebb nyugati eszmék gazdag tárházának sok megkapóan érdekes és értékes kincse bukkanik elénk, hanem azért is, mert abban — sajnos, inkább csak abban — amit az Egyesült Államok életének különböző nyilvánulásában kifogásolni valónak talál, meglepően sok hasonlóság van a mi viszonyainkhoz. Azok az útmutatások pedig, amelyeket ezek-

nek megjavítására ajánl — abban a khaotikus helyzetben, amelyben mi az ethikai felfogás tekintetében főleg a nagy háború óta vagyunk — bizonyára segítségünkre lehetnek abban, hogy az az irány tudjon megerősödni, amely nemzeti erőnk gyarapodásának érdekeit szolgálja.

Kezdem a család alapításával.

A házasulandóknak tisztába kell jönni azzal, hogy a másik félnek melyek azon tulajdonságai, amelyek reá vonzerőt gyakorolnak? Testiek vagy lelkiek-e ezek? Melyik van a kettő között túlsúlyban? Lehet-e hatásuk állandóságában bízni?

A legalaposabb választ ezekre bizonyára a próbaházasság adhatná meg. Ez azonban nyomasztólag hatna a házasság méltóságára és jelentőségére, — amit mindenkép meg kell óvni. De meg egyéb hátrányokkal is járna. Így azzal is, hogy a házassági frigykötésénél még kisebb lenne a meg gondoltság.

Azon kell lenni, hogy a fiatalság kerülje a pajtáskodást oly más nembeliekkel, akik házassági szempontból nem ille- nek hozzá. A házasságot pedig, — sőt már a jegyváltást is — odázni kell, míg a felek egymás jellemének alapjait, felfogását és törekvéseit kölcsönösen nem ismerik. Alaposan és idején érdeklődni kell az iránt, kik a másik félnek barátai, melyek a kedvtelése stb.? Csakis ha mindezek tekintetében megnyugtató értesülések vannak és a szülők véleménye is kikéretett, szabad házasságot kötni.

De mi történjék akkor, ha a házasság minden elővigyázat mellett sem sikerült? Lehessen-e elválni? És ha igen, könnyen történhessék-e vagy csak igen fontos okból?

Könnyen semmi esetre sem. Minden érv, amely a könnyű elválás, vagy — ami ezzel lényegileg egy — a szabad szerelem mellett szól, azt a felfogást támogatja, amely az életnek tökélyét nem a magasabb, hanem az alacsonyabb rendű vágyak kielégítésében keresi. Másrészt azonban azt a felfogást sem lehet helyeselni, amely az elválást teljesen lehetetlenné akarja tenni, vagy ezt csupán a fizikai hűtlenség esetére engedni meg.

A házasságnak mindenkifölött lelki köteléknek kell lennie. Nem ritka az oly eset, amelyben a házassági kötelékeknek csakis a lelki étellel kapcsolatos vonatkozásai szenvedtek

sérelmet, de e sértés a másik félnek szempontjából nem kevésbé súlyos s nem kevésbé nehezen viselhető el, mint a fizikai hűtlenség. Lehetővé kell tenni, hogy tisztán a lelki élet körébe tartozó okokból is helye lehessen elválásnak. Nem lehet kívánni, hogy akkor, amikor az egyik fél viselkedése folytán a házasságnak igaz jellegét és célját legsúlyosabban sértő helyzet állott elő, a másik fél — tisztán azért, mert a fizikai hűtlenség nem forog fenn, avagy ez nem bizonyítható, — sűrű vértanúja legyen kénytelen lenni a házasság intézményének. Elvégre az intézmény van az emberért, nem pedig az ember a házasságért. . . .

A gyermekek családi nevelésében vezérelvnek a szeretetnek, a reménynek és a hitnek kell lennie. Szeretetnek a gyermek és annak természete iránt. Reménynek az iránt, amivé ez fejlődhetik, és hitnek arra nézve, hogy e fejlődésnek előidézésében a gyermek megfelelőleg irányított értelmi és érzelmi világának döntő szerepe lehet.

Azokat, akik körülöttünk vannak, önkénytelen két csoportba osztjuk. Olyanokra, akik személyiségünket velünk egyértelműleg fogják fel és akik ezt nem teszik. Az előbbiekhez vonzódással, gyakran szeretettel vagyunk, az utóbbiakkal szemben pedig közönyt, sőt sokszor ellenségességet érzünk. Azoknál, akikhez vonzódunk: gondolataink, érzéseink és cselekedeteink, keletkezésük és nyilvánulásuk minden módozatában, tetszéssel találkoznak, azokra pedig, akiket szeretünk e módozatok még továbbmenő hatást gyakorolnak és gyakran azok utánzására készítetik őket.

A szülőnek és általában a gyermek hozzátartozóinak mindenkor e csoportok elsejébe kell tartozni. Nekik még akkor is szeretetet kell mutatniok, ha erre a természet netalán nem ösztönözné is őket. Sok gyermeknek azért kínszenvedés az élete, mert nélkülözi a tudatot, hogy otthonában van valaki, aki szeretettel és elismeréssel van hozzá, aki őt valódi mivolta szerint kész értékelni. A gyermeknek e szenvedése azt a lelki vágyat juttatja kifejezésre, amely biztosítást óhajt a tekintetben, hogy ő is tud valakinek hasznára, segítségére és megelégedésére lenni. Vétket követ el az, aki az emberi jóság ekkép nyilvánuló csírait nem a szívnek éltető

melegével, hanem a folytonos hibáztatások és korholások fagyasztó hidegével fogadja.

A reménynek a jellem fejlesztésében talán még nagyobb jelentősége van, mint a szeretetnek.

Tanítónak, tanárnak, prédikáló lelkésznek nem volna szabad olyat alkalmazni, aki nem optimista.

Az olyan tanár, aki csak folyvást komolyan figyelmeztet és emléttet, vagy az olyan felügyelő, aki állandóan csak kémkedik és kritizál: nem kelti fel az ifjú lelkében a magasabb rendű vágyakat, melyek a jellemképzésnek legfőbb emeltyüi. A tanárnak mindenekelőtt e vágy keltésére kell törekedni és pedig azzal a reménnyel, hogy ez igyekvését — a gyermek fejlődési képességének csodás nagyságánál fogva, — siker fogja követni. Aki gyermeknek tanítására vállalkozott, annak sohasem szabad szeme elől tévesztenie azt, hogy mindannyian Istentől eredünk s hogy — miként a patakban, ha ez forrásától már jó messze eltávozott is, rendszerint megvannak az eredetnek vizei és az ezekben rejlő tulajdonságok: úgy a legtöbb tanítványnak bensejében fel lehet fedeznie az isteni eredetnek nyilvánulásait. Csak törekedni kell erre.

A hit nevelési érdekekből talán még a reménynél is jelentősebb.

A gyermek azt, hogy ő szeretetünknek és reményünknek tárgya, leginkább annak észleletéből érti meg, hogy meg van a hitünk és bizalmunk arra, hogy válságos esetekben nála a nemesebb vágyak az alacsonyabb fölött győzedelmeskedni fognak.

A lelkiismeret szavának első nyilvánulásának a gyermek jellemének képzése szempontjából kiváló jelentősége van. Ezeket a gyermek csak érzi, a nélkül, hogy azokat még igazán értené. De épp ezért e nyilvánulásokat mindig bizonyos tekintély erejével ható titokzatosság kíséri, amiből az a benső félelemmel és titokzatossággal ható tisztelet fakad, amelyet a latin reverentiának nevez.

E mindenekelőtt jelentős érzést gondosan ápolni kell. Segíteni kell a gyermeket abban, hogy az erre meglévő hajlandóság benne kifejlődjék, mert minden, ami él, ha el van nyomva, elpusztul, míg gyakran, ha csak egy kis

éltető levegőt kap, nemcsak, hogy megmarad, hanem gyarapszik is.

A reggeli vagy esti ima, melyre az anya oktat, az isteni segítség iránti való vágyakozást kifejező néhány sor, amelyet az apa valami lelki vagy erkölcsi tekintélyű könyvből felolvas és a néhány magyarázó szó, amellyel ezt esetleg kíséri: e tekintetben sokat érhet. Nem szabad azonban a gyermek figyelmét ilyenekkel túlterhelni.

A szereteten, a reményen és a hiten, továbbá a belső titokzatteljes tisztelet érzésén kívül, természetesen még egyéb tényezőknek is hivatásos szerepe van a gyermek erkölcsi fejlesztésében. Ezek közt első helyen a nyíltság, az igazmondás és a megbízhatóság áll.

A családi életben alig lehet valami fontosabb, mint hogy az ifjak rendíthetetlenül bízzanak az idősebbek rokonszenveljes érzésében, megfontoltságában és igazságosságában. Ahol e bizalom nincs meg, — különösen ha e helyzethez a korholástól vagy büntetéstől való félelem is járul, — a gyermekben oly impulzusok támadnak, amelyek arra készítetik, hogy ne viselkedjék őszintén, hogy másokat megtéveszteni legyen hajlandó. Ha a gyermek egyszer-kétszer engedett ily impulzusoknak: e megtévesztésre való hajlandóság megrögződhetik benne, — aminek a jellemfejlődésére végzetes következményei szoktak lenni.

Igen fontos nevelési tényező még a lelki tisztaság, ami alatt azt értjük, hogy a gyermeket oly érzelmi és gondolatvilág hassa át, amelyben a magasabb, vagyis a szellemi vágyakat az alacsonyabb, vagyis a fizikai vágyak minél kevésbé fertőzik meg. Ez természetesen a nemi életre is vonatkozik.

Fiúkkal és leányokkal egyaránt idejekorán meg kell értetni, hogy társadalmi megbecsülésük, egészségük és jellemük fejlődése szempontjából egyaránt mily következményekkel járhat a lelki tisztaság követelményeinek e téren való figyelmen kívül hagyása.

Az erkölcs igényei a jó modor ápolására is kiterjednek. Az előzékeny beszédmód, a testnek ápoltsága és a csínre tekintő öltözködés azért is jelentős, mert kifejezője annak

az altruisztikus érzésnek, hogy lehetőleg kellemesen hassunk embertársainkra . . .

A latin *educatio* szónak etimológiai értelmezése szerint a nevelés az értelmi elemnek az ezt nélkülöző környezetből való kivezetését, vagyis a léleknek a hozzá nem illő anyagias behatásoktól való megtisztítását jelenti. E szerint a nevelés — különösen pedig az iskolás korról kezdődő nevelés: — a lelki és észbeli fejlődésnek, a testi és fizikai környezet nyomasztó hatásaival szemben való érvényre juttatása.

E meghatározásban benn van annak indoka, miért kell a tanításnak minden rendű iskolában olyannak lennie, hogy minél inkább ápolja a félelemmel és titokzatszerűséggel járó tiszteletnek, továbbá az ész és szellemi tekintély forrásai iránt tartozó kötelezettségnek érzését.

E tekintetben jó szolgálatot tehet az is, ha az iskola falain nagyobb táblázatokot helyezünk el, amelyeken a helyes erkölcsi viselkedésnek némely általánosan elismert szabálya, esetleg pld. a tizparancsolat egyik vagy másik rendelkezése van könnyen olvashatóan írva. Ami magát a tanítást illeti, semmikép sem helytálló az a felfogás, amely szerint annak sikere attól függ, hogy mily mérvben tudjuk azt a tanulóknak élvezetessé, mintegy mulatságszerűvé tenni.

Az, hogy valamely foglalkozás erőmegfeszítést kíván, — ha ez nem megy túlságba — nem teszi azt az ifjú előtt kevésbé tetszetőssé. Mutatja ezt a sport, ami oly sokakra gyakorol vonzerőt, pedig legtöbb játéka nem kis erőfeszítést igényel. A nevelés sikerének problémája nem abban áll, hogy az a tanulóknak minél inkább könnyű legyen, hanem abban, hogy érdeklődését minél inkább fel tudja kelteni.

E végből nem elég az, — amit általán tenni szoktak — hogy a gyermek lelki szemei elé rajzolják mindazokat az előnyöket, amelyek a tanulás folytán reá hárulhatnak, hanem eléje kell tárni azokat a módokat és ezeknek kiviteli részleteit is, amelyek fölött az ifjúnak úrrá kell lennie, ha igazán sikert akar elérni. Meg kell értetni vele, hogy még a legnagyobb szellem sem lesz képes annak szolgáltatására, amire a természet kegye neki a képességnek alapjait megadta, ha lelkében nem ég a vágy, hogy az általa elérhető legtöbbre törekedjék.

A tanítás módszerének olyannak kell lennie, hogy mindenekelőtt e váagnak felkeltésére szolgáljon. A tanárban pedig — amint ezt már említettük — meg kell lenni a hitnek és a reménynek, hogy ezt még a legmélyebben szunnyadó lélekben is felébresztheti, s hogy az ifjú lelkének fejlődési lehetőségei úgyszólván határtalanok.

A sportszerű versenyeget, mint a lelki vágyak felkeltésének jelentős eszközeit az iskolákban, — de azok elvégzése után is — támogatni kell.

A coeducatio, vagyis a kétnembeliek együttes nevelése, kétes értékű eljárás.

Jó lehet kis helységekből. De itt is félő, hogy a fiúk kevésbé udvariasak, a lányok kevésbé szerények és mindketten kevésbé úri viselkedésűek lesznek. Hátrányos ez a különben oly sok előnnyel járó versenyvizsgák tekintetéből is. A fiúk — még a legbecsvágyóbbak is — elmaradnak a vizsgákról. Hasonlóan a lányokkal közös önképzőkörökből is inkább oly tereken keresnek elfoglaltságot, ahova a lányok őket nem követhetik. Még jó, ha ez athletika és nem büntanyák látogatása.

Az iskolai tanulmányok bevégzése után nem kell az ifjat tovább is felügyelet alatt tartani. Ez időtől fogva vigyázzon önmagára és tanuljon önuralmat. Csak így jut el felelősségének és annak tudatához, hogy miként most már az ő dolgaiba nem avatkozik be senki: neki sem szabad senkit akadályozni abban, hogy az is a saját meggyőződését kövesse, saját életét szabadon élje.

Valószínű, hogy az ifjú annak a szabad mozgásnak a során, amit eképen ez időtől fogva élvez, hamis tanításokkal és a bűnös élet nyilvánulásaival is fog találkozni. Ez azonban ne legyen akadálya a szabad mozgás megengedésének. Az ily találkozások révén szerzett tapasztalatok mozdítják elő leginkább a hamis tanok megcáfolására és a bűnös élet jó irányban való reformálására szolgáló képességet. Ekkép növelik a közügy szolgálatára való alkalmasságot. Akinek ilyes tapasztalatokban sohasem volt része, aki minden legkisebb apróságban is mindig gonddal igyekezik mások útmutatásához igazodni: az rendszerint kevés erkölcsi befolyást tud gyakorolni.

A nevelésnek érintett irányelveit meglett korban is szem előtt kell tartani. Ily elv mindenekelőtt a reverencia, a lelki vagy szellemi tényezőkkel szemben. Ilyen továbbá a tisztelet a szülőkkel és a meghajló engedelmesség a tekintélyekkel szemben.

Ezen erények tesznek alázatossá a meg nem ismerhetővel szemben és ezek készítetnek, hogy magunkat a tapasztaltabbak véleményének alárendeljük, valamint, hogy lelki ismeretesen hajtsuk végre azoknak utasításait, akik rendelkezésre jogosultak.

Főleg ez erények gyakorlása fejleszti az értelemben és a jellemben azon szellemi elemeket, amelyek nélkül a fel fogás felületes, a látkör korlátolt és a törekvés sikertelen szokott maradni.

A gondolat mélységét mindig a fölöttünk és körülöttünk lévő erők titokzatossága adja meg. Aki igazán széles lát körű, az meghajlik azok előtt, akik tapasztalatokat szereztek, ezeknek gyümölcseit értékeli s igyekszik azokat lehetőleg a saját hasznára fordítani.

Az ily ember ugyanily irányú magatartást követ a körülötte lévő jogrenddel szemben.

Lehetnek ugyan esetek, mikor igazolt az, hogy valamely szokás, hagyomány vagy törvény szentesítette intézmény előtt nem vagyunk készek meghajolni, de ez alig fordul elő más kor, mint amidőn ily intézmények érvényre jutásának módjai elavultak és reformra szorulnak. Nagyon ritka eset az, hogy valamely történeti intézmény alapjául szolgáló elveknek változtatása lenne helyes. Rendszerint csak arra van szükség, hogy megtaláljuk a módokat, amelyek révén ez alapelvek és azok szelleme a változott viszonyoknak megfelelően nyilvánulhasson.

E módok keresésénél, — de különben is — nagy jelentősége van annak, hogy az adott lehetőségek szerint egyes embertársainknál azon vágyak felkeltésén munkálkodjunk és azon vágyakat igyekezzünk bennük felébreszteni, amelyek őket elmélkedésre serkentik.

Ez szokott azok szeme előtt lebegni, akik vallásuk kívánalmainak a legapróbb külsőségekből az esetben is meg-

felelni igyekeznek, ha annak tanítását talán nem mindenben tartják megfelelőnek. Érzik, hogy a vallásnak az értelmi és érzelmi vonatkozásokra egyaránt elmélkedésre késztető hatása van. Példájuk révén igyekeznek ekkép erre családjuk és más embertársaik figyelmét felhívni. Ugyanez okoknál fogva tartják meg a legszigorúbban a vasárnapi munkaszünetet és vesznek tevékeny részt a közjó előmozdítására irányuló különböző mozgalmakban.

Aki igazán akar, az bizonyára könnyen fog ily tevékenykedésben való részvételre megfelelő teret találni. Már ifjú korban szem előtt kell tartani, hogy az emberben minden iránt könnyen támad érdeklődés, amivel igazán kész foglalkozni. De a későbbi korban is ily készség mellett bátran meg lehet ragadni a rendes munkának körén kívül álló tevékenykedési alkalmakat, különösen pedig meg kell ragadni az olyanokat, amelyek a magasabbrendű vágyak felkeltésére kiválóan alkalmasak.

Az Egyesült-Államok történetében a legbiztosabb jelenségek egyike a lelki élet fejlesztését előmozdító sok egyesület. Nem szükség, hogy kifejezetten ez legyen a céljuk. Az olvasó, irodalmi, zenei sőt a színművészeti egyesületek is mind e célt szolgálják. Ezek is mind a lélek nemesebb vágyait, ezeknek a testi vágyak fölött való uralkodói hivatottságát emelik érvényre. Nem szabad ezeknek a test fejlesztését szolgáló egyesületek mellett háttérbe szorulni.

Nem pusztá szólam az, hogy az erény — jelesül a lélek uralomrajuttatása — önmagában hordja jutalmát. E jutalom az a tudat, hogy — alacsony természetünket leküzdve, — lelkünkben oly összhangot teremtettünk, amelyben a magasabb vágyak uralkodnak s hogy ezen összhang révén — embertársainkkal való vonatkozásban is — megszereztük lelkünknek békéjét. E tudat, mind lelkünk tevékenységének, mind nyugalmanak időszakaiban, óriási értékű. Az élet minden örömét csakis e tudat birtokában tapasztalhatjuk és élvezhetjük zavartalan teljességgel. Ez élvezet, valamint általában az élet minden lelkesítő hatásának gyönyöre, csakis annak jut osztályrészül, aki — e békének megteremtésével — lelkének teljes fogékonyságát megtartotta s akinek lelke ilykép

a kívülről és felülről jövő befolyások számára is mindig nyitva áll; azt ezek áthatják.

Az eszményi szépségnek tárgyai közé tartozik a mód, ahogy az ilyen — a mindenséggel való kapcsolatnak érzésével áthatott — ember a reá boruló fizikai helyzet nehézségein felül tud emelkedni. E módnak bája ahhoz a virághoz és illathoz hasonlít, amely a legtüskésebb bozótot is ellepi, ha a benne rejlő életerőnek tényezőihez a kívülről és felülről jövő nedvességnek és napnak ereje is csatlakozik.

Csak az ily lélek ad biztosítékot arra, hogy a sors minden viszontagsága között megőrzi a szellemi szabadságnak tudatát, amely egyedül képes teljes boldogságot adni.

Ha azt akarjuk, hogy életünk inkább mennyországhoz, mint pokolhoz hasonlítson: az első feltétel és lépés, hogy fizikai testünket — a palotát és templomot, amely magasabb természetünk trónját és szentélyét őrzi, — úgy gondozzuk, hogy e magasabb rendeltetésnek megfelelhessen.

Mindig szemünk előtt kell tartani, hogy a test szolgálja a léleknek, amelyet mindig gondozni kell, mert egészségétől és erejétől függ, hogy szolgálata hatályos lehessen.

Ilykép a testi egészség és erőnek ápolása elsőrendű lelki érdek és mint ilyen, az erkölcs birodalmába tartozik.

Táplálkozásunknak mennyiségileg és minőségileg megfelelőnek kell lenni. Erre legtermészetesebb útmutatást az étvágy adja, amit azonban csakis a bennünket mindig és mindenüvé kísérni hivatott lelki megfontolások vezérlő befolyása mellett szabad követni.

Mélyebben, mint ez általán tapasztalható, kell az emberekbe bevésni, hogy nem való mindenkinek minden étel, hogy gonddal meg kell válogatni, mit eszünk. Milliók szenvednek dyspepsiában, mert sem ők, sem pedig étkezésük ellátásának intézésére hivatott hozzátartozóik még azt sem tanulták meg, hogy oly közönséges dolgok, mint a friss kenyér, friss gyümölcs, disznóhús vagy bizonyos édes sütemények némely emberre méregként hatnak. Minden embernek — gyermekeknél a szülőknek és a gyámoknak — első kötelességeik közé tartozik annak kitapasztalása, hogy ő, illetve a gyermek, mily ételeket tud könnyen emészteni. Ezenkívül a kényesebb gyomrúak-

nál lehető gondot kell fordítani arra, hogy az ételekben, sőt azok készítési módjában is, változatosság legyen, mert az újabb orvosi tapasztalatok szerint a változatosságban van a dyspepsiának leghatalmasabb ellenszere.

A teára, kávéra, dohányra és általában azon izgató szerekre nézve, amelyekben való mértékletlenséggel csak önmagunknak ártunk, szabálykép tarthatjuk, hogy amennyiben úgy tapasztaljuk, hogy az azokkal való élés lelkünk és testünk munkálkodására tisztítólag és élénkítőleg hat, — vagy legalább ezt nem hátráltatja: úgy — de csakis úgy — azokkal a megfelelő mértékig élhetünk.

Az ifjúságot azonban a dohányzásban és különösen a cigarettázásban feltétlenül korlátozni kell, mert kétségtelen megállapítások vannak arra nézve, hogy a dohányzás fejlődő korban az agynak frissességére — a cigaretta a tüdőre is — hátrányosan hat.

A nőknek cigarettázása — legalább ott, hol ezt nem az általános divat kívánja — az erkölcs lazaságára szokott utalni. Kárhoztatható ez azért is, mert az ifjúságnak — mindkét nembelinek — biztatást ad az utánzásra. De meg tompítja azon általános kötelezettségünk érzetét, hogy a velünk való érintkezést másokra nézve minél inkább kellemessé igyekezzünk tenni.

Ami az alkoholt, ópiumot, kokaint vagy más oly szereket illeti, amelyek nemcsak arra, aki azokat fogyasztja, hanem közvetve mások vagyonára, testi épségére, sőt életére is veszélyesek lehetnek — oda kell hatnunk, hogy az ezektől való tartózkodás minél inkább általános legyen.

E cél irányában jóindulatú tanácsokkal rendszerint nem messze jutunk, ha ezeknek helytálló voltát tapasztalati igazságokkal is nem tudjuk támogatni. Ma ily igazság az is, hogy az alkohol — ha annak fogyasztása rendszerességgel történik, — kisebb-nagyobb mérvben toxinmérgezést okoz, ami különböző szervi betegségek előhírnöke szokott lenni. Ez oknál fogva üdvösnek, a veszéllynél fogva pedig, amit a túlzott fogyasztás egyes esetekben mások vagyonára és életbiztonságára is jelenthet, jogosultnak kell tekintenünk a törekvést, amely e cikkek élvezetét törvény útján akarja korlátozni.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy az ilyen törvénynek más eredménye lehessen, mint hogy addig, míg e törvények fennállnak, megapasztja a részegség folyamányakép előálló bűncselekmények számát. E törvényt — mint általán minden törvényt — tisztán az állam fizikai kényszerítő ereje fogja érvényben tartani. Ezért is az csak a külsőre hat, csak a tüneteket érinti, de nem hatol a baj forrásáig, az egyének belsejéig. Így alig vagy semmit sem hat abban az irányban, hogy az életviszonylatoknak azon területein, amelyekre vonatkozólag a felmerült bajok miatt a törvényt meghozták, azon alacsonyabbrendű vágyak — amelyek a baj tulajdonképeni előidézői voltak — a magasabbrendű vágyak vezérlő uralma alá kerüljenek.

A ruházkodás is azon szempontok alá tartozik, amelyek bennünket az ételek és italok fogyasztásával való foglalkozásra készítettek.

Arcunk és kezünk testünknek az a két része, amelyeket a hideg ellen való védekezés során leginkább szoktunk födetlenül hagyni. Ez azért van, mert ezek főeszközei látásunknak és hallásunknak, — valamint a beszédünk és taglejtésünk segélyével történő gondolat-közvetítésnek.

A ruházkodást, amely az arcot és a kezet — és csakis ezeket — hagyja szabadon, a psychikumot, a lelkiélet természetét juttatja kifejezésre. Mikor a festők vásznaikon, avagy a spiritisták seance-aikon túlvilági hírnököt szerepeltetnek: annak fehér — vagyis legkevésbé kirívó színű — ruhája az arcot és kezet kivéve, az egész testet mindig takarni szokta.

Az ezzel ellenkező, vagyis az oly öltözködés, amely — valami különleges szükség nélkül — testünknek egyéb részét hagyja födetlen: a testi, vagyis a fizikai természetet helyezi előtérbe. A túlöltözködés is ugyanezt teszi. Itt is háttérbe van szorítva a psychikum. Csakhogy itt a figyelem nem az emberi testnek valamely részére, hanem a fizikai világra, a testet borító valamely más tartozékára — a selyemre, bársonyra, ékszerekre vagy talán illat- és festőszerekre — van terelve.

Banketteknel és általán lakmározásnál nem szabad,

hogy a gyomor megtömése, vagy az ingyenkedésnek kielégítése legyen a cél. Ezt abban kell látni, hogy alkalmat szolgáltatnak a szellemi élet nyilvánulására. Csak így nyerhetünk a lakomák révén igazán élvezetet.

A tánc, a pezsgő az egészséges életnek és örömnak kifejezése, amelyet a dallam és a rithmus művészetté avat. Ez azonban egyes modern táncoknál, pl. a tangónál, nincs így. Ezeknél valami durvábbat, ocsmányabbat alig lehetett volna kiszemelni. Szinte csodálni lehet, hogy az emberek táncoló pároknál némán tűrnek el oly testtartást és mozdulatokat, amelyek miatt — ha ezeket az illető párok ugyanazon teremben ülő helyzetben vinnék végbe — rögtön kiutasítanák őket. Régebben a tánciskolában az ifjúságot arra tanították, hogyan tartásuk magukat egymástól távol — most pedig arra, hogy símuljanak össze. Örvendetes, hogy az ily táncok helyét a keringő kezdi elfoglalni.

Miként a táncnak, akkép a kártyának is, az az ártalmatlan alakja, hol a lelki vágyak viszik a főszerepet, hol a kártya az üdülésnek és annak a társas érintkezésnek eszköze, amely a gondolatok és az érzéseknek fokozott egységesítésében látja célját. Ez ellen nem lehet kifogást tenni. De igen a másfajta játék, különösen a házárdjáték ellen, amelyek azon általános erkölcsi elvbe ütköznek, hogy az embernek sohasem szabad magát oly fizikai helyzet alá vetni, amelyben a lélek és annak észbeli eleme nem képes uralkodói állását megóvni. Az a tény, hogy az embernek — és csakis az embernek — lelke van, azt a különleges jogot adja neki — de egyszersmind azt a különleges kötelességet hárítja rá — hogy az életnek minden viszonylatában igyekezék küléletének sorsa fölött a rendelkezést kezében tartani.

A mondottak természetesen a ló- és automobilversenyre és az ezekkel kapcsolatos fogadási intézményekre is állnak. Ez utóbbiakra különösen azért is, mert ezek oda fajultak, hogy az ezekhez tolongó közönség nagy részét az a gondolat is izgatja, hogy talán majd szemtanúi lesznek, hogy egyik vagy másik gép vezetőjét miként éri halálos szerencsétlenség. A jóízlés durvításának e módja annál inkább elítélendő, mert a gépvezető — aki rendszerint jósorsra méltó

ember, — többnyire valamely gyárnak üzleti érdekéből, pénzért teszi kockára életét. A régi Róma gladiátori játékaik nem igen állottak alacsonyabb erkölcsi színvonalon!

Tárgyunk körébe tartozik a művészet is, melynek alkotásait szemünk és fülünk-, gondolkodó és érző lelkünknek eszközei útján élvezzük.

Az, hogy a fizikai elemek fölött a lelkiek jussanak uralomra, vagyis, hogy az erkölcs érvényesüljön: a művészetben nem kis és nem jelentőség nélküli szerepet visz. Minden igaz művész, tollának és ecsetének minden vonásával, szavának és hangjának minden árnyalatával önkéntelen is ezen munkálkodik. E vonásokat úgy teszi vászonra, ez árnyalatokat úgy választja meg és úgy rendezi el, hogy tolmácsai legyenek azon gondolatoknak, érzéseknek és törekvéseknek, amelyeket a körülte lévő fizikai világnak alakzatai és az azok fölött uralgó törvények benne keltének.

A művészetnek célja több, mint a külvilág és az annak körébe tartozó emberi természet jelenségeinek hű visszaadása. E cél arra is kiterjed s főleg abban áll, hogy tolmácsa legyen azon lelki hatásoknak, amelyeket e jelenségek a művészre gyakoroltak.

Az utánzás, amely az eredetinek csak fizikai vonatkozásait tükrözteti vissza és nem egyszersmind a kiváltott lelkihatást — bármekkora ügyesség nyilvánuljék is a technikai kivitelben — sohasem igaz művészet. Sohasem oly művészet, amely, ha azt komolyan művelik — amellet, hogy tudásunkat növeli, hogy rokonszenvi érzésünknek alapjait szélesbíti, hogy képzeletünknek szárnyat ad és hogy felfogásunkat eszményebbé teszi: — egyszersmind összhangba hozza lelki-világunkat az alkotó étellel és a körülünk lévő alakzatok és erők mögött rejlő cézzal.

Gondolataink és érzésünk kifejezésére arcunkon és kezünkön kívül — amelyek erre elsősorban hivatvák — testünk egyéb részei is szolgálhatnak. Ez okból ezekhez is fűződhetik és fűződik lelki érdek és érték. Ez alapon a művészetben a test egyéb részeinek meztelen való előtárását is jogos eljárásnak tekinthetjük, — és pedig annál is inkább, mert az a hatás, amelyet a művésznek a fizikai vonatkozások utánzásában kifejtett ügyes-

sége gyakorol, még a festészetben is, sokat elvon az élő meztelenség hatásából. Különbözik az igazi művész — aki nem a pillanatnak dolgozik — a formák elrendezésében erejét mindig arra összpontosítja, hogy alkotásai csakis lelki hatást váltsanak ki.

A meztelenség önmagában sohasem művészet. A nyilvános táncstermek és mozgósínházak hősnői nem a művészetnek papnői. Azok az operák és más színházak sem a művészetet szolgálják, amelyek pénzszerzési vágyból, — aljas fizikai hatásokat keltve, — megmérgezik a közélvezeteknek a lélek nemesítésére hivatott kútjait és az erkölcsi pusztulásnak csíráit terjesztik azok között, akik e kutaknál üdülést keresnek.

A drámánál — és pedig mind a vígjátéknál, mind a tragédiánál, — de a regényirodalom és az elbeszélő költészet terén is, a lelkiszükségleteknek háttérbe szorítása főleg az igaznak semmibe vétele révén szokott előállni. Az író, mikor a képzelet birodalmába száll, hogy az előadni kívánt események szövevényes részleteit megalkossa, ritkán tud ellenállni a csábnak, hogy abból, amit az életben valónak látott, ne áldozzon fel annak, amit hatáskeltőnek tart. Így gyakran eljut oda, hogy munkálkodása szenzáció-hajhászassá fajul és tisztán az idegeknek szól. A hatás, amelyet az ily író gyakorol, pusztán fizikai jellegű lehet.

Igen sok írónál még nyoma sincs meg a törekvésnek arra, hogy az emberi lét igaz viszonylataira, valamint arra nézve nyujtson felvilágosítást, hogy azok megjavítására mit kellene tenni. Minduntalan észlelhetjük, hogy a regény hőse oly módokon ér el nagy sikereket, amelyek a gyakorlati életben bizonyára jó hírének tönkretételét és pályafutásának derékban való kettétörését vonják maga után. E könyvekben a legalacsonyabb jellemű emberek, a megbánás és a megújulás minden bizonyága nélkül, hirtelen, úgyszólván máról holnapra a legerényesebbekké válnak. A jellemváltozásnak lelki és erkölcsi okait — az élethez hű művészet e nagy jelentőségű feladatának teljesítését — e munkákban hiába keressük. Ámde az élethűség céljaitól eltántorodott író önkénytelenül is az erkölcstelenséget szolgálja . . .

A munkás és a munkaadó közötti viszony kérdéseit

szintén csak úgy lehet jó megoldáshoz juttatni, ha mindkét fél kilép a fizikai jellegű vonatkozásoknak korlátaiból és a magasabb, a lelki, az észbeli, a humánus törekvések által engedi magát vezetetni. Erkölcsi eredményt csak úgy lehet elérni, ha e révén odajutnak, hogy egymást nem letörni akarják, hanem egymásnak kölcsönösen kezet nyújtanak.

Az Egyesült-Államok gyári központjai ennek megvalósítására sok szép példát szolgáltatnak. Azonban — sajnos — sok helyen, különösen Európában, ez nincs így.

Angliában a helyzet oda fajult, hogy a nagy politikai befolyásra szert tett munkáspárt (labor party) lehetők tartotta a következő kívánságok támasztását: *a)* a bérminimumot általános törvény állapítja meg, *b)* a gyárak demokratikus vezetés alá helyeztessenek, *c)* az adórendszer akképp állapítassék meg, hogy az csak a vagyonosabbakat terhelje és *d)* a fölös vagyon közjóra fordíttassék, ami a gyakorlatban a nemesi birtok elkobzását jelentené.

Nyilvánvaló, hogy e kívánalmak csak erőszak útján valósíthatók meg. Ez természetesen ellenerőszakot váltana ki és pedig nemcsak a vagyonosoknál és a nemességnél, hanem mindenkinél, aki azt tartja, hogy ezen programnak megvalósítása a magántulajdont veszélyezteti. Ami pedig civilizációnk veszedelmét jelenti, mert az, amit így nevezünk, a magántulajdonon és az államnak azon kötelezettségén alapszik, hogy e tulajdont megvédje. Nem állítjuk, hogy e program elveinek megvalósítása egyes ipari központokban egészben véve nem járna jótékony hatással. De bizonyos az, hogy ez elvek a közgazdasági élet egyéb ágazataiban gyakorlati kivitelre egyáltalán nem alkalmasak. Valamint nem kevésbé bizonyos az is, hogy az egyik osztály érdekének a másik rovására, fizikai erő útján való érvényesülése nem az az út, amelyen a szeretetnek és az észszerűségnek szellemét — az általános közjó emelésének egyetlen biztosítékait — növelhetnők.

Az Egyesült-Államokban a munka kívánalmái nem oly forradalmi jellegűek mint Angliában. A született amerikai munkások előtt a munkaadókkal szemben való viszonylatoknak kérdésében a demokratikus állami kormányzatnak

eszméi lebegnek. A vezérelv az, hogy e vonatkozásokban is azt a szabadságot kapják meg, amelyet a politikai életben élveznek. Ezt úgy fejezik ki, hogy ipari szabadságot (industrial liberty) akarnak.

A szabadság szó azonban nagyon bő köpönyeg. Sok különböző értelmezést tud elfödni. És mindenik értelmezés olyan, hogy ha azt nagyobb közönség körében akarjuk valóra váltani, ennek minden tagja részéről nagy önmegtagadásra van szükség.

Sok munkás van, akinek ez nem él tudatában. Aki azt képzei, hogy az ipari szabadság ott kezdődik, ahol meg van a lehetőség, hogy a munkások szavazat-többség útján dönthessenek a vállalat életének körében felmerülhető minden kérdésben, — így tehát nemcsak azokban, amelyet a munkások elfoglaltságának mértékére és módjára, valamint esetleges elbocsájtatásukra vonatkoznak, hanem azokban is, amelyek a felügyelet és a termelés foganatosításának egyes részletei tekintetében állanak elő. Sőt vannak közöttük, akik ily felfogáson alapuló állásfoglalásukat a tulajdonra is ki akarják terjeszteni, elannyira, hogy amennyiben ezt a közgazdaság egyéb viszonylatai kívánatosnak tüntetnék fel, a munkások így, vagyis szavazattöbbség útján a vállalat tőkéjét is elkobozhatnák, hogy ők mint a gyár tulajdonosai, folytassák annak üzemét.

A munkaadók természetesen ellenzik az ekkép értelmezett ipari szabadságot. Utálnak arra, hogy a meg-megújuló általános pangások idején, ha a vállalatok fenn akarnak maradni, feltétlen utalva vannak a tőkésekre. Továbbá, hogy vállalatokat eredményesen csakis oly egyének vezethetnek, akiknek erre különleges tanultságuk és tapasztalatuk van. Ezek is csak úgy, ha kezük nincs megkötve a tekintetben, hogy segítőársakul kiket vesznek maguk mellé. Mindez bizonyára igaz; valamint az is, hogy a munkásoknak ily jogokkal való felruházása nagyon könnyen a gyáripar összeomlására vezethet, ami leginkább a munkásokra lenne végzetes.

Ezért is bizonyára a munkásoknak is érdekében áll, hogy az ipari szabadság cégére alatt támasztott kívánalmak reví-

zió alá vétessenek. Hogy ezek valósággal azon korlátok között maradjanak, amelyek akkor állnak elő, ha a cél valóban abból és nem egyébből áll, mint hogy az ipari szabadság a politikai szabadsághoz hasonlóvá tétessék.

A legdemokratikusabban szervezett államban is a polgár a szabadság teljes birtokában érzi magát, ha ez neki egyéni érvényesülése tekintetében társaival egyenlőséget biztosít. Az ipari szabadságnak vázolt tényei azonban oly téren kalandoznak, amelyen a polgár az államhoz való viszonylatában akkor lenne, ha politikai szabadsága címén azt igényelné, hogy benyúlhasson az állampénztárba és ő szabja meg, ki viselje a polgári és katonai tisztségeket.

A szabadság elvének annyiban feltétlen érvényt kell szerezni, hogy miként az állampolgár, a munkás is minden viszonylatában szabadnak és ne szolgának érezhesse és érezze magát. Sőt — az állampolgári helyzet erre is szolgáltat analógiát — általánossá kellene tenni, hogy a munkásnak a vállalat tiszta hasznában részesedése lehessen.

Minden ily irányú elrendezésnél elvként kell tartani, hogy az a törvényhozás befolyása nélkül jöjjön létre. A legjobb mód erre talán az lenne, ha általánossá válnék, hogy a munkaadók és munkások — miként ez nálunk az aratásra divik — hatóságilag érvényesíthető szerződéseket kössenek, amelyek az előbbieket a fegyelmetlenkedés és különösen a sztrájk ellen, az utóbbiakat pedig az ellen biztosítanák, hogy alapos ok nélkül sem el nem bocsáttatnak, sem pedig bérük le nem szállítatik.

Ily, az eszméknek pszichikai fontolgatása alapján létrejövő szerződések a cél érdekében bizonyára sokkal jobb szolgálatot tehetnek, mint a szavazatok fizikai túlsúlya alapján létesülő törvény.

A szerződésnél a kötelezettség érzése bensőnk mélyebb alapjain nyugszik, mint a törvénynél. De meg ezeket rendszerint politikai küzdelmek előzik meg, amelyek nyomán az szokott járni, hogy a győztes fél a törvényhozásnál oly rendszabályok életbeléptetését viszi keresztül, amelyek későbbi következményeikben mindkét félre hátrányosak.

Mielőtt az ellentétek a pártpolitika jelszavaivá válná-

nak, a feleken kívül, a vállalatok nagy szervezeteinek is meg kell mindent tenni, hogy kölcsönös megértés alapján létesüljön béke és megnyugvás.

A munkás és a munkaadó közti egyéb — vagyis minden vonatkozásban, — a lélek előtérbe juttatására, a lelki viszonylatok ápolására és ezek körében arra kell törekedni, hogy a munkás lelkével kapcsolódjék a munkához.

Ennek kell irányadónak lenni a fizetési rendszer megválasztásánál. A díjazás mértékének nem a munkában töltött idő, hanem az előállított értéktöbblet szerint kell alakulnia. Ennek erkölcsi szempontból is jelentősége van, mert az ily rendszer a munkás értelmiségére, lelkesedésére és erőkifejtésére nevelőleg hat.

A fenn jelölt viszonylat ápolása természetesen a munkásra is kötelező. Ennek teljesítése nem fog nehezebbé esni annak a munkásnak, akiben a munka iránt való lelki érdeklődést valóban sikerült felkelteni. Az ilyen munkás készséggel fogja egész lényét a munkának szentelni — fejét ép úgy, mint kezét és lábát.

Ez különben érdeke is a munkásnak — már azon tapasztalatnál fogva is, amely szerint minden munka kín, amely a lelket nem köti le. Mindenkinek szólhat az a tanács, hogy hagyja abba azt a munkát, amelynél az azzal való hosszabb foglalkozás is azt mutatja, hogy az lelkét lekötni nem tudja és lelki gyönyört nem szerez . . .

A külvilág rendjének minden vonatkozásaival szemben az emberre nézve általán az a törekvés és viselkedés a természetes, hogy igyekezzék az ezen rend által adott helyzetben a boldogulásához vezető legjobb utakat megtalálni. Kivételes eset az, mikor ez utak keresése helyett e világ rendjének megváltoztatását lehet helyes célnak tekinteni.

Áll ez az állampolgárra nézve is, akire nézve az állami rend mintegy részét teszi a külvilág azon rendjének, amelybe születése révén vagy egyébként jutott.

Sok politikai és szociális reformer van, aki sokkal több jót tett volna, ha — a társadalom külső anyagi viszonylatai alapjainak megváltoztatása helyett — erejét arra fordította volna, hogy — a szemei előtt lebegő reformok szellemében —

az egyesek szellemi beléletét befolyásolja. A régi szilárd intézmények megdöntése az igazi meglepedést és boldogságot nem igen szokta előbbre vinni. Ezért is, miként az ipari élet terén a sztrájknak, a politikai élet terén a forradalomnak csak a legkivételesebb esetekben lehet jogosultsága. Csak akkor, amikor a kormányzati viszonyok nyilván súlyos igazságtalanságok forrásává lettek. De még ily körülmények között is csak az esetben, ha a helyzetnek ily jellege általános köztudatban él és a forradalom után a népnek messze túlnyomó zöme áhítozik.

A lelkiismeretes reformer első dolgának mindig azt fogja tekinteni, hogy a lelkeket igyekezzék törekvéseinek helyes voltáról meggyőzni. Ily irányú türelmes munkálkodás révén esetleg majd eléri azt, amit a legsikeresebb forradalom sem tudott volna meghozni.

Ha a történelem lapjait mélyebb betekintéssel forgatjuk, azt olvashatjuk ki, hogy a politikai élet terén minden oly lépést, amely az igazságnak és a haladásnak útján előbbre vitt, mindenkor oly folyamatok előztek meg, amelyek a lelket s főleg ennek észbeli elemét juttatták a fizikai jellegű irányzatok fölé.

Abból a szempontból, hogy valamely államban ily folyamatok keletkezessenek és fejlődhessenek, annak, hogy milyen ez államnak formája — alig vagy semmi befolyása nincs. Lehet despotizmus, amely jóindulatú, és demokrácia, amely rosszindulatú. A döntő azoknak jelleme, akik a hatalmat gyakorolják. A demokrácia demagógjai nagyobb bajoknak lehetnek okozói, mint a despotizmus autokratái.

A demokrácia ismérve az, hogy ott a törvények nem keletkezhetnek és nem hajthatók végre a népnek hozzájáruló részvéte nélkül. Az államformák közti különbség lényege a nép e szerepvitelén és nem azon fordul meg, hogy azt, aki a főhivatali állást viseli, császárnak, királynak vagy elnöknek hívják. Anglia, bár élén király van, kétségtelen demokrácia — demokratikus királyság. A király ott nem birtokosa a souverainitásnak, de mint a társadalom fejére, igen jelentős feladatok hárulnak reá. Ő személyesíti az államnak — a rend és a béke e nagy szervezetének — méltóságát és tekintélyét. A tiszt-

telet és loyaltitás, amely őt körülveszi, ma nagyobb, mint aminőt a régi királyok élveztek. Csakhogy ma ez tulajdonkép nem a király személyének, hanem a fegyelem és a kormányzat általa képviselt módjainak szól.

Az Egyesült Államok alkotmányos és képviseleti demokrácia.

Az «alkotmányos» szónak azonban ott más értelme van, mint Európában. Ott e fogalomnak körében nincs szerepe a képviseleti rendszernek. Ott az alkotmányos szó csupán azt jelenti, hogy oly alaptörvényük van, amely biztosítékot szolgáltat arra, hogy a törvényhozás a helyi és egyéni jogokat nem érintheti. Ezért oly rendszabály, mint aminő pl. nálunk — a háború befejezte után közel tíz évvel, — a háztulajdon tekintetében most is érvényben van, az Egyesült Államokban, annak alkotmányossága folytán, ez egyáltalán nem lehetséges.

A «képviseleti» jelző pedig — amely az európai alkotmányokban az autokráciával szemben érvényre jutott népek jogállását fejezi ki — az Egyesült Államokban a népi hatalom túlkapásaival szemben fennálló biztosíték kifejezője és azt jelenti, hogy az Egyesült Államokban a nép maga közvetlenül törvényt nem alkothat, hanem csakis képviselői útján, akiket evégből gonddal megállapított módozatok szerint választ.

Washington és ez államok szervezetének többi tervezői 150 évvel ezelőtt azért adtak azoknak ily értelemben alkotmányos és képviselő jelleget, hogy biztosíték álljon fenn azon veszedelmek ellen, amelyek a tiszta demokráciában esetleg érvényesíthető zsarnokságból eredhetnek.

E veszedelemtől a tiszta demokrácia csak kis közösségben, pl. Svájcban lehet mentesnek tekinthető. Nagyobb országokban e veszedelem már azért is megvan, mert a polgárok zömének ideje sem lehet arra, hogy a tárgyalást igénylő állami rendszabályok ezreit vagy tízezreit tanulmányozás tárgyává tegyék. Így — mert az ügyek vitelét nem kísérheti beható érdeklődés — már e tény következtében oly helyzet támad, amely egyeseknek csábító alkalmat szolgáltat arra, hogy pártot szervezve, véleményüket másokra kényszeríteni igyekezzenek. Az ennek során használatba vett

erőszakos eszközök polgári villongásra, majd anarchiára vezetnek, ami, ha hosszabban tart, csakis diktatúrával és az igazságosság minden általános elvének lábbal tiprásával végződhetik.

Ezekben van oka annak, hogy az Egyesült-Államokban sokan, épp a legmélyebben gondolkodók közül, abban a nézetben vannak, hogy az ország írott alkotmányához való ragaszkodás hazafiúi érdekből nem kevésbé jelentős, mint az ország zászlajához való hűség, hogy aki az alkotmány ellen foglal állást, azt éppúgy hazaárulónak kell tekinteni, mint aki a zászlóhoz lesz hűtlen.

A felmerült tapasztalatok külön alapot is szolgáltatnak arra, hogy elítélőleg nyilatkozzunk arról, hogy az Egyesült-Államok némely államában újabban oly rendszabályok léptek életbe, amelyek ez országok intézményeit abban az értelemben tették demokratikusabbá, hogy a képviselési elv rovására a választói ösgyűléseknek adtak a köztisztviselői választások a törvényalkotás terén jelentős jogokat.

Az előbbi téren az következett be, hogy az igazán hivatott elemek megválasztatásuk végett jelentkezni is restelkedtek. És a köztisztviselők — pénzzel és jogtalan előnyök ígérgetésével toborozott pártok segítségével, — különböző kortes fogásokat alkalmazva, valójában önmagukat választják. Némely ily államban e visszásságot még az is növeli, hogy — az ösgyűlési jelölések hatályosságának biztosítása érdekében — oly szabadságkorlátozó intézkedések is léptek életbe, amelyek érvényesülésének gyakorlati eredménye az volt, hogy választók nagy tömegei megfosztattak választói joguktól.

Nem is lehet csodálkozni ezen ott, hol a demokrácia elveinek fokozott érvényre juttatása címén kaput nyitottak arra, hogy jelentős törvényeket azok készítésére nem alkalmas emberek tervezzenek s hogy ily munkálatok oly gyűlés elé terjesztessenek, amelyeknek a valóságban gyakran alig lehet más szerepe, mint hogy a törvényjavaslat sorsát szavazattöbbséggel megpecsételi.

Így nagyon könnyen kerülhetnek a törvénytárba bölcsesség nélkül való és a közjó egyetemet nem szolgáló törvények.

Az eddig mondottak is utalnak arra, hogy azok akik a demokrácia bajainak orvoslására annak kiterjesztését ajánlják, nagyon nem jó tanácsot adnak. Athénben és Rómában is így jártak el és a következmény az volt, hogy a polgárok mind fokozottabban voltak önkényes igazságtalanságokból eredő szenvedéseknek kitéve és mindinkább megérett bennük a vágy, hogy az imperiálizmust megváltáskép üdvözöljék. A bizonyos irányba való továbbmozgás még nem jelent feltétlenül előrejutást. A mozgásnak iránya körbenfutó is lehet és akkor vissza visz oda, ahonnan kiindult.

A demokráciákban a demokratikus elvnek szélesebb körű alkalmazásba vétele éppúgy nem szolgál a felmerülő bajok orvoslására, miként — a sikeres forradalmak tanulsága szerint, — az autokráciában felmerült bajokon való segítség módjai tekintetében sem szolgáltak jó tanáccsal azok, akik e módokat az autokrácia növelésében vélték feltalálhatni.

E két államrendszernél van még egy más, alapjaikat érintő analógia. Az autokrácia az uralkodói jogot isteni eredetűnek, az uralkodót szent- és sérthetetlennek, a neki feltétlen engedelmisséget vallási kötelességnek tartja.

A demokráciának sok szóvivője majd csaknem ugyanezt vallja a szavazatok számbeli többségéről. Úgy tekintik ezt, mint ami Isten szavaként állapítja meg azt, hogy mi a helyes.

Ámde a felfogás nincs összhangban azzal az etikai igazsággal, amely szerint minden erkölcsileg helyes cselekedetet a lelkiismeretben végbemenő valamely megfontolás és elhatározás előz meg, s hogy e nélkül erkölcsi cselekedet nincs.

A többség nem személy. Nincs külön lelkiismerete. Akaratnyilvánulása a szavazásban résztvevők eseti számviszonylatán és nem az erkölcs alakulásának természetrendi törvényén alapszik. Így nem is nyújthat biztosítékot arra, hogy állásfoglalása az erkölcs kívánalmait fogja földni.

Ezzel kapcsolatos, hogy ott, hol a számbeli többség a legfőbb úr: az egyéni jogok és szabadságok a tömegek változó kegyétől még inkább függő helyzetbe juthatnak, mint az autokráciában.

A többségi elv messzemenő merev keresztülvitelével járó hátrányok ellensúlyozására minden demokratikus államban kiváló jelentősége van annak, hogy a választói jog mily feltételektől tétetik függővé.

A dolog természetéből folyik, hogy senkit sem illethet meg ez oly dologban, amelyet megismerni és megérteni módja nincs. Ez vezeti azokat, akik vissza akarnak térni ahhoz, hogy a szavazati jog ismét az értelmesség bizonyos szerény fokának igazolásához köttessék — így az olvasni tudáshoz vagy ahhoz, hogy az illető saját erejéből magát fenntartani képes legyen.

Ezek igazolásánál — úgy hiszi Raymond — többet érne, ha az alsó- és felsőház tagjai választására való jogosultság tekintetében tétetnék mélyreható különbség és ez utóbbi sokkal magasabb minősítéséhez köttetnék, talán a fizetett adó bizonyos mérvéhez. Ezenfelül tekintet nélkül a fizetett adóra, megadná e jogot olyanoknak, akik közszolgálatuk vagy a közjót előmozdító egyéb ténykedéseik révén adták bizonyosságot hazafiságuknak.

Úgy látszik, hogy az Egyesült-Államokban a szavazati jog korlátozására irányuló kívánság mind szélesebb körben foglal teret.

A világ teli van tudatlan és önző emberekkel. Az előbbiekkel könnyen megesik, hogy oly törvényeket alkotnak, amelyek saját jogos érdekük ellen vannak. Az utóbbiak pedig mindenkor készek oly törvényeket hozni, amelyek mások jogos érdekeit sértik. Mindenkép oda kell törekedni, hogy a törvények meghozatalában a nem tudatlan és a nem önző emberek legyenek túlsúlyban. A szavazati jog korlátozása is e nehezen megvalósítható célt szolgálja.

Különben a szavazati jognak a köz igaz java szempontjából nincs akkora jelentősége, mint amekkorát annak rendszerint tulajdonítani szoktak.

A törvények és végrehajtásuk — amint ezt már említettük — mindig csak külső tényekkel állanak kapcsolatban. Az erkölcsi cselekedeteknek igaz forrását, belvilágunkat. lelkünket — fizikai hajlandóságainknak hivatott vezérét — úgyszólván érintetlenül hagyják. A törvényeknek és azokat

kísérő fizikai erőnek csak fizikumunkkal hódolunk. Lelkünk tovább is változatlanul csapong addigi útjain. Nagyon téves és határtalanul káros is az a felfogás, amely azt tartja, hogy a törvények és a büntetések, amelyekkel ezek rendelkezéseiknek áthágóit sujtják, pótolhatnák azt a nagy értékű befolyást, amelyet az állandó jóindulat, a felügyelet, az oktatás, az intelem és a rábeszélés képes a lelkekre gyakorolni. A törvény legfeljebb arra szolgál, hogy felhívja a lélek figyelmét a fennforgó veszedelemre. Mélyebben arra nem hat. Erre csak az egyéni befolyás képes. Ezért is nem a törvények és azok megalkotói, hanem azok a közjónak igaz előmozdítói, akik — hallgatva az erre irányuló kötelezettségnek szavára — családjukban és a külvilágban egyaránt igyekeznek az embereket jó irányban befolyásolni.

Ahol sokan vannak, akik e szóra hallgatnak, sok oly törvényt, amelynek helyességéhez talán különben is szó férhet, nem is kell meghozni.

Már több százada annak, hogy az emberiség annak belátására jutott, hogy az igazi vallásosságot törvényekkel előbbre vinni nem lehet. Ugyanez áll az erkölcsre is. Ezt is nem a törvényhozás, hanem a család és a templom útján lehet előmozdítani. Más út és más hely erre nincs. Még az iskola sem az.

A gyakorlati életnek tanulságai nagyon rácafoltak azokra, akik a köztársasági államformáért azért lelkesednek, mert azt hitték, hogy a forma révén leginkább lehet elérni azt, hogy a törvényeknek forrása az emberek lelki vágyódásából fakadjon. A tanulságok azt mutatják, hogy e forrás a köztársaságoknál a legtöbbször nem a népnek e vágyódásában, hanem egyes önző pártvezérek akaratában van. Ez úgy szokott érvényre jutni, hogy a kormány a legjövendelműbb állásokat híveivel tölti be, akik ennek fejében irányító befolyást igyekeznek és rendszerint szereznek is a választásokra. Ugyanezt teszik a megválasztott képviselőkkel szemben, akiknek értésére adják, hogy ha nem szavaznak kívánságuk szerint, többé nem választják meg őket. E mellett az ily kormány, hogy hatalmát megtarthassa, azt az épületes látványt is nyújtja, hogy a hivatalokat kész nem alkalmas és nem tisztességes emberekkel is betölteni, továbbá tűrni, hogy az

általános köz érdekeinek meg nem felelő tisztességtelen törvények is létesüljenek. Mindezt megkoronázza az a jelenség, hogy az állam kiadásai megsokszorozódnak és az országnak rovására megtelnek azoknak zsebei, akik a kormány ambícióit leginkább szolgálják.

Az Egyesült-Államok némely államában sokakat, akik ekként — a népléleknek fizikai eszközök útján való elnyomásával — kormányoztak, mint erőskezű embereket szokták magasztalni. Köztereken nagy szobraik is állnak. Pedig fegyházba valók lettek volna, mert — fizikai eszközök segítségével elnyomva a polgárok lelki irányzatait — árulói voltak annak az elvnek, amely alapja annak, hogy a reájuk bízott kormányzat a köz igaz üdvére szolgálhasson.

Ez elvnek, jelesül annak az államkormányzati elvnek, hogy a polgár lelki törekvésének minden korlátozástól menten szabadon kell érvényesülnie : a gazdasági életben is irányadónak kell lennie.

Ez nem teszi azt, hogy gazdasági téren állami rendelkezésekkel való beavatkozásnak helye egyáltalán nem lenne. Sőt inkább nyomósan szükség van arra, hogy a gazdálkodás hatályos folytathatása, tisztességének, valamint az annak körében tevékenykedő emberek egészsége fenntartásának feltételei törvények útján nyerjenek biztosítást. De az e szempontok által kívánt határokon túl már nem szabad menni. Nem szabad — sem az olcsóbban vásárolni óhajtó közönség, sem pedig a bérekkel és helyzetük egyéb vonatkozásaival elégedetlen munkásság ostromának engedve — egyébírányú beavatkozásokba bocsátkozni.

Némely államban, ily ostromok hatása alatt, a törvényhozások annyira mentek, hogy egyes iparágakat állami kezelésbe vettek. Az árak ennek folytán, — legalább egy ideig — tényleg estek is ; a munkabérek pedig emelkedtek. Ámde egyidejűleg folyton rosszabbodott az árú és kisebbedett a szolgáltatott munkának mértéke. Végeredmény az volt, hogy a nép ráfizetett az ily beavatkozásra.

Hogy ez a beavatkozás a sztrájkoknál és az ezeknél kapcsolatos jelenségeknél mellőzhető legyen : az ily ügyekre választott bíróságot kellene kötelezővé tenni.

Nem szabad a jog forrását törvényhozási rendelkezésekben és az ezeket kísérő fizikai erő nyilvánulásaiban keresni. Sajnos, újabban erre nagy hajlandóság van.

Erre mutatnak mindazon törvények, — amelyek a szervezett szavazók nyomásának hatása alatt — nemrég arra vonatkozólag hozattak, hogy hány óra alkosson egy munkanapot?

Aki csak kissé is gondolkozik, rá fog jönni, hogy az, aki nincs érdeklődéssel munkája iránt, aki nem lélekkel dolgozik: a megszabott 6 vagy 8 órának leteltével okvetlen kimerültséget fog érezni. Míg más ugyanoly egészségű ember, aki a munka iránt érdeklődéssel van, talán még a 12 óra leteltével sem lesz kimerült. Az a törvény, amelynek folytán a munkálkodás lényeges vonatkozásaiban azokhoz kénytelen igazodni, akik a munkával legkevesébbé törődnek és abban legkisebb eredményt érik el, az állami zsarnokság legrosszabb nyilvánulása közé tartozik. Aki egy nap hat vagy nyolc óránál többet nem akar dolgozni, ám ne dolgozzék többet. De nem szabad törvényt hozni, amely bilincsek közé szorítja a dolgozni akaró ember lelkének vágyait és — az igaz demokrácia legelső alapelveinek sérelmével — megbénítja jogos előrejutásának lehetőségét.

Hasonló jelenségeket láthatunk a munkabéreknél. Az egyik ember ugyanazon idő alatt kétakkora mennyiségű vagy értékű munkát végez, mint a másik. Az a törvény, amely e két ember díjazását egyenlővé teszi: az előbbinek termelő képességét semmi esetre sem növeli, az utóbbinak pedig ebbeli fogyatékoságán nem segít.

Számos más, a gazdasági életet érintő oly törvény is hozott, amelyek a fizikumot a psychikum fölé helyezik és az érvényesülni kívánó egyéni törekvéseknek szárnyát szegik. Újabban úgyszólván minden társadalmi osztály, amelynek nem volt elég ereje, hogy a törvényhozás többségére a maga érdekében befolyást gyakoroljon — ki volt téve annak, hogy boldogulásában hátráltató korlátozásokkal sújtassék.

Ily sors ért számos oly eljárási módozatot, amelyek az ország legtehetségesebb embereinek tapasztalatai alapján létesültek. És pedig érte e sors tisztán és kizárólag azért, mert azoknak, akikből a dönteni hivatott többség alakul,

fájt, hogy e révén e tehetséges emberek maguk is nagy anyagi előnyökhöz jutnak.

Ugyanez indok szerepelt azon különböző állami rendelkezések megalkotásánál, amelyek a trösztök és az ugyanegy irányú vállalatok egyéb kombinációi ellen irányultak.

E kombinációkat egyrészt a termelés költségeinek, másrészt pedig a termelvények árának leszállításához fűződő érdekek hozták létre. Vajjon azért, hogy ezen alakulatok — ezen érdekek szolgálata mellett — a tőkéseknek is előnyösek, helyes-e azokat eltiltani és elnyomni?

Hisz e kombinációk a kooperációnak, az összemunkálkodásnak alakulatai. Ezek pedig a civilizációnak későbbi és magasabbrendű lelki fejlettséget igénylő termékei, mint a verseny, amelynél a tudásnak, számításnak és a rokonszenvnek kisebb szerep jut.

Az embereket, mikor a trösztök és egyéb vállalati kombinációk letörése érdekéből a versenynek szabadabb tétele mellett foglalnak állást, főleg az vezeti, hogy kisebbedjen a tőkések befolyása. Elfelejtik azonban, hogy minden, ami a társas életnek világában jó egyáltalán létezik: egyes jó egyének kezdeményezéséből eredt. Hogy ez oknál fogva is a tőkések befolyásának kisebbedése csak annyiban fog a köznek javára szolgálhatni, amennyiben az erre irányuló korlátozó beavatkozás oly tőkést ér, akinek egyéni jelleme kifogás alá esik.

Kétségtelenül vannak a tőkések közt ilyenek. Köztük is vannak féktelenségre hajló aljas emberek. De bizonyos az, hogy zömük nem ilyen. Sőt, hogy — különösen az Egyesült Államokban — de bizonyára nem egy más helyen is — a közgazdasági életnek e hivatott vezérei között nem kevesen vannak, kiket a társas élet javítása érdekében vívott sikerdús hadjárataikért ugyanoly hálateljes elismerés illetne, mint amelyet a véres csaták győzelmes vezéreinek vagyunk készek nyújtani, azért, mivel a nemzet javát előmozdították.

Oka annak, hogy — a köznek nagy kárára — a tőkéseket illetőleg nem ily felfogás uralkodik, egyrészt irigykedő féltékenységben, másrészt a közgazdasági élet sikeres menetének szükségletei körül fennforgó sötét tájékozatlanságban — legfőképen azonban a humanitás érzése által

támogatott bizonyos végzetesen téves felfogásban van, amely felfogásnak kiinduló pontja az, hogy minden ember egyenlő és így egyenlő elbánás és sors illeti őket.

Ámde a való tényállás az, hogy az egyes emberek lelki képességei már a születésnél fogva különbözőségeket mutatnak fel, melyeket utóbb a nevelés és a tapasztalatok terén érvényre jutó eltérések is fokoznak. Az egyes emberek lelki képességei tehát nem egyenlők. Ezért is, ha helyes is az az elv, hogy minden emberrel szemben egyenlő jóindulattal kell lennünk, nem lehet helyes, hogy a mód is egyenlő legyen, ahogy e jóindulatunkat kifejezésre juttatjuk. Inasunkhoz és ügyvédünkhöz egyenlő jóérzéssel lehetünk, de mindenikkel szemben más módon kell ezt nyilvánítani.

Ami pedig a testet illeti, az egyik ember nagyobb és erősebb, mint a másik. S ezen egyenlőtlenség mindenre kiterjed, ami fizikumukkal kapcsolatos, ami azt környezi. Vonatkozik ez az agyvelőre, az emlékező tehetségre és az energiára, sőt arra az állásra, befolyásra és gazdagságra is, amelyhez a fizikum révén jutunk.

Általános egyenlőség csakis abban az értelemben van, amelyben azt úgy szoktuk kifejezni, hogy az Isten előtt mindannyian egyenlők vagyunk. Vagy amit az amerikai függetlenségi nyilatkozat az élethez, a szabadsághoz és boldoguláshoz való egyenlő jogosultságnak mond. Szóval, ha nem is vagyunk és nem is lehetünk egyenlők lelkünk és testünk szolgáltatási képességeit illetőleg: egyenlőség illet bennünket a tekintetben, hogy egyenlően szabadon törekedhessünk vágyaink tárgyai közül azoknak elérésére, amelyeket mások jogos érdekeinek sérelme nélkül megnyerhet. Ez fejezi azt is ki, amit jogegyenlőségnek vagy törvény előtti egyenlőségnek hívunk.

Más egyenlőség, mint a boldogulás lehetőségének egyenlősége, e földön nincsen. Ámde az, ami ebben foglaltatik, nem kis értékű. Hisz ez a pszichikai vágyak birodalmára is vonatkozik. Már pedig a magasabb lelki vágyaknak kielégítése adja meg azt, ami a boldogság-érzésnek tudatával tölt el. Ez nem a pénz, hanem a barátság, a szerelem, a társadalmi elismerés, a közéleti érvényesülés, az irodalmi siker és más efélék.

Sokan, mikor a boldogságról magunknak képet és elmé-

letet alkotnak, szem elől tévesztik, hogy az igazi boldogságban a lelki vonatkozásokat mily elsőrendű szerep illeti. És mégis ideális embereknek tartják magukat azért, mert elméletüket az emberi testvériségre, e testvériség igényeire alapítják.

De vajjon reális-e ez az alap? Valóságban mit jelent a testvériség? Kik testvérek? Fizikailag csak azok, akik közös apától vagy anyától származnak. Lelkileg pedig azok, akiknél kölcsönös a gondolat és törekvés arra, hogy társaikhoz fűző vonatkozásokban a lelki tényezők vezessenek. Azok, akik a boldogság fogalmának megalkotásánál a testvériség tényéből indulnak ki, fizikai testvériségre nem gondolhatnak. Azt pedig maguk sem állítják, hogy szemeik előtt a testvériségnek az az alakja lebegne, amit lelki alapon nyugvó testvériségnek mondtunk. Az ő elméletükben ugyanis a testvériség tényének elfogadása után az a megállapítás következik, hogy az emberi szenvedéseknek főoka az, hogy e testvérek közül sokan szűkölködnek abban, ami fizikai vágyaik kielégítésére szükséges. S e baj orvosságát abban látják, hogy vegyünk el a vagyont azoktól, akik — vagy akiknek legalább túlnyomó zöme — azt nehéz munkával szerezte és súlyos önmegtágadások árán megtartotta és osszuk szét azt az egész nép között, egyenlően az összes testvérek között — tekintet nélkül arra, hogy az egyes a munkában mily szorgalmat, a gazdálkodásban mily lelkiismeretességet fejtett ki és hogy általában, egész ténykedésében mennyiben vette vagy nem vette figyelembe a magasabb lelki vágyaknak sugalmát?

Az elméleteket, amelyek ennek megvalósítását lehetségesnek tartják, a választott módok különbözősége szerint, három csoportba oszthatjuk: kommunizmus, szocializmus és anarchizmus.

A kommunizmus meg akarja szüntetni az egyéni tulajdont. És ez irányú törekvését nemcsak a vagyonnal, a termeléssel és a fogyasztással, hanem az otthonnal, a feleséggel, sőt a gyermekekkel szemben is érvényre akarja juttatni. Ez utóbbi vonatkozásokat érintő alakjában gyakorlatiatlansága annyira nyilvánvaló, hogy komoly tárgyalást — úgy hisszük — csakis azon enyhébb alakjában igényelhet, amelyben az a szocializmussal kapcsolatos.

A szociálizmus alaptétele az, hogy nem a képességek, hanem a szükségletek szerint kell a javakat megosztani. Minél nagyobb szükségletet tud valaki kimutatni, annál többet kell neki adni.

Ámde ily felfogás mellett mi az, ami munkára serkentsen? Mi történik az ilyen alapon szervezett társadalomban akkor, ha — ami okvetlen bekövetkezik — majd nagyon megszaporodik azoknak száma, akik vonakodnak kivenni részüket a társadalom fenntartására és fejlesztésére okvetlen szükséges munkálkodásból? Az, hogy megszűnik azon tényezőknél működése, amelyek a civilizációt fenntartják. A szénbányászat, a gabonatermelés, a közszállítás megáll — valamint általában mindazon egyéb szolgáltatások is, amelyek a nagyközönséget a megfagyás és az éhhalál ellen biztosítják. És ekkor mi történik? Az, hogy a társadalom önvédelemből e vonakodókat kényszereszközökkel fogja munkára szorítani. És oly társadalom támad, amelynél az egyik oldalon rabszolgák, a másikon rabszolgahajcsárok állanak.

Az anarchizmus — ellentétben a szociálizmussal — hőven szolgáltat ösztönzést az egyéni kezdeményezésre és tevékenységre. Csakhogy ez ösztönzés nem lelki vágyak kielégítésére irányul. Már pedig ha ott, hol fizikai jellegű vágyak kerekednek felül, nincs fizikai erővel rendelkező kormányzat, amely az e vágyak által hajtott egyeseket visszatartsa attól, hogy egymást megtámadják és a védekezés egész terhe az egyeseket nyomja: az erősebbek hamar rájönnek arra, hogy vágyaik kielégítésére a legcélrányosabb út, ha a gyengébbeket elteszik láb alól.

Így — miként a szociálizmus általános szolgaságra — az anarchizmus általános mérsárlásra vezet.

Ez logikai szükség erejével megy így végbe — ha csak az emberek nem jutnak el az erkölcsnek arra a magas polcára, hol a lelki vágyak mindeniknél állandóan és feltétlenül felül vannak a fizikaiak fölött. E polcon azonban egyelőre csak az angyalok vannak.

Egyáltalán semmiféle politikai rendszer vagy szervezet nem állhat fenn, amely az emberi természet igaz mivoltával ellenkező alapelvekre van építve. A fejlődésre szilárd alapot

pedig csak az a rendszer vagy szervezet ad, amely tért nyit az egyéni jellem fejlődésének és érvényesülésének.

Ebben van oka annak, hogy kétkedéssel vagyunk azok felfogásának helyessége iránt, akik — biztosítékokat akarva állítani a mérhetlen szenvedéseket okozott világháború megújulása ellen — erre az orvos-szert a demokratikus államformában, valamint az ily szervezetű államok szövetségében keresik.

Ez orvos-szerek egyes irányokban bizonyára jó hatással lehetnek. De a célhoz egyik sem fog vinni, mert egyik sem változtat lényegesen azon helyzeten, amely ösztönzés helyett megbénítja az egyéni kezdeményezést. Ennek eszközlésére ez orvosszerek egyike sem nyújt reményt — és pedig sem az elméleti vagy gyakorlati munkálkodás terén, sem pedig a tekintetben, hogy az egyéni gondolkozás, az igazság, a szeretet jusson a közéletben fokozott érvényesülésre. Előreláthatólag e szerek alkalmazása — vagyis a demokratikus szervezetek megalakulása — után is csak az fog történni, hogy az állami gépezet a lelket akként fogja kezelni, fizikai erő útján akkép fog erre hatni akarni, mintha a lélek is e nagy gépezet egyik tartozéka lenne. Az állam továbbra is saját — jórészen kizárólagos — rendelkezése alatt fogja tartani a hadsereget, a tengerészetet, az iskolát, a templomot, valamint a közgazdasági élet alakulatait. S a bénító hatás, amelyet a mindenbe beható állami beavatkozás az egyéni kezdeményezésre és cselekvésre gyakorol, azután sem fog elmaradni.

Hiába tűntek vagy tűnnek el a királyok, a főnemesek, a nagytőkések és az eddigi társadalom egyéb hagyományos vezérei: — az egyéni jellem érvényesülésének más nagyobb akadályai támadnak majd helyettük.

Az Egyesült-Államok maguk választják vezéreiket és több szövetséges államban mégis az történt, hogy egyes párt-szervezeti nagyságok — akik közjogi tisztet egyáltalán nem is viseltek — diktátori szerephez tudtak jutni és a népek nagy tömegeinek egyetemes érdekeit a maguk osztályérdekének alárendelték.

A demokrácia, a külformák érintetlen maradása mellett, könnyen alakulhat át olyan állammá, amely az autokráciától

lényegileg csak abban különbözik, hogy a társadalom színe helyett annak alja gyakorolja. Minthogy pedig a dolgok rendes folyamata szerint a felszínen több bölcsesség szokott lenni, mint alant: nyilvánvaló, hogy a demokrácia könnyen fajulhat a zsarnokság legrosszabb alakjává.

Hasonló alapokon nyugvó kétségek merülhetnek fel a tekintetben, hogy a demokratikus államok szövetségétől a béke és a boldogság útjainak biztosítása tekintetében lehet-e tartós jót várni?

Tisztán fizikai eszközökkel ezt nem lehet elérni. Ez a társadalmi és politikai szervezetek létesítésének kísérleteire épp úgy áll, mint ágyúk és más fegyverek gyártására. Nem a parancsosztás új módjaira, hanem a tanítás és felvilágosítás munkájának terjesztésére van a világnak szüksége. Az egyéni lélek megújhodása nélkül hiábavaló minden mesterkedés.

E megújhodáshoz pedig csak egy út vezet. Az, hogy igyekezzünk az emberi lélekre — az abban szunnyadó nemesebb észbeli, önzetlen, humánus, altruisztikus vágyaknak révén — minél nagyobb befolyást gyakorolni. Minden jó embernek arra kell törekedni, hogy ily irányban minél nagyobb befolyást tudjon embertársaira gyakorolni. Az emberiség sorsának javítása terén a legnagyobb, legállandóbb sikerhez e révén jutunk.

Ha ez nem így lenne, ha az állam és a társadalmi jólét emelésére és biztosítására szolgáló tényezők között nem a léleknek ilykép való befolyásolhatása állana legelső sorban, vajjon miben lehetne az emberi élet tapasztalatainak bölcséleti értelmét megtalálni? Ha e tapasztalatoknak egyáltalán az a rendeltetésük, hogy valami jóra szolgáljanak, e jó mi másban állhat, mint hogy a magasabb vágyak révén fejlessze az egyéni jellemet?

Minél több embernél nyert ez megvalósulást, annál többen fognak igyekezni a köz- és magánviszonyok alakulását akkép befolyásolni, hogy e viszonyok a többi társaikat is a magasabbrendű vágyak sugalmainak meghallgatására késztessek.

CSORBA FERENC.

A MAGYAR IRODALOM MEGISMERTETÉSE KÜLFÖLDÖN.

Gróf Klebelsberg Kunó széles felépített kultúrpolitikai koncepciójában a magyar irodalom külföldi megismertetése megszervezésének is helyet óhajt juttatni.

E nagyjelentőségű feladatkör betöltésének előkészítése természetesen kapcsolódik oly tanulmányokba, melyek irodalmunk jelenlegi külföldi elterjedésére vonatkoznak s e tájékozódás útja azokon a műveken keresztül, melyek a magyar szellem alkotásainak jelenlegi térfoglalására vonatkozó adatokat ölelik fel, azokhoz a művekhez vezet, melyek a nálunk eddig károsan elhanyagolt irodalmi propaganda legcélravezetőbb eszközeit tárgyalják.

Míg az előbbieik között vezető helyet foglal el Gulyás Pál hézagpótló gyűjteménye (*Magyar szépirodalom idegen nyelven*, 1917 és 1920), melyet Gragger Róbert alkotása van hivatva kiegészíteni (*Bibliographia Hungariae*, III. kötet, Litteraria); az utóbbiak között első sorban a nemrég elhunyt Révai Mórnak 1917-ben megjelent elismerésre méltó tanulmánya: *A magyarság ügye a külföldön* érdemel figyelmet, mely irodalmunkban talán legelsőül óhajtotta a közérdeklődés központjába állítani az irodalmi propaganda gondolatát.

Abból indul ki, hogy külföldön a világháború előtt egyáltalában nem ismertek bennünket, téves felfogás volt elterjedve tulajdonságainkról, erkölcsi és lelki diszpozíciónkról, anyagi és erőbeli felkészültségünkről. Ennek főokát abban látja, hogy nyelvi elszigeteltségünk mellett nem fordítottunk elég gondot arra, hogy megismertessük magunkat, hogy érdeklődést keltsünk kultúránk iránt és igyekezzünk azt ébrentartani.

A magyarság előnyös megismertetése érdekében nagy-

szabású irodalmi vállalat létesítését sürgeti, melynek feladata az lenne, hogy egy gyűjteményes kiadásban, melynek címe *Die ungarische Bibliothek* lehetne, közzé kellene tenni, lehetőleg jó és művészi fordításokban, kítűnő kiválogatásban és szerkesztésben, bevezető ismertetésekkel ellátva a magyar irodalom főműveit akként, hogy a gyűjtemény a maga egészében lehetőleg teljes képét nyújtsa mindannak, ami hazánk ezeréves történetéből és a nemzet életéből a művelt külföldet érdekelheti.

Révai tanulmányát az a meggyőződés hevíti, hogy ily nagyszabású német mű közrebocsátásának eredménye gyakorlati hatásában kiszámíthatatlan lenne. Át van hatva attól a tudattól, hogy ha sikerül felkeltenünk az érdeklődést a magyar irodalom iránt a németeknél akkor megnyitottuk az utat az érvényesülés felé a világirodalomban. Ha a külföldön látni fogják irodalmunk sokoldalúságát, gazdagságát, belső értékét, akkor újabb tehetségeinket a kiadók, vállalatok, szemlék, folyóiratok fel fogják keresni, közreműködésüket igénybe fogják venni és Magyarország, a tehetségek hazája, a világ irodalmában soha nem remélt előkelő helyet fog elfoglalni. «A világirodalomban való elhelyezkedés csak buzdítólag, csak megtermékenyítőleg hathat íróink, irodalmunk fejlődésére és mindennél erősebben szolgálhatja a magyarság megismerésének, a magyar lélekbe való behatolásnak fontos ügyét.»

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Révai főként Jókai renaissance-ának megindításával képzelte a célt elérhetőnek, amivel szemben bizonyos kételyeink támadhatnak, ha meggondoljuk, hogy éppen Jókai az a magyar írók között, ki Madách és Petőfi mellett legkevésbé szorul bemutatásra a külföldön, hiszen még életében megérte, hogy műveit tizennégy nemzet nyelvébe ültették át s az amerikai *The Forum* részére írt önéletrajzában 1895-ben így írhatott: «Sikernek kell neveznem, hogy annyi művelt nemzet érdeklődött műveim nyomán nemzetem élete, viszontagságai iránt s tanulta megismerni hazám viszonyait, népe alakjait, jellemrajzát és művelődési stadiumait».

Hogy Jókai géniusza nem maradt homályban a magyar

nyelv ismeretlensége ellenére sem s hogy művei még életében hódító útra keltek s ismereteseek az egész művelt világon — ez már a világirodalom történetének elkönyvelt eredménye. Hogy csak egy feltűnő példát emeljek ki: Jókai magában a finn irodalomban nem kevesebb, mint tizennégy kötetel van képviselve. (Yrjö Wichmann cikke a *Tietosanakirja* III. kötetében.)

Ma a külföldnek az élő magyar irodalommal való megismertetésére irányuló feladatkörbe egyelőre első sorban azok az újabb művek tartoznak, melyek a külföld részére eddig jóformán teljesen hozzáférhetetlenek voltak s melyeknek — a külföldön zajos elismerésre talált magyar színpadi irodalom előretöréséhez képest¹ — érdemetlen mellőzés jutott osztályrészül.

Hogy a magyar elbeszélő-irodalom alkotásainak kivitele, — ami a berni únióhoz való késői csatlakozásunk előtt jóformán az irodalmi kalózkodás kényének volt kiszolgáltatva, — hol akadt meg, legjellemzőbben mutatja az, hogy Jókain, Mikszáthon és Herczegen kívül Beniczkyné Bajza Lenke érte el a legnagyobb sikert, kinek németre tíz regényét fordították le, míg tudtommal Ambrus Zoltánnak német nyelven, könyv-alakban, egy műve sem jelent meg.

A *Magyar Bibliofil Szemle* 1925 január—júniusi számában Révai sajnálattal állapította meg, hogy könyvének, melyet kilenc évvel ezelőtt adott ki, nem nagy visszhangja volt s noha mindenfelől méltányolták az abban kifejezésre juttatott érveket és konkrét javaslatokat, alig valami került belőlük megvalósításra. A Jókai-centenárium alkalmát felhasználva, újból igyekezett a magyar közvélemény figyelmét régebben megpendített eszméjére felhívni, azzal a javaslattal,

¹ Ezt az előretörést, melyben Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Heltai Jenő vezetnek, nem szabad lekicsinyelnünk. A magyar színdarab felkeltheti az érdeklődést a magyar élet s a magyar regény iránt. A színdarab sikere néha meg sem áll a színpadon; Molnár Ferenc *Ördöge* annyira népszerű a tengeren túl, hogy nemcsak Herford O. színpadi átdolgozása jelent meg már 1908-ban, hanem ugyanazon évben ugyanazon könyvpiacon két regényalakú feldolgozása is felbukkan. az egyik Schade van Westrum, a másik J. O'Brien tollából.

hogy «Jókai örökbecsű műveinek a nyugati nyelveken, művészi fordításokban való közzétételével kezdjük meg végre azt az irodalmi propagandát, mely a mai viszonyok között a mi leghatékonyabb fegyverünk».

A Révai-féle indítványra reá kellett mutatnom annál is inkább, mert alapötlete az irodalmi propagandának oly útját illetően, mely minden erőnket egy nagyszabású encyklopædikus magyar könyvsorozat német kiadására összpontosítaná, a német kiadók részéről feltétlenül barátságos fogadtatásra találna, oly értelemben, hogy ily vállalkozás számára megfelelő forgatókével nem lenne nehéz előkelő kiadót szerezni. A bökkenő éppen az, hogy ily kifejezetten propaganda-jellegű vállalkozás esetén az idegen kiadó, aki a szerkesztésbe és kiválogatásba se folyhatna be, a dolog természeténél fogva semmiféle tőkebefektetésre nem hajlandó s az egész előállítás költségterhe és kockázata magyar oldalra hárulna.

Az *Ungarische Bibliothek* ily széles méretekben való megvalósításának gondolatán, amint Révai lelkes könyvében tervezte, a magyar fantázia bármely örömet csapong, annak, ki a hazai szemhatárt elhagyva, a külföldi olvasó eszmevilágába helyezkedik, könnyen aggályai támadhatnak arra nézve: vajjon ily vállalatnál, mely feltűnően magán viseli a propaganda-jelleget, azok az áldozatok, melyek a monstre-mű kiadásával járnak, arányosak-e azokkal a várható eredményekkel, melyek ily úton közelebb hoznának bennünket a magyar irodalom külföldi népszerűsítésének nagy céljához?

Révai annak idején maecénások nagyszabású alapítványától várta az anyagi eszközök rendelkezésre bocsátását! (Félmillió aranykoronás alapítványra gondolt.) Ám, ha rendelkezésünkre állana is az a fedezet, mely ily hatalmas könyvbárka építéséhez szükséges volna, mely az egész magyar szellemi globus terhét hordozhatná, már a mű összefoglaló színezeténél fogva a rendszerességnek és a tudományosság-
nak olyan súlyos fegyverzetével lépne fel, hogy széles olvasóközönségre nem igen számíthatna. Több, mint bizonyos, hogy afféle imponáló megjelenésű pompa-kiadás válnék

belőle, melyet nehéz előállítani, de még nehezebb kézzől-kézre adni.

Pedig a könyv — és ebben kitűnő Tömörkényi Istvánunk elköltözött szellemének kell igazat adnunk, — «arra való, hogy szerteséjjel bújkálva osonjon és ezer lélekben hagyjon nyomot, amíg végre szétszakad, mert akkor nyer dicső halált, míg ha díszesen bekötve, egy bezárt könyvszekrényben múmiáskodik, egy hajítófát sem ér».

De meg már van is voltaképpen *Ungarische Bibliothek*-ünk. Arra a más szempontokhoz igazodó, nagyszabású tudományos vállalkozásra célok, mely éppen ily gyűjtőcím alatt Gragger Róbert, a berlini magyar intézet jeles igazgatójának szerkesztésében jelenik meg, mint az *Ungarische Jahrbücher* méltó kiegészítője, oly tudományos eredményeket tartalmazó munkákat foglalva egybe, melyek Magyarországnak, mint problémának, az általános kultúrkérdésekkel való érintkezési pontok világánál a tudomány művelői számára való feltárásával függenek össze s a hungarológia intenzív művelésével belekapcsolódnak az egyetemes tudományosságba.

Ám, aki a magyar szépirodalomban kicsúcsosodó magyar szellem termékeinek síneket óhajt kölcsönözni oly széles mezők felé, hová a magyar nyelv szűkre korlátozott hálózata nem érhet el, az talán bölcsebben jár el, ha propaganda-színű nagy magyar encyklopédia helyett íróinknak külön-külön meghitt ösvényeket vág egy-egy művek idegen nyelvű kiadásával, mint ahogyan az északi kis államok írói az utóbbi évtizedekben egyre-másra beszívárogtak a világirodalomba s ott helyüket meg is tartották.

Magyar verítéken és pénzen nehezen felszerelt nagyarányú propaganda-tankok nehézkes előretörésénél erkölcsi hatásban is jelentősebb eredményt várhatunk attól, ha a magyar levegőt sugárzó magyar irodalom könnyed vándormadarai érdeklődő és érdekelt külföldi kiadóknál elszórtan vendégjogot szerezhetnek.

A külföldi irodalmak termelését élénk figyelemmel kísérő legelfogulatlanabb kritikusok megállapítása szerint is a modern magyar szépirodalom oly magas színvonalra jutott

fel, hogy bátran kiállja a versenyt a külföld egykorú termékeivel s ennél fogva bizvást remélhetjük, hogy ha kitűnő íróink műveinek jó fordításai elkészülnek, azok segítségével sem méltó elhelyezésük, sem a világirodalomban való térfoglalásuk nem fog a sovíniszta képzelet utópiái közé tartozni.

Svédország, Norvégia, Dánia példája a legmegnyugtatóbb reánk nézve. Kis népek is nagy hatással lehetnek a jelen és a jövő irodalmi termelésére, ha koruk szellemi arculatához eredeti vonásokkal járulnak.

Feltétlenül törekednünk kell arra, hogy azon művekben, melyek a külföld felé vájt ösvényeken kijutnak, — a világ legjobb szellemeivel való eszmei közösségben — a magyar faj legbensőbb lényege tükröződjék.

Azzal tisztában kell lennünk, hogy — mint Schöpflin Aladár találóan megállapítja, — a külföldiek csak olyan magyar mű iránt érdeklődhetnek, mely olyasvalamit ad, ami nekik magoknak nincs, vagyis amiben számukra felfedezés van. Új gondolat, új milieu, új mese, — szóval újszerűen ható lelemény. Ha egy mű csak olyat ad, ami nekik maguknak is terem, az nem érdekli őket. Ellenben, ha a magyar könyv egy ismeretlen új világba vezeti őket, akkor megvan az érdeklődés, megvan a siker.

Erre utal Harsányi Kálmán is, amidőn kifejti, hogy az egyetemes irodalom csak az által gazdagodhatik, amit a más-más vérmérsékletű népek és nemzetek külön szín-, fény-, árnyék- és milieu-értékeikből ajándékoznak a kincshalmazához. «Nekünk látszatra igénytelen semmiségek, mint megannyi mezőkövesdi hímzés, fel tudják frissíteni egy-egy új színnel a világirodalom dús palettáját.»

Hogy a külföld által keresett művek kiválogatásánál a nemzeti vonások feltárásának szempontja mennyire uralkodik, kirívóan mutatja az Oxford University Press jellemző vállalkozása, midőn például a *Polish Life* című kötetben lengyel írók műveiből csupán oly szemelvényeket hoz, melyek mozaikjaiból a lengyel élet minden speciális vonásával együtt összerakható.

Ugyanezt a vállalatot nyilván éppen így fogja érdekelni egy *Hungarian Life* kiadása is és feltétlenül érdemes lesz

ügyelni arra, hogy ha ilyen magyar kaleidoszkop létrejön, lehetően hozzáértő kéz állítsa össze azt a szemelvénygyűjteményt, mely arra lenne hivatva, hogy íróink alkotásaiban a magyar tanya, a magyar falu, a magyar vidéki város, valamint a főváros életének jellegzetes vonásain át a magyarság lehetően teljes és hű rajzát tükrözze s a magyar múlt és jelen képein keresztül a magyar nemzet egész élettartalmáról számot adjon.

*

Ám ha ilyenféle mű létrejöttét végiggondoljuk, lehetetlen meg nem akadnunk a fordítás kérdésénél, mely e vállalat közepett mindvégig kísért. Elképzelve íróink oeuvre-jének sokrétűségét, színeik változatosságát, stílusuk különbözőségét, első pillanatra szinte megoldhatatlan feladatul mered elénk a mindannyinak megfelelő kongeniális fordítók megtalálása.

Mindörökre tragikuma marad a magyar költőnek, kinek nyelvét a világ nem ismeri, az az általános igazság, hogy a vers, melynek minden sorában a poézis titokzatos áramai bujkálnak, igazi életet csak a költő anyanyelvén élhet. De — noha a prózai mű színvonalát nem annyira nyelve szabja meg, mint a versét, — bizonyos, hogy a gyenge fordító a lefordított prózát is a maga színvonalára húzza le.

A pusztá szó szerint való fordítás a nyelvkönyvbe való — még ott sincs mindig helyén. (Gondoljunk csak például a közmondások szó szerint való fordítására!) A jó fordítónak író-művésznck kell lennie, aki az eredeti gondolatot az eredeti mű stílusában teszi mérlegre s átültetés közben ügyel minden árnyalat gondos átszűrésére, de mindig a nyelv szellemének megfelelő kifejezést keresve.

Melyik az ideális fordító anyanyelve? Amely nyelvből, vagy amely nyelvre fordít? — E kérdésen Révai — a Jókai-művek propagálására vonatkozó javaslatában — nem is igen tűnődött, hanem arra az álláspontra helyezkedett, hogy «mivel egy nyelvet úgy megtanulni, minden árnyalatával, minden finomságával, ahogy az ember anyanyelvét ismeri, szinte a lehetetlenségek közé tartozik», a magyar könyv fordítója

sohasem lehet magyar születésű ember, hanem mindig annak a nemzetnek a fia kell hogy legyen, amely nemzet nyelvére lefordítjuk a munkát. Mindamellettt otthon kell lennie a fordítónak abban a milieuban, amelyben a munka mozog és ismernie kell a tárgyakat, az embereket, a hátteret, a viszonyokat. Aki Jókait akarja fordítani, annak ismernie kell a magyar nemzetet, nem könyvekből, hanem az életből, ismernie kell a magyar földet, nem leírásból, hanem a valóságból.

Révai a nehézség áthidalását csak a következő módon tudta elképzelni: «Arra alkalmas, képzett külföldi fiatal írók megtanulják a magyar nyelvet, abból a célból, hogy képesek legyenek kiváló magyar irodalmi műveket a maguk nyelvére átültetni. Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy legyenek angolok, franciák, németek, olaszok, később esetleg más nemzetek fiai, akik alkalmasak magyar irodalmi munkáknak hazájuk nyelvére való átültetésére. Ez a gondoskodás másképp nem történhetik, mint hogyha ezt az ügyet állami feladatnak tekintjük, mert ilyen akciónál csak az állam rendelkezik azokkal az eszközökkel, melyek a megvalósítást lehetővé teszik és csak az állam építheti ki ezt az ügyet akként, hogy az állandóságnak minden attributumával fel legyen ruházva. Azt, hogy fiatal íróemberek, angolok, franciák, németek, olaszok, eljőjenek Magyarországra, itt éljenek egy, két, három évig, megtanuljanak magyarul és megismerjék az itteni viszonyokat, másként elérni nem lehet, mint megfelelő tanulmányi stipendiumok útján».

Ha valóban ez lenne az egyedüli célravezető út, hogy jó fordítókhoz és hű, művészi fordításokhoz jussunk, akkor nézetem szerint eleve le kellene mondanunk az egész tervről, mely a magyar irodalom külföldi megismertetésére vonatkozóan felmerült. Hiszen, ha tíz évig tartjuk itt a pénzünkön azt a fiatal olaszt, franciát vagy angolt, még mindig nem tanult meg úgy magyarul, hogy Gárdonyit, Móriczot vagy Tömörkényt minden ízéig megértené, nemhogy művészien fordíthatná.

Pedig nyilván a legfontosabb, hogy a fordító tökéletesen beleélje magát a mű szellemébe s legfinomabb rezdüléséig megértse azt, amit vissza akar adni; — hiszen ha esetleg a

fordításban az idegen nyelv szelleme szempontjából mégis valami kivetni való marad, azon megfelelő gondos adaptáció útján még mindig lehet segíteni.

A magyar emberek átlaga könnyebben tanulja meg a nyugati nyelveket, mint a legtöbb idegen a magyart. Éppen ezért jóval több eredményt várhatunk azoktól a magyar ifjaktól, kik ösztöndíjjal a külföldre kerülnek s kik között bizonyára fognak akadni olyanok, kik írói tehetséggel megáldva, mindkét nyelv eszejárásába be tudnak illeszkedni.¹

A külföldi magyar intézetekről és állami ösztöndíjakról legújabbán alkotott törvény, mely szakembereink magasabb kiképzésének előmozdítását szolgálja, e téren is biztató távlatokat nyit meg előttünk, midőn a külföldön való hosszas tartózkodást, mely a nyelv megtanulásának legbiztosabb módja, olyan böles intézkedésekkel mozdítja elő, mint például az, mely szerint azoknak az ifjaknak, kik tudományos ösztöndíjat kapnak és évekig tanulmányokat folytatnak a külföldön, tanulmányi idejüket beszámítják az állami szolgálatba.

De szomorú lenne, ha a munka megkezdését ily bizonytalan eshetőségektől kellene függővé tennünk. A helyzet nem olyan sötét. Ha nagy íróink munkáiban rejlő szellemi kincseinket a magyarság javára óhajtjuk kamatoztatni, nem kell várnunk, míg idegen fordító nemzedéket nevelünk. Sőt, bizonyos tekintetben sietnünk kell, hogy azok a részben külföldre származott honfitársaink, kiket érdeklődésük vagy életkörülményeik alakulása hosszabb külföldi tartózkodásra kényszerített s kik irodalmi hivatottságukról eddig is bizonyosságot tettek, a munkába gyümölcsözően bevonhatók legyenek.²

Német fordítót legkönnyebben találunk, hiszen nem egy honfitársunknak anyanyelve a német s még íróink között is

¹ Wilde angol író léte, tudjuk, *Salomé*t franciául írta meg, az olaszok D'Annunzioja is írt francia nyelven. Miért ne költhetné át egy magyar költő saját verseit franciára?

² Nagy veszteségünk e téren Gineverné György Ilona halála, ki Angliában éppen olyan zászlóvivője volt a magyar lélek propagandájának, mint Hollandiában a szintén nemrég elhunyt kiváló írónő: A. S. C. Wallis.

akad olyan, ki a német nyelven való irodalmi alkotásban is megállja a sarat. A magyar sajtó vezető németnyelvű organuma, a *Pester Lloyd* is jeleskedik német fordítók nevelésében. Horváth Henrik még vers átköltésében is elsőrangú, aminek lírai anthológiájával fényes bizonyosságát adta. Mohácsi Jenő, Mezei Mór átültetései megütik a legmagasabb irodalmi mértéket. Kadossa Ede kivált Heltai Jenő sikerült fordításával ért el számottevő eredményeket. Újabban Bölsej Buday Rafael is meglepő teljesítményeket mutat fel.

Francia fordítót, ki minden idegen cooperáció nélkül nyomtatásra kész irodalmi fordítást nyújthatna, egyelőre nehezebb találunk. Térey Sándor is könnyebben bírkózott meg Verlaine-nel, mikor magyarra, mint Adyval, mikor franciára fordította. De például Gyergyay Albert bizonyára olyan francia Ambrus-fordításra lesz képes, amely a legkényesebb igényeket is kielégítheti, míg a nyersebb fordítások művészi kipallérozásánál az Eötvös-kollégium jeles tanárai (Gachot, Sauvageau) sikerrel közreműködhetnek. A Fóti-Delaquys-féle együttműködésnek is vannak elismerésreméltó eredményei. Angolra jól fordít Bálint M. Marcel.

A *Revue de Hongrie*, Huszár Vilmos szerkesztésében — a magyar szépirodalom úttörő propagálása után, sajnos, legújában a külpolitikai kérdésekre specializálódott.

Olasz fordítóink legkiválóbbjait a fiumei származású Widmar Antonio, — ki az olasz-magyar kulturális kapcsolatok mélyítése terén, kivált a *Nostrì Quaderni* magyar irodalmi számával, valamint a *Fiera Letteraria* magyar novelláival szerzett elismerésreméltó érdemeket, — az *Ufficio Letterario Teatrale Italo-Ungherese* keretébe tömörítette s közöttük oly neveket találunk, mint Chioggia Amato, az *Ember tragédiája* fordítója és magyarázója, Gigante Silvino, aki legutóbb Arany János balladáit és Herczeg Ferencnek «Az élet kapuja» című kis remekművét ültette át, Di Franco, Sirola, Susmel, — egész kitűnő gárda, mind a toll avatottjai, kik tehetségükkel lelkesen sietnek a magyar irodalmi propaganda zászlaja alá, nemcsak fordításokra képesen, de egyúttal alkalmasan arra a szerepre is, hogy íróinkat magyarázzák, ismertessék és jelentőségüket irodalmi fórumok előtt hirdessék.

E munkában egyébiránt előljár Balla Ignác is, az olasz *Comoedia* munkatársa, ki jelentékeny tevékenységet fejt ki, hogy a magyar irodalom vezető alakjaira ráirányozza az olasz közönség figyelmét.

Hasonló rendszeres munkásságot végez sikeresen Gragger Róberten kívül, kinek már említettem nagyszabású berlini tevékenységét (a magas színvonalú *Ungarische Rundschau* már hatodik évfolyamába lép!) — Bécsben Lábán Antal, az ottani magyar tudományos intézet élén,¹ Svédországban Leffler Béla,² kiről szintén a legnagyobb elismeréssel kell megemlékezni, Spanyolországban Révész Béla. Az említettek kivül külön ki kell emelnem Baranyay Zoltán és Eckhardt Sándor francianyelvű folyóiratának értékes kultúr-munkáját. (*Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes.*)

Bizonytalanabb értékű propagandát jelent az afféle kísérlet, mint Raith Tivadaré, ki az «*Europe*» 1926 január 15. számában *Chronique Hongroise* címmel az újabb magyar irodalmat (Arany, Petőfi és Jókai óta) igyekezőn bemutatni, csak a következő neveket tartja említésreméltóknak: Ady, Babits, Móricz, Szabó Dezső, Kosztolányi, Karinthy és Reményi József. Külföldi fórumra törekvő efféle igyekezetek mindenesetre oly irányba lendítendőek, hogy midőn valaki a magyar irodalom általános ismertetésének terhét veszi vállára, — kedvencei minden fokozott dédelgetése mellett — törekednie kell az egyéni ízlés által megszabott határokon túl a magyar irodalom képének lehetően összes jelentékeny színteljait felölelni, mert e nélkül csonkítatlan kép nem jöhet létre.

Az ilyen egyoldalú beállítások oly vitákat támaszthatnak, melyek itthon is eléggé kényelmetlenek, hát még a külföld előtt! Ambrus, Herczeg, Gárdonyi, Tömörkény, Molnár Ferenc, Surányi, Bartóky, Csathó, Zilahy, Heltai, Tormay Cecil — hogy sebtében csak néhány nevet említsek és csak a próza köréből — a magyar irodalom utolsó ötven évének szemléltetéséből csak nem hiányozhatik!

¹ Ungarn in seiner Dichtung, 1923.

² Különösen az Ungern i kultur och historia és az Ungersk Lirik kötetekkel.

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy a magyar szellemnek a külföld nyilvánossága elé állításakor a magyar kultúra alkotásainak és jelenségeinek kiválogatásánál az elfogult egyoldalúság mennyire káros és kerülendő. Örömmel üdvözölhetjük ebből a szempontból is a *Pester Lloyd* újítását, mellyel dr. Bevilacqua Béla szerkesztésében *Ungarische Kultur im Auslande* címmel nyitott új időszakos rovatát hangsúlyozottan ily szellemben indította meg.

De bármilyen fontos, hogy magyar részről a magyar szellem termékeinek propagálásában internacionális fórumokon minő eredmények éretnek el, az igazi siker ott fog kezdődni, midőn nemcsak honfitársaink agitációja, hanem megnyerendő idegen nemzetbeli barátunk, kit a magyar géniusz varázsa megszáll, világszerte ismertnevű irodalmi ember, egy Brandes-szerű valaki fogja a magyar szellem kincseskamráját magyarázni, méltatni és fáklyaként a világ elé tartani.

A magyar P. E. N. Club megalakulása, — ez a befelé is jelentős lépés a magyar irodalom egysége felé — módot ad a külföldi irodalmi világ vezető köreivel, a mai Európa legkitűnőbb írói nagyságaival való érintkezés szorosabbá tételére s kilátást nyújt a magyar géniusz kincseit méltányló és méltató baráti szellemekkel való értékes összeköttetések ápolására és rokonszenves érdeklődésük mélyítésére, amely irányban eddig a buzgó Le Fontaine-Társaság meglehetősen elhagyottan fáradozott.

Itt-ott máris feltetszik a nyilvánosság reflektorfényébe egy-egy velünk érző külföldi szív barátságos megmozdulása. A Sweet Pepper-féle rokonszenves beállításokat is örömmel kell üdvözölnünk, de kivált George A. Birmingham bájos könyvét: *A Wayfarer in Hungary*, melyen meglátszik, hogy lelkes szerzője dicsőséges történelmünk komor fátylai mögé is bepillantott. Sir William Good közvetlen melegségű leírása a mai Magyarországról a *Quarterly Review* januári számában ugyancsak különösen megható. Kár, hogy e velünk érző léleknek kulturális színvonalunk kiemeléséhez, úgy látszik, hiányzik az érdeklődése, de közvetve, a figyelem rokonszenves reánk terelése által, mégis szolgálja a ma-

gyar géniusz életigenlése iránt való érdeklődés felkeltésének célját.

Szívesen emlékezünk itt meg az Amalthee-Verlag készülő újdonságáról, gróf Brandis: «Die ungarische Seele» című kiadás előtt álló művéről, melynek célja: «Magyarországot Nyugateurópához történetileg és lélektanilag közelebb hozni.»

*

A külföldi irodalmakban fel-felvillanó baráti tüzek biztató fényénél szemlénket örvendetes megállapítással zárhatjuk le. Annak a törekvésnek, mely a magyar kultúra számára a külföld méltánylását igyekszik kiküzdeni s melyhez a magyar tehetség dúsan termő faji értékei adják a felvértezetttség biztonságát, a világ kultúrközösségébe való mind fokozottabb bekapcsolódásunk megszervezésével s a nyelvünk elszigeteltségében rejlő bénító akadály tervszerű leküzdésével, kitartó munka és némi áldozat árán, dicsőséges révbé kell jutnia. Ha a magyar kultúra jelenlegi hivatott órének, ki kultúrális közigazgatásunk kereteinek és intézményeinek kiépítése érdekében — hazánk mai állapotát tekintve — valóban meglepő anyagi eszközöket tudott kiküzdeni, sikerülni fog a magyar irodalom külföldi megismertetésére irányuló koncepciójának megvalósításához még megkívántató, nem is felette jelentékeny fedezetet és forgótőkét előteremteni, jogos reménnyel és bizakodással nézhetünk az újabb magyar irodalomnak a világirodalomban való megérdemelt térfoglalása és elismertetése elé, ami előfeltétele annak, hogy a magyar írók betölthessék nagyszerű küldetésüket: a magyar nemzet hivatása mellett a világ előtt tanuságot téve.

IFJ. WCLASSICS GYULA.

AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG SZELLEMI ÉLETE.

(1919—1925.)

— Első közlemény. —

Trianon előtt senki nem beszélt erdélyi magyar irodalomról. Az sem volt szokás, hogy a magyar szellemi élet Királyhágón túli megnyilvánulásait az erdélyi jelzővel különítse el a köztudat, bár Erdély a magyar állam keretén belül mint zárt földrajzi egység szerepelt s az erdélyiség az únió után is elevenen élt a lelkekben. De viszonyaink olyanok voltak, hogy minden irodalmi, művészi és kultúrális eredmény — akár Erdély, akár a Tiszamente, akár pedig a Dunántúl termelte — az egységes magyar szellemi élet összetartó középpontjába futott össze. Ez a központ Budapest volt. Szellemi életünk az ő irányításához igazodott, benne valóssággal felszivódott s voltaképpen rajta keresztül lélekezett. Úgy éreztünk, gondolkoztunk, cselekedtünk és éltünk, mint ahogy Budapest kiszabta számunkra s még legegyénibb szempontjaink is csak általa és benne válhattak komoly megfontolás tárgyává. Főöslegesen most már bírálgatni, hogy ez a centralizáció mennyiben volt helyes vagy helytelen s keresgélni okait az 1867 után nagyszerű lendülettel fejlődő szellemi életünk e jellegzetes kialakulásának. Tény az, hogy a világháborút követő nagy történelmi forduló az elszakíthatatlanoknak képzelt fizikai és lelki kapcsokat darabokra zúzta s azt a közel két milliányi magyarságot, mely Románia fennhatósága alá került, nemcsak egy ezeréves politikai egységből szakította ki, hanem olyan lelki közösségből is, melyet tiszteletreméltó történelmi multja forrasztott szilárd erővé.

Egészen természetes, hogy Románia új határainak megvonása egyrészt politikai és közgazdasági, másrészt szellemi téren teljesen készületlenül találta az erdélyi magyarságot. Az 1919-ik esztendő nyilván megmutatta, hogy a magyarság

jövőjének irányítói soha nem gondoltak arra az eshetőségre, hogy Konstantinápoly, Bécs és Budapest után Erdélyt a történelem valaha Bukarest felé is tolhatja, sőt talán vannak ma is olyanok, kiknek ez az átcsoportosítás még mindig hihetetlennek látszik. Vádaskodni fölösleges és céltalan, de szükségesek ide ezek az utalások, hogy megsejttessék a máról-holnapra bekövetkezett katasztrófa méreteit. A szellemi élet összes idegszállai, amelyek a magyar fővárosba fogództak, hirtelen megszakadtak s az új történelmi helyzet alig képzelhető tanácstalanságba, tájékozatlanságba és készületlenségbe sodorta az erdélyi magyarságot.

Azóta már a nyolcadik esztendő végét járjuk. Ezek a sok drága értéket felemészítő, önérzetet alázó, lelket keserítő, majd öntudatot ébresztő és munkára sarkalló évek a magyar szellemi életnek egy új fejezetét indították meg Erdélyben. Hosszúra terjedne annak részletezése, hogy rövid ideig tartó kábultság után mint ébredt tudatára az erdélyi magyarság kollektív öntudata annak, hogy az új határvonalak teremtette elszigeteltségében saját magának kell gondoskodnia szellemi szükségleteinek fedezéséről s éppen kulturális téren kell kisebbségi életének erős gyökereket vernie. Ennek az öntudatnak a felébredését és kialakulását nagyban elősegítették a lelkek mélyén szunnyadó szellemi hagyományok, amelyek mindig sokkal erősebbek és elevenebbek voltak az erdélyi talajban, mint akármelyik más magyar rétegben. Évszázados különállása a multban bizonyos tisztas hagyományokat, nemes kulturális törekvéseket, sajátos erdélyi szellemet, erős magyar öntudatot fejlesztett és önálló utakat taposott ki számára. Ezek a tényezők már a multban hathatósan fokozták az egységes magyar közművelődés erejét, új helyzetében pedig bőven buzgó forrását nyitották meg az erdélyi magyar szellemi élet meglepően gyors és életrevaló kibontakozásának. Támogatásukkal hídalta át a nagy össze-roppanást és segítségükkel teremtette meg az elszakadást követő szellemi önállóságát. Nem célunk színezni ezt a folyamatot s így csak nagy vonásokban jelezzük, hogy a reménytelenséget, a csüggedést, mely a lelkeket kezdetben lenyűgözte, csakhamar az erőre kapó bizakodás, majd a munkára

hívó kötelességérzet váltotta fel. A politikai élet kilátástalanságaiból a valóságra eszmélő magyarság csakhamar a szellemi térre menekült: ott találta meg az egyetlen nyugvópontot, ahol elcsüggesztő eredménytelenség nélkül dolgozhatott. Ennek a munkának, melyben résztvett az erdélyi magyar élet minden komoly tényezője — ha őszinték akarunk lenni, meg kell mondanunk — még csak az elején tartunk, de a megindulás lendülete egy figyelemreméltóan bontakozó öntudatos szellemi élet biztató jeleit tárja elénk.

Az itt érintett történelmi eredők meg fogják értetni az olvasóval, hogy a jelenlegi erdélyi magyar szellemi élet egészen friss hajtás, mely csak most bontogatja első rügyeit. Az elmúlt hét esztendő munkája jórészt a célok meglátását, a feladatok kijelölését, a problémák legalkalmasabb megoldását sem tudta kimeríteni. Annyi azonban máris megállapítható, hogy kiszakítása a magyar szellemi élet szerves egységéből, ha meg is szegényítette az erdélyi magyarságot, de lelkiileg nem lankasztotta el, ellenkezőleg, bizalomra sarkalta és bátor kezdeményezésekre lendítette. Ez a néhány év olyan friss értékeket emelt ki, amelyek nemcsak Erdélyben vetették meg alapjait a további fejlődésnek, hanem általános magyar viszonylatban is erőgyarapodását és felfrissülését jelentik a magyar szellemi életnek — amint ezt az alábbi adatok szemléltetően igazolják.¹

I.

Az erdélyi magyar szellemi élet terjedelmének objektív megmérésére pontos statisztikai adatok állanak rendelkezésünkre. A könyvek számbavételekor kitűnt, hogy Erdélyben 1919 január 1. és 1924 december 31. közt eltelt hat esztendő alatt *1066 magyar könyv* jelent meg. Az erdélyi magyarság $1\frac{1}{2}$ millió lélekszámot tesz ki s így 5050 lélekre esik egy könyv. Ez a szám a magyarság számbeli arányához viszonyítva is

¹ Dr. Borbély István: *Erdélyi irodalmunk megalakulása. Erdélyi Almanach*. Szerk. dr. György Lajos. Budapest, 1925. 187—192. l. — Dr. Ludwig György: *Das geistige Leben der siebenbürgischen Ungarn seit 1919. Klingsor*, 1926. 257—264. l.

jelentős mennyiséget képvisel, különösen ha e végösszeg értékelésénél tekintetbe vesszük, hogy e pár esztendő alatt Erdélyben annyi magyar könyv látott napvilágot, mint az 1919-ik fordulót megelőző, legalább is két évtized alatt. Például az utolsó békeévnék, 1913-nak, a bibliografiája azon a területen, mely a régi Magyarországból ma Romániához tartozik, mindössze 77 magyar könyvet mutat ki, tehát körülbelül annyit, mint ahányat a politikailag és gazdaságilag legsúlyosabb 1919-ik esztendő termelt s ezzel szemben az 1925-ik évnék egy esztendei erdélyi magyar könyvtermelése már a 300-at is meghaladja. A könyvtermelés lendületét ékesen illusztrálja ez a számsor: 1919-ben megjelent 62 könyv, 1920-ban 83, 1921-ben 140, 1922-ben 198, 1923-ban 228, 1924-ben 292, évjelzés nélküli 63. Az első két év — észrevehetőleg — a kulturális öntudatnak a megmozdulása és a kiformalódása. A viszonyokba bizonyos megállapodottságot hozó 1921 évben eredménye már észrevehetőleg mutatkozik abban, hogy az előbbi évhez képest a könyvek száma majdnem megkétszereződik. Ettől kezdve évenként fokozatosan emelkedik — átlag 40—60-al — s a feldolgozott legutolsó esztendőben nemcsak a megjelent könyvmennyiség a legtöbb, ami az 1919-iknek ötszörösét teszi ki, hanem az átlagos szaporulat is a legnagyobb (64 darab). Mivel ezek az évek sok időt és energiát kötöttek le a szervezés munkájára, a még mindig kialakulását élő erdélyi szellemi élet a könyvtermelés terén belső értékben és külső terjedelemben egyaránt emelkedő tendenciával kecsegtet a jövőre.

Az bizonyos, hogy jelenleg olyan mozgalmas és élénk szellemi életet él az erdélyi magyarság, akárcsak a XVI—XVII. században, amikor majdnem kizárólag Erdélyre esett a magyar irodalom súlypontja. Ennek felidézésében mindenestre jelentős része van azoknak a hatósági intézkedéseknek, amelyek az erdélyi magyarságot a magyarországi szellemi élettől hermetikusan elszigetelik. Voltak olyan esztendők, amikor a budapesti könyvek és folyóiratok egyáltalában nem léphették át Románia határait s ma is csak sok körülménységgel járó szigorú cenzurán keresztül szívároghat be a magyarországi könyvtermelésnek nem minden esetben a leg-

kívánatosabb rétege. Az is természetes, hogy ezt a helyzetet a könyvkereskedelem pusztán üzleti szempontból fogja fel s a bukaresti belügyminiszterium cenzuráján is a fordítások és más silányságok könnyebben átcúsznak, mint a magyar szellemű tudományos és szépirodalmi művek. Legutóbb, a nyár folyamán, a pár hónappal ezelőtt alakult aradi Ady-Társaság kapta meg a magyarországi könyvek behozatalának monopoliúmát s a cenzurázással Franyó Zoltán író bízott meg. Pár hét múlva az összes tagok kiléptek a Társaságból. E két esemény között nem nehéz az összefüggést megtalálni. Mivel a magyarországi kultúrtermékeket kívülről, belülről méltatlan szempontok kötik meg, az elmúlt hét esztendő alatt nem igen volt módjuk irányítólag beavatkozni Erdély szellemi életébe. A magyar szellemi és lelki közösségből ezt az indokolatlan kizártságát az erdélyi magyarság hátrányosan sínyli ugyan, de úgy látszik volt benne elég készség és rátermettség, hogy a saját erőinek latbavetésével egy önálló és sajátos színű szellemi életet indítson meg. De része van mindenesetre ebben a fellendülésben annak is, hogy az érvényesülés sok lehetősége elől háttérbe szorított magyarság itt találta meg az egyetlen nyugvópontot, amibe reménysége csüggedés nélkül fogódzhatott.

A föntemplített 1066 könyv legnagyobb hányadát, éppen egyharmad részét (33%), a szépirodalom foglalja le, ami meglehetősen mozgalmas irodalmi életre enged következtetni. Benne a vezető műfaj a széppróza (52%), amelynek azonban csak a legutóbbi évben sikerült a lírát (35%) háttérbe szorítani. A könyvbe zárt színdarab természetesen a legkisebb egység (13%). A szépirodalom után mindjárt az egész mennyiségnek közel egynegyedére rugó tankönyvirodalom következik (22%). Ennek a könyvágának a szaporasága természetes összefüggésben van azzal, hogy a kormányrendeletek az erdélyi magyar iskolákból a budapesti tankönyveket kiszorították s helyüket Erdélyben írt és nyomtatott könyvekkel pótolatták. Harmadik helyen a szaktudomány és a népszerűsítő irodalom szerepel a végösszegnek közel egyötödével (19%). Tekintve azt, hogy a kolozsvári magyar egyetem és a tudományos intézetek átvétele éppen ezen a téren bénította

meg leginkább a munkalehetőséget, másrészt pedig az egyetem tanári testületének eltávozása éppen ebben a körben apasztotta meg legészrevehetőbben a munkaerőket, még mindig elég tekintélyesnek mondható, amit a magyarság ezen a téren felmutathat az ilyen természetű könyvek kiadására nem is a legkedvezőbb gazdasági helyzetben. Körülbelül egyforma számmal szerepel a vallásos irodalom és az albumokat, almanachokat, címtárakat és naptárakat egyesítő időszakos irodalom (7—7%). Darabszámra legkevesebb a jogi irodalom (4%), s az is, ami megjelent, nagyobb részét a változott helyzetre vonatkozó törvények és rendeletek fordítása. A különfélék csoportja (8%) kerekíti ki a fenti végösszegre az erdélyi könyvet, amelynek egytizede fordítás, a többi pedig erdélyi szerzők eredeti munkája (89%). Jellemző adatok a következők is. Az erdélyinek nevezhető 1066 könyv hozzávetőleges példányszámának megállapításánál az 1000-es átlagszámot véve alapul, a hat esztendei erdélyi könyvanyag több mint egy millió példányszámra tehető. Ez a szám azonban a valóságnál bizonyára kisebb. Ha egy könyv átlagos árúal 30 lejt veszünk, úgy az 1919—1924-ig megjelent könyvmennyiség közel 32 millió lejt forgalmi értéket képvisel. Ezekben az években a könyvek a kisebb terjedelmet keresték, ami olcsóbb, tehát könnyebb mozgást biztosított számukra az anyagilag erősen igénybe vett közönség felé. Ezért feltűnően sok az olyan füzetes kiadvány, amit csak jóakarató nagyítással lehet kötetnek vagy könyvnek nevezni. Így az egész könyvmennyiségnek mintegy 60%-a nem haladja meg az 5 ívet s nem egészen 1%-a lépi át csak a 30 ív terjedelmet.¹

A könyvirodalméhoz hasonló gazdagságot és fellendülést tapasztalunk az időszakos sajtóban is, mely az elszakítást követő első öt esztendőben *330 féle magyar lapot* termelt Erdélyben. Ebből csak 87 az 1919 előtti időből átvett örökség, a többi 243 új alapítás: a magyarság kulturális érzékéből fakadó új szellemi berendezkedésnek természetes és örvenletes eredménye. A magyarországi kultúrtermékek elzárása,

¹ Dr. György Lajos: *Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája*. 1919—1924. Cluj-Kolozsvár, 1926.

a saját magára utaltság és minden téren a régi kényelemből a védekező állásba helyezkedés szükségszerűleg vonta maga után az erdélyi magyar időszakai sajtó meglepő fellendülését. Könnyen megérthető, hogy a hiánypótló, életrevaló alapítások mellett egész sereg máról-holnapra elsorvadó kísérlet is történt. Az 1923 december 31-iki állapot szerint a fentemlített 330 lapból 104 szűnt meg, tehát az 1924 év 226 lappal nyílt meg. Ez a szám némi ingadozással azóta is állandónak mutatkozik. Természetesen legzsufoltabb a politikai sajtó: 18 napilap és 53 hetilap áll az erdélyi magyar közvélemény szolgálatában. Az egyházak munkáját 35 egyházi lap támogatja és 70 szaklap szolgálja az ipar, kereskedelem érdekeit. Értethető ez a jelenség. A legelemibb életföltételeiben veszélyeztetett kulturális élet jórészt az egyházak bátorságos szilárdsága mögé vonta meg magát s a három magyar egyház irodalmi téren is mindent megtett a háború után megbillent lelki egyensúly helyreállítására, másrészt arra is rögtön szükségese volt a magyarságnak, hogy a gazdasági és ipari élet terén új helyzetében eligazodjék. A szépirodalom forrongására jellemző, hogy 1923 végéig 15 szépirodalmi lapot lehet össze számlálni, azonban ma csak 3 él közülök, ami annak bizonyossága, hogy ezen a téren hiányzik még a lelki kapcsolat a sajtó és a közönség között s így sok kísérletet sorvaszt el a legtöbb esetben méltányos részvétlenség. Természetesen az erdélyi magyar közönséget sem kímélte meg a háború utáni idők ízlésbeli eltévelyedése s így még sok efemer-jellegű sajtótermék úszkál a felszínen. Megnyugtató azonban, hogy néhány igazán nagyjelentőségű komoly folyóirat egyre mélyebb gyökeret ereszt s körülötte mind nagyobb hullámokat ver a szélesebb rétegekhez eljutó egészséges politikai, irodalmi és tudományos közszellem. Egészen véve ezek a statisztikai adatok örvendetes képet nyújtanak az erdélyi magyar sajtóról, különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a hivatalos statisztika szerint 417, tehát csak mégegyszer annyi az egész Romániában megjelenő románnyelvű lapok száma. Azt pedig a *Buletinul Cărți* c. bukaresti bibliografiai folyóirat¹ is kény-

¹ 1923. I. évf. 2., 3., 12—16. sz.

telen elismerni, hogy Erdélyben a kisebbségi nyelvű ujságok — s itt elsősorban a magyart érti — mind a példányszámaikkal, mind az elterjedtségükkel messze felülmúlják a románnyelvű lapokat. Mindenesetre ezek a számadatok erőről és tenni-akarásról beszélnek s az erdélyi magyar kultúrának arról a törekvéséről, hogy a létét rengető katasztrófájában is felszínen akarja tartani magát.¹

E könyv- és sajtóstatistikából az is kiderül, hogy az erdélyi magyarság szellemi élete *Kolozsvár* körül összpontosul. Ennek a városnak a neve áll az erdélyi magyar könyveknek majdnem a felén (47%), ami 7%-kal nagyobb, mint a mögötte levő 9 jelentősebb városnak az össztermelése és csak 3%-kal kevesebb a könyvet készítő többi 34 erdélyi város összes kiadványainál. A Kolozsvár után következő számottevő könyv- és laptermelő városok: Nagyvárad (10%), Brassó (5.9%), Arad (5.3%), Temesvár (4.9%), Marosvásárhely (4.1%). Rajtuk kívül még 28 olyan város van, amelyek vagy egyáltalában nem, vagy csak ritkán szerepeltek a multban nyomtatott könyvek címlapján, ezeknek termelése azonban mind 3%-on alúl mozog. Az időszakai sajtó terén is Kolozsváré a vezető szerep: az erdélyi magyar lapok egyharmadát (71) ő bocsátja útjára. Utána sorjában következik: Temesvár, Nagyvárad, Arad, Marosvásárhely és Szatmár. Kolozsvár itt is fölényesen kiemelkedik, sőt ha a románnyelvű lapjait is számbavesszük, termékenysége nem sokban marad mögötte Bukarestnek sem, ahol 98 románnyelvű és 19 kisebbségi nyelvű, tehát összesen 117 ujság jelenik meg. Olyan szellemi és irodalmi középponttá növekedett tehát 1919 óta Kolozsvár, amellyel a magyar szellemi élet történetfrójának majd komolyan számot kell vetnie. Valósággal újra éli a XVI. és XVII. századbeli szerepét, amikor majdnem minden harmadik magyar könyvvel a kolozsvári nyomda gyarapította irodalmunkat.² Egyetlen olyan könyvvállalata van Erdélynek, amely irodalmi és kulturális téren máris

¹ Dr. György Lajos: *A romániai magyar időszakai sajtó öt esztendeje*. 1919—1923. Cluj-Kolozsvár, 1924.

² Dr. György Lajos: *Kolozsvár — irodalmi város*. *Ellenzék*, 1923. 292. sz.

maradandó értékű munkát végzett. Ez a kolozsvári *Minerva R.-T.*, amely mellé a három magyar egyház érdekeltsége csoportosul. A legtöbb könyvet ő készítette, 225 darabot, ami az egész erdélyi termelésnek majdnem a negyedét (21.5%), a kolozsvári könyveknek csaknem a felét (46.2%) teszi. Egy-maga több könyvvel járult a magyar irodalom gyarapításához Erdélyben, mint az utána következő három legjelentősebb város (Nagyvárad, Brassó, Arad) együttvéve. 1921-től 1924 végéig példányszám szerint 790.691 darab könyvet állított elő, melyből saját kiadású könyv 604.320 darab volt. E kiadások értéke 12 millió lejt tesz ki. Csupán írói tiszteletdíjban 1,240.000 lejt fizetett ki. Széles alapokon nyugvó, céltudatos kultúrprogramja pótolta részben az 1919 óta működésükben akadályozott kulturális egyesületeink munkakörét. A szellemi élet különféle területeit behálózó folyóirataival és könyvvállalataival az erdélyi magyarság kultúrájának öntudatos, messzelátó irányítója.

Az erdélyi magyarság szellemi helyzetképének teljességéhez hozzátartozik a kulturális élet szolgálatában álló *könyvnyomdászat és könyvkereskedelem* sokatmondó adatainak a felsorakoztatása is. Az egész Romániában van összesen 425 könyvnyomda, 1714 nyomógép és 6240 nyomdai alkalmazott. Ezeknek az adatoknak jórésze Bukarestre esik (74 nyomda, 533 gép, 2870 munkás), a másik nagy fele pedig Erdélyre.¹ A régi Magyarország területéből a mai Romániához csatolt erdélyi részeken jelenleg 69 helyen 233 nyomda dolgozik s ez 735 különböző típusú nyomógépen 2101 munkást foglalkoztat. Erdély nyomdái közül román jellegű 66 (27.7%), német jellegű 25 (10.5%) és magyar 147 (61.8%).² Statisztikai adatok igazolják, hogy Románia tartományai közül a sokszorosító ipar Erdélyben a legfejlettebb s itt viszont a magyarságé a vezető szerep. Előljár itt is Kolozsvár a 35 nyomdájával és 556 munkásával. Utána Temesvár (19), Arad (16), Nagyvárad (15) és Nagyszeben (12) következik nyomdáinak nemcsak a számával, hanem a felszereltségével is. Hasonló

¹ Coloman Krizsó: *Almanahul Tipografilor*. Cluj, 1926.

² Dr. György Lajos: *A romániai könyv- és nyomdák statisztikája. Erdélyi Irodalmi Szemle*. 1926. III. 87. 1.

a helyzet a könyvkereskedelem terén is, ahol csak az Erdélyre vonatkozó adatok ismeretesek. A fent körülírt területen 361 hivatásos könyvkereskedő cég van. Ezek nemzeti jelleg szerint így oszlanak meg: román 80 (22%), német 56 (16%), magyar 225 (62%). Ezekből az adatokból az is kiszámítható, hogy egy román üzletre 38,583 román lélekszám, egy német üzletre 9557 német lélekszám és egy magyar üzletre 6524 magyar lélekszám jut.¹ E jellemző adatokból nyilvánvalóan látszik, hogy a kisebbségi helyzetbe kényszerült magyarság Erdélyben kulturális téren ma is vezető szerepet tölt be.

II.

Az erdélyi magyar szellemi életet e kívülről jellemző statisztikai adatok mögött komoly belső értékek húzódnak meg. Főképpen *irodalma* mutatkozik súlyosnak. Az elszakítást követő pillanatban rögtön felismerte a magyarság ennek a tényezőnek a fontosságát s igyekezett feladatait körvonalazni és iránytszabó szempontjait kitűzni. Akik józanul és mélyrehatóan mérlegelték azt a hivatást, melyet az irodalomnak az erdélyi magyar közszellem ébrentartásában be kell töltenie, a magyarsághoz való megalkuvás nélküli ragaszkodás álláspontjáról körvonalazták a feladatait: megmenteni és tovább fejleszteni a magyar művelődés nemes hagyományait és gyarapítani azokat az értékeket, melyeket az ezeréves egységből átörökölt; örködni fölötte, hogy idegen elemek meg ne másítsák a magyarságát, ősi alapjelmét, erejét és nemességét; elszakítottan, országhatárok és békeszerződések ellenére is, keresni a gondolati és érzelmi kapcsolatot a lelkek mélyén gyökerező magyar kulturális közösséggel, hogy függetlensége mellett is integráns része maradjon a magyar irodalom egészének; olyan irányba terelni és tartani az irodalom fejlődését, hogy az nemes ízlésű, magyar stílusú, művészi lendületű, a hagyományokhoz kapcsolódó és emelkedett szellemű legyen. Ezeket a célkitűzéseket igyekezett az erdélyi irodalom több-kevesebb eredménnyel megvalósí-

¹ Veress Miklós: *Az erdélyi könyv-, zenemű- és papirkereskedők statisztikája. Erd. Irod. Szemle. 1926. III. 88—89. l.*

tani s ma is ezek az elvi szempontok irányítják az egyre öntudatosabbá váló törekvéseit. Hangsúlyozottan kiemelkedik belőle az a jellemvonás, hogy az Erdélybe szakadt magyarság számára az irodalom valamivel többet jelent a művészi öncélúságnál: erőforrás és lelki önfenntartás, vigasztaló mozzanat és felemelő érzés is egyszersmind, a nyelvi és faji öntudat egyik leghathatósabb tényezője, melynek hivatása ennél fogva feladatszerűen idegződik be a nyelve és kulturális értékei mellett folyton résen álló kisebbségi magyar életbe.¹

Az erdélyi magyar irodalom teljes mértékben átérzi ezt a nemzetmentő és nemzetfenntartó hivatását s jórészt csak így lehet megérteni mostoha viszonyok között sudárba szökkenését és zord időkben virágbaborulását. Csak így érthetjük meg, hogy tegnapról-mára egy egész sereg friss értéket bontott ki és lelkesített munkára az a tudat, hogy az irodalom ma Erdélyben jelentőségében alig megmérhető nagy lelki ügye a magyarságnak. Az a politikai és lelki atmoszféra, amelynek nyomása alá került az erdélyi magyarság 1919 után, természetszerűleg vonta maga után az irodalomnak ebbe az irányba terelődését. Még sem mernők azt állítani, hogy ez az irodalom lelki alkatában, belső szellemében hű tükre volna az erős magyar öntudattól áthatott, a multjához nemcsak ragaszkodó, de belőle erőt is merítő és szilárd erkölcsi alapokon álló, józan, mérsékelt erdélyi magyar léleknek. A maga egészében nagyszerű megnyilatkozása a kulturális öntudatnak, de mélyébe tekintve csak itt-ott és halványan verődik vissza rajta ezeknek az éveknek erdélyi lelki hangulata s a magyarságon átviharzott súlyos sebeket ejtő kataklizma. Ennek a jelenségnek természetes magyarázata az, hogy 1919 után egyrészt az új imperium berendezkedése természetszerűleg megfélemlítette és elnémította a magyar szellem szabad megnyilvánulását, másrészt a forradalmat és kommunizmust követő időszak egy egész sereg olyan elemet sodort össze Erdélyben, mely a maga fölényes l'art pour l'art irodalmának esztétikai gyönyörűségeivel akarta eloszlatni a szegény

¹ Dr. György Lajos: *Az erdélyi magyar irodalom (1919—1922). Irodalomtörténet.* 1923. 56—60 l. — L. György: *Die ungarische Literatur in Siebenbürgen (1919—1922). Ungarische Jahrbücher.* III. 273. l.

erdélyi magyarság lelki borúját. Mondani sem kell, hogy a budapesti romlott irodalom átültetése az erdélyi talajba nem sikerült, ahol elsorvadt minden lelkiismeretlen próbálkozás, mely éppen ezekben az időkben, amikor súlyos zúzódásokat szenvedett a magyarságunk, irodalmunkat a körülmények követelte magyar irányából kisodorni törekedett s a velünk semmi közösségben nem levő szellem miazmaival igyekezett azt megfertőzni. Az erdélyi irodalom önálló kialakulása tehát küzdelemmel kezdődött s az még most sem jutott nyugvópontra. Ma, a megindulás nyolcadik esztendejében, lényegesen sokat tisztult a helyzet, bár Erdély irodalmi élete egységesnek most sem minősíthető. Két irányzat áll egymással szemben, a progresszív és a konzervatív érdekeltiség. E másutt is meglevő ellentét Erdélyben nem éleződött ki hevéssé, mert a körülmények itt korlátokat szabnak a szélsőségek felé elhajlásnak. Csakhogy Erdélyben ez a terminológia elsősorban nem művészi elkülönítést jelent — hiszen némelyik konzervatív író formai és tartalmi modernsége előbb jár a progresszíveknek még a képzeleténél is — hanem jelent világnézeti, nemzeti, erkölcsi és ízlésbeli differenciálódást. A progresszivitás minálunk azt az erdélyi lélektől távolabb álló, világnézetenek felülemelkedő, az ízlést és az erkölcsöt is felületesebben értelmező szellemet fedi, melynek szempontjai centripetális erővel az egyetemesség, az általánosság, a nemzetköziség felé húzódnak. A progresszív író dúsabb lelki összetételű lény, aki sem a magyar, sem a keresztény irányban különösebb lekötöttséget nem érez. Nehéz cölönkők ezek az ő művészetének végtelenbe száguldó szárnyain. Kétségbe nem vonjuk a progresszív irány jóhiszeműségét, de bizonyos, hogy szempontjai között az irodalom nem szerepel a magyarság életkérdéseinek támasztékaul. Így természetesen a tőle képviselt irodalom sem mélyre nem húzódik, sem a szélesebb rétegek felé nem ágazik. Gyökértelen, jelszavas irodalom ez, mely minden jelentősebb nyom nélkül kallódik el az erdélyi magyar szellemi életben. Sajnos, vele együtt elkallódott s még el fog kallódni néhány olyan tehetséges írónk is, aki ennek az iránynak a medrébe került. Ami pedig benne főképpen hibáztatható, az, hogy a fejlődésnek nagy erőt

adó, egységes irodalmi szellem kialakulását gyöngítette s az állandóan új kezdeményezéseken töprengő, de be nem váltott ötleteivel az irodalom hitelét is megrontotta.¹ A vele szemben álló konzervatív irány nagy erkölcsi felelősséget hordoz magában a magyarság iránt s az irodalmat a kisebbségi élet nagyhivatású és magasabbrendű tényezőjének tekintti. Törekvése, világnézete, ízlése és erkölcsi öltözete is inkább erdélyi és magyar, mint a progresszíveké. Vitán felül áll, hogy Erdélyben nemzeti munkát ez a tábor végzett, jelentős eredményeket ez a csoport termelt. Érthető is ez. Egy kisebbségi sorsba zökkent és helyzetének megállapodottságáért küzködő nép irodalmát lehet-e és szabad-e más irányban tartani és öntudatosítani, mint azon az alapon, amely egyedüli helyes útját jelöli meg az építő munkának? Egy kisebbségi népegység, amelynek életfeltétele értékeinek megőrzése, haladhat-e másképpen, mint konzervatív óvatossággal szigorúan körülhatárolt nemzeti alapon? Erős meggyőződésünk, hogy csak annak az irodalomnak van létjogosultsága Erdélyben, mely ehhez a megfontoltsághoz igazodik, amiben még inkább megerősít az, hogy maga az erdélyi magyarság lelki alkatánál fogva is konzervatív világnézetű volt mindig és az ma is.

Az erdélyi irodalom kialakulásának érdekes mozzanata az az elvi megállapodás, mely tisztázta helyzetét a magyar irodalom egészéhez. A magunkramaradottság első szomorú és tájékozatlan perceiben sokakban felvetődött az a kérdés, hogy önálló, zárt alakulat-e az erdélyi irodalom, vagy szerves része az egységes magyar irodalomnak? A politikai leválás Magyarországról, az ottani közszellem és irodalmi élet közvetlen befolyásának megszűnése még a jóhiszeműekben is tájékozatlanságot támasztott, amit bizonyos elemeknek politikai ellenszenvé Magyarország kormányzati rendszere iránt helytelen irányba igyekezett terelni. A kérdés egyszerű és annyira áttetsző volt, hogy minden küzdelem nélkül nyugvópontra jutott. Mindenesetre érdemes része van a nézetek tisztázásában Kristóf György dr. egyetemi tanár

¹ Dr. György Lajos: *Vécsi «Helikon»*. Pásztortűz. 1926. 15. sz.

Erd. Irod. Társaságban tartott székfoglaló értekezésének, mely először fejti ki behatóan és meggyőzően, hogy külön erdélyi irodalom nem volt soha és a jövőben sem lehetséges az.¹ Erdély legnagyobb szellemei a legrégebb idők óta nemcsak a maguk szűkebb hazája, hanem az egyetemes magyar kultúra gazdagítására termelték alkotásaikat. A külön erdélyiség legfőleg, mint a magyar és az egyetemes művészettől is távolálló modorosság élhetné a maga tiszavirág életét. E fel fogást elsősorban a *Pásztortűz* irodalmi programja annyira általánossá tette, hogy a külön fejlődési lehetőségek közt mozgó erdélyi irodalmat ma véleménykülönbség nélkül az egységes magyar irodalom csak egy darabjának tekinti mindenki. A köztudatba is belevésődött már, hogy a politikai határok nem jelentenek egyszersmind irodalmi határokat és így a külön mederbe szorított erdélyi irodalom az egységes magyar irodalomba torkollik. Céljai, eszményei ugyanazok, legfőleg csak a keretei szűkebbek. Törekvésében is kezdetől fogva megnyilvánult annak kifejezése, hogy külön életet élni nem akar, hanem keresi összefüggését a magyar irodalom egészével. Nem az anyairodalom siet a lekapcsolt részek mostoha körülmények közt fejlődő irodalmának magához ölelésére, hanem ezek s köztük a legszámottevőbb erdélyi irodalom tapossa ki az utakat, egyrészt a magyarországi, másrészt a felvidéki és délvidéki egymástól elkülönült irodalmak felé, amelyekkel a *Pásztortűz* révén ma is élénk összeköttetést tart fenn. Hogy az erdélyi irodalom ma minden magyarul írt helyen ismert és elismert, azt a belső értékén kívül főképpen annak a törekvésének köszönheti, hogy az irodalom révén a szétdarabolt magyar lélek kívánatos egységét igyekszik megvalósítani.

Azonban az erdélyi irodalom célkitűzésében még más feladatok is szerepelnek: keresi az érintkező pontokat az Erdélyben vele együtt élő népek szellemi életével. A megnyugvás után áhító kisebbségi életben az irodalom nem szigetelődhetik el s nem zárkozhatik be a maga szűk szempontjai közé. Kell körül is tekintenie s természetesen önállóság-

¹ Dr. Kristóf György: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*. Cluj-Kolozsvár, 1924. 3—14. l.

gának és saját színeinek megóvása mellett kapcsolódnia kell azoknak a népeknek az irodalmával, akikkel együtt vezeti sorsát a történelem. Idegenül és mereven nem állhat a vele egy sorsban élő kisebbségi népek, sem pedig az uralkodó nemzet szellemi törekvéseivel szemben. A magyar irodalomnak is Erdélyben egészen sajátos feladatköre és hivatásszerűsége, hogy a román és szász nép szellemi életét a magyarsághoz közvetítse, viszont utakat keressen a magyar szellemi élet levezetésére a román és szász irodalom felé. A kölcsönös megismerésen és egymás számontartásán kívül nagy jelentősége van ennek a távoleső s ma még egymást mereven néző népek egybeforrasztásában is. A megértés és megbecsülés szelleme az irodalmon keresztül szivároghat át legészrevétlenebbül a lelkekbe, a közeledés csak kölcsönös kultúr-cserével valósítható meg. Ebből politikailag is jobb, dolgosabb, nyugodtabb holnapnak kell felvirradnia. Ebben látjuk életbevágó jelentőségét annak a törekvésnek, amely Erdélyben a lelki gátakat mozdíthatja s az egymásra utalt három nép kölcsönös megismeréséhez és megbecsüléséhez vezető szellemi utakat egyengeti.

Nem rendszeresen ugyan, de már évek óta folyik a szellemi értékek kölcsönös kicserélése.¹ A kultúrkapcsolatok felvételét a román szellemi élettel a magyarság kezdeményezte. Csak néhány adatot sorolunk fel ez irodalmi kapcsolatok szemléltetésére. Dr. Bitay Árpád egy nagyon használható összefoglaló áttekintést adott a magyar közönség kezébe a román irodalom fejlődéséről s néhány sikerült anthológia készült a legjelentősebb modern román lírikusok bemutatására.² A szépirodalmi folyóiratoknak és a napilapoknak állandó gondja a román irodalom ismertetése, részint fordításokban, részint tanulmányokban. Áprily Lajos, Franyó Zoltán, Keresztúry Sándor, Pálfi Márton és Bitay Árpád műfordításai már is sok költőjét és íróját népszerűsítette a román irodalomnak. Legutóbb a Szépművészeti Miniszterium

¹ Dr. Bitay Árpád: *Magyar-román művelődési kapcsolatok. Erdélyi Almanach.* 250—253. l.

² Keresztúry Sándor: *Új román költők anthológiája.* Nagyvárad, 1922. — Fekete Tivadar: *Szerelmes kert.* Arad, 1924. — Kis Piroska: *Átültetett virágok.* Kolozsvár, 1925.

30.000 lejt bocsátott rendelkezésére az Erdélyi Irodalmi Társaságnak egy magyar nyelvű román költői anthológia kiadására és ugyancsak miniszteriumi támogatással egy nagyszabású «román költészet kincsháza» is van tervbe véve. A kolozsvári magyar színházban és az erdélyi magyar színházpadokon eddig mintegy 10 román színmű került bemutatásra. A román tudományos törekvések figyelemmel kísérését és állandó ismertetését az *Erdélyi Irodalmi Szemle* végzi, míg a román politikai élet kisebbségi vonatkozásait a *Magyar Kisebbség* tartja számon. El kell ismerni, hogy a románságban is teljes őszinteséggel nyilatkozott meg az a törekvés, hogy a magyarság kulturális életével megismerkedjék és fel lehet jegyezni azt is, hogy az erdélyi magyar irodalom nem érezte a közélet más terén tapasztalható gánecsoskodást. J. Iliesiu 22 magyar költőnek 64 versét tolmácsolta egy román anthológiában¹ s a román foyóiratok és napilapok (*Adevărul Literar, Universul Literar, Cele trei Crisuri, Gândirea*) is állandóan fordítgatják a magyarországi neves írók műveit. Octavian Goga fordításában *Az ember tragédiája* bemutató előtt áll a bukaresti nemzeti színházban, ahol Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért és Drégely Gábor egy-egy darabja már színre is került. A Petőfi-, Madách- és Jókai-centenárium meleg nyilatkozatokat váltott ki a románságból és a Szépművészeti Miniszterium Kristóf György egyetemi tanárral könyvet íratott Jókai életéről és költői munkásságának méltatásáról.² 1923 óta Bitay Árpád minden nyáron előadásokat tart Vălenii-Munte-ban, Jorga szabad egyetemén, a magyar irodalomról, amelynek ismertetésében eljutott már 1825-ig. A nagyváradi *Cele Trei Crişuri* kultúregyesület hasonló című folyóirata és a *Crişul Alb* nevű szakosztálya komoly törekvéssel keresi a kisebbségek kultúrájának érintkező felületeit, és szelleme indíték arra, hogy a magyarság részéről is az eddig elszórt törekvések feléje rendszeresíttessenek. Ugyanez az egyesület munkába vette már a tíz legjobb magyar regény lefordítását és kiadását. A százszokkal az együttműködés iro-

¹ Justin Iliesiu : *Laura*. Oradea-Mare, 1922.

² Dr. Gheorghe Kristóf: *Mauriciu Jókai. Biografie şi caracterizare*. Cluj, 1925.

dalmi téren máris komoly mederben halad előre. A brassói *Klingsor* c. folyóirat, amely köré az ifjú szászok tehetséges és erős csoportja tömörül, ez év júniusában magyar számmal adott bizonyosságot az együttműködés becsületes szándékáról, amit a *Pásztortűz* az erdélyi szászok szellemi életének valamennyi vonatkozását felölelő szász számmal viszonzott.¹ A kultúrtermékek állandó és rendszeres kicserélése is megindult mind a románokkal, mind a szászokkal s ez megóv attól, hogy bekötött szemmel tapogatózzunk, amikor sokkal könnyebb világosságban járnunk. Abban is bízunk, hogy ezen az úton sikerül egy olyan légkört teremtenünk, amely megnyitja előttünk a magyarországi szellemi élet indokolatlan elzárását s általában elhárítja kulturális életünk szabad kibontakozásának néhány akadályát. Ez irodalmi kapcsolatok egyengetése mögött magyar részről a *Pásztortűz* áll, mely jószándékkal keresi a lelkiközösség egymáshoz vívő útait és szívesen dolgozik az egymásra utaltság parancsolta erdélyi egyetértés építgetésében. Olyan irodalmi diplomáciai teljesítmény ez, melynek jelentőségét majd a jövő fogja igazolni.

Érdekes jelenség, hogy a magyarok és a szászok az *erdélyiség* gondolatában találtak egymásra. Mind szélesebb hullámokat ver az a felfogás, hogy egymás mellett élő három népe Erdélynek elsősorban erdélyi s csak azután különül el fajilag három irányban. Találkoznik kell tehát az erdélyiségben s e lelki közösség átérzésének le kell tompítania a kiélezettségeket, megértéssé és megbecsüléssé kell simítania az ellentéteket. Nem ismerjük annyira az erdélyi román irodalmat, hogy hivatkozhatnánk reá, de az bizonyos, hogy az erdélyi magyar és szász irodalmaknak élesen kiütköző vonása az erdélyi jelleg és az erdélyi öntudat hangsúlyozása. A magyar irodalom «erdélyi» jelzője nemcsak földrajzi elhatároltságot jelent, hanem megkülönböztető lelki jegy is egyszerűsmind: külön szín, sajtáságos levegő, történelmi adottság, érzelmi- és gondolatvilág. Kétségtelen, hogy az erdélyi léleknek minden más magyar lélektől elütő vonásai vannak. Ezeknek a vonásoknak a nyomozása, amelyeket érzünk, de szabatosan körülírni nem tudunk még, számos elméleti fejtegetésre

¹ *Pásztortűz*. 1926 július 4., 13. sz.

adott alkalmat, nemcsak magyar, hanem román és szász részről is.¹ Egészen természetes, hogy ez az erdélyiség az irodalomban is kifejezést keres tárgyban, stílusban és lelki megnyilatkozásban egyaránt. A hét év erdélyi irodalmának áttekintése arról győz meg, hogy itt-ott megcsillámlik ugyan, de igazán és nagyszabásúan nem verődik vissza belőle az erdélyi lélek. Őszintén meg kell vallanunk, hogy az erdélyi könyvek többségéből nem csap felénk az üde erdélyi levegő s nem bájolgat el sajátos erdélyi színek. Az erdélyiség még ma csak néprajzi és tájnyelvi különlegességekben nyilvánul s nem egyszer a művészet rovására eső erőlködésben. Ezeknek a pusztá külsőségeknek máris útját kellett állani és komolyan figyelmeztetni az írókat, hogy kerüljék a modorosságot, mert az erdélyiség csak a művészet sikjára fölemelve válik irodalmi értékke s gazdagodást csak akkor jelent, ha a nemzeti lelket s a tiszta művészet kifejező és összefoglaló erejét gyarapítja.² Hogy az erdélyiség igen sok esetben erdélyieskedéssé válik, nem csodálkozhatunk, sem azon meg nem ütközhetünk, hogy erdélyi könyveink nagy részéből még merőben idegen lélek döbben elénk. Ez az irodalmi törekvés még egészen a kezdet kezdeténél tart s idő kell annak művészi megérelésére.

Az irodalmi élet két fontos tényezőjéről, a kritikáról és a közönségről kell néhány szót ejtenünk még, hogy teljes legyen az a kép, amit az olvasó az erdélyi irodalomról magának kialakít. Sejthető, hogy mindkét tényező a megindulás nehézségei között vergődő erdélyi irodalom gyenge támasztékának bizonyult még eddig. Ismeretes dolog, hogy a multban Budapest a maga fölényes irodalmi tekintélyével annyira ránehezedett a vidékre, hogy az irodalmi középponttól távollevő írók a helyi szűk keretek közül kiemelkedni nem bírtak. Az, hogy a tekintélyként tisztelt forumok alul felszabadult az 1919-ben

¹ A sok közül utalunk a következőkre : Dr. Bartók György : *Erdély lelke irodalmában. Pásztortűz*, 1925. 7. sz. — Dr. Roska Márton : *Erdély lelke. Pásztortűz*, 1925. 14. sz. — Makkai Sándor : *Erdély szelleme. Prot. Szemle*, 1926. 3. sz. — Friedrich Müller Langenthal : *Az erdélyi lélek. Pásztortűz*. 1926. 13. sz. — Dr. J. Lemeny : *Die Persönlichkeiten Siebenbürgens. Klingsor*, 1926. H. 6.

² Dr. Kristóf György : *Az erdélyi irodalom multja és jövője. Cluj-Kolozsvár*, 1924. 244. l.

önállóvá lett, céljait maga kitűző és sorsát maga intéző erdélyi irodalom, részint feloldotta a lekötött s már kallódásnak indult erőket, akik egyszerre tekintélyé magasultak, részint pedig egy csomó bátortalan elemet csábított az irodalmi érvnyesülés hajszolására. Volt még egy más lendítő erő is, mely könyvek írására és kiadására serkentette az írókat. Annak átérzése, hogy kultúránk s legszentebb értékeink forognak kockán, el nem hanyagolható lelki ügyvé szentesítette Erdélyben az irodalmi törekvéseket. Feltámadtak Kazinczy «istenfi»-jei s csupa öröm volt látni az irodalmi élet mind terebélyesebbé váló bontakozását. Egyszer csak azt kezdtük észrevenni, hogy gyom növi be az ígéretes termést és sok visszaélés húzódik meg a magyar kultúra megmentésének jelszava mögött. Az íróknak is a szárnyai megnőttek, sokuknak önérzete túlságosan megduzzadt. Mindez természetes velejárója volt a kezdetleges irodalmi viszonyoknak, valamint az is, hogy a komoly *irodalmi kritika* hallgatag jóindulattal nézte a helyzetet s nem avatkozott be az irodalmi élet irányításába. Káros visszahatása csakhamar megnyilatkozott. Kezdtük észrevenni, hogy az írók csak egyféle kritikát ismernek el magukkal szemben, a föltétlen dicséretet, ami özönével hőmpölyög feléjük az első esztendőik irodalmi folyóiratainak és napilapjainak hasábjain. Valósággal elkábította az erdélyi írókat a tömjénezés illata, a cifra szavakba burkolt ízléstelen ömlengés és a hazug nagyotmondások áradata, amelyek a magyar irodalom elsőrangú értékeivé dédelgették azokat, akik csak tegnap kezdtek útat törni a Parnassus meredekjei felé. Különösen visszatetszést keltett, hogy a hivatásos írók versenyre keltek egymás műveinek dédelgetésében s általában diadalát ülte a pajtáskodó kritika. Némi igazsága volt annak a felfogásnak, hogy amikor a kezdet nehézségei között vergődik az irodalom útkeresése s amikor minden nyomtatott betű nagy szolgálatot teljesítő kultúrális tevékenység is egyszersmind, nem szabad elriasztani a lelkesedést és az őszinte becsületos törekvést.¹

¹ Dr. György Lajos: *Azoknak, akik félnek a kritikától. Erd. Irod. Szemle.* 1924. 3—4. sz. — Dr. Kristóf György: *Szabad kritika. Pásztor-tűz,* 1926. 15. sz.

Öt esztendeig uralkodott ez a szellem az erdélyi irodalomban. A kritikátlanságnak ebbe a túltengésébe, az irodalmi életnek ebbe a sorvata g állapotába bele kellett avatkoznia végre a kritikai józanságnak, hogy elvi alapokon álló egyenességgel fogalmazott ítéleteket hozzon forgalomba, hogy reális terjedelemre zsugorítsa a felfúj t nagyságokat, hogy rámutasson az izléstelen ferdeségekre s megcsillogtassa az igazi értékeket, hogy végigsuhintson az irodalom méltóságát lealázó komolytalanságon, hogy elismeréssel kísérje a becsületes alkotó munkát s főképpen, hogy a megtévesztő kritikák miatt bizalmát vesztett közönségnek józan tájékoztatója legyen. Ezekkel az elvi szempontokkal indult meg 1924 januárjában az *Erdélyi Irodalmi Szemle*, mely hangsúlyozottan kritikai folyóiratnak alakult s csak később szélesedett ki tudományos tartalmúvá is. Bátor fellépése és hangja nagy ellenhatást váltott ki, úgy hogy feljajdult rá az egész erdélyi irodalom, főképen a napisajtó, amely nem bír t arra a szempontra emelkedni, hogy az elvi alapokon álló kritika nélkülözhetetlen tényezője az egészséges irodalmi életnek. Néhány heves polémia ő rzi ennek emlékét s az a szomorú tapasztalat, hogy az erdélyi irodalom még nem edződött hozzá a kifogásoknak még a tárgyilagos, szempontos megmondásához sem. Legutóbb, a *Vécsi Helikon*-on, maguk az írók is ellene nyilatkoztak a pajtáskodó kritikának és egész szokatlanul követelték a bírálat szabad megnyilatkozását, amit természetesen örömmel hallottak a kritikusok. Bizonyos azonban, hogy a gyakorlatban az írók és a kritikusok elvi álláspontja azért most sem fog találkozni. Ide tartozik annak megemlítése is, hogy néhány magyarországi folyóirat és napilap (*Budapesti Szemle*, *Napkelet*, *Protestáns Szemle*, *Új Nemzedék*) rendszeres figyelemmel kíséri az erdélyi irodalom növekedését s pár tárgyilagos bírálat máris igen jó hatással avatkozott be a nézetek tisztázásába. Kitűnt egyszersmind ebből az is, hogy az erdélyi írók ma is a legmagasabb döntő fórumnak a magyar szellemi élet központját tekintik s az onnan érkező elismerés vagy gáncs iránt rendkívül érzékenyek. Közönségünk álláspontja is szívesebben alkalmazkodik a kívülről jövő véleményhez. És ez így is van rendjén. Az erdélyi irodalom nem

provinciális nagyságokat akar nevelni, hanem művészi értékekkel igyekszik gyárapítani a magyar irodalom egészét. Ezért már túlnőtt a dédelgetésen s az egyedüli helyes eljárás vele szemben csakis a művészi és a magyar szempont tárgyilagos alkalmazása lehet. Az erdélyi könyv már nem kíván maga iránt elnézést, csak azért, mert erdélyi, hanem a magyar irodalom színvonalának szigorú mértékét óhajtja. Ha a magyarországi kritika ehhez az állásponthoz igazodik, nagyon jótékonyan segítségére lehet azoknak a törekvéseknek, amelyek az erdélyi egészséges irodalmi közszellem kialakításán fáradoznak.

Sok apró kritikai csetepaté folyt le már Erdélyben, ami nem volt haszontalan, mert az elvi kérdések tisztázásán kívül az irodalmi öntudat ébresztgetésére is jótékonyan hatott. Ezek, a néha tudatosan szított tollharcok arra a célra is irányultak, hogy érdeklődést keltsenek az irodalmi törekvések iránt. Ma is gondunkat tevő feladatunk, hogy közönséget hódítsunk könyveinknek s erkölcsi háttért építsünk irodalmi törekvéseinknek. A könyvolvasó és irodalompártoló közönség magatartása mutatja leginkább az erdélyi irodalom küzdelmes állapotát. Ha fölöslegesen szépítgetni nem akarjuk a helyzetet, be kell vallanunk őszintén, hogy a magyar könyvnek Erdélyben részvétlenül és magárahagyatottan kellett évek hosszú során át az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetében ráháruló fontos hivatását betöltenie. Amikor a könyvbehozatali tilalom miatt megapadt forgalmú erdélyi könyvpiacon kezdtek feltűnedezni az erdélyi könyvek, a közönség bizalmatlanul fogadta az erdélyi szerzők Erdélyben készült könyveit. Nagyobbrészt ismeretlen nevek kerültek eléje, hozzá még a réginél szerényebb köntösben, amikor ő hozzá volt szokva ahhoz, hogy kedvelt íróinak szép kiadású könyveit évtizedeken keresztül a nagy pesti kiadók szállították a könyvtárába. Még a hírlapok jóakarató propagandája s a megalkuvó kritika sem tudta a közönség bizalmába dédelgetni őket. A könyvkereskedelem pedig, amely éveken keresztül kénytelen volt meglevő készletét árusítani s így csak örülnie kellett volna a bátortalanul jelentkező új anyagnak, szintén nem melegegett bizalomra az erdélyi könyvvel szemben s igaz odaadással nem építgette számára a közönséghez vezető

utat. Természetesen figyelmen kívül nem lehet hagyni azt a körülményt, hogy 1919 után éppen az irodalom pártoló középosztályunk számbelileg is megcsappant s akik itt maradtak, anyagilag súlyos és válságos éveket életek át. Azonban ha a számban megapadt intelligens magyar középosztályunk gazdaságilag küzdelmes helyzetbe is került, még mindig nem gyengült le annyira, hogy irodalmát kénytelen volna gyámolatlan tengődésre hagyni. A legnagyobb baj az, hogy az erdélyi magyarságnak nincsen olyan átfogó és ténylegesen is működő irodalmi, társadalmi és kulturális egyesülete, mely a könyveink számára feltétlenül szükséges pár száz olvasót megszervezze. A szerény eszközökkel végzett munka pedig, amit a *Magyar Nép* és a *Pásztortűz* teljesít, csak észrevétlenül és lassan haladhat előre. Annál is inkább szükséges volna a magyar társadalmat megszervezni és számára a szellemi élet iránt tartozó kötelességeit kitűzni, mert egyenlőtlenül és aránytalanul oszlik meg jelenleg a teherviselés. Irodalmunk, kultúránk gondjait ma is jórészt az a lerongyolódott, elszegényedett, anyagilag megrokkant, lelkiileg leginkább összezúzódtott társadalmi réteg hordozza, amelyet a pap, tanító és a tanár jelképez. Ezzel szemben — sajnos, nem hallgathatjuk el — van egy olyan tehetősebb réteg, mely se lelkiileg, se anyagilag kapcsolatot nem tart fenn az erdélyi irodalmi és művészi törekvésekkel.¹ Általában azt mondhatjuk, hogy az erdélyi magyar társadalom lelkiismeretébe még nem öntudatosodott bele az irodalom és szellemi élet iránt tartozó, kivételesen nagyjelentőségű erkölcsi kötelezettség. Talán az idő sem volt elég annak belátására, hogy minden feladatot és köteletséget az állam ma már nem végez el helyette és szellemi életét nem támasztják alá az állami szubvenciók minden gondot megkönnyítő pillérei. Még nem sikerült eléggé felráznunk a közvéleményt és belevernünk a magyar társadalom lelkiismeretébe azt a tudatot, hogy egy olyan versenyben kerültünk bele, ahol — bár egyenlőtlenül folyik a küzdelem — lemaradásunk az önérzetünket égető szégyen volna s egyedül csak rajtunk fordul meg, hogy ne váljunk a népek söpredékévé, hanem

¹ Sulyok István: *Akik vesznek és akik nem vesznek Erdélyben* könyvet. *Ellenzék.* 1926. 183. sz.

még kisebbségi helyzetünkben is olyan tényezők legyünk, melynek jelentőségével számolnia kell mindenkinek.

Van még egy másik oka is annak, hogy az erdélyi könyvnek s így az irodalomnak sincs kellő mozgékony-sága és élénk-sége: ez az erdélyi könyvkereskedelem alacsony szintje. E szakkérdés részletezésébe nem bocsátkozunk, csupán mint viszonyaink jellemző mozzanatát megemlíjtjük, hogy a háború előtti Románia nem csatlakozott sem a nemzetközi szerzői egyezményhez, sem a közép-európai könyv-árusi relációhoz. Ez a helyzet ma is változatlanul fennáll. Az ó-romániai kiadók és könyvkereskedők előtt ismeretlen az általános bizományi rendszer szokásjoga. Az erdélyi magyar könyvkereskedők ezt a multból ugyan magukkal áthozták, de fentartani nem tudták. A helyzet ma oda süllyedt, hogy a kiadók nem merik a kiadványaikat a könyvkereskedőkre bízni, akik évekig sem számolnak el a bizományba vett könyvekről s így ez a szerv az erdélyi könyv szempontjából teljesen hasznavetetlennek bizonyult. Már nyolcadik éve szomorúan érezzük, hogy könyv-árusainknak csak üzlet és nem lelki ügy az irodalom. Ők még közönségünk-nél is szervezetlenebbek: még szaklapjuk sincs, mely számon tartaná az Erdélyben megjelent könyvek beszerzésének legszükségesebb adatait s így egyáltalában semmiféle öntudatos kapcsolatuk nincs irodalmi életünkkel. E két fontos tényezőnek, a közönségnek és a könyvterjesztőnek közömbös magatartása készítette, különösen az első esztendő-kben, még a jónevű írókat is arra az önértetüket megalázó eljárásra, hogy gyűjtő-ívekkel, körlevelekkel, hirdetésekkel, nem ritkán házalás útján toboroztak legalább a nyomdai költségek fedezésére elegendő számú előfizetőt. Így biztosabb volt az eredmény, mintha a szervezetlen és részvétlen könyvkereskedelemre bízzák magukat, amely hozzá még hosszú hónapokig, sőt évekig váratta őket a bizományi elszámolással. Ha az utóbbi időben némi javulás állott is be az erdélyi könyv életében, amennyiben a kiadói vállalkozás kezdi már a szárnyai alá venni, még mindig érezzük, hogy a könyvkereskedelem részvétlensége bénítólag hat irodalmunk fokozottabb és kívánatosabb terjesztésére.

ARANYBICSOK.

(Kis falum legendáiból.)

Kinövi! — vigasztalgatták az emberek özvegy Takó Györgynét, mikor fiának, Kelemennek, fogyatékos elméje miatt bucsálódott. — Kinövi, mint a macskakölyök a vak-ságot . . .

Igazodott is a fiú az esztendők számával, kétségtelen. Egy tökéletlenségéből azonban jólegény korára sem tudott kigyógyulni: csudát látott minduntalan. Jól értsük meg: nem mennybeli vagy tisztátalan földi csudát, ami rendszerint elrejtőzéssel jár, hanem például ilyesmiket. Kapáláskor minden rendes ember a földön kereskedik a szemével, Kelemen azonban — ő tudja, miképen — az eget is látta. — Né a sas, édesanyám! — kurjantotta el magát, kapája nyelére hajolva. — Nézze csak, milyen magasan kóvályog. Hej, ha én is . . . nézze csak, hogy ragyog a szárnya! . . . — Ne láss csudát Kelemen! — ripakodott rája az anyja. — Ne láss csudát, dolgozzál Kelemen! . . . Vagy, amikor az új harangot szentelték. Takóné beteg volt, nem tudott a szent gyülekezetben megjelenni. Ott volt Kelemen! Pontosan beszámolt anyjának az ünnepély lefolyásáról. Hogy áradt tele a templom néppel, milyen koszorúk voltak a kóruson, hány pap ült a papok székében. (Még azt is meg tudta mondani, hogy az esperes ádámscutkája úgy ugrált alá s fel prédikáció közben, mint a harkály a fán.) — Hát az imádság, Kelemen? Szépeket imádkoztatok, úgy-e? — Én? — meresztett ijedt szemet Kelemen. — Én egy vakhangot sem imádkoztam . . . — Miért nem, te pogány, te? — Nem értem rá, édesanyám! — Ugyan mitől nem értél rá? — A nagy fényességtől! — Ó, hogy az Isten bocsásson meg a csuda-látó fejednek! . . . Eltátottad a szád, úgy-e? . . .

Bizony baj volt a Kelemen csuda-látó természete, no de ettől a bajtól lehetett még élni. Édesanyja váltig őrizte, térítgette. De mi lesz, ha egy napon a maga mentére hagyja Kelelent? El tud-e igazodni az élet tekervényes útjain?

Vásár próbálja meg a fiatal gazdát. Takóné az udvarhelyi vásárra küldötte a fiát egy borjúval. Hadd tanuljon életet, alkudjék, okoskodjék! . . .

Bolygós esős idő volt azon a napon, a szomszédság oda telepedett az özvegy háza elé, a lapos kövekre, amiket még az öreg gazda hordott volt össze új ház pincéjének. A világ baját is tették-vették, de a Kelemen érkezését is lesték; tudott-e annyira menni bajúszos létére, hogy elszerezzen egy hitvány borjút?

Egyszer csak fölbukkant Kelemen az alszegi fordulónál.

— Né, te né, egyedül jön! . . . — kiáltott föl Gáspár kovács elismerő hangon.

Kelemen emelt fővel jődögélt és diadalmasan köszönt rá a szomszédokra.

— Hát a borjú? — sunyított a kovács.

— Hehehe, a borjú? Jó helyt van az, mert itt van a lájbizsebben

— Pénz a külső zsebben? Ezt bolondul cselekedted, hé!

— Csakhogy ez nem pénz, hallják-e! Nem holmi rongyos bankó. Bicsok ez, de milyen fényes . . . nézzék csak! Aranybicsok gyémánttal kirakva. Ez aztán portéka . . . mi? — nyujtotta oda a kovácsnak.

A kovács megszemlélte a bicskot. Nyelét, élet, rugóját megpróbálgatta, köveit a nap felé fordította. Ért ő az effélékhez, némiképen mestersége.

— Hát ehhez hogy jutottál? — kérdezte Kelelentől szúrós szemmel.

— A borjú árán vettem egy cigánynétől. Dugva csináltak meg a vásárt, csak nekem akarta eladni . . . — hunyorított Kelemen.

— No Kelemen öcsém, te ugyan letetted az ekzsament! Borjú árát adni ezért a hitványságért! Arra sem való ez, hogy egy sarkolat kenyeret levágj vele.

— Aranyból van, meg gyémántból . . .

— Sárgaréz ez, Kelemen! Üveggyöngy a gyémántja. Tiszta ez az aranytól meg a gyémánttól! . . . Egy pár pipaszurkáló kitelnék a rezéből . . . megcsinálom, ha kívánod. Hadd láss valamit a borjú árából.

— Volna esze kiednek! — kapott a bicsok után Kelemen.

A szomszédok leforrázottan pillantottak össze. Hiába no, bolond óra bolondul üt. Csóváltgatták a fejüket, hát ez aztán megmutatta, hogy mi lakik benne.

— Nem érted Kelemen? Nagy oktalanságot műveltél. A cigányné elcsalta a pénzedet . . . — akarta észre téríteni Kónya szomszéd.

Kelemen bizony nem értette. Vídám arccal csillogtatta a bicskot a napon.

— Megéri ez, bátyám, bizonyisten megéri! Olyan gyönyörű portéka ez, hogy nézni is megéri . . .

Otthagytá az irigy társaságot, anyja elé ment a jó vásárral. Nagy jajszó, óbégatás tört ki nemsokára odabent az öreg házban. Bús képpel bólogattak a kovácsék.

— Hej, ha egyszer nem lesz, aki sírjon érte !

Hamar elfogy, aki búval él. Takó Györgyné elment időnap előtt. Szép kis külső birtok szállt Kelemenre, meg egy öreg ház. Sa maga szerzeményeképen egy közmondás. A borjúvásár óta így becsmérelgették a fényes, de haszontalan szerzőt: Ez is csak néznivaló, mint a Kelemen bicskája . . .

Példaszóba keveredett legényen nem kapnak a büszke, világi leányok. De kapnak a szemes anyák! Alkalmas férj válik az ilyen dibdáb fiatalból, ha jól kormányozzák!

Szerezték is az asszonyt Kelemen számára, nem volt abban hiányosság! Kelemen csak köszönte a jóakaratot.

— Nem ezen a tájon költötték az én madaramat, nénémasszony. Nem itt . . . havasalji bokorban.

— Hát ugyan hol, te nagyokos?

— Melegebb földön — nézett Kelemen sóvárgó szemmel napnyugatra. — Odalent a Küküllő terén. Azok aztán a leányok. Nem kenderkóc a ruhájuk, hanem patyolat . . .

— Pávát akarsz, Kelemen? Nem ül az meg a te fészken.

— Megül az, nénémasszony! Úgy etetem, itatom . . .

Nem beszélt Kelemen hiábavalóságot. Egy napon csak hazateremtette az alföldi menyecskét. Ki szülte, nevelte, biz azt nem igen lehetett tudni. Hát olyan becsülettel is fogadták. Pedig szép formája volt, bizonyos, hogy szép volt! Igéző kék szeme volt, síma volt, fehér volt. De szerette is az árnyékot! Az aztán kezét a világ kincséért el nem mocskolta volna a kapa nyelén. Épen ilyen társ kell gazdaembernek! . . .

— No, Kelemen, a feleséged is inkább csak nézni való . . .

— Megéri, nénemasszony! Bizonyisten megéri, nézni is megéri . . .

Szívből mondta ezt Kelemen. A menyecske úri Paradicsomot csinált az öreg házból. Virágzó babérfák a tornácon, odabent meg fényképek a falon, nagy papíros-rózsák, kivált a tükör körül . . . És a tükör alatt selyemzsínóron az aranybicsok. Ott tündökölt főként este, lámpavilágnál. Repesett a Kelemen szíve, ha rája nézett. Hogyne repesett volna, mikor az asszony is gyönyörűnek találta!

Sok útja volt ekkoriban Kelemennek. A várost járta. Üres átalvetővel ment és tele átalvetővel jött meg. Cukor, kávé, szalámi, csokoládé, szagos szappan kellett az asszonynak. Meg selyemszalag, fényes gombok, aranyos csipkék. Fogatos utak voltak azok, minden évben lekoptattak egy-két földcskét a Kelemen nevééről.

— Maholnap kikoptok a határból Kelemen.

— Eb bányja, nénemasszony! Senki sem sír utánunk.

No, korán szólt Kelemen. Mert ekkortájt hosszú, reménytelen csönd után, mégis csak beköszöntött a síró vendég. Fiú volt a lelkem!

Csacsi bögése az időjárásban, gyermek sírása a családi rendben szerez változást! (szokta mondani a dömöslaki vén pap). Változnak-e Kelemenék? Okosodnak-e?

Mindjárt a kereszteléskor nagy bolondságot követtek el: Elemérnek keresztelték a fiút. Ki hallott olyant? Elemérnek keresztelni egy szegény, elesett falusi ember gyermekét.

— Hej, Kelemen öcsém, egy kicsit idébb is kaphattál volna nevet a fiadnak. Elemér! . . . hogy fog ez állani szegény szolgálfiúnak . . . — szurkálódott az öreg Kónya szomszéd.

Kelemen mosolygós ember volt, de erre a beszédre ropant elsötétedett az ábrázatja.

— Szolga az én fiam? No azt ugyan nem érik meg az irígyek . . .

— Hiszen ha nem átalvetőzted volna el a szép vagyondat . . .

— Azért mégis aranygalléros embert csinálok én belőle. Meglátja a világ ; aranygalléros embert!

Hm, aranygalléros embert? Halljunk oda, min jár az esze a félfertályosnak! Vajjon hogy érti a dolgot, szószerint-e? Tán bizony állomásfőnököt vagy katonatisztet . . . Vagy azt akarja mondani, hogy nagy urat . . .

Egy bizonyos : jó parton kötött ki a fiú, jó helyet választott magának. Úgy bántak vele, mint valami bárófiúval. Vigyáztak rája, hordozták, játszodtatták, Kelemen még az arany bicskot is leakasztotta néha a mulattatására. Furesán csendült, mikor a pajtásai a nevét kiabálták az utca porában. Elemér! . . . Ékesnevű virág a csalánok közt. Nem állta meg kacagás nélkül, aki hallotta.

A változás azonban, amire az emberek célozgattak, mégis bekövetkezett. Kelemen immár esztendőszámra nem nézett a város felé. S feleségétől is elmaradoztak az úri tempók. Mindössze annyit tartott meg, hogy kapáláskor (felesben kapáltak, nem a magukéban) irtóztató nagy szalmakalapot tett a fejére a nap ellen.

Az aranygallér . . . minden fáradság azért történt. A jövőendő homályából csábítóan csillogtak Kelemenék felé a kápráztató reménységek.

Elemér kitűnő tanuló volt. Pap, tanító azt mondta, de még az iskolaszék bölcsei is, hogy kollégium kell ennek a fiúnak.

Tudták ezt Kelemenék a maguk fejtől is. Elemér az őszön Keresztúrra került ládás diáknak. Kelemen újra róni kezdte az utat a városba meg vissza. De más volt most az átalvető szerepe! Mert most Kelemen tele átalvetővel ment a városba és üressel tért vissza. Kenyér, szilvaíz, tojás, túró volt az átalvetőben a városba menet s mindez ott maradt az Elemér ládájában heti elemőzsiának.

Borus volt most héten által Kelemen arca ; miből telik ki az új tarisznyálás?

— Gonddal él az, aki fiat taníttat! — mondogatta a szomszédoknak, de több volt a büszkeség a szavában, mint a panasz.

Karoltak, gyűjtöttek mindaketten, hogy a fiút célhoz segítsék. Sok örömet értek meg, első tanuló volt Elemér, az iskola büszkesége. Csak az érettségi bizonyítványt megkapja! Kelemen életségi bizonyítványnak mondotta s valahogyan úgy értette, hogy a bizonyítvány az úri élet kezdetét fogja jelenteni!

Ment a dolog igen szépen, egyik év a másik után. De hát utóvégül mégis csak kiütött a szeg a zsákból. Az érettségi után Elemér azzal kezdett példálózni a szülőinek, hogy ő nem megy sem vasúthoz, sem postához, sőt még irnok sem lesz a vármegyén, mert ő művész akar lenni. Képfaragó művész, szobrász . . . Arra biztatta őt egyik tanára.

— Mivel jár az, fiam? Milyen fizetéssel?

Elemér megmagyarázta, hogy mit tesz szobrásznak lenni. Hogy az tehetség dolga s nagy hírnevet, dicsőséget szerez emberének.

Kelemenék nagyon megrémültek attól, amit fiuk szavából megértettek.

— Hallgass, fiam, ezzel a bolondsággal, falu szájára ne kerüljön a dolog! Tudod, mennyi irigyünk van, megemésztenek a csúfsággal . . . Egy szót se róla!

Elemér hallgatott is, de szeptemberben nem a vármegyéhez ment tisztviselőnek, hanem a fővárosba művésznövendéknek. Szép, biztató levelet írt szülőinek onnan: állam pénzén fog tanulni, nagy urak jóakarata környékezi . . .

A falu szája azért csak megindult.

— Tán bizony még sírkövet is tud majd faragni! . . . faggatták Kelement.

Szomorú esztendők voltak ezek, csak az öreg postáskisasszony tudott olykor vigasztalást mondani a szülőknek. Cikkeket olvasott föl nekik az ujságokból, amelyek az Elemér dicséretét zengték.

Kelemen nagy kedvre kapott ilyenkor, tréfálkozott is a feleségével. A kedves, megszokott szavát vette elé.

— Meglásd asszony, aranygallérosan fog legközelebről hazaállítani. Úgy, ahogy megálmodtuk . . .

Búsan mosolygott az asszony ilyenkor, egyre búsabban. Nagyon elszakadozott állapotban volt már a sok egézségtelenség és gond miatt.

A Kelemen jóslata csakhamar beteljesedett. Aranycsillag, aranycsillag ragyogott Eleméren, mikor legközelebről hazalátogatott. Nagy divatja volt akkor az aranyos ruhának, városokon, erdőkön, mezőkön aranyjeles emberek nyüzsögtek, csak falura jutott kevés belőlük.

Elemér sebesüléséből gyógyult fel, mikor beteg anyja látogatására haza tekintett. Tiszt volt, aranycsillag, aranycsinór a dolmányán. Sok legény kelt ki a faluból arra az anyakeserítő, nagy próbára, de aranycsillagja, aranycsinóra nem volt másnak, csak a Kelemenék fiának.

Diadalmasan sétálta meg magát Kelemen a fiával a faluban, mindenünnen tisztelet és csodálat szállt feléjük. Nem volt akkor irigység, egy sorsa volt mindenkinek : háború kockája.

Este az öreg Kónya szomszéd alázatosan köhécselt be Kelemenékhez. A fiáról akart bővebbet hallani. Annyit halott már, hogy egy zászlóaljban szolgál Elemérral.

— Édes öcsém, drága jó hadnagy úr, vegye kegyelmébe a fiamat! — fakadt ki végül az öreg.

— Hogy gondolja, Kónya bácsi?

— Ha tisztiszolgájának fogadná! . . . Bizonyosan könnyebbednék a fiú dolga . . .

— Hiszen ha ott találom még a zászlóaljnál! — kétkedett Elemér. — Odakünnt bizony hamar változik az ember dolga . . .

Az öreg könnye nagyon megeredt erre a szóra, Kelemen nem tudta nézni szomszédja fájdalmát.

— Megtesszük, Kónya bácsi, mindent megteszünk, a jó szomszédságért. A fiam meg fogja tenni . . .

Elemér búcsúzása után sokat üldögélt Kelemen a felesége betegágyánál. Beszélgettek. A Kónya szomszéd alázatos kérését is el-elemlgették. Fölvidult ilyenkor az arcuk.

— Hát mégsem a mi fiúnk keres szolgaságot! . . .

Győzelmesen halt meg Kelemenné. Szép temetése volt, az egész otthonlevő falu kikísérte. Senkinek sem ártott életében, hacsak magának nem . . . De vajjon magának ártott-e? Fiait taníttatott, nagy dolgot művelt! . . .

Régen készült Kelemen erre a bánatra, megnyugodott lélekkel fogadta társa búcsúzását. De csakhamar új csapás szakadt rája. A postáskisasszony olvasta nagy hadi levélből. Elemér az olasz fronton eltűnt egy ütközet után. Él-e, hal-e, Isten tudja.

Várt Kelemen hetekig, hónapokig, de nem jött újabb híradás. Várni, mindhiába várni? Jobb annál átlépni a siralomvölgy kerítésén. Ők már bizonyosan együtt vannak odafönt a kiterjedett, örök fényességben . . .

Oda vágyott Kelemen is: a fényesség országába. Szép, istenes halállal halt meg, kibáncódott a bús világból.

Gazdátlanul maradt az öreg ház. Az előljáróság összeírta a fölkelhetőt s reteszt vetett az ajtókra.

* * *

Hónapok multak. Egy napon az öreg postáskisasszony nagy könnyhullatások közt osztotta ki a leveleket a falvak levélhordóinak.

— Nézzétek csak, Takó Elemér írt a szülőinek. Most került ki egy kórházból . . .

Örvendtek a népek, hogyné örvendtek volna! De már senki sem volt, aki a kisasszonnyal együtt sírjon örömeiben. Megfásultak a szívek, annyi változás, annyi hír rázta meg naponként a falut.

Telt az idő, kitört a nagy «bonyodalom» is. Hazavászlódtak a katonák, lövöldöztek, duhajkodtak néhány napig, aztán szép rendjével az öregek kommandója alá kerültek. Új változások szakadtak a Székelyföldre, új fájdalmak. Nagy keserves némaság ült a falura, foglyok megérkezése vert föl olykor egy-egy kis vígságot.

Egy nyárvégi napon Takó Elemér is hazaérkezett. Aranygallérja, aranycsillagja nem volt már, de tisztességes, úri ruha volt rajta.

A bíró átadta neki a jegyzéket apja hagyatékáról, az öreg házról, ingóságokról. Rendet csinált a fölfordulásban, legalább fődél van hát a feje fölött. Bútort, ágyneműt adott el, élelme is megvolt.

De hát a jövődő?

Két út áll előtte — úgy látta sok töprenkedés után. Folytatja szobrász tanulmányait, vagy ékszerésznek áll be. Fogóságának nagy idejét egy olasz ékszerész-műhelyben töltötte, megtanulta ezt a csillogó, szép mesterséget. Nemcsak megtanulta, de utóbb már ő volt a nagy műhely lelke; tervezett, mintázott, művészi formákat és színeket vitt bele a készítményekbe. Nehezen bocsátották el, két kézzel fognak kapni rajta, ha visszamegy.

De itthon, Erdélyben is, megragadhat valamelyik nagyobb ékszerésznél.

A vágyai azonban másfelé nógatták. Olaszországban is főként azért adta fejét mesterségre, mert abban a városban gyönyörű múzeumok, híres szobrász-műtermek voltak, azokat is látogathatta. Tanulmányokra nem vették föl a mérges talián mesterek, de legalább láthatott, gondolkozhatott, lélekben épülhetett. Fényes, nagy, művészi tervek alakultak ki lelkében. Így számígtatott magában a jövődő felől. Hazatér s eladja szülői hagyatékát. Annak az ára elég lesz a művész-pálya újrakezdésére. Pestre fog fölmenni, vagy tovább nyugatra. Csak néhány hónapig zavartalanul dolgozhassék, néhány álmát formába önthesse!

Árulni kezdte házát. De az idő roppant alkalmatlan volt házvásárra. A pénz is szűk volt, a fiak is meggyérültek a háború során. Ha még künnvaló volna, hogy hasznot adjon. De egy öreg, roskatag ház? Új házak is elárvultak a nagy emberhullás miatt . . .

Elborult a jövődő Takó Elemér előtt. Hát ékszerésznek menni?

Nem sietett nagyon. Újabb meg újabb okokat talált a maradásra.

Mikor diákszünidőit itthon töltötte, sokat gyönyörködött a nyárvégi, holdas estékben. Megvárja a teleholdat. Gyönyörűen tölti meg a kis völgyet az ezüstös fény. A temp-

lom olyan ilyenkor, mintha vitorlášhajó himbálóznék fehér tavon, a jegenyék, mintha óriások fürdenének a tóban.

Elsétálgatott, elmélázgatott a dombok ösvényein, mezei düllőutakon.

Egy éjszaka, hosszú bolyongások után dőlt le aludni. Különös álmot látott. Csodálatos, égi fényben apja arca jelent meg előtte. Mintha a mestergerendáról mosolygott volna rája, káprázatos színek vették körül fejét, tündöklő sugarak áradtak szét szeméből. Nem szólt, csak nézett és mosolygott rája boldogan, túlvilági ragyogással . . .

Elemért fölébresztette a látomány. Felkönyökölt ágyában. A holdfény élénken sugárzott be az ablakon. Ni, ni, a mestergerendán micsoda fénycsomó! A fény csillogó, szikrázó kévében vetődik a párnára, ahonnan fejét fölemelte . . . Nyilván ez a fény okozta álmát!

Felugrott, a mestergerenda alá lépett s felnyúlt a fényforráshoz. Egy bicsok . . .

A holdfényes ablakhoz lépett a bicsokkal.

Á, az aranybicsok! A néznivaló bicsok, amiért apja egy borjú árát adta volt. A közmondásos bicsok, amivel őt is bosszantgatták gyermekkorában. Hogy került ez a mestergerendára? Alkalmasint az előljárók dobták föl oda a leltározás alkalmával, mint haszontalan portékát.

Forgatta, sugározta a holdfényen. Majd nagyot rebent a tekintete. Merően vizsgálgatni kezdte a bicskot. Lámpát gyújtott, annak a fényénél kezdte forgatni.

— De hiszen ez csakugyan aranybicsok! — kiáltott föl lelkendezve. — Valódi arany a nyele. Ezek a kövek pedig benne igazi gyémántok! Rálehelt a bicsokra, megtörölte, ragyogtatta, szívéhez szorította. — Kincset ér . . . a jövendő! Ó, apám, légy áldott, hogy a porból örökké a fény után, szépség után sóvárogtál . . .

GYALLAY DOMOKOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Özvegy.

Nevetni szívből újra megtanult.
S mert Nyár van még : a ruhája fehér.
De lelkében, a legbelső szobában,
Minden élőnél erősebben él
Az ifju isten, aki tovaszállt,
Ki ajándékba kapta a halált,
Hogy férfi helyett csillaggá legyen :
Örök szépség és örök szerelem.

A lelkében, a legbelső szobában
A virágait rendezgeti szépen :
Ezt névnapra, ezt kézfogóra kapta,
Ezt viszontlátáskor, ezt búcsuképen . . .
Ó mennyi, mennyi virágot kapott!
Pedig be kurta volt a földi éden.

Pár hétig tartott a Paradicsom.
S most lányos asszony-lelkében pihen
Az ifju hős, — de nem ravatalon,
Élő erő és ható hatalom.
Fény, aki mellett árnyék a világ.
Emberarcok, hegyek és tengerek
Csak tükrök, mikben ő jelenik meg,
S kinyilatkoztatja folyton magát.

A megözvegyült lélek-palotán
Férfiak is, kérők is járnak át.
Tán akad, aki hosszabban tanyázik,
De ki eljut az utolsó szobáig,
Az a küszöbről némán visszafordul.
És úgy oson el lábujjhegyen, loppal.

Ki merne vívni azzal a halottal?

Elvégeztetett?

Elvégeztetett? — Nem.
 Mostan kezdődik újra.
 Az újrakezdés arany jelszavát
 Minden magyar kapúra
 Véssük fel, véreim!

Ledőlt a kas.
 A méhraj szertenéz,
 Az új kas körül új munkába fog,
 De régi lesz a méz,
 Amit készít, s amit örökbehagy.

Mert a virágot, melyre szállni kész,
 A virágot nem vette meg a fagy.

Mert ezer évig nőtt az a virág,
 Amelynek kelyhe
 Kifogyhatatlan virágporral telve
 A méhet szent találkozóra várja.
 A léleknek a lélek a hazája.

A magyar lélek dús virágpora
 Sírok felett illatoz, lengedez.
 A méz a régi lesz,
 Amely e lélek szent porából készül.

Mi tovább adjuk drága örökségül.

REMÉNYIK SÁNDOR.

ERDÉLY MAGYAR KÖZOKTATÁSÜGYE.

(1919—1926.)

1918-ban szomorú karácsonya volt az erdélyi magyarságnak. Sáros, lucskos idő, sötét felleggel borított égbolt borult Erdély szívére, Kolozsvárra, ahová a román kir. csapatok december 24-én, karácsony szombatján vonultak be. Erről a napról keltezve érkezett meg a román kormányzó tanács (Consiliul Dirigent) vallás- és közoktatásügyi osztályfőnökének az írása, melynek értelmében a gyulafehérvári gyűlés (dec. 1.) határozata alapján a román királysággal egyesített területen az ügyek intézését átvette. Ettől kezdve a magyar kormánnyal minden összeköttetés megszakadt s az iskolai ügyek a román közoktatásügyi osztály vezetése alá kerültek.

Az októbervégi őszirózsás forradalom különbözőképpen érintette a lelkeket. A nagyobb tömeget, a napi események felületén úszókat extázisba hozta. Ezek a nemzeti remények és várakozások teljesülésének biztos reményében újjongva köszöntötték. A kisebb rész lelke telve volt aggodalommal. Ezek semmi jót nem vártak a rohanva változó események fordulataitól. Fájdalmukat csak magukban hordozták s visszavonultak a közélet fórumától. Nov. 18-án a három magyar püspök s a kolozsvári ág. ev. lelkész együtt tanácskoznak s együtt adják ki a veszedelem félelmétől való összeforradásnak első bizonyítékát, egy közös pásztorlevelet. Meg is jegyezték rá román részről: nagy dolog lehet az, amiért a három püspök neve egy írás alá kerül. Ettől kezdve a magyarságot illető kérdésekben, melyek főképp az agrár- és iskolai ügyekre vonatkoznak, mindig együtt és előre megbeszélük teendő intézkedéseiket, sőt 1920 júl. 24-én formailag is megalakul a felekezeti tanács s intézi — amennyiben a kormány jogfosztó rendeletei még engednek némi hatáskört — Erdély magyar iskolaügyének vezetését.

A címben jelzett évek közoktatásügyének nyolcéves küzdelméről akarok a következőkben képet rajzolni. E kép szomorúan sötét háttérből fog kiemelkedni s maga is csaknem kizárólag sötét vonalakból és árnyékfoltokból fog kialakulni. Csak itt-ott csillan fel egy-egy fénysugár, mely azt mutatja, hogy a magyarság a könnyű és gond-

talán élet álmos letargiájából a csapások alatt nemzeti öntudatra ébredt s már-már egész tömegében azon az úton van, hogy kezdi becsülni felekezeti iskoláinak pótolhatatlan értékét. Ha ez a nemzeti öntudatra ébredés a magyarság egész tömegénél megtörténik, amint azt a százoknál irigyelve szemléljük, akkor vallásos hittel a gondviselés nevelő eszközeiként kell tekintenünk azokat a súlyos csapásokat, melyek ezen a területen a magyarság lelkét szakadatlanul sebzik.

Áttekintésünket a felső-, közép- és elemi oktatás rendjén teszszük meg.

A kolozsvári tudományegyetemet 1919 május 12-én vette át a kormány. Az intézkedés gyorsan, váratlanul jött. A tanárok alig tudták a hallgatók indexeit aláírni s így félelmeiket megmenteni. E területek egyetlen magyar egyeteme megszűnévén, az iskolák tanárszükségletének kielégítésére szükségessé vált, hogy a ref. teológiai fakultás tanárképző intézete újraszerveztessék. Ez megtörtént s 1920/21-ben nemcsak mint nevelőintézet régi keretében, hanem mint tanárképesítő főiskola dr. Márki Sándor elnöklete alatt megkezdette működését. Egy tudományegyetem filozófiai fakultásának lehet tekinteni, mely hat tudományszakot foglalt magában. Működése csak egy évig tartott, mert a kolozsvári közoktatásügyi államtitkárság 1921 szeptemberében működését megszüntette azzal a megokolással, hogy ilyen intézet létesítésére és fenntartására csak az államnak van joga. Hiába felebbezett az előljáróság, az államtitkárság fenntartotta előbbi rendeletét s 1922 febr. 13-án az intézetet bezáratta, az irattárat elszállíttatta. Így e terület egyetlen magyar tanárképző-intézete egyévi működés után megszűnt.

A kolozsvári gazdasági akadémiát 1919 júniusában vették át s ebben a magyarnyelvű tanítás 1919/20. iskolai év végén szűnt meg. Hasonló sors érte a kolozsvári kereskedelmi akadémiát, mely fennállásának 20. évében, 1922 júniusában volt kénytelen magyarnyelvű előadásait megszüntetni.

Az imperium átvételekor két polgári iskolai tanárképző-intézet működött, Nagyszebenben és Szatmáron, mindkettő r. kath. jelleggel. A r. kath. egyház a fenyegető tanárhiányra való tekintettel a kolozsvári Marianumban megnyitotta 1920 szeptemberében a harmadikat, koedukációs rendszerrel Pálmay Lenke, majd dr. György Lajos igazgatása alatt. Háromévi működés után 1923 augusztusában bezárták. Megnyitására hiábavaló volt minden kísérlet. Jelenleg sem magyar, sem román tannyelvű főiskola nincs Romániában polgári iskolai tanárok képzésére. Igaz, hogy a régi királyság törvényei ezt az iskola-típust nem is ismerik.

Ezeknek az intézeteknek átvételével, illetőleg megszüntetésével a főiskolai oktatás Erdélyben kiesett a magyarság kezéből.

A középiskolák életéből a következő mozzanatok érdekelhetik a nagyközönséget.

Az 1918/19—19/20. iskolai évek minden nevezetesebb esemény nélkül teltek el. A tanítás a régi magyar állami tanterv szerint folyt. Csupán az érettségi körül történt egy kis baj. Minthogy t. i. a kormányképviselőket az autonóm felekezeti főhatóságok vizsgálóbizottsági elnököknek nem fogadták el s ezek e miatt a vizsgálaton nem vettek részt, az államtitkárság érvénytelenítette a kiadott bizonyítványokat. Hosszas tárgyalás után a kérdés úgy nyert megoldást, hogy az írásbeli dolgozatok beküldése esetén az államtitkárság 1921 június 30-ig rávezeti a bizonyítványokra az érvényesítő záradékot. Ami meg is történt.

Az 1920/21. iskolai évet már módosított tantervvel kezdtük. Bevezettük a román nyelvet minden osztályban heti 2—2 órában. Az év megkezdése után novemberben jött az egyházi főhatóságoktól az az intézkedés, hogy az I. osztályban honismeret címen kell tanítani Románia és a szomszédos államok földrajzát s a IV. és VIII. osztályban 2—2 órában külön a magyar és román történelmet. Nemsokára nyilvánvalóvá lett, hogy ezzel a tantervvel az iskolák meg sem közelíthetik céljukat. A gyenge elemi iskolai készütségű gyermeknek, mikor még anyanyelvén sem tud értelmesen és folyékonyan olvasni és írni, egyszerre két idegen nyelvet, a latint és románt kell tanulni. A leánygimnáziumok VI. osztályában pedig nem egy tanuló anyanyelvén kívül németet, latint, franciát, románt, angolt, sőt görögöt is tanul. A gazdasági élet mindjobban súlyosbodó terhe alatt közvéleménnyé érlelődött az a gondolat, hogy a régi gimnázium mellett szükségünk van ipari, kereskedelmi, technikai iskolákra, melyeket meg kell szerettetni a tanulókkal s mentalitásukat abba az irányba terelni. Ebben az évben történt a tanárok eskütétele, melyet az egyházi főhatóságok, «habár a rendelet minden törvényes alapot nélkülöz», kénytelenek voltak megengedni, mert az államtitkárság az eskü megtagadása esetén a tanítástól való azonnali eltiltást, a nyugdíjalapból való kizárást és a felfüggesztett ellen a fegyelmi eljárást helyezte kilátásba. Az eskü letétele egyházi megbízott jelenlétében történt, kinek ki kell jelentenie és jegyzőkönyvbe vétetnie, hogy a főhatóság a követelés törvényességét nem ismeri el s csak kényszer alatt engedte meg letételét.

A következő 1921/22. iskolai évet a régítől sok tekintetben gyökeresen eltérő új tantervvel kezdtük. Habár a lelkek nem nyu-

godtak, a viszonyok és körülmények éppen nem alkalmasak egy ilyen nagyfontosságú kérdés higgadt megfontolására és munka elvégzésére, mégis sok szempontból szükséges volt egy új tanterv készítése. Egyfelől a közoktatási kormány ismételten követelte, hogy közeledjünk az állami tantervhez. De másfelől a megváltozott helyzet és élet-körülmények, valamint az új tantárgyak felvétele folytán történt eltolódások kikerülhetetlenné tették e munkát. Megalkottatott tehát «az egységes középiskola» alsó és felső tagozattal. Az alsó tagozat nagyjában a gimnázium és polgári iskola tantervének egységesítése. Kimarad a latin, kevesebb óraszámot, a románnal egyenlőt, kap a magyar, a német lemegy a II. osztályba, új tárgyakul bekerülnek a vegytan, fizika, közgazdasági és jogi ismeretek, egészségtan és gyorsírás. A felső tagozat bifurkálódik gimnáziumi és reális szakra. Utóbbiban helyet kap az angol, francia, vegytan, szabadkézi rajz és gyorsírás. Az angol és gyorsírás a gimnáziumi szakon is kötelező. A görög fakultatív. Rendkívüli tárgyak a francia, rajz, természetrajzi és fizikai gyakorlatok, kézimunka. Az egész terv életbelép az öt alsó osztályban minden átmenet nélkül. A három felső osztályban a régi tanterv marad érvényben bizonyos módosításokkal. Ahol polgári iskola van, ott csak az alsó tagozat működik.

A tanárság, mely felhivatott, hogy év folyamán szerzett tapasztalatait és észrevételeit terjessze fel illetékes főhatóságához, általában helyesléssel fogadta e tervet. A reformátusok közgyűlése az egységes középiskola típusát «korszerű és szerencsés» alkotásnak mondja. Katholikus tanári körökben merültek fel aggodalmak a klasszikus tanulmányok háttérbeszorításával szemben. Kőlozsvári tanároknak egy csoportja a hármass felső tagozat gondolatát veti fel, egyébként végleges terv készítését későbbre halasztandónak tartja.

E tanterv életbeléptetésének mindjárt két következménye mutatkozott. Egyik, hogy a polgári iskola sok helyt a gimnáziumba olvadt. Másik, hogy a leányok száma a fiúintézetekben megszapordott. Ez pedig arra indította a vezérigazgatóságot, — közben az államtitkárság az egységesítés jelszava alatt átszerveztetett, — hogy leányoknak fiúintézetekbe nyilvános tanulókként való felvételét kereken megtiltotta. A kérdés hosszú írka-fírka és tárgyalás után úgy oldatott meg, hogy az iskola saját felekezetebeli leányokat felvehet nyilvános tanulóul, másvallásúakat csak magántanulóul. Ha most az iskola belső életébe pillantunk, mindjárt nagy nehézségek és szinte leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak elénk. Nem voltak megfelelő tankönyvek. Mindjárt az első lépésnél kitűnt, hogy hiba volt az új tantervet az egész alsó tagozaton életbeléptetni. Az év első

harmad része kapkodó és tervszerűtlen munkával telt el. A tanterv ész- és módszerellenesen anticipál a földrajz és történelem körében. A némely tárgynál sebtében összeütött könyvek meghaladták a tanulók felfogását. A régi magyar kiadású térképek szigorúan kitiltattak, újak meg még nem voltak. Tessék most földrajzot és történelmet térkép nélkül tanítani! A közgazdasági és jogi ismereteket könyv hiányában jegyzetek alapján tanították, az alkotmánytanból csak a második félévben került könyv a gyermekek kezébe. A gyorsírás kötelezővé tétel, de rövid egyévi tapasztalat megmutatta, hogy helyesebb ezt a tárgyat fakultatívként kezelni. A sok nyelv tanítása valóságos merénylet nemcsak a gyermek, hanem minden józan belátás ellen is. A heti óraszám a felső osztályokban 36—38-ra is felment, ami szintén egészségellenes merényletszámba vehető.

Az érettségi bizonyítványokat már a múlt évben hasábosan két nyelven állították ki. A régi magyar érettségi utasításon most az a változtatás történt, hogy a bizonyítvány — tekintet nélkül arra, hogy az illető görögöt tanult-e vagy pótlót — egyformán képesített főiskolai tanulmányokra. Most rendelte el a vezértitkárság első ízben a románból teendő érettségi vizsgálatot. Az írásbelin három-három tétel tűzendő ki magyarra (30 sor) vagy románra (20 sor) való fordítás végett. A szóbelin néhány kérdés teendő fel, melyekből kitűnjék, «hogy a tanulónak megvannak a román irodalomból az alapfogalmai». A tanuló románul felel, de ha nem tudná gondolatait kifejezni, anyanyelvét is használhatja.

A következő 1922/23. iskolai év a tavalyi egységes tanterv szerint indult, most már életbelépve a VI. osztályban is. Némi módosítások váltak szükségessé. A tanulói létszám megfogyatkozása, amely azóta folyton tart maig is, ekkor kezdődik. A tanterven az év vége felé, április közepén (!) az a változás esett, hogy a vezérfelügyelőség rendeletére a protestáns iskoláknak, melyek külföldi hitsorsosi összeköttetések ápolása végett az angolt vették be a tantervbe, be kellett vezetniök a franciát! Hiábavaló volt minden érvelés, meggyőzési kísérlet, nem használt semmit. Második félévben jött a rendelet, hogy az állami intézetek rendtartását kell alkalmazni. Ennek a magyartól eltérő lényegesebb intézkedéseit alább ismertetni fogjuk.

A helyzet 1923 májusától fogva, mikor a vezérigazgatóságok feloszlásával kerületi inspektorátusok szerveztettek — megint az egységesítés érdekében — lényegesen súlyosbodott. Ez a liberális Brațianu-kormány uralma, melynek hirhedt közoktatásügyi minisztere Angelescu. A kerületek élére királyságbeli inspektorok kerültek, akik nem ismerik Erdély közoktatásának multját, a feleke-

zeti intézetek történeti érdemeit, az egyházak autonómiáját s általában egész mentalitásuk teljesen elütő az erdélyi gondolkodástól.

Ez évben tartottunk első ízben abszolváló vizsgálatot a IV. osztályban, melyen írásbeli volt románból, németből (!) és mennyiségtanból. Hiába kérték a vizsgálat megengedését a magyarból is, nem tágitottak a szabályzat betűjétől. Érettségit a mult évi utasítás szerint tartottak, de az anyakönyveket és bizonyítványokat már csak románul lehetett kiállítani.

Az eddigi iskolai éveknél sokkal súlyosabb és küzdelmesebb volt az 1923/24-iki. Rossz csillagzat, a hirhedt 100,090—1923. sz. rendelet jegyében indult útnak. Angelescu ugyanis mindama vitás és problematikus iskolai kérdéseket, melyek az új uralom kezdete óta a felekezeti főhatóságok és a kormány között felmerültek és újra és újra iskolaigazgatási vitákra adtak alkalmat, úgy gondolta a legegyszerűbben elintézhetőeknek, hogy belefoglalta egy miniszteri rendeletbe s kurtán-furcsán diktatórikus hangon elrendelte intézkedéseinek végrehajtását. Mit törődött ő azzal, hogy a gyulafehérvári határozatok, melyeket a román állam törvényei közé beiktattak, a párizsi kisebbségi szerződés, melynek rendelkezései alaptörvény jellegével bírnak, az itt élő kisebbségeknek a nemzeti kultúra szabadságát biztosítják, hogy a linci, nikolsburgi és westfaliai békekötésben nemzetközileg biztosított jogait a protestánsoknak ne is említsük?

A rendelet már 1923 tavaszán megjelent, de az iskolákkal nem közöltetett. A vezérigazgatóság már márciusban körrendeletet bocsátott ki, mely szerint az állam a jövő iskolai évtől kezdve csak azoknak az iskoláknak ismeri el a nyilvánossági jogát, melyeknek részletes tanterve megegyezik az államiakéval. A sok sikertelen memorandumozásba és tiltakozásba belefáradva, e rendelet ellen a magyar egyházak nem is fejtettek ki küzdelmet. Csak azt szerették volna elérni, hogy ne kelljen a kis I. osztályú tanulónak a románon kívül még franciát, a II. osztályban ezek tetejébe még németet s a III.-ban latint tanulnia. Észszerűen és kellően megokolva azt kérték, hogy az anya- és államnyelven kívül az itt lakó szászok nyelvét, a németet taníthassák. A legmerevebben elzárkóztak a kérés elől. Így ez évben a tanterv — bizonyos elkerülhetetlen eltérésekkel — megfelel az államinak. A román középiskola felső tagozata háromágú: klasszikus, reál és modern. A magyar iskolák felső tagozata többnyire modern.

Az iskolai év az állami szabályzat (Regulamentul) szerint szept. 22-én kezdődött és július 15-én végződött. A főhatóságok elrendelték, még az idézett rendelet hivatalos közlése előtt, hogy Románia földrajzát a IV.-ben, történelmét és alkotmánytanát a IV. és VIII. osztályban tanítsák.

tályban románul kell tanítani. Román anyanyelvű tanárokról kellett gondoskodni, mert nem ilyenek alkalmazását nem fogadták el. Ezzel a tanári karok homogeneitása egyszerre megszűnt s könnyen elképzelhető, hogy milyen lehet a tanári karok tagjai között a társadalmi és kartársi élet és érintkezés.

Szeptember végén, az év megnyitása után, jött meg az idézett rendelet. Főbb intézkedései ezek: október 15-ig minden igazgató kimutatást küld be a kerületi inspektorátushoz az I. és II. osztályba felvett tanulók vallásáról és nemzetiségéről. Elrendeli minimumként az állami tantervet bizonyos átmeneti intézkedésekkel. Elrendeli, hogy az abszolváló vizsgálatok a IV. és VIII. osztályban a királyságbeli szabályzat szerint tartassanak a minisztertől kiküldött elnökkel. Ezekben a románul előadott tárgyakból románul kell felelni; románul kell tanítani a románt minden osztályban és Románia földrajzát, történelmét és alkotmánytanát a IV. és VIII. osztályban. A felekezeti iskolák «a népesség egy bizonyos vallású és nyelvű rétegének szükségletét szolgálván», nem vehetnek fel más vallású tanulókat. A köedukációt, magántanulók felvételét szigorúan tiltja. A román nyelv ismerete kötelező lévén bármilyen szakos felekezeti tanárookra, ezért ezeknek 1924 aug. 15—31-ike között vizsgáznok kell, még pedig a szakosoknak az összes nemzeti tárgyakból, a nemszakosoknak csak a román nyelvből. (Egy májusban jött rendelet ezt a tanárok hátrányára úgy változtatta meg, hogy a nemszakosoknak is kell vizsgáznok a nemzeti tárgyakból.) Tankönyvekül csak a minisztériumtól jóváhagyottak használhatók. A levelezés iskolai hatóságokkal román nyelven történik, a fordítás az iskola nyelvén mellékelhető. Bizonyítványok, katalógusok, anyakönyvek, órarend, statisztika, évkönyv románul készítendőek el, párhuzamosan a tannyelv is használható. Az iskola homlokzatán a felirat románul, az összes termekben, tanári szobában, díszteremben Ő felségeik képei. helyezendőek el Ime a kisebbségek autonómikus iskolatartási és vezetési jogainak semmibevevése, egy csapásra megsemmisítése, egy rendelettel elkobzása. Csoda-e, ha az összes kisebbségek sajtóban, népgyűléseken, egyházi tanácskozásokban egyhangúan zúdultak fel, mikor ezeket a jogelkobzásokat a közoktatásügyi miniszter először az állami elemi iskolai törvényjavaslatába, később az ú. n. baccalaureátusi törvénybe s végül a magánoktatási törvényjavaslatba beiktatta s ezzel miniszteri önkényen alapuló intézkedéseit törvényesíteni akarta?

Életbelépett teljes egészében az állami rendtartás is. A tanulók e szerint egyensapkát, karszámot kötelesek viselni, személyazonosságigazolványt hordani. Az év harmadokra oszlik, az első december

1-éig, a második március 1-éig, a harmadik június 21-éig tart. Írásbeli dolgozatot kell iratni minden tárgyból, kivéve a vallást és egészségtant, évharmadonként egy extemporálét, egy évharmadit és amelyik tárgy természete megengedi, egy összefoglalót. Az osztályozás szintén változott. E tekintetben ez év folyamán három egymásnak ellenmondó rendelet jött. Első harmadban 10—1 számjegyekkel, a másodikban minősítéssel kellett osztályozni, a harmadikban megint számokkal. A tanuló, ha más intézetbe akar iratkozni, nem bizonyítványt, hanem anyakönyvi kivonatot kap. Külön katalógusa van minden tárgynak, tanárnak és osztálynak, melybe a feleletek dátum szerint bejegyeztetnek. Nem a tanári kar, hanem a tanár osztályoz, a magaviseleti jegyet az osztályfőnök adja.

Ime, az állami rendtartás fontosabb intézkedései teljesen eltérők a régi magyar rendtartástól s nemcsak magyar, de román tanárok véleménye szerint is rosszabb, mint a magyar: gépies, mechanikus, élek telen és nagytömegű munkát ró a tanárra minden haszon nélkül és a nevelés szempontjait az oktatási mellett teljesen elhanyagolja.

Különben az állami tantervnek mind a nyolc osztályban átmenet nélkül való életbeléptetése zökkenőkkel járt. Az ország területén kívül nyomtatott könyveket nem szabad használni még a semleges tárgyaknál sem, pedig némely tárgynál még ma is hiányzanak a könyvek.

Kellemetlen és szülőknél, tanulóknál és tanároknál egyaránt nagy izgalmat és keserűséget kiváltó mozzanata volt az évnek, hogy az első évharmad végén azokat a másvallású tanulókat, akiket főhatósági rendelet értelmében felvettek az igazgatók, egy rendeletre exmatrikulálniok kellett.

Ez évben tartottunk a VIII. osztályban először abszolváló vizsgálatot. Írásbeliből és egy szóbeli feleletből áll. A tanuló által 20 kérdés közül tetszés szerint kiválasztott s rendelkezésére bocsátott könyvekből két órai tanulás után legkevesebb 15 percig tartó előadás a szóbeli. A régi érettségéhez képest komolytalan gyerekjáték, melynek célja kizárólag annak megállapítása volt, hogy a tanuló mennyire beszél a román nyelvet. A kormány képviselői itt is, a IV. osztály abszolváló vizsgáinál is, elnökként szerepeltek. A magyar szó, a magyar nyelv és irodalom a vizsgálatról teljesen kiszorult, miután a magyar történelem már két évvel ezelőtt kiesett a tantervből.

Még vázlatosnak sem volna mondható ez a történelmi összefoglalás, ha nem említenők meg a tanári szucreszcencia és a nyugdíjügy kérdését. Az állami tanterv elfogadásával fölőlegessé váltak bizonyos szakcsoportok (latin-görög, részben magyar-latin), viszont szükségessé

vált főképp román, francia és természetrajz-, fizika-, kémiai szakos tanárok rögtöni alkalmazása, amilyenek azonban nincsenek készen rendelkezésre. A magyar egyházaknak e tekintetben nincs sürgősebb teendőjük, mint hihetetlenül nehéz anyagi helyzetük mellett is áldozattal ilyenek kiképzetéséről gondoskodni. Mert a tanári karok összetétele nem mutat megnyugtató képet. Az iskolák bizonytalan helyzete, a megélhetés súlyos anyagi gondjai miatt, aki csak tehetett, más pályákon helyezkedett el s nem mondhatni, hogy a gyengébb, selejtesebb elem hagyta oda az iskolát. Másfelől a nemzeti tárgyakra, mások hiányában, egészen fiatal, nem kész, nem végzett és sokszor nem képesített kiforratlan embereket kellett alkalmazni vagy még papokat, tanítókat is, úgyhogy e tekintetben az állapot éppen nem megnyugtató. A helyzet e mostoha kialakulásához hozzájárult a nyugdíjügy rendezetlensége is, mely miatt éppen a lelkiismeretes tanárt nyomja az *atra cura*. Az állam nem ad, a fenntartó egyházi hatóságok nem tudnak megfelelő nyugdíjat adni. Vannak, akik e miatt 35—40 szolgálati évvel még mindig kénytelenek szolgálni. E tekintetben azonban bizonyos kezdeményezések már történtek s megvan a remény, hogy egy néhány év alatt ez az ügy rendbe jő.

Érintsük meg még, mint az erdélyi magyarság lelki vívódásainak és töprengéseinek egyik jellemző jelenségét, hogy vezető emberek lelkében ismételten felmerült a gondolat a küzdelmek e viharos és csekély sikerű éveiben, hogy vajjon mai helyzetünkben szükség van-e összes középiskoláink fenntartására? A római katolikusok 1923. évi statusgyűlésén veti fel az igazgatótanács a kérdést, sőt a magyarság vezetőinek egy, e kérdés megbeszélésére bizalmasan összehívott értekezlete is tárgyalja. Itt heves ellenzéssel találkozott a kérdés, amott a határozat egyelőre levette a napirendről. Ennek dacára a lelkekben titkosan mindig kísértett. Ma, amikor a középiskolákról szóló új törvénytervezetet már ismerjük (a napokban tette közzé a kormány), könnyebb lesz a döntés e súlyos felelősségű kérdésben. E döntést elvileg abban az irányban látjuk megszakadónak, hogy magyar iskolákat nem megszüntetni kell, hanem a javaslatban kontemplált típusok szerint átszervezni a tényleges szükséglet mértéke szerint ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági és háztartási iskolákká.

Az új impérium legkínosabb és legküzdelmesebb évéhez, az 1924/25. iskolai évhez értünk. Erre az évre a baccalaureátusi és a magánoktatási törvény nyomta rá bélyegét. Az évet a magyar iskolák általában megcsappant tanulói létszámmal kezdték. Az alkalmazott tanterv mindenütt a programa analitika, a felekezeti és állami tanításterv közötti hézagokat áthidaló kevés eltéréssel. Ilyen lényegesebb

eltérések a magyar nyelv és irodalom (az államiból hiányzik) minden osztályban, a vallás heti 2 órában (az államiban csak 1, a VII—VIII. osztályban pedig hiányzik). A fent felemlített nehézségek változatlanul fennállanak, sőt némely tekintetben még súlyosbodtak. A sok nyelv tanulása, a tantárgyak nagyobb részénél a heti órák csekély száma, külföldön nyomtatott könyvek kitiltása, mikor bel-földiek még nincsenek, itt-amott jegyzetek iratása és azokból való tanulás az előmenetelt lassítja és a szükséges elmélyedést lehetetlenné teszi. A két tanterv közötti hézagok, a tanulók ismereteinek hiánya bizonyos tárgyaknál, az iskolai évnél a kezdetén is, végén is meg-rövidítése, az administratio hihetetlenül lelketlen és rendszertelen kapkodása és hebehurgyasága s mindenekelőtt a «nemzeti tárgyaknak» románul tanulása mind csupa gát és akadály a kívánt előhaladás útjában. A középiskola tengelye veszedelmesen eltolódott a nemzeti tárgyak irányában. Aki a helyzetet ismeri, nem is fog csodálkozni ezen s nem fogja sem a tanártól, sem a tanulótól rossz néven venni, hogy minden energia az ez irányban támasztott igények kielégítésére használdik fel. A tanárnak a látogató inspektorok szemrehányásai, a tanulónak a könyörtelen bukás Damokles-kardja függ a feje fölött.

Angelescu miniszter a törvény erejével akarván felruházni azokat az intézkedéseit, melyeket az előbbidézett rendeletében a kisebbségi iskolák megfojtására tett, a felső és középoktatási alaptörvény 18. cikkelyének módosítására egyetlen cikkelyből álló novelláris javaslatot nyújtott be, amely az ötödik osztályba való felvételi és az utolsó osztály végén teendő baccalaureátusi vizsgálatot szervezi és szabályozza. A javaslat az érdekelt kisebbségi körökben kínos meglepetést keltett, mert a közoktatásügyi miniszter az egyházak képviselőinek megígérte, hogy a javaslatot benyújtás előtt tanulmányozás és észrevételeik megtétele végett közölni fogja. Ez a közlés elmaradt és hiábavaló volt a kisebbségi egyházak tiltakozása, a javaslatból máról holnapra rövid ideig tartó tárgyalás után március elején törvény lett.

Ez a törvény eltörli a IV. osztály végén teendő régi abszolváló vizsgálatot és az ötödikbe való felvétel előtt az iskolai év elején teendő felvételi vizsgát szervez, melyet a minisztertől kiküldött elnöklelete mellett az intézet öt tanárából alkotott bizottság vesz be. E vizsgálat célja kiválasztani a felső tagozat részére a legjobban előkészülteket «a rendelkezésre álló helyek korlátai között». Két részből áll: írásbeli románból és mennyiségtanból; szóbeli románból, Románia földrajzából és történelméből és latinból.

Elvileg semmi észrevételünk nincs egy ilyen kirostáló vizsgálat ellen. Megvolt ez a régi rendtartás értelmében is. Helyeseljük a ki-

válogatásnak egy olyan tárgyilagosan igazságos és becsületes módját, amely minden mellékes tekintet nélkül csupán az előképzettséget és rátermettséget bírálja és értékeli. De két megjegyzést nem nyomhatunk el a törvény rendelkezéseire. Egyik az, hogy helytelen dolog a követelmények mértékét a rendelkezésre álló helyek számától függővé tenni. Ha nincs elég hely, iskolákat kell építeni, hogy az arra alkalmas ifjúság hely hiánya miatt ne legyen kizárva a magasabb műveltség megszerzésének útjáról. A másik az, hogy emberi és pedagógiai szempontból egyaránt helytelen ezt a vizsgát a következő év elején tartani s a tanulókat azzal, hogy e vizsgát fenyegető réme előttük áll, megfosztani a nyári üdülés és erőgyűjtés szórakozásaitól. Meg aztán általános az a tanári tapasztalat, hogy az éveleji vizsgák nagyon kevésszámú kivétellel nem produkálnak jobb eredményeket, mint az évvégiek, sőt az ellenkezőt talán nagyobb joggal állíthatnók. Ezek a felvételi vizsgálatok szeptember második felében lefolytak. Az eredmények nem verték fel a közvélemény feljajdulását, nem keltettek lényegesebb lehangoltságot és megdöbbenést s ezért azt kell hinnünk, hogy általában nem voltak túlságosan szigorúak s az elbukottak százaléka nem nagy. Ámde a való igazság érdekében meg kell jegyeznünk, hogy a negyedik osztályt végzett tanulók jó nagy része, azért-e, mert amúgyis más pályát választott volna, vagy azért, mert a júniusi baccalaureátusi vizsgák felháborító eredménye végképpen elvette kedvüket, egyszerűen nem jelentkezett a vizsgákra. Ma a magyar iskolákban a helyzet nagyjában az, hogy a felső tagozat osztályai néptelenek, az alsó tagozat végzettjei pedig kereskedelmi és ipari iskolákban vagy pályán helyezkednek el, vagy pedig otthon maradnak szülőik kis gazdaságában s túrják a földet.

Másképp, sokkal vigasztalanabbul áll a dolog a baccalaureátusi vizsgálat körül. Ismertetnünk kell a törvény lényegesebb intézkedéseit, hogy mondandóinkat azokhoz kapcsolhassuk. Aki a nyolcadik osztályról vizsgálatot tesz, liceumi végbizonyítványt kap, amely feljogosítja redukált idejű (önkéntesi) katonai szolgálatra és közhivatalok viselésére. Aki egyetemre akar beiratkozni, annak baccalaureátusi vizsgálatot kell tennie. A bizottság hét tagból áll, kik közül hatot az állami liceumok felső tagozatának tanárai közül nevez ki a miniszter úgy, hogy mindenik tantárgy képviselve legyen. A hetedik tag, a bizottság elnöke, egyetemi tanár. A vizsgákat kerületi székhellyel bíró városokban tartják, hová a tanulók a körletbe tartozó városokból összegyűjtik. Az olyan bizottságokat, melyek előtt kisebbségi tanulók is vizsgáznak, «csakis szükség esetén ki lehet egészíteni az állami liceumok tantestületéből még legfeljebb két választott taggal, kik a két speciális

tárgyból az illető nyelven vizsgáztatnak. E tanárok azonban csak annyiban vesznek részt e munkáknál, hogy az ő tárgyukból vizsgáztatnak és e tárgyakra nézve megállapítják a tanulók osztályzatát».

A vizsga írásbeliből és szóbeliből áll. Írásbeli van románból és franciából. Szótárt nem használhatnak és a magyar tanulónak román szöveget kell fordítania franciára szótár nélkül. A harmadik feladat szekciók szerint különböző: a klasszikus és modern tagozaton fordítás latinból románra, illetőleg magyarra, a reálistan mennyiségtan. A szóbeli tárgyai: román nyelv és irodalom, Románia történelme, földrajza és alkotmánytana és francia. Ezeken kívül a klasszikus tagozaton latin és görög, a reálistan mennyiségtan, természettan, vegytan, a modernen természettan, vegytan és természetrajz. E speciális tárgyak közül az egyiket helyettesíteni lehet bármely más tárggyal. A minisztérium április 1-ig közli az iskolákkal, hogy melyik tárgy lesz a speciális vizsgálat tárgya. A nemzeti tárgyakból a kérdések és feleletek románul adandók, a franciából francia és román nyelven, a többi tárgyakból a kisebbségi tanulók, ha kéri, román nyelven vizsgázhatnak, különben az iskola tanítási nyelvén. A kikérdezésnek nem az aprólékos, adatszerű ismeretek tömegét, hanem azt kell puhatolnia, hogy mennyiben hatoltak be ezek értelmébe, továbbá a kifejezés szabatoságát és tökéletességét, valamint azt a hatást, melyet az ismeretek a tanulók gondolkodásnívójának kialakítására gyakoroltak.

Ez a novelláris kis törvénymódosítás az összes iskolaügyi kérdések egész komplexumát érinti s olyan kérdések rendezésének vág elébe, melyektől a magyarság nemzeti léte s kultúrája függ és az egyházaknak olyan autonómikus jogállományát semmisíti meg, melyet a történelem folyamán gúlyarabsággal, szenvedésekkel s véráldozatokkal szereztek meg. Megszünteti az egyházaknak azt a jogát, melyet nemcsak az 1791. évi XXVI. törvénycikk, hanem a kisebbségi szerződés is biztosít, hogy normam, rationem et ordinem docendi, a tanítás tervét, célját és rendjét — természetesen az állam főfelügyeleti jogának elismerése és biztosítása mellett — maguk az iskolafenntartó egyházak állapíthassák meg. Elveszi a felekezeti iskoláktól a vizsgatartás és érvényes bizonyítvány-kibocsátás jogát, melyet soha semmiféle kormány — még az abszolutizmus alatt is — kétségbe nem vont és érinteni nem merészelt. A tanítás és tanulás szabadságát, amelyet az alkotmány-törvény biztosít, korlátozza, mikor új iskolák és osztályok létesítését a miniszter engedélyétől tesz függővé.

E közjogi sérelmeken kívül nevelési és didaktikai szempontok

is hangosan beszélnek e törvény ellen. A középiskolát befejező vizsgálat csak úgy szervezhető helyesen, ha az iskola célja, a célhoz vezető utak és módok rendszere, szóval a belső élet és munka megelőzőleg már szervezve van. Hiszen ez a vizsgálat teszi fel a középiskola egész munkájára a koronát. Ezt előre megszervezni, míg maga a középiskola célja, feladata és működése szabatosan kitűzve és körülírva nincs, egy képtelen filius ante patrem, betetőzése és befedni akarása egy olyan épületnek, melynek falai még nincsenek felhúzva.

És a tárgyaknak kiválasztása s ezek alapvető és speciális jelentőségének kiemelése a türelmetlen nemzeti elfogultság egyoldalúságának lelkét leheli. Hiszen a kisebbségek nyelvének és kultúrájának szintén a vizsgálat tárgyai között kellene lennie, mint volt a magyar időben. A modern nyelv (német, angol, francia) választását a tanuló tetszésére kellene bízni s nem volna szabad egyoldaluan a franciát erőszakolni, amit Angelescu egyik vizsgálobizottsági elnöke, jelentésében szintén hangsúlyozott. Hiszen az egyetemi tanulmányok eredményes folytathatása céljából a német nyelv ismerete, hogy sokat ne mondjunk, van olyan fontos, mint a francia, ha nem sokkal nagyobb jelentőségű. És ha a vizsgálat célja annak kutatása, hogy mennyire hatottak az elsajátított ismeretek a tanuló gondolkodásának kiformalására, akkor a vizsgálat tárgyai közé be kellene venni a filozófiát is, amely elsősorban van hivatva és képes a tanulót az elsajátított ismeretek tudatosítására és rendszeresítésére vezetni.

És mit mondjunk arra az intézkedésre, hogy a vizsgálat nyelve a román? A régi magyar törvény a magyar nyelven való felelést csupán a magyar irodalomból követelte. Mert, hogyis lehet a gondolkodás érettségét olyan nyelven puhatolni, melyen gondolatait a legjobb esetben is csak esetlenül és formátlanul tudja kifejezni? És minő igazságtalanul egyenlőtlen helyzetbe kerül a magyar anyanyelvű tanuló a vizsgán a románval szemben? És az idegen tagokból álló vizsgálobizottság? Minden tanár tudja, — csak az orvos Angelescu ne tudná? — hogy a tanuló a saját tanára kérdéseire tud jól felelni s mindjárt szorongatott lelkiállapotba jut, mihelyt idegen arcok, inspektorok előtt kell felelnie s hozzá még — románul. Mindnyájan ismerjük a «drukkolás» lelkiállapotát.

Gyakorlati szempontból sok anyagi áldozattal, az erkölcs szempontjából nagy veszéllyel jár az, hogy a tanulókat összegyűjtik tanterületek székhelyeire s egy-két hétig felügyelet és ellenőrzés nélkül a nagyobb városok több erkölcsi veszélyt rejtő életének dobjuk oda a 17—19 éves fiatalembereket. Nem mehetnének-e a vizsgálobizottságok az illető iskola székhelyére? A költség ebben az esetben sem

volna nagyobb az államra, de a szülők nem volnának kitéve olyan zsebvágásnak, minővel ez a vizsga jár.

Mindezen s talán még más ellenvetéseket is tettek az ujságok és egyházi főhatóságok, de a javaslatot módosítani vagy éppen visszavonadni nem sikerült. Nemsokára a benyújtás után törvény lett belőle. Minthogy azonban a törvény csak az általános körvonalakat tartalmazza és számos részletkérdésre felvilágosítást nem ad, vártuk a végrehajtási utasítást. De az sokáig nem jött, úgyhogy a közvélemény már arra a hiedelemre jutott s azt a várakozást és reményt ápolta, hogy a törvény majd csak a jövő iskolai évben lép életbe.

Nem úgy történt. A vizsgálatok előtt egy hónappal megjött a szabályzat, mely kétségtelenné tette, hogy a vizsgát már most életbeléptetik. A körülmények ilyen alakulása folytán a felekezeti főhatóságoknak most az lett a feladata, hogy vegyék számba a dolgokat s tegyék meg a szükséges intézkedéseket. A számbavételnél kitűnt, hogy egész tanulmányi körök vannak, melyeket a törvény a vizsgálat tárgyává tesz, de amelyeket a tanulók a kétféle tanterv átmeneti hézagai és zökkenői miatt nem tanultak. Hogy vizsgázzanak ezekből? Ez az évfolyam pl. nem tanulta Románia földrajzát és a vegytant. Az utolsó hetekben tehát beillesztették e tárgyakat többletként a tantervbe. De hát mit lehet egy néhány órán át olyan nagyterjedelmű és fontosságú tárgyból tanítani és tanulni, mint a vegytan? A franciát a magyar tanulók csak két éve tanulják, a román állami iskolák tanulói hat év óta.

Az egyházi főhatóságok e nehézségeket felfejtve kérték a minisztert hogy halassa el az életbeléptetést, vagy ha ezt nem lehetne, adjon a kisebbségi tanulóknak megfelelő könnyítéseket. A kérés teljesítését megtagadta, de megígérte, hogy a vizsgálobizottságoknak megfelelő utasítást fog adni. Ami meg is történt.

Ilyen előzmények után kezdődtek meg és folytak le a baccalaureátusi vizsgák. Mindjárt az írásbeli vizsgálat eredményének publikálása után a közvélemény, nemcsak a kisebbségi, hanem a román is, megdöbbsent. És e kínos megdöbbenés még fokozódott, mikor a szóbeliek eredménye is nyilvánvalóvá lett. Magyar, német és román lapok és folyóiratok júliusban majdnem állandóan tárgyalták s napirenden tartották a kérdést. Minden lehető szempontból megvilágították ezt a katasztrófális eredményt, mely a romániai középiskola problémáját a maga súlyos sebeivel a világ elé tárta. És csak most tűnt ki igazán, hogy az iskola kálváriája nemcsak a kisebbségek, hanem a komoly és elfogulatlan román közvélemény lelkét is nyomja.

Hogy az eredményeket helyesen mérlegelhessük, arra teljesen

megbízható statisztikai adatokra volna szükségünk. Sajnos, ilyenekkel nem egészen biztos, hogy rendelkezünk. A *Revista generală a învățământului* szeptemberi számában a következő adatokat találjuk: az első baccalaureatusi vizsgára jelentkezett 3877 tanuló, sikerrel vizsgázott 1887 = 48·5 %. Tartományok szerint:

	Jelentkezett	Sikerrel vizsgázott
A régi királyságban	1650,	955 = 57·8 %
Erdélyben	1558,	671 = 43·1 %
Básarabiában	429,	145 = 33·8 %
Bukovinában	359,	122 = 34·2 %

Ez adatokból kitűnik, hogy a régi királyságban elért eredmény a csatolt tartományok tanulóinak eredményét messze felülmúlja.

Megbízható adatoknak látszanak a brassói bizottság elnökének, G. Popa Liseianunak jelentésében foglaltak, melyek szintén a fentebbi szemlében olvashatók. E jelentés különösen tanulságos, mert mindenféle kategóriájú iskola képviselve volt: román tannyelvű állami és felekezeti, szász, magyar (ref. és r. kath.); voltak magánúton készült tanulók is és az iskola mindhárom tagozata képviselve volt. Jelentkezett 131 tanuló, sikerrel vizsgázott 62 = 47·32 %. A részleteket mellőzve, csak a nemzetiség szerinti adatok álljanak itt: 48 román közül bukott 21 = 43·75 %, 83 kisebbségi közül 48 = 57·83 %. A kisebbségi iskolák bukási %-a 50—64-ig, a román államiaké 30—38-ig, a románnyelvű felekezetié 50 %. Beszédes számok!

Más szempontból is érdekes az aradi vizsgálobizottság elnökének, G. A. Dima kolozsvári egyetemi tanárnak a jelentése.¹ Jelentkezett 104 tanuló, sikerrel vizsgázott 27 = 25·96 %. A magyar tanulóknak csak 24·14 %-a ment át, a leányoknak 53·85 %-a, a reális tagozat tanulóinak csak 8·33 %-a. Az elnök a vegytan tanára!

Kolozsvárt két bizottság működött, egyik a Mária királyné leányliceumban, másik a G. Barițiu-liceumban. A magyar tanulók ez utóbbi előtt vizsgáztak. Az előbbi adataiból csak annyit, hogy jelentkezett 120 tanuló, elbukott 49 = 40·83 %. De míg a beszercei szász tanulók 62·5 %-a bukott, addig a kolozsvári Mária királyné-liceum leányai közül egy sem. A másik bizottságnál jelentkezett 154 tanuló közül bukott 114 = 74·02 %. Minthogy azonban itt a részletek sok jellemző következtetés levonására nyújtanak módot, közöljük a következőkben:

¹ Primul examen de bacalaureat din Arad. Cluj.

		Jelentkezett	Bukott
Kolozsvári	Barițiu-liceumból	37	10 = 27·08 %
«	Tarbut (zsidó) fiú-liceumból	6	6 = 100 %
«	Tarbut (zsidó) leány-liceumból . . .	4	3 = 75 %
«	róm. kath. főgimnáziumból	19	16 = 84·21 %
«	Marianum r. k. leány-liceumból . . .	14	10 = 71·43 %
«	ref. leányfőgimn.	9	8 = 88·89 %
«	ref. fiúfőgimn.	35	32 = 91·43 %
«	unitárius főgimn.	30	29 = 96·67 %

Hát ezekhez a számokhoz igazán nem kell kommentár.

Álljon itt még három rövid összefoglalás: az erdélyi római katolikus iskolákból jelentkezett összesen 101, sikerrel vizsgázott 30 = 29·7 %, a ref. iskolákból 137, sikerrel vizsgázott 31 = 22·62 %, a két unitárius gimnáziumból 48, sikerrel vizsgázott 10 = 20·83 %.

Csoda-e, ha ezek a hallatlanul botrányos eredmények keserűséggel töltötték el a kisebbségeket, de megdöbbsentették a román közvéleményt is? A magyar közönség csüggedésének ellensúlyozására, a szülők tájékoztatására és a magyar tanárság megtámadott jó hírre és becsülete védelmére a főhatóságok nyilatkozatot adtak ki, melyben kijelentették, hogy e botrányos eredményt nem a tanárok és ifjúság rovására írják fel és nem tudják elfojtani azt a keserű gondolatukat, hogy a vizsgai eredmények megállapításánál «politikai célzatosság» is kereshető. Kifejezik azt a véleményüket, hogy ez a vizsga a magyar ifjakra «képtelenül terhesebb feladatot» rótt, mint a románokra. Kihirdetik, hogy nyári előkészítő szünidei tanfolyamot rendeznek s felszólítják az ifjúságot, hogy lehetőleg mindenki készüljön és próbálja meg a vizsga megismétlését. Kilátásba helyezik, hogy a szegény tanulók tanfolyama költségeit a társadalmi úton megindítandó gyűjtés eredményéhez képest fedezni fogják.

Ugyanilyen tartalmú kijelentést tett a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*ban (1925 júl. 5.) H. Pl. a szászszág nevében, aki megállapítja, hogy «szó sem lehet arról», hogy ez az eredmény a csatolt új tartományok iskoláiról és tanulóiról való helyes ítéletet tartalmazná. «Nekünk nem kérdés, hogy nem az iskolákban és a tanulóknak van a hiba, hanem hogy a vizsgálóbizottságok jártak el igazságtalanul.»

A Deutsche Tagespost erre a következtetésre jut: «Ideje, hogy arra az útra térjünk, amelyen kezdetben kellett volna indulnunk. Kezdjük az elvvel s kívánjunk teljes kulturális autonómiát. Adják vissza saját igazgatásunk alá a tanítást, egész kulturális életöket. Az állam elégedjék meg az ellenőrzés jogával az állam, az erkölcs és a tananyag minimuma tekintetében. Ha ezt a célt nem érjük el,

már előre látjuk azt az időt, mikor iskolai jogainkat megsemmisíti a balkáni sovinizmus, mely alatt most nyögünk. Ezt az autonómiát kívánjuk a szabad felekezeti iskola formájában.»¹

Valóban, ez a kisebbségi iskolai jogoknak a kisebbségi szerződés és a gyulafehérvári határozatok által biztosított teljessége. Ennek biztosítása megnyugvást és békét hozna a lelkekbe.

A megszervezett előkészítő tanfolyamra a tanulók, kik a júniusi csapástól elkábulva, kezdetben kedvöszegetten tanácstalanul állottak, elég nagy számmal jelentkeztek. Újra kezdődött a tanítás és tanulás augusztus első napjaiban és nagy szorgalommal és buzgalommal tartott nyolc hétig. Aki nem tanult óráról-órára szorgalmasan, egyszerűen kitiltották a tanfolyamról. Azt lehetett remélni, hogy a jelentkezőknek jó 60—70 %-a átmegy. Az őszi vizsgák eredményét nem ismerjük. Csupán a kolozsvári Barițiu-liceumban működött bizottság által megállapított eredményt ismerjük. A jelentkezett 154 tanuló közül átment 23 = 14·93 %. A részletek ezek :

		Jelentkezett	Sikerrel vizsgázott
Kolozsvári	Barițiu-liceumból	35	11 = 31·43 %
«	Regina Maria (leány) liceumból .	4	0 = 0 %
«	ref. leánygimnáziumból	3	1 = 33·33 %
«	r. kath. főgimn	9	0 = 0 %
«	Marianum (r. k.) leánygimn. ...	3	1 = 33·33 %
«	ref. főgimn	21	3 = 14·29 %
«	unitárius főgimn.	22	6 = 27·27 %
Naszódi Gh.	Coșbuc-liceumból	16	0 = 0 %
Besztercei ág. ev. (szász) gimn.		10	0 = 0 %
Dési A.	Mureșan-liceumból	11	1 = 9·09 %
Szamosujvári P.	Maior-lyceumból	20	0 = 0 %

Ennek a botrányos eredménynek okait a lapok, folyóiratok igen különböző forrásokban keresték és találták fel. A komoly közvélemény megegyezik abban, hogy egy szigorú, de igazságos vizsga szükséges ; abban is, hogy a törvényt elsietett, kellően elő nem készített intézkedésnek mondják, melynek előfeltételei még hiányoznak. Vannak, akik a példátlan buktatást mézárlásnak mondották (Jorga) ; mások politikai fogásnak mondották, melynek célja, hogy a testben, lélekben egészséges falusi, paraszti elemet az egyetemtől távortartsa, mások a régi királyság és a csatolt részek románságának lelki egye-

¹ Idézve G. Bogdan—Duicától : Bacalaureatul. Societatea de Măine. 1925. 30., 31. sz.

sülése közé vert éknek tekintik. Minket e politikai ízű megítélések nem érdekelnek, de annál inkább az, hogy mit mondanak a kérdésről komoly tanárok, pædagogusok és tudósok.

Jorga¹ mérszárlásnak mondja, melynél senki sem tudja, hogy miért teszi azt, amit tesz. Megállapítja, hogy a kisebbségek «ezen az úton is üldözve vannak». Az *Idea Europeana* (1925 júl. 15) G. jegyű cikkírója haszontalannak és veszedelmesnek mondja, mert «fegyverül lehet felhasználni a kisebbségek ellen».

A botrányos eredményekkel kapcsolatosan igen éles támadások és vádak hangzottak el a kisebbségi, felekezeti iskolák ellen. Cristofor Mironescu,² midőn a megtámadott vizsgálóbizottságok védelmére kél, éles támadást intéz a kisebbségi iskolák ellen. Ugyanilyen hangon ír a kolozsvári Bariþiu-liceum tanára, Rom. Demetrescu,³ aki szerint a kisebbségi iskolák «nem felelnek meg a modern követelményeknek», a «magyar-német (?) tanterv elévült, pedagógiaellenes és hatástalan». A hiányos előkészítés oka a tanítás rendszere. Ki kell irtani az iskolákból a burjánt, meg kell szüntetni a parádé-vizsgákat s a diplomagyárakat és ki kell venni az egyház hatalma alól s végül csodálkozik azon, hogy «a román felekezeti iskolák is megmagyarázhatatlan módon csatlakoznak ezekhez». Az egész támadás rendszere tehát azért van, hogy hadakozhassék az iskolák felekezeti jellege ellen, mit kulturális anakronizmusnak tart. Az éles támadásnak minden sora ezt mutatja s arra is fényes bizonyítékul szolgál, hogy nem ismeri az erdélyi iskola multját, azt a nagy történelmi szolgálatot, melyet ez iskola a nemzeti kulturák fejlesztése és a vallásos szabadelvűség megteremtése körül kifejtett. Nem foglalkozhatunk e helyen részletebben az igazságtalan támadás cáfolásával, mert nincs terünk rá s most nem is az a feladatunk. Különben a maga idejében megtettük ezt a Keleti Ujság hasábjain. Különben ő maga is — akaratlanul is — elismeri, hogy a magyar tanulóknak a speciális tantárgyaknál bemutatott hiányos készütsége «növelte a román nyelvelmi készségüket». Ami megfordítva azt is jelenti, hogy a román nyelv elsajátítására fordított sok idő meg szükségképpen magával hozta a többi tárgyakban való előkészület hiányosságait. Komoly, elfogulatlan és tárgyilagos a már idézett aradi elnöknek az a nyilatkozata, hogy a vizsgák eredménye «nagyon kielégítő az előkészület szempontjából, melyet a kisebbségi tanulók bemutatnak a román nyelv, alkotmánytan, törté-

¹ Neamul Românesc. 1925 júl. 20. Maþnia de bacalaureat.

² Jar examenale de bacalaureat. Universul, 1925 júl. 27.

³ Cuvântul, 1925 júl. 19., 25. aug. 5., 16. sz.

nelem és földrajz tekintetében. Csaknem mindnyájan sok jóakaratot mutattak a román nemzet nyelve és történelme megtanulásában, az ország földjének és törvényeinek megismerésében, mely egyenlő joggal kell, hogy összes fiai hazájának tekintessék». És ismét: «Az a jóakarát és szorgalom, melyet a kisebbségi tanulók a román nyelv elsajátításában mutattak, örvendetes bizonyíték nekünk, mert ebben látható jelét szemléljük annak, hogy a kisebbségi polgároknak az állam javára és előmenetelére közremunkáló elemet kaptunk».

A baccalaureátusi vizsgák eredménye a románokra nézve is leverő volt. Hogy miért volt az eredmény rájuk nézve is olyan végzetes, annak okai sokféleek és igen tanulságosak. Feltárásuk visszavezetne a régi királyság iskolaügyi politikájának és a közoktatás állapotának részletes elemzéséhez, amely a nagynevű Spiru Haret közoktatásügyi koncepcióiból indulna ki és az ország megnagyobbodása következtében szükségessé vált intézkedések zürzavaros rendszertelenségén vezetne keresztül a mai napig. Azonban bármennyire érdekes lenne egy ilyen visszapillantás, ezúttal le kell mondanunk arról.

Arra nézve, hogy miért szervezték e vizsgálatot, legyen szabad két illetékes férfiú véleményét ismertetnem. Egyik Dima, másik G. G. Antonescu, aki a bukaresti Lazar-lyceum vizsgálóbizottságának elnöke volt. Dima szerint a középiskola gyenge, kellően nem készült, selejtes elemet bocsátott az egyetemre, melynek beözönlése ellen az egyetem nem tudott védekezni. Pedig megpróbálta. Szervezte a felvételi vizsgálatot. Nem használt. Meghosszabbította a tanulmányi időt. Ez is hiábavaló volt. Szervezni kellett tehát egy komoly, kirostáló, kiválogató vizsgát. Antonescu másban látja e vizsgálat igazi hivatását, abban, hogy «ellenőrizze a nemzeti kultúrában való előkészülést a kisebbségeknél», a román ifjúságnál pedig megerősítse a nemzeti érzést, mely a kozmopolita humanizmus hatása alatt mindjobban gyengül. Mind a két vélemény igaz s mi hálásak vagyunk Antonescu szeretetreméltó őszinteségéért, hogy a törvény igazi intencióját leplezetlenül feltárta s ezzel támogatja a mi igazunkat, mikor e törvény elfogult sovén nemzeti egyoldalúsága ellen tiltakozunk.

És hogy miért léptették olyan sebtében életbe, mikor a közvélemény egyhangúan (a román is!) az életbeléptetés elhalasztását követelte? Erre Dima ad érdekes feleletet, aki azt mondja, hogy «az azonnali alkalmazás nemzeti méltóságunk kérdése».

Külföldi egyetemekről ugyanis az a panasz hangzott világgá, hogy a román abszolváló diplomák birtokosai teljesen készületlenek az egyetemi előadások hallgatására. Ha így folytatjuk — úgymond —

könnyen megérhetjük, hogy nem fogadják el, ami nagy szégyenfolt lenne az állam hírnevére. Elég baj, hogy anyagi valutánk a külföldön rossz. Szégyen volna, ha diplománk is — a mi erkölcsi valutánk — elértéktelenednék.

Ha véleményt kérnének tőlünk e vizsgálat helyes szervezése iránt, javaslatunkat a következő pontokban tennők meg:

a) Nem megszüntetni, amint sokan kívánták, hanem újra kell szervezni a baccalaureátusi vizsgálatot.

b) A vizsgálat tárgyai közül nem hiányozhatnak az anyanyelv és a nemzeti irodalom története.

c) Egy modern nyelv (francia, német, angol) a tanuló választása szerint.

d) A végső eredményt fejezze ki egyetlen jegy, mert a tárgyak szerinti jegyek rendszere teljesen észszerűtlen és sokszor képtelen eredményekre vezet.

e) Fordítás az anyanyelvről (nem a románról) a modern nyelvre.

f) A kisebbségi tanulókat azzal, hogy a feleletet románul kívánják, hátrányosabb helyzetbe hozni, ellenkezik az igazság törvényével. A felelet azon a nyelven adandó, melyen gondolatait legkönnyebben és legtökéletesebben ki tudja fejezni.

g) A vizsgálat tárgyai közé felveendő a filozófia.

h) A bizottság úgy alkotandó meg, hogy abban arányosan képviselve legyenek a felekezeti iskolák is.

Az 1924/25. iskolai év másik történelmi mozzanata az ú. n. magánoktatási törvényjavaslat, amely most, mikor e sorokat írjuk, már be van cikkelyezve az ország törvénykönyvébe. Az erdélyi magyarságot az agrár-reform következtében előállott anyagi leromlásan kívül egyetlenegy intézkedés sem érintette olyan érzékenyen, annyira a lelke mélyén, mint ez. Az erdélyi magyarság hét év óta tűr, szenved és nélkülöz, vitatja igazát a kormánnyal szemben, eddig jóformán minden siker nélkül, hallgat és dolgozik; de ez a törvényjavaslat annyira gyökerében támadja meg s veszélyezteti nemzeti létét és jövőjét, hogy türelme véget ért s hosszú fontolgtatás után, mikor az itthon rendelkezésére álló módokat már kimerítette, elhatározta magát az utolsó lépésre, az ultima rációra, hogy a Nemzetek Szövetségénél keresi meg igazát. Nem jókedvében tette, a végső szükség kényszerítette rá, mert megbecsülhetetlen és pótolhatatlan értékei pusztulásáról van szó. Nagy dolognak kell annak lennie, amiért a három magyar egyház egyhangúan ugyanegy napon összehívja legfőbb képviselőjét s ez a komoly, higgadt és túlnyomólag konzervatív elemekből összeállított testület ugyanolyan egyhangúsággal mondja

ki, hogy kisebbségi iskolai jogai megvédelmezésére a Nemzetek Szövetségéhez fordul. Ilyen lépést a magyarság még csak egyet tett, az agrársérelmek ügyében. Iskolai kérdésekben ez az első s óhajtásunk az, hogy bárcsak utolsó lenne, hogy fennforgó vitás kérdéseket ne az ország határain túl nemzetközi fórumok előtt, hanem itthon, a békés összhang és megértés szellemében oldjanak meg. Nemcsak a magyarságra, hanem a kormányra is üdvösebb, hogy Bukarest közelebb legyen, mint Genf.

Angelescu a magánoktatási törvényjavaslatot április 30-án és május 1-én mutatta be az egyházak képviselőinek. A miniszter bevezető beszédében érthetetlen módon különösen azt hangsúlyozta, hogy a javaslat békülékeny, liberális szellemben készült! A képviselők írásban arra kérték a minisztert, hogy a válaszára adjon nekik négyheti időt. Mikor a miniszter ezt a kérést elutasította, a képviselők írásban kijelentették, hogy a tárgyalást ezidőszerint kilátástalannak tartják, megbízóiknak jelentést tesznek s majd kérni fogják a minisztert, hogy őket újabb tanácskozássra hívja össze.

Azután maguk az egyházak is hiába kérték a tárgyalás elhalasztását. A miniszter a javaslatot a szenátus elé terjesztette, amely már 15—19-én letárgyalta s lényegtelen módosításokkal elfogadta. A szenátusi megszavazás után a miniszter kimondatta rá a sürgősséget. Ezzel fenyegetővé vált az a veszély, hogy a felekezetek rövidesen bevégzett tények elé lesznek állítva, melyek ellen védekezni lehetetlen lesz. Ezért az egyházak a tárgyalást megelőző napon, május 14-ére ez egyetlen ügyben összehívták legfőbb törvényhozó testületeiket, rendkívüli évi közgyűlésüket és a lelkészeket körlevelekben utasították, hogy a fenyegető veszedelem mibenlétéről világosítsák fel híveiket.

A törvényjavaslat azon a ránk nézve végzetesen téves alapgondolaton épül fel, hogy a felekezeti iskola magániskola. Ez a fel fogás kifejezést nyer már a törvényjavaslat címében, amely a magánoktatásról szól. A törvényjavaslat már ezzel az egyetlen kifejezéssel nemcsak elhomályosítja, hanem egyenesen megszünteti a több évszázados felekezeti iskola nyilvánosságát. Ilyeneknek létét a törvényjavaslat csak burkoltan és homályosan ismeri el, midőn azt mondja, hogy magániskolákat elismert jogi személyek akár egyénileg, akár elismert kulturális társulatokba, akár egyházközségekbe tömörülve alapíthatnak.

A javaslat egész csomó jogfosztó rendelkezést tartalmaz. Csaknem lehetlenné teszi új felekezeti iskolák létesítését, mivel ez súlyos feltételek mellett csak a miniszter előzetes engedélyével történhetik. A nyilvánossági jog megadása pedig teljesen a miniszter

tetszésétől van függővé téve. Részben elkobozza iskoláink jogkörét, részben oly súlyos feltételekhez köti, melyek miatt bármely iskola rövidesen megszüntethető. Ezen intézkedések különösen az 1918 dec. 1. után létesített iskolák létét veszélyeztetik, de nyugtalanítók az azelőtt fennállott iskolákra nézve is. Az iskolatartási jog elkobzását foglalja magában az is, hogy a miniszter sürgős esetekben az iskolákat minden előzetes intés nélkül beszüntetheti vagy államiakká alakíthatja át, ha a népesség kéri, mely esetben az iskola minden felszerelésével, irattárával együtt átmegy az állam tulajdonába.

A javaslat a legnagyobb mértékben veszélyezteti iskoláink magyar tannyelvét, ennek fokozatos elvesztésére, iskoláink teljes elrománosítására vezethet. A törvény szelleme szerint csupán a román nyelven való tanítás kötelező, az anyanyelv használata az óvodákban és elemi iskolákban csak lehetővé van téve. E lehetőséget azonban a javaslat kijátssza azzal, hogy ezeknek saját tantervük nem lehet s így az állami tantervvel az anyanyelv használata a minimálisra szorítható. Sőt az anyanyelv használata a felekezeti óvodákban is át van törve, mivel ott is kötelező naponként egy órai román nyelvi társalgás. Ha pedig ily magánóvodákban román nyelvű gyermekek is vannak — esetleg csak egy is! — a foglalkoztatás román nyelven történik.

A sérelmek egy másik csoportja az, hogy az iskola vezetésére, felügyeletére és ellenőrzésére vonatkozó egyházi főhatósági autonóm jogokat csaknem teljesen kiküszöböli. Az iskolákat miniszteri felügyelet és ellenőrzés alá helyezi. A hatóságok ez iskolákkal közvetlenül leveleznek. A tanulókat az állami fegyelmi szabályok alá rendeli. Az iskolai egyesületeket miniszteri jóváhagyástól teszi függővé. Az elemi iskolák tanulói államilag kinevezett bizottságok előtt vizsgáznak vizsgadíj fizetése ellenében. A magántanulókat kizárja a felekezeti iskolákból.

Elzárja az iskolák fenntartási forrásait. Külföldi hittestvérek segélyének elfogadását miniszteri engedélytől teszi függővé. Az államiakéval egyenlő fizetést ír elő tanerőink számára a nélkül, hogy államsegélyről gondoskodna.

Ezek a javaslat legsérelmesebb intézkedései.

Az egyházak közgyűlései összeültek s egyhangúlag megállapították, hogy

1. e törvényjavaslat lábbal tiporja az egyházak tanítói küldetésén nyugvó iskolatartási jogát, megnehezíti vagy éppen megakadályozza eziránti kötelességük teljesítését.

2. Egy székebbkörű nemzeti nevelési eszményű kultúra állami

monopolizálásával és összes állampolgáira való rákényszerítésével megakadályozza az egyetemes embernek vallás-erkölcsi kultúrával való szolgálatát.

3. A keresztény nevelési eszmény híján szükségképpen gyűlölködő ellentéteket, hatalmi erőszakot szolgál.

4. Az iskolák vezetését kivessi az iskolafenntartó egyházak kezéből és ezzel iskoláink nevelésének hitvallásos szellemben való irányítását lehetetlenné teszi.

5. Az anyanyelvű kultúra elnyomásával a kisebbségek gyermekeinek «ellopja a lelkét» (Jorga) s ezzel sorvasztani igyekszik egyházukhoz való hűségüket.

6. A kisebbségek anyagi elszegényítése mellé társítja azok kulturális visszafejlesztését.

7. Kijátssza a békeszerződések biztosította kisebbségi jogokat, különösen a párizsi kisebbségi egyezmény 9—11. cikkeit s a gyulafehérvári határozatok azon alapelvét, hogy Romániában minden nép gyermekei saját tanítójuk által saját nyelvükön oktattatnak.

8. Elkobozza a protestáns egyházak negyedfélszázéves iskolai autonómiáját, mely szerint az iskolák mint a vallás szabad gyakorlatának jogával lényeges kapcsolatban álló intézmények s az egyház önfenntartásának eszközei mindenestől az egyház testéhez tartoznak s az egyházi hatóságok alatt állanak.

9. Sok nyílt és rejtett ajtót tartogat a miniszteri önkény számára, melyeken keresztül a javaslat szelídebb rendelkezései is hatálytalaníthatók vagy félretolhatók.

10. Törvényhozási előkészítése és tárgyalási módja is nélkülözi a kívánt alaposágot.

E megállapítások után a következő határozatokat mondották ki :

1. Iskolák felállítására, fenntartására, vezetésére és kormányzására vonatkozó ősi autonóm jogaikhoz rendületlenül ragaszkodnak.

2. Óvást emelnek a magánoktatási törvényjavaslat ellen, mely mindeme jogokat lábbal tiporva, lényegében a kisebbségi hitvallásos iskolák megsemmisítését célozza, a reánk bízott intézményekben rejlő etikai értékeket, egyházaink szabadságát és emberi jogainkat gyökerükben támadja meg; épp ezért és a benne rejlő súlyos intézkedéseknél fogva, továbbá az állami népoktatási törvénynél, valamint a kormányzati intézkedéseknél fogva annak végrehajtását lehetetlennek látja.

3. Elismeréssel veszik helyeslő tudomásul, hogy az egyházak vezetőségei sürgősen felhívták a Nemzetek Szövetségének figyelmét azokra a veszedelmekre, melyek kisebbségi jogainkat megsemmisítéssel fenyegetik.

4. Helyeslik a gyülekezetekhez küldött körlevelet s maguk részéről is felhívják az érdekelteket, hogy azok utasításai szerint járjanak el.

5. Kéréssel fordulnak a törvényhozás két házához és folyamodvánnyal Ő felségéhez.

6. Utasítják igazgató-tanácsukat, hogy a hazai törvények és nemzetközi szerződések adta joguk alapján alkalmas időben és módon orvoslást keressenek sérelmeinkre mind általánosságban, mind egyes konkrét esetekben a Nemzetek Szövetségénél is.

7. Felhatalmazzák az igazgató-tanácsokat, hogy ennek támogatására alkalmas időben és formában kiáltvánnyal forduljanak a világ művelt népeihez, a hittestvérekhez, feltárva a megsemmisítésünkre irányuló törekvéseket s azokkal szemben védelmet keresve.

8. Amennyiben a javaslat lényeges kedvező módosítások nélkül emelkednék törvényes erőre, az egyházak keresztény alázattal fogják ugyan hordozni a méltatlan szenvedéseket, de csak addig, míg a lelkiismeret kényszere rájuk nem diktálja, hogy «inkább kell engedelmesskedni Istennek, hogysem az embereknek».

9. E történelmi pillanatban pedig aggodalmakkal teljes szívvel felidézük atyáink küzdelmeinek, szenvedéseinek és áldozatainak drága emlékét s kifejezik azt a bizonyos reménységüket, hogy a Romániába szakadt magyar nép méltó lesz atyáihoz úgy a szenvedések hordozásában, mint áldozatok hozatalában és az isteni gondviselésbe vetett hitből merített erő és kitartás megmutatásában.

Isten legyen segítségünkre!

Az erdélyi magyarság szíve dobbant össze, mikor az egyházak ezt az egyhangú határozatot hozták. Hallatszottak ugyan vélemények, melyek a határozat egyik pontjába foglalt keresztény engedékenység gondolatát nem helyeselték, úgy okoskodván, hogy legyen sorsa iskoláinknak inkább a dicső halál, mint a lassú elsoványodás, a rendeletet nem szabad végrehajtani. Azonban a határozathozatal pillanatában az indulatot legyőzte a hideg megfontolás s a hét esztendő kálváriás útjain nem volt egyetlenegy sérelem sem, melynél az egész magyarság minden rétege, minden osztálya kivétel nélkül oly feltétlen összehangzásban és egyetértésben egyesült volna, mint ennél.

Az 1925. év május 14-ike a romániai magyarság történetében korszakos dátumot jelöl.

A javaslatot, hír szerint, a nemzeti párt vezetőinek közbelépésére levették napirendről, habár «a rendkívüli sürgősség» ki volt mondva rá. Az egyházak képviselői pedig még közgyűléseik utasítása előtt, május 6-án, panaszt nyújtottak be a Nemzetek Szövetségénél, mely-

nek kiegészítéséül szeptember 17-én egy pótbeadványt adtak be, melyben részletesen kifejtették, megokolták és a szükséges melléletekkel felszerelték a májusi kérvényt. Az emlékirat három részből áll. Az első előadja a kérdés történelmi előzményeit, melyek után a kérvény és a pótemlékirat benyújtása történt. A második a magyar felekezeti iskola multját s jogtörténeti helyzetét írja le, kiemelve a liberális kormány intézkedéseit. A harmadik rámutat a magánoktatási törvényjavaslatból a kisebbségekre származható azon veszélyekre, melyek ellen a párizsi kisebbségi egyezmény védelmet nyújt. Okfejtése arra a gondolatra épül, hogy mivel az alkotmánytörvény nem gondoskodott a kisebbségi egyezményben foglalt kisebbségi jogok biztosításáról, az egyes részlettörvények feladata ezen jogokat szabatosan felsorolva biztosítani. Így az iskolai törvénynek a felekezeti oktatást s az erre vonatkozó jogokat nemcsak nem volna szabad érintenie, hanem egyenesen meg kellene védenie és jogi biztosítékokkal körülbástyáznia. Ámde ez a törvényjavaslat nemcsak hogy nem védi meg a felekezeti oktatást és a felekezetek autonómikus jogait, hanem azokat vagy teljesen törli vagy legalább is elhomályosítja. Az emlékirat kéri tehát a Nemzetek Szövetségét, hogyha szükségét látja, kérjen jogi véleményt a nemzetközi bíróságtól a javaslatban foglalt jogsérelmek tárgyában; állapítsa meg, hogy a kisebbségi egyezmény 9. és 10. §-ai alapján az egyházakat az iskolai autonómia megilleti; járjon közbe a román kormánynál, hogy ez törvényhozásilag biztosítsa az egyházak iskolafenntartói jogait és mindama jogokat, melyek az iskola vezetése, igazgatása, a tannyelv, tanterv, tankönyvek stb. tekintetében megilletik; végül pedig intézkedjék az elvesztett iskolai ingatlanok, épületek, kisajátított birtokok visszaadása vagy ha ez nem lehetne, megfelelő kártalanítása tekintetében. Az ügy az őszi ülészekon nem került tárgyalás alá.

Angelescu miniszter azonban, aki azelőtt minden tárgyalás elől mereven elzárkózott, egyszerre hajlandónak mutatkozott az egyházak képviselőivel a tárgyalások felvételére. Ezek november első napjaiban megjelentek előtte s napokig tartó tárgyalás után a lapok olyan híreket terjesztettek világgá, hogy jelentékeny engedményekre hajlandó. Hogy mik voltak ezek az engedmények, egyelőre nem lehetett tudni, mert a tárgyalások bizalmasak voltak s a kiküldöttek minden felvilágosítás elől elzárkóztak. Mikor aztán a miniszter a törvényjavaslatot december első napjaiban a parlamentben benyújtotta, a lapok közölték azokat a 19 pontba foglalt «engedményeket», melyeket a miniszter és a törvényjavaslat képviselőházi előadója, Gârboviceanu. elfogadtak és vállaltak.

Nyilvánossá tétetvén ez engedmények, az egyházak főhatóságai is megvizsgálták s megalkották azzal szemben álláspontjukat. Egyfelől örömmel állapították meg, hogy a tárgyalások eredményeül felvett jegyzőkönyv a törvényjavaslat egynehány nem jelentéktelen módosítására nyújt kilátást; viszont sajnálattal azt, hogy az egyházak képviselői által kifejtett s írásba is foglalt kívánságok közül, melyek az egyházak ősi autonómiájából folyó és a kisebbségi szerződésben biztosított iskolajogokra vonatkoznak, éppen a leglényegesebbeket illetően még mindig elvi differenciák maradtak fenn: így főként nyelvünk szabad használatára, iskoláink vezetésére, az államsegélynek törvényben való biztosítására, autonóm jogaink gyakorlásának az állami főfelügyeleti jogot meghaladó beavatkozástól való mentésére, iskolatartási jogunk korlátlanóságára és a tanulók szabad felvételére nézve. Kérik a törvényben annak kifejezett biztosítását, hogy magyar felekezeti iskoláinkból semmi címen se lehessen saját felekezeti, sem pedig bármily vallású magyar anyanyelvű tanulót kizárni, hogy felekezeti iskolát fenntartó hívek ne legyenek kényszeríthetők semmi más iskola építésére és fenntartására.

A főhatóságok kifejezik ugyan a jóindulatú kezdeményezés fölött örömeiket, de ez «engedményekkel» nem tekintik az ügyet megoldottnak és a jegyzőkönyvbe foglalt változtatások keresztülvitele esetén sem fogadhatnák a meghozandó törvényt megnyugvással, hanem kérik a minisztert, adjon alkalmat a tárgyalások folytatására s járuljon hozzá ahhoz a kívánságunkhoz, melyet mindjárt a törvényjavaslat első ízben való ismertetése idején kifejeztünk, hogy a felekezeti iskolákról egészen külön törvény alkottassék. Mindaddig, míg nem látják, hogy a kilátásba helyezett változtatások miképp iktattatnak be, valamint a tárgyalások folyamán kért s e határozatban is kifejezett kívánságai miképp honoráltatnak a hozandó törvényben és annak végrehajtási utasításában, mindaddig nem lesznek abban a helyzetben, hogy megnyugvásuk tekintetében végleges határozatot hozhassanak.

Az egyházak óvatos és tartózkodó álláspontja teljes mértékben jogosult volt. Nemcsak, hogy a lényeges elvi differenciák a felekezetek kívánságai és a javaslat álláspontja között a hosszú, kínos és verejtékes tárgyalások után is változatlanul fennmaradtak, hanem a képviselőház és a szenátus tárgyalásai során a törvényből kimaradtak még azok az «engedményeknek» kikürtölt módosítások is, melyeket jegyzőkönyvbe foglaltak s melyek keresztülvitelét a miniszter saját aláírásával érte és biztosította.

Gyárfás Elemér,¹ aki a tárgyalásokon végig jelen volt, a Moni-

¹ Az iskolatörvény szentesített szövege. Ellenzék, 1926 jan. 3

torul Oficial dec. 22. számában szentesített szöveggel megjelent törvényt pontról-pontra megvizsgálva és a jegyzőkönyvbe foglalt módosításokkal összevetve, megállapítja, hogy az eredeti szövegen esz-közölt módosítások eredménye «megdőbentően és felháborítóan szomorú». Így a 6. §-t, mely elvi szempontból igen fontos, gyakorlatilag talán a legnagyobb horderejű, a tárgyalások során így módosították: «Az összes elvi jelentőségű rendelkezéseket a miniszter és közegei az iskolákkal ezeknek illetékes fenntartói útján fogják közölni», melyhez Angelescu még a következő magyarázó toldást fűzte: «csupán az informatív jellegű levelezés fog közvetlenül az illető iskola gondnokságával folyni.» Ennek ellenére a szentesített törvény az eredeti javaslat sérelmes fogalmazását tartalmazza így: «Az elvi jelentőségű rendelkezéseket a miniszter és közegei közölni fogják úgy az iskola fenntartóival, mint közvetlenül magukkal az iskolákkal.»

«Súlyos szöszegést» követtek el a miniszter és az előadó a 35. §-nál, melybe a tárgyalások eredményeként felvették, hogy «az iskola tannyelvét az iskolafenntartó állapítja meg és törölte azt, hogy a zsidó tanulók oktatási nyelve csak a román lehet. Az eredeti szöveg azt mondja, «hogy az iskolába felvehetőek más vallású, de azonos anyanyelvű tanulók is», ami a zsidókra vonatkozó kikötés után azt jelenti, hogy zsidó vallású, de magyar anyanyelvű tanulók is felvehetőek. A katolikusok, kik között különböző anyanyelvűek vannak, elvi szempontból azt az álláspontot foglalták el, hogy minden korlátozás töröltessék, vagy legalább azt engedjék meg, hogy saját felekezeti iskolájából eltérő anyanyelve miatt senki kizárva ne legyen. A miniszter hosszú kapacitálás után elfogadta e kívánságot, sőt sajátkezűleg ő maga írta be e módosítást: «felvehetőek azok a tanulók, kiknek azonos az anyanyelvük vagy ugyanazon vallásfelekezethez tartoznak.» Ez a betoldás hiányzik a szentesített törvényből s ez a szöszegés eldönti Erdély katolikusainak e törvényre vonatkozó állásfoglalását.» Hiányzik a 37. §-ra vonatkozólag az a megállapodás, hogy «azok a felekezeti iskolák, melyekben valamely szerzetesrendhez tartozó személyek tanítanak, ha a püspököktől vagy egyházközségektől függő viszonyban állanak, a felekezeti iskolák kategóriájába soroztatnak. A 39. §-ból a románul tanítandó tárgyak közül a tárgyalás eredményeképen töröltetett az alkotmánytan és az eredeti szöveggel szemben felvétellett, hogy a román nyelv tanítása csak az elemi iskola III. osztályától kötelező; de kimaradt az, ami szintén az engedmények között volt, hogy a földrajzból és történelemből a magyarázatok az iskola tannyelvén adhatók és hogy az elemi iskolában a történelem és földrajz csak a román nyelvű olvasmányok

keretében tanítandó románul. Gyárfás hiteles feljegyzések alapján készült gondos elemzés után a nyilvánosság színe előtt állapítja meg, hogy Angelescu és Gârboviceanu előadó, akik írásban és ismételten szóbelileg elkötelezték magukat a 19 pontnak a törvénybe való felvételére s az ellentétes rendelkezések elhagyására, több reánk nézve elsősorúan fontos rendelkezést illetően nem teljesítették nekünk tett ígéretüket. Majláth püspöknek további hét pontjából, melyeket ő felségéhez is benyújtott, egyetlen sor sem került bele a törvénybe.

Mikor a 19 pontra vonatkozó tárgyalások befejeződtek, Angelescu sietve azt jelentette Genfben, hogy minden rendben van, az egyházakkal megegyezett és mindenki meg van nyugodva és elégedve. Láttuk, hogy mi volt az egyházak állásfoglalása a 19 pontra nézve; következtetnünk lehet, hogy mi az álláspontja a törvényre, amelyből a 19 pont leglényegesebb részei hiányzanak. A törvény szentesítve van, azon most egyhamar változtatni nem lehet. Lehetne az ígéreteket legalább részben beváltani a kiadandó végrehajtási utasításban, de a történetek után nem sok reményünk lehet erre.

Nem segít ezen a törvényen most már semmi. A román nemzet büszkesége, Jorga, a törvényjavaslat tárgyalásakor azt mondta Angelescunak, hogy «Erdélyt a felekezeti oktatás éltette s ennek az oktatásnak akkora a felsőbbisége, amennyit az ön inspektorai együttvéve sem tudnak adni az oktatásnak. Nem engedhető meg, hogy hozzányúljatok ahhoz a jó szellemhez, melyet a felekezeti iskolák képviselnek. Nem az a megoldás, hogy a felekezeti iskolákat államiakkal helyettesítik... Nem láthatjuk másképen ezt a kérdést, mert tiszteletet érzünk az erkölcsi értékekkel szemben».

Nos, ez a tisztelet hiányzik az Angelescu lelkéből és a törvényből, melynek nincs egyéb hibája, csak az, hogy a lelke rossz és gonosz. A baj gyökere ott van abban az elfogult kormányzói szellemben és mentalitásban, amelyből ez a törvény megszületett, abban a gyanakvó és bizalmatlan érzületben, amely nem akarja ismerni és elismerni nagyszerű iskolaügyi multunkat és nemzeti kultúránk fejlesztésének szent ügye iránt nemcsak barátságtalan, hanem rosszindulatú is. Amíg ez az érzület meg nem változik, míg a gyűlölködés fertőző szellemét ki nem tisztítja magából, míg meg nem telik az állam határai között élő polgártársak iránt fajra és vallásra való tekintet nélkül jóakarattal és bizalommal, addig mi jogainkat elismerő és biztosító törvényeket hiába várunk.

A baj másik gyökere ott van abban az egyoldalú és félszeg gondolkodásban, mely az iskolát állami monopóliumnak tartja és az egyházaknak az isteni küldetés alapján álló tanítási hivatását kétségbe-

vonja. Az egyoldalú és elfogult emberek akaratosságával és erőszakosságával csak kedves koncepcióik körén belül látnak s nem veszik észre, hogy a háború tanulságai alapján Belgium, Hollandia, az Észak-amerikai Egyesült-Államok iskolapolitikája arra az útra tér, melyen Erdélyé a multban, egészen az utolsó félszáz évig, kizárólagosan haladt. Nem hosszú és kínos tárgyalások kellene, nem paragrafuscsavarások, hanem egy elfogultságtól mentes, világos fő és jóakarattal telt meleg lélek s egynéhány paragrafusban úgy meg lehetne alkotni a kisebbségi iskolák törvényét, hogy azzal nemcsak megnyugtatón a népkisebbségek felzaklatott lelkét, hanem jó kedvvel, önként kezdett és végzett összehangzó munkára nyerné meg és serkentené azokat az állam konszolidációja érdekében.

Az épen lefolyt 1925/26. iskolai év története az előbbihez képest nem sok új vonást mutat. Angelescu megalkotta már törvényeit s a szükséges végrehajtási utasításokat. Készített még egy középiskolai törvényjavaslatot hétéves tanfolyammal, nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati szekciók részére is. Úgyhogy pl. egy konviktusi gazdaszónynak hétéves középiskolai gyakorlati tanfolyamot kell végeznie, hogy az állam intézeteinél törvényesen alkalmazást kaphasson. Arra azonban szerencsére már nem volt ideje, hogy ezt a javaslatát is tető alá hozhassa. Megtette a kötelességét, már nyugodtan félrevonulhat. Kijelölte azokat az utakat és irányokat, melyekben az oktatásügynek haladnia kell és gondoskodott a közoktatásügyi miniszteriumban olyan vezető tanácsosok elmozdíthatatlan módon való kinevezéséről, akik utódja alatt is az ő szellemének, az ő mentalitásának képviselői.

Az utolsó esztendő tehát a már megalkotott törvények életbe léptetésének jegyében folyt le.¹ Minthogy azonban a végrehajtási utasítás későn jelent meg, az iskolák belső élete bizonytalan tétovázások, az inspektorátusok részéről meg gyakori adminisztratív túlkapások közben folyt. Az egyházak képviselői s a miniszter között folyt tárgyalások alkalmával elhangzott kijelentések alapján reméltük, hogy a végrehajtási utasítás egy s más kérdésben enyhíteni fog a törvény szigorú intézkedésein. Reményünk azonban nem valósult. Sőt, amint a következőkben látni fogjuk, a végrehajtási utasítás egy

¹ *Magánoktatási törvény.* A *Monitorul Oficial* 1925. évi dec. 22. számából közölte párhuzamos magyar szöveggel. Dr. Bitay Árpád, Kolozsvár, 1926. *Regulament pentru puneræ) in aplicare a legii învățămîntului particular.* A magánoktatási törvény végrehajtási utasítása. A *Monitorul Oficial* 1926 márc. 10. számából közölte s magyar fordítással kísérte dr. Bitay Árpád. Kolozsvár, 1926.

néhány esetben a törvénnyel éles és világos ellenmondásban van — a kisebbségek hátrányára.

A törvény 6. cikke szerint bármely magániskola «közvetlenül» levelez a közhatóságokkal. A szabályzatból a «közvetlenül» szó kimaradt, tehát éppen az, amelyen a dolog lényege fordul. Ám ez a látszólagos kedvezés a felekezeti autonómiának nem jelent semmit a gyakorlatban, mert a törvény szövege világos és félreérthetetlen, mellyel szemben a szabályzatnak enyhébb intézkedése a gyakorlatban semmi előnnyel nem bír. Ugyane cikk harmadik kikezdésében a törvény büntetést ír elő az iskolafenntartóknak, ha a miniszteri rendeleteket nem közlik az iskolákkal. Itt a szabályzat besúrja az «intremai și la timp» szöveget, tehát a szószerint való pontos és idejében való közlést kívánja. A törvény 13. cikke szerint, ha a magániskola engedély nélkül működik, bezáratik s elveszti azt a jogát, hogy magániskolákat «létesítsen». A szabályzat hozzáteszi: «és vezessen». Ha ezt az intézkedést felekezetekre vonatkoztatjuk, amit a törvény szerint teljes joggal tehetünk, akkor a törvény szándékán túlmenő jogfosztást jelent, mert kétségesse teszi azt a jogot, hogy egy felekezet általában iskolát vezethessen, ha egy iskoláját engedély nélkül működőnek találták. Nincs benne a törvényben, hogy a magániskolák által kiadott igazolványok formája ugyanaz, mint az államiak által kiadottaké (37. §.), hogy a tanulóknak nem szabad más vallásórán, más templomban megjelenni, csak a magukén (40. §.), hogy magáninternátusok csak a minisztérium engedélyével működhetnek (100. §.), hogy ezek alá vannak vetve a minisztérium ellenőrzésének és felügyeletének (106. §.), hogy az elemi iskolában nincs magánjavító vizsgálat (159. §.).

Valóságos művészettel van megszervezve a Szabályzatban a magániskolák ellenőrzése, melyet a törvény egyetlen cikkben letárgyal, de a szabályzat a 113—127. cikkeken nagy kedvteléssel részletesen szabályoz. Adminisztratív és pedagógiai ellenőrzést szervez. Előbbinél feltűnik az a rendelkezés, hogy a nyilvános jogú magániskolákat év végén is meg kell látogatni, hogy ellenőrizzék az anyakönyveket, érdemjegyeket, óramulasztásokat s összehasonlítsák a miniszterhez beküldött anyakönyvet az iskolánál maradt példánnyal. Az iskolalátogató minden osztály névjegyzéke végén az osztály utolsó tanulója után az anyakönyvi lap hátsó oldalán egy záradékban (proces-verbal) megállapítja az igazolás megtörténtét. Ez az intézkedés nincs a törvényben. Itt a szabályzat olyan jogot ad a látogatóknak, mellyel a fenntartó egyházi főhatóságok kizárásával közvetlenül beavatkoznak az iskolák vezetésébe.

A pedagógiai ellenőrzésnél magának a tanári karnak sem egyen-

ként, sem testületileg semmi szerepe nincs. Hogy a tanár működéséről ítéletet mondanak a jegyzőkönyvben anélkül, hogy ő ott jelen lehetne, megjegyzéseit megtehetné, eljárásának magyarázatát adhatná, melyekkel esetleg félreértést oszlatna el s az illető ellenőrző közeg ítélete teljes kialakulását elősegíthetné, mert hiszen ő sem mindentudó, sőt lehet, hogy az illető tudományban járatlanabb a szaktanárnál, ez az eljárás a bürokrata autokratizmusnak olyan sötét és gyűlölt formája, amely a régi sötét idők visszajáró kísértete s mint ilyen, nem illik a mai kor szabadabb és világosabb légkörébe. Így lehet keserűséget plántálni a szívekbe, talán külső rendet is csinálni, de a nevelvetanító eljárást, melynek a személyi nélkülözhetetlen eleme, tökéletesíteni, a lelkeket hivatásuk fenségére emelni nem. Nevelő, formáló, nemes hatásokat sugalló lelkeket csak kedvetlenül az inspektorok harsány pedagógiai vezénylete. Nemcsak értéktelen, de egyenesen romboló vállalkozás. Itt Lessingnek azt a böles tanácsát, hogy: weniger wäre mehr, úgy kell megváltoztatnunk, hogy jobb semmi felügyelet és ellenőrzés, mint az ilyen.

Világos és kifejezett ellenmondás van a törvény 63. és a szabályzat 21. és 42. cikke között. A szabályzat azt mondja, hogy a magániskolák tantestületének tagjai csak azon tárgyakban, osztályokban és fokozatosan működhetnek, melyekre elismertettek és törvényes képesítésük van. A 42. cikk szerint szabadságolás, büntetés, nyugalombamenés és halál esetében «a helyettesnek bírnia kell mindama feltételekkel, melyeket ez a szabályzat a tanároktól megkövetel». A törvény pedig az egyállásos elemi iskoláknál egy kinevezett (végleges), a több állásosoknál legalább két végleges (rendes) tanítót, a középiskoláknál az alsó tanfolyamra legalább két végleges, a felső tanfolyamra legalább négy végleges (rendes) tanárt ír elő. A törvény megelégszik tehát ezzel a minimummal, mint amelynek törvényes képesítéssel kell bírnia. És ez nem is lehet máskép. A felsorolt esetek átmeneti időszak az iskolák életében. A szabályzat szerint egyetlen tanító vagy tanár sem működhetne egy percig sem, akinek nincs meg a törvényes képesítése. Ilyen intézetek a világon sehol nincsenek. Hiszen állások nem csak év végén ürülnek meg, hanem az év folyamán is bármikor, amikor nem lehet mindig és azonnal törvényes képesítésű tanerőket kapni. S most már azért szüneteljen a tanítás? Hiszen maga Angelescu mondta egy alkalommal, hogy 30,000 állami tanítója közül 10,000-nek nincs képesítése. Ha a szabályzat intézkedését szigorúan végrehajtják, akkor rendre egyik magániskolát a másik után bezárhatják, minthogy e kiválsalomnak nem tudnak, mert nem lehet eleget tenni.

Lényeges és mélyreható ellenmondás van a törvény 26. és a szabályzat 36. cikke között, amennyiben a törvény felsorolja a kötelezőleg románul s fakultatíve, az iskola tanítási nyelvén vezetendő iratokat s a szabályzat ezekhez még hozzáteszi: «registrele de procese-verbale, dosarele, ce compun arhiva școalei». Ez pedig azt jelenti, hogy az egész irattárat, azaz a belső ügykezelésre vonatkozó összes iratokat románul is kell vezetni. A szabályzat 117. cikke pedig, miután a 116. cikk felsorolta az iskola által vezetendő okmányokat, azt mondja, hogy ezek román nyelven szerkesztendőek s kihagyja: és az iskola előadási nyelvén. Világos tehát, hogy a szabályzatnak egy betoldása, illetőleg egy kihagyása megváltoztatja az iskola belső életének és működésének szellemét és képét s kiforgatja azt a maga lényegéből. S a baj annál nagyobb, mert a szabályzat egyenesen az ellenőrző közegek részére készült, melyhez látogatásaik alkalmával kötve vannak s joggal hivatkozhatnak arra az intézet vezetőségének kifogásaival szemben, hogy nekik az utasításhoz kell magukat tartaniok. E szabályzat alapján a jövőben nem lehet egyetlen magyar felekezeti iskolának egyetlen egy irata sem, mely kizárólag csak a tanítás nyelvén lenne szerkeszthető.

A szabályzat 33. cikke elveszi a magániskolák levelezésének portomentességét, ami világos ellenmondásban van egyfelől az állami elemi iskolai törvény 11. cikkével, mely szerint «az elemi oktatásra vonatkozó összes okmányok bélyegmentesek»; másfelől az alkotmánytörvény 137. cikkével is, amely azt rendeli, hogy a régi törvények mindaddig érvényben maradnak, míg azokat felülvizsgálás alá nem veszik abból a szempontból, hogy az alkotmánytörvénnyel összhangzásba hozassanak. Már pedig a régi törvények a felekezeti iskoláknak biztosították a bélyegmentességet.

Több ellenmondás van az állami elemi iskolai törvény és végrehajtási utasítás, valamint a magánoktatási törvény között is.¹ A törvény II. cikke és a szabályzat 11. cikke között a bélyegmentességre vonatkozó, fennebb már ismertetett ellenmondást olvassuk.

A szabályzat 14. cikke szerint azok a szülők, akik gyermekeiket családban vagy magániskolákban taníttatják, kötelesek minden évben a beiratáskor, szeptember 1—10-e között megjelenni azon nyilvános

¹ *Állami elemi népoktatás törvénye*. Kiadja a *Tanítók Lapja* kiadóhivatala. Dicsőszentmárton, 1925. A törvény megjelent a *Monitorul Oficial* 1924 július 26., a végrehajtási utasítás u. o. 1925. márc. 10. számában.

iskolában, melyhez tartoznak s igazolni, hogy gyermekeik letették az előírt vizsgákat. Ha ezt nem igazolják, gyermekeik hivatalból iratnak be a nyilvános iskolákba s a törvény szerint büntetnek. Ennek az intézkedésnek nincs semmi alapja a törvényben. Ilyen igazolványok követelése olyan vizsgák letetéséről, melyekre a nyilvános jogú iskolák tanulói nincsenek kötelezve, sok visszaélésre adhat módot és alkalmat.

A szabályzat 15. cikkének ez az intézkedése: «olyan gyermekek, kik 9. tanköteles évükben nem kapják meg az elemi oktatás abszolváló bizonyítványát, kötelesek a felnőttek iskoláit látogatni» egyenes ellenmondásban van a törvény 89. cikkével, mely szerint «mentesek a köteles évekből hátralevő rész alól azok, akik előbb elvégzik az első négy elemi osztály tananyagát». A szabályzat a felnőttek iskolájába kényszeríti az ilyen tanulókat. Ezeknek oktatási nyelve pedig kizáróan a román. Nem lehet semmi kétség a tendencia felől.

Lényeges ellenmondás van a törvény 19. és a szabályzat 38. cikke között. A törvény megengedi a szülőknek az iskola szabad választását, csak azt írja elő, hogy egy nyilatkozatot tegyenek le azon iskolához, melyhez tartoznak, megjelölvén benne az iskolát, melyben taníttatni fogják gyermeküket. A szabályzat ezzel ellentétben azt mondja, hogy «a tanulóknak egyik iskolából egy másik nyilvános vagy magániskolába való átmenetele az iskolai év kezdetén vagy folyamán csak a szülők lakóhelyének változása esetén engedtetik meg». Az inspektorok a szabályzatnak ezt a megszorítását a törvény 39. cikkének helytelen magyarázata alapján már a törvény életbelépte előtt alkalmazni kezdték. Ez a cikk így szól: «az egyszer beírt gyermekek a tankötelezettség hatálya alatt maradnak». Ezt úgy értelmezték, hogy e kötelezettség egy bizonyos iskolának kizárólagos látogatását jelenti. Pedig a törvény világos rendelkezéséből világosan kitetszik, hogy nem azt jelenti.

A magánoktatási törvény 81. cikke szerint a miniszter a magánoktatás ellenőrzését revizorai, inspektorai és külön kiküldöttjei útján eszközli s ez utóbbiakat írásos meghatalmazással látja el. A szabályzat 29. cikke szerint pedig a magániskolák igazgatói szeptember 20-ig közölni fogják azon kerületek iskoláival, melyekből vettek föl gyermekeket, ezek beírását saját iskoláikba. Ha nem tesznek eleget e kötelezettségüknek, a törvény 20. cikke szerint büntetnek. Ez a cikk az állami iskolákra vonatkozik s a szabályzat kiterjeszti e kötelezettségeket a magániskolák igazgatóira is. Ez az intézkedés függésbe hozza a nyilvános jogú magániskolákat az államiaktól, úgy, mint a nyilvános jognélküliekkel teszi. Helyes intézkedés az volna, hogy a magániskolák igazgatói a beírásokról a névjegyzéket az illetékes revizorhoz küldjék.

A törvény 43. cikke szerint a bírságokat az illető iskolai bizottságokhoz kell befizetni. A szabályzat 67. cikke szerint pedig a községi iskolai bizottsághoz. Minden magániskolának van iskolai bizottsága (= iskolaszéke) és egészen természetes, hogy a szülőktől befizetett bírságok az illető és nem a községi iskolai bizottságokhoz kell hogy befolyjanak.

Éles ellenmondás van a törvény 65. és a szabályzat 114. cikke között. A törvény szerint az iskolától 2 km-nél nagyobb távolságra eső vagy rossz közlekedéssel bíró minden faluban elemi iskola létesítendő, ha a faluban legalább 30 tanköteles korú gyermek van. A szabályzat a távolságot 1500 m-re szállítja le. A törvény szerint, ha több falu van 3 km. közelségben s a közlekedés könnyű, egy iskolakerület alkotnak s közös iskolájuk lesz. A szabályzat ezt a távolságot is le szállítja 1500 m-re. A törvény azt mondja : az iskolától 3 km-nél távolabb eső helységeken, ahol 30-nál kevesebb gyermek van s a helységek szétszórt népességűek, iskola létesíthető, vándortanítóval. A szabályzat ezt a távolságot is 1500 m-re szállítja le. Minden elismerésre méltó a javaslat készítőinek az a szándéka, hogy az ország minél sűrűbben építtessék be iskolákkal. Csak az a baj, hogy iskolák építése és fenntartása a községeket terheli s ez esetben éppen a legszegényebb havasiakat. A törvény tárgyalása alkalmával éppen a jelenlegi belügyminiszter hangoztatta egészen jogosan, hogy a törvény az iskolák építésének és fenntartásának nehéz problémáját nem demokratikus módon oldja meg s ha majd a néppárt uralomra kerül, meg fogja változtatni a törvényt. A törvény nem demokratikus rendelkezését a szabályzat még súlyosbítja.

A törvény 200. és 206. s a szabályzat 445. cikke között szintén ellenmondás van. A törvény szerint a tanítóképzőbe felvételnek azok, akik a négy elemi osztályt elvégezték, az I. osztályba, azok pedig, akik a gimnázium I—III. osztályát végezték, a II—IV. osztályba. A szabályzat idézett cikke szerint a tanítóképzőbe pályázóknak 12—15 évet betöltötteknek kell lenni. Itt a szabályzat készítői tévedésben vannak. Mert az a tanuló, aki betöltött 7 éve után iratkozik be az elemi iskolába s a négy osztályt rendes időben, ismétlés nélkül elvégzi, az a negyedik osztály abszolválásáról szóló bizonyítványt 11 éves korában kézhez kapja s ezzel beiratkozhatik a tanítóképzőbe. Itt a korhatárt egy évvel le kell szállítani, különben az az eset áll be, hogy a jó tanulókat egy évi szünetelésre kárhoztatják, míg beiratkozhatnak ; vagy pedig csak azok a tanulók lesznek felvehetőek a negyedik osztály elvégzése után azonnal, akik legalább egyszer ismétlők voltak. Ez pedig nyilvánvaló, hogy nem lehet szándéka a szabályzatnak.

A magánoktatási törvény 200. cikke szerint a tanítóképző tanfolyam tartama 7 év. A három első év tanterve teljesen azonos a gimnáziuméval, a felső négy év szakirányú. De a 113. cikk úgy rendelkezik, hogy a felekezeti tanítóképző intézeteknek alkalmazkodniok kell az állami elemi iskolai törvény intézkedéseivel. Ez pedig az adott esetben azt jelenti, hogy a régi négy osztályú tanítóképzőket, melyekbe a gimnázium négy alsó osztályát végzett tanulókat vették fel, át kell szervezni hét osztályú intézetekké. Ez az átszervezés olyan költségekkel jár, melyeket az egyházak az agrárreform s a pénzalapítványok elértéktelenedése következtében fedezni nem bírnak. Aztán megérdemelné a fáradságot annak a kérdésnek megvizsgálása: vajjon a tanítóképző intézeteknek melyik típusa felel meg jobban céljának? Az-e, amelyik csak a felső négy évet választja külön, vagy az, amely már a negyedik elemi osztály elvégzése után elkülöníti a kis gyermekeket az egész nemzet középiskolát látogató gyermekei seregétől s egy mindenestre szűkebb körű, szegényebb szellemi környezetet és határokat nyújtó légkörben tartja hét éven keresztül?

A törvénynek még csupán azt az intézkedését tesszük röviden szóvá, hogy az óvónők részére is hét éves tanfolyamot ír elő, mint a tanítók és tanítónők részére. Nem szükség fejtegetni, hogy az óvónő feladata jelentékenyen más, mint a tanítóé. Ezekből elég volna egy általános irányú alsó tagozat elvégzése után egy-két éves tanfolyam hallgatását követelni. Idő-, pénz- és energiapocsékolás, hogy ne mondjuk: hisz nagyozolás ezekből is hét éves tanfolyam hallgatását és tanképesítő vizsgálat letevését követelni.

Ime, ezek azok az ellenmondások, melyek a törvények és a szabályzatok között a felekezeti iskolák hátrányára fennállanak. Óhajtható volna, hogy a jelenlegi kormány, amint a paktum-tárgyalások alkalmával ígérte, a többi sérelmekkel együtt ezeket is eliminálja s így békésebb lelki atmoszférát teremtsen az uralkodó nép és a kisebbségek között.

Szükségesnek tartom az utolsó iskolai esztendő történeti képének vázolásánál az idej bakkalaureátusi vizsgálatok lefolyásáról és eredményéről is megemlékezni. A tavalyi vizsgák elszomorító eredményei és a jelenlegi kormánnyal kötött paktum után, melyben ígéretek gyanánt nem egészen jelentéktelen engedmények foglaltattak, azt várta a magyarság, hogy az idej bakkalaureátusi vizsgák megnyugtató eredményeket fognak hozni. Jogosan várhatta nemcsak a megértőbb és humánusabb felfogás miatt, amelyet a kormány tagjai a nyilvánosságnak szánt nyilatkozataikban mutattak, hanem inkább azért, mert a tavaly szerzett tapasztalatok most rendelkezésre állot-

tak, továbbá, mert a felekezeti és állami intézetek között tavaly még fennállott tantervi különbségek az idén már elenyésztek, vagy legalább is kevesbedtek; és leginkább azért, mert a magyar ifjúság románnyelvi tudása az idén mindenesetre nagyobb volt, mint tavaly.

Ám a várakozásokból nem sok valósult.

A közoktatásügyi minisztérium jelentése szerint¹ az egész országban vizsgálatra jelentkezett 4997 tanuló, sikerrel vizsgázott 2631 = 52·65%. Tartományok szerint:

A régi királyságban jelentkezett 2772, átment 1529 = 55·17%, Bessarábiában jelentkezett 329, átment 179 = 54·5%, Bukovinában jelentkezett 341, átment 181 = 53%, Erdélyben jelentkezett 1555, átment 742 = 47·68%.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az idén jelentkezett tanulók száma — a régi királyság tanulói létszámának feltűnő emelkedése kivételével — a többi összes tartományokban csökkent: igaz, hogy Bukovinában és Erdélyben nagyon keveset, de Bessarábiában már nagyon jelentékenyen; továbbá: az átmentek százaléka a régi királyságban csökkent, a tartományokban mindenütt emelkedett. Az emelkedés Bessarábiában több, mint 20%, Bukovinában több mint 18%, ellenben Erdélyben csak 4·6%. A régi királyság gyengébb s a tartományoknak jobb eredménye nem abban találja magyarázatát, mintha a régi királyság bizottságai a tavalyhoz képest szigorúbban, a tartományoké pedig enyhébben jártak volna el, hanem abban, hogy a régi királyság tanulói teljesebb számmal jelentkeztek vizsgára: míg a tartományok tanulói — okulva a tavalyi «mészárláson» — önként elvégeztek egy bizonyos kirostálást és sokan nem jelentkeztek vizsgára.

A tartományok szerinti eredményeken belől nagyon nagy eltérések vannak az egyes vizsgáló bizottságok és az egyes intézetek tanulói által elért eredmények között. A magyar felekezeti intézetek eredménye ez:

Római kath. gimnáziumok:

Marosvásárhely, jelentkezett	11, átment	6 = 54·54%
Gyulafehérvár	« 22	« 5 = 22·72%
Kolozsvár	« 23	« 6 = 26·08%
Csikszereda	« 16	« 4 = 25%
Székelyudvarhely	« 6	« 0 = 0%
Brassó	« 17	« 7 = 41·17%
Kézdivásárhely	« 14	« 7 = 50%

¹ *Ellenzék*, 1926 július 24. sz.

Az összes r. kath. gimnáziumokból jelentkezett 109, átlment $35 = 32.11\%$.

Ref. liceumok :

Marosvásárhely, jelentkezett	16, átlment	7 = 43.75%
Székelyudvarhely	« 16	« 4 = 25%
Kolozsvár (fiú)	« 25	« 6 = 24%
« (leány)	« 5	« 4 = 80%
Sepsiszentgyörgy	« 21	« 13 = 61.9%
Zilah	« 8	« 2 = 25%
Nagyenyed	« 16	« 10 = 62.5%

Az összes ref. gimnáziumokból jelentkezett 107, átlment $46 = 42.99\%$.

Unitárius gimnáziumok :

Kolozsvár jelentkezett	24, átlment	8 = 33.33%
Székelykeresztúr	« 13	« 2 = 15.38%

Az unitárius gimnáziumokból jelentkezett 37, átlment $10 = 27\%$.

Összevéve, már most a 16 felekezeti gimnáziumot: jelentkezett összesen 253, átlment $91 = 35.96\%$, a tavaly 286, átlment $71 = 24.82\%$. A jelentkezettek száma kevesebb 33-mal, az átlmenteké nagyobb 11.14% -kal.

Ha most már ezt a 35.96% -os eredményt az erdélyi országos eredménnyel: 47.68% -kal vetjük össze, nyilvánvaló lesz, hogy a bizottságok az idén sem tudtak a nemzeti elfogultságtól teljesen mentesek maradni.

A vizsgálatokon szerzett tapasztalatainkat és a beérkezett jelentésekben foglalt észrevételeket a következőkben foglalhatjuk össze :

A román nyelv és irodalom tekintetében lényegesebb panaszt nem hallottunk. Természetes azonban, hogy a még fennálló nyelvi nehézségek miatt a magyar tanulók román társaikkal szemben nagy hátrányban vannak.

Több panasz és elégedetlenség hangzott el a történelem-kérdései módja ellen. A kérdések között csak ritkán voltak összefoglaló áttekintések. A legtöbb kérdés részletező volt, adatok, évszámok emlékeztetbevisését kutató, ami a vizsgálati utasítás szellemének nem felel meg.

Részletezők voltak a földrajzi kérdések is, de minthogy a földrajzot, melyet ez az osztály a IV. osztályban még nem tanult, bevették a VIII. osztály tantervébe, azért a feleletek általában megfelelők voltak. Ugyanez áll az alkotmánytanról is.

Több észrevételt hallottunk a latin írásbeli tárgyában. Ez az

évfolyam a III—IV. osztályban a tanterv változásai miatt nem tanult latint. Lelkesebb tanárok ezen a hiányon úgy próbáltak segíteni, hogy egész év folyamán külön előkészítő, pótló órákat adtak a tanulóknak. Aztán előfordult az is egy bizottságnál, hogy a latin vizsgáló tanára magyarul nem tudó királyságbeli volt, aki a bizottságnak magyarul tudó, de nem szakos tagja közvetítésével bírálta meg a dolgozatokat. Milyen lehetett ez a bírálóat?!

Sok baj volt a franciával is. Ugyanazt a tételt kapták a franciául csak három éve tanuló protestáns intézetek tanulói, mint a 6 éve tanuló r. kath., vagy 7 éve tanuló állami intézetekéi. El lehet képzelni, hogy a franciából, habár a tételek nem voltak nehezek, a magyar fiúk közül sokan buktak, mikor románról kellett szótár nélkül fordítaniok. Másik baj az volt, hogy a tananyag nagyon terjedelmes; egyik tanár az irodalomra, a másik a beszélgetésre helyezte a súlyt. A harmadik meg az, hogy a tanár nem tudott magyarul. Ha a tanuló valamilyen nem értett meg franciául, románra fordult a beszéd, ami természetesen nem ment kellő könnyedséggel.

A természetrajzi feleletek megfelelőek voltak. Nem volt panasz aziránt, hogy a kérdező tanár nem tudott magyarul, amint a tavaly nem egy esetben megtörtént.

Az idén új tárgy volt a filozófia. Baj, hogy nem volt megfelelő tankönyv. Egyik bizottságban a kérdések nehezek voltak, de a tanár jóakarata segített a nehézségen. Abban a bizottságban, melynek vizsgálását figyelemmel kísérhettem, egészen elfogadható jó feleleteket hallottam.

A sajtó az idén nem foglalkozott olyan érdemlegesen a vizsgálatok eredményével, mit a tavaly. A magyar sajtó mindössze annyit tett, hogy a minisztérium hivatalos jelentését egynéhány észrevétellel kísérte. Az *Ujság* (júl. 16. sz.), akkor szólt hozzá a kérdéshez, mikor megbízható statisztikai adatok még nem állottak rendelkezésére. Az *Ellenzék* (júl. 24. sz.) pontos adatok hiányában 43—44 %-ára értékeli a kisebbségi iskolák eredményét, ami, mint láttuk, túlságos optimista becslés eredménye. A bakkalaureátusi vizsgában súlyos numerus clausust lát, amely a magyar ifjúság 60%-ának lehetetlenné teszi az egyetemek látogatását.

A román sajtó is kevés érdeklődést mutatott a kérdés iránt. A *Patria* (júl. 8. sz.), az *Adeverul* (júl. 9. sz.) felületesen szólnak a kérdéshez. Az *Universul*-ban (júl. 9.) L. L. «Bacalaureatul» címen vezércikkedik. Az eredményt nem találja kielégítőnek s okait keresvén, a tanárok hiányos előkészültségében s a háború utáni nyugtalan lelki állapotban találja meg. Az oktatásügy újrászervezését kívánja oly

irányban, hogy a jobb eredmény elérése végett a tanárok művészi előadása és a szemléltetés jobban érvényesüljenek. Hibáztatja azt a rendszert, amely vizsgálatokon épül fel. Vizsga a VIII. osztályról, azután a baccalaureátusi s ezek tetejébe még felvételi a műegyetemen. Mire jó akkor a baccalaureátusi diploma? A *Vitiorul*¹ tartalmas közleményt hoz. Joan, az állandó közoktatási tanács tagja, a bakkalaureatusi törvény előadója, a bukaresti Sf. Sava-liceumban működött bizottság elnöke. Szava súllyal esik a mérlegbe. Az általános eredménnyel (7·12) nincs megelégedve. Okát abban látja, hogy a tanulóknak nem volt elég idejük a IV—VII. osztály anyagának átismétlésére. De ha a tavalyi eredménnyel méri össze az ideit, «észrevehető» javulást talál. S ez örvendetes, mert a színvonal emelkedését jelenti s a hivatott elemek helyes kiválasztását fogja eredményezni. Védi a vizsgát, mert nem a vizsga a hibás, ha a tanulók gyengék, amint hogy nem a hőmérő a hibás, amikor igen nagy hideget vagy meleget mutat. A bizottságokba, melyeknek számát 6-ra apasztaná, a leglelküimeretesebb tanárokat küldené ki, ami nehéz, mert díjuk kevés és gyakran nem fogadják el a kinevezést. Szükségesnek tart egy összeállítást az előfordulható kérdésekről (chestionar), hogy a tanuló pontosan tudja, mit kell tanulnia. Szükséges a vizsga azért, hogy a tanulók komoly, lelkiismeretes munkához szokjanak, hogy készületlenül ne özönölhessék el az egyetemeket, mint néhány évvel ezelőtt, mikor nem voltak osztályvizsgák, az abszolválók pedig meg voltak könnyítve, az osztályozás nem számokkal, hanem minősítéssel történt s a magánvizsgálat nem volt szabályozva.

A német sajtó ismert alaposágával szól a kérdéshez. A *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* július 17. számában a besszarábiai eredményekről számol be, melyekkel «csaknem meg lehetne elégedve», ha egyenlően oszlana el az átmenetek száma. De a júl. 9. sz. *A baccalaureátusi vizsga új áldozatai* c. vezető cikkben, habár még nem tudja pontosan az eredményt, már következteti, hogy a jelentkezőknek legalább fele el fog bukni. Ez a kedvezőtlen eredmény bizonyítja, hogy a vizsga végzetesen nehezedik rá az országra és «sohasem fog sikerülni, hogy azt középiskoláink oktatásába beillesszék». A tavaly két kifogás emelkedett ellene. Egyik, hogy a szabad szellemű tanítást egy üres vizsgálati drill nyomja el; a másik, hogy numerus claususként lehet használni a kisebbségek ellen. Az idej tapasztalatok nem igazolják a nemzeti elfogultság vádját. De annál inkább a másik aggodalmat.

¹ Examenale de bacalaureat. De verbă cu d. prof. Stefan C. Joan. júl. 11. sz.

Végső következtetése.: «nem a személyekben, nem a módszerekben van a hiba, hanem a bakkalaureátusi vizsga egész rendszere szerencsétlenség országunk iskolaügyére, tehát el kell tűnnie». Az állam maradjon meg a maga hatáskörében: az iskolai tevékenység ellenőrzésénél az év folyamán s ne avatkozzék bele döntő joggal a vizsgákba.

Az elemi iskolázás hétévi történetében egymástól élesen elváló három korszakot különböztethetünk meg: a kormányzótanács (consiliul dirigent), az Avărescu-kormány és a Bratianu-kormány korszakát.

A kormányzótanács tagjai erdélyi emberek, ismerik Erdély multját, kulturális igényeit és szükségleteit, tudják méltányolni azokat a roppant szolgálatokat, melyeket a felekezeti iskola e magasfokú műveltség megteremtésében végzett. Közoktatásügyi politikáját Braniste, a kultus-resszort főnöke vezeti. A felekezeti közoktatás elvi álláspontjára helyezkedett s felhívta az egyházi főhatóságokat, hogy felekezeti iskoláikat mindenütt állítsák vissza. Az Avărescu-kormány közoktatásügyi politikája már nagy eltérést mutat a kormányzótanácsétól. Közoktatásügyi minisztere, Negulescu, az elemi iskolákra új törvényjavaslatot készített, mely a csatolt tartományok adott közoktatási helyzetével számolva, még ismeri és fenntartja a felekezeti iskolát, melyet a régi királyság törvényhozása nem ismer. E törvény életbeléptetésére a kormány bukása miatt már nem került sor. E kormánynak azonban mégis csak egyetlen jóindulatú intézkedését jegyezhetjük fel, azt t. i., hogy a kisebbségi szerződés utasítása értelmében egyizben bizonyos segélyösszeget utalványozott a kisebbségi tanerők részére. Egyebekben pedig kálváriajárásunk ezalatt a kormány alatt kezdődött meg. Megtagadta régi iskoláinktól a magyar állam idejéből származó szerződéses és törvényes segélyösszegek kifizetését. Alsóbbrendűi közegei pedig egyenesen az iskolák létére tettek: az iskolák épületeit, javait elvették. Mikor pedig a felekezetek bérelt helyiségekbe tették át iskoláikat, ezeket alkalmatlanoknak nyilvánították, vagy saját iskoláik s egyéb szükségleteikre — nem ritkán nevetséges celokra — elrekvirálták. A kormányzótanács idejében kérésre bérfizetes ellenében még visszaadták az épületeket iskola céljaira. Negulescu alatt 1920—21-ben még akkor sem adták vissza iskola céljaira, ha egészen üresen állottak. A szülőket és növendékeket megtévesztő ígéretekkel és a legleleményesebb formájú terrorral igyekeztek elvenni a felekezeti iskolától, amely törekvésben — fáj leírunk — magyar tannyelvű román állami iskolához alkalmazott magyar tanítók is résztvettek.

A harmadik korszak a Bratianu-kormány uralma Angelescu közoktatásügyi miniszterrel, akit a román közvélemény egy része a nagynevű Spiru Haret babéraival hajlandó övezni. Ennek a kormánynak a jelszava az unifikáció, az egységesítés a közszolgálat minden ágában. A békeszerződéssel csatolt területek a közigazgatás, igazságszolgáltatás, közoktatás tekintetében a kormányzati formák különböző típusait képviselték. Ezeket egységesíteni kellett, de az egységesítés vezetőgondolata nem az volt, hogy a csatolt területek fejlettebb, tökéletesebb formáit és rendszerét vegyék át, hanem az, hogy az új területeket is a régi királyság fejletlenebb, tökéletlenebb formák közt működő képére és hasonlatosságára alakítsák át. Így történt ez az igazságszolgáltatásnál, postánál, vasútnál s a közszolgálat és közigazgatás annyi más intézményénél. A tanügynél ez az elv az államosítás jelszavában nyert kifejezést. A régi királyságban nincsenek felekezeti iskolák. A kormány e kérdésben ankéteket, megbeszéléseket tartott a görögkeleti és görögkatholikus érsekekkel, püspökökkel és vezetőemberekkel, akiket a rábeszélés minden ékeszólásával igyekeztek megnyerni a gondolatnak. Nem sikerült ilyen úton. Államosították tehát az ilyen felekezeti iskolákat úgy, hogy a kormány fizeti minden dologi és személyi szükségleteiket, de a vezetés, felügyelet és ellenőrzés joga teljesen az illető felekezetek hatáskörében maradt. Angelescu szerint az erdélyi román felekezeti iskolák a múltban teljesítették hazafias kötelességüket, felébresztették és folyton éberen tartották a nép nemzeti öntudatát s jórésben ezek hatása az, hogy a románság nemzeti vágyai és aspirációi teljesebben ma már nincs szükség rájuk. Amint egyik kultúrpolitikusuk mondja, letették az érettségét, megérték a lehullásra, elmúlásra.

E három korszak legkiemelkedőbb mozzanatait fogom vázlatosan ismertetni a következőkben :

Az állami iskolák, valamint az államsegélyes felekezeti iskolák átvétele után a kormányzótanács iskolapolitikai vezető gondolatát átiratban közölte az egyházi főhatóságokkal. Ezek rendeletet adtak ki az egyházközségekhez, hogy mindenütt állítsanak fel felekezeti iskolákat. Az egyházak már az 1920. évi őszi közgyűléseik alkalmával a változott viszonyokra s egyházi és kulturális igényeikre való tekintettel az egész vonalon a felekezeti oktatás elvi álláspontjára helyezkednek s utasítják igazgató-tanácsaikat, hogy a felekezeti oktatás szervezése ügyében tegyenek meg minden előkészítő intézkedést. Ekkor kezdődött meg az új felekezeti iskolák szervezése.

Am a munka roppant nehézségek között haladt előre. Az akadályok különböző természetűek voltak. Egyfelől a kormánynak és

alantas közegeinek nemcsak keresztező, hanem egyenesen akadályozó intézkedései, másfelől a közállapotok általános zürzavaros ziláltsága, az egyházak, intézetek és egyesek vagyoni helyzetének nyomasztó sivársága és reménytelensége, legfőképpen pedig a magyar nép széles rétegeiben az erős nemzeti öntudat hiánya voltak azok a leküzdhetetlennek látszó nehézségek, melyek miatt ez a munka nem járt mindeddig mindenkit kielégítő eredménnyel.

A kormány ez időben foglalkozott annak a kérdésnek elvi vitatásával, hogy kizárólag az állami oktatás útjára lépjen-e vagy meghagyja a felekezeti iskolákat is. A vita — amint előrelátható volt — az állam javára dőlt el. Így adták ki 1920 márciusában azt a rendeletet, amely az 1919—20. iskolai évre használatra átengedett iskolai épületeket nem engedi többé át, mert «az állami oktatás az 1920—21. évben csorbítatlan fenntartatik az összes helyiségekben, ahol a multban is ilyen állami karakterű oktatás céljaira szolgáló helyiségekkel rendelkeztek».

Ez a rendelet kettős sérelmet foglal magában. Egyik az, hogy a régi államszerződéses iskolák eklézsiáiban a szerződés átöröklése címén román állami iskolákat állítottak fel s az ugyanoda szervezett felekezeti iskoláinkat az egyházközség magántulajdonát képező épületből minden további nélkül eltávolították. Az állam a magyar állammal kötött szerződéseket közönséges üzleti szerződéseként kezeli s jogutódlást vindikál magának oly jogok tekintetében, melyek minden átörökölhetést kizárnak. A békeszerződés ratifikációjával a magyar államhatalom ezen a területen megszűnt, így a szerződés hatálya is elenyészett. Maga az állam is erre az állápontra helyezkedik, mikor a szerződések rája kötelezettséget hárítanak. A másik, még nagyobb sérelem az az iskolaügyi politika, mely az állami iskolák szervezésével a békeszerződés által biztosított kisebbségi autonóm iskolák alól a talajt s az élet lehetőségét elvonja. 1920-ban magyar nyelvterületeken még magyar felekezeti iskolák működtek. E területeken állami iskolák állítása a békeszerződés rendelkezéseibe ütközik.

A felekezeti iskola ellen megindított hadjáratnak az lett az eredménye, hogy az első évben megszervezett nagyszámú új iskola közül sok nemsokára megszűnt, úgy, hogy 1920. 21. iskolai évben egész éven át már kevesebb felekezeti iskola működött, mint előző évben s ahogy az idő haladt s az akadályok leküzdése mind nehezebb lett, évről-évre kevesebb, úgy, hogy ma hozzávetőleges számítással azt mondhatjuk, hogy alig valamivel több felekezeti iskola működik, mint az impérium változásakor amennyi a tisztán felekezeti iskolák száma volt. A legtöbb helyen azért szűnt meg az iskola, mert az épületet el-

vették s más nem állott rendelkezésre. Sok helyen a tanítók látván a minden oldalú bizonytalanságot, az iskola ingadozó helyzetét, a fizetésnek csekélyebb összegét s ennek is az egyházak teherbírásához mért rendetlen időben, késedelmesen történő kiszolgáltatását, átmentek az államhoz, amely minden jóval kecsgette őket. Aztán az új iskolákban taneszközök vagy egyáltalában nem vagy csak teljesen ki nem elégítő számban és mértékben voltak s az iskolalátogató revizorok, mintha kiküldetésük célja kizárólag ez lett volna, igen élénk színekkel rajzolták jelentéseikben a tapasztalt hiányokat.

Az egyházak vezetőségei minden eszközt megragadtak, minden utat kipróbáltak, hogy az iskolák működését biztosítsák. Elmentek közpénztáraik teherbírásának utolsó határáig, sőt azon túl is: háztartásuk pénzügyi egyensúlya megbomlott s évről-évre veszedelmesebben hanyatlott alá a terhek serpenyője. Költségvetéseik összeállításánál va banque-ot játszanak, mint a mindenre elszánt, vakmerő és a jövővel nem törődő kártyás. Az isteni gondviseléstől csudákat várnak, hogy majd a pénzügyi egyensúly valami csodálatos beavatkozásra megint helyreáll. De az iskolákat nem hagyják meghalni. Pedig a nehézségek egyre csak növekednek. Az államhoz is ismételten fordultak kérvényekkel, hogy a békeszerződés biztosította arányos részesedést a közadókból iskoláink fenntartására megkapják. A kolozsvári közoktatási államtitkárság még 1921-ben azt válaszolta, hogy az imperium átvétele után létesített iskolák nem kaphatnak segílyt (azért azonban a régi iskoláknak sem adtak), viszont azonban azt rendelte el, hogy a még 1919-ben megállapított állami fizetések tanítóinknak kiadassanak, különben közigazgatási úton fogja azokat behajtani. Még a vak is láthatja, hogy e rendeletnek az volt a célja, hogy szembeállítsa a felekezeti tanítókat fölöttes egyházi hatóságokkal, amelyek nem tudtak olyan fizetést adni, mint az állam s igen gyakran ezt a kevesebbet is rendetlenül, késedelmesen szolgáltatották ki. Megkezdődött ezzel egy hitvány uszítás, melyben az állami iskolához visszatért volt felekezeti tanítók közül többen volt kartársaik, egyházuk, fajuk elleni áskálódásra és denunciacióra vetemedtek.

Ez iskolatartási nehézségekkel kapcsolatosan szólnunk kell az erdélyi magyarság egyik legfájóbb sebééről, az agrárreformmal kapcsolatos sérelmekről. Az egyházi közvagyron nem utolsó sorban az egyházak intézményei és iskolái fenntartására van rendelve. Boldog emlékü jóltevők hajnaltól estig való verejtékes munkájának, nélkülözö életük lemondásának és nem fejedelmi donációknak eredménye az a közvagyron, melynek jövedelméből sok ezer meg ezer szegénysorsú székely gyermeket neveltek fel az egyházak a szegénység

és nincsetlenség homályából a közélet hasznos munkásává. Hogy a sok közül csak egyet idézzünk, a kolozsvári unitárius kollégium halhatatlan emlékű jóttevője, Berde Mózsá, fejedelmi végrendeletében, melyben majdnem három millió arany korona értékű vagyonát az unitárius egyházra hagyta, azt rendelte el, hogy egyik birtokának jövedelméből a kolozsvári unitárius kollégiumban 100, a székelykeresztúri és tordai gimnáziumban 50—50 jó erkölcsű, szegény tanulóknak naponként három egészséges cipőt kell sütni. Ki ne emlékeznék, kolozsvári ember, a háború előtti évek híres, piros-barna, ropogós héjú «Berde-cipőjára»? Az egész város közönsége valósággal rájárt erre az egészséges, félbarna cipőra, melyet, ha a péknél már nem kapott, kis tanulóktól fehér kenyérrrel szívesen eszerélt el. A romániai agrárreform-törvény az ilyen tisztán kulturális célokat szolgáló alapítványi ingatlanokat is kisajátította. És milyen áron? A valóságos értékének mintegy egyhuszad részében. A történelem folyamán többször találkozunk földosztásokkal, amely ellen elvileg semmi észrevételünk nincs. De az már érthetetlen és józan ésszel megfoghatatlan, hogy miért kell az ilyen kulturális iskolai célokat szolgáló vagyont elreformálni?

E végzetes törvénynek intencióin túlmenő könyörtelenséggel való végrehajtása megfosztotta az egyházakat azon anyagi eszközöktől, melyek iskoláik fenntartását, ha szegényesen és nélkülözésekkel is, biztosították. Mikor aztán már minden más forrás bedugult, mikor a nélkülözések pohara csordultig telt s a nehézségek már a leroskadásig nyomták az egyházak vállait, hová fordulhatott volna a vezetőség más forráshoz, mint amelyhez a történelem tragikusan sötét fordulatain mindig fordult: a hívek áldozókészségéhez, az egyetemes egyházi adó mentő gondolatához. Ez a gondolat szükségképpen folyománya volt egyfelől az anyagi helyzet tarthatatlanságának, másfelől a magyar egyházak ama elvi határozatának, hogy a felekezeti iskolához törhetetlenül ragaszkodnak. Az adó összegét fejenként évi 30 leiben állapították meg. És 1922. év szeptember 17-én minden erdélyi magyar templom szószékéről talán ugyanazon órában kihirdettetett az egyházi adó. Egyetemes, az egész magyarságra kiterjedő intézkedés volt, egyenlő áldozatot kívánt szegénytől, gazdagtól egyaránt. De a vezetők lelkében az a gondolat élt, hogy az egészen vagyontalanok adóját a vagyonosabbak fogják önként vállalni. Az egyetemes önkéntes adózás gondolatát a közgyűlések lelkesedéssel tették magukévá és mondották ki. A végrehajtást az igazgatótanácsokra bízta. De a végrehajtás körül különböző hibák történtek. Amint később kitűnt, hiba volt ezt a rovatalt *adónak* nevezni. A ma-

gyar ember, ha szépen kéri, az ingét is odaadja, de adót, azt nem szívesen fizet. Rossz csengésű szó ez az ő fülében. A háborúba vitt harangok helyett újak beszerzése mindenütt símán s minden erőfeszítés nélkül ment. Nem ritka az olyan eset, hogy egy-két eklézsiatag 30—40—50,000 leit is áldozott új harangokra. De iskolára áldozni — az már nem megy olyan vígan. Aztán a végrehajtást az illetékesek nem egyszerre és nem egyenlő erővel kezdték. Voltak egyes vidékek, ahol a kihirdetés után aludni hagyták az ügyet s e miatt a szomszédos vidékeken sem indulhatott meg a megajánlás, mert ezek meg amazoktól várták a példát, a kezdeményezést, hogy amazok mit csinálnak. A háború alatt az eklézsiák középületeit, a templomokat, papi, tanítói lakásokat, iskolákat és gazdasági épületeket részint a munkaerő, részint a szükséges költség hiányában sok helyen nem tudták karban tartani. Most elsősorban a helyreállítás munkája és költsége nézett a hívekre, akiket az állami adók terhe és a behajtás kíméletlen szigorúsága is érzékenyen nyomott. Aztán utoljára említjük, de csak azért, hogy fontossága miatt sokáig visszhangozzék a lelkekben: ahol a pap és hívei között megvolt az a lelki összehangzás, amely nélkül építő pásztori munkát elképzelni sem tudunk, ott a pap odaadó, lelkes kezdeményezésére egyszerre nehézség nélkül ment nemcsak a megajánlás, hanem a megfizetés is. De ahol a pap és hívei élben álltak egymással, ott beszélhetett a pap, nem tudott semmi számbavehető eredményt elérni. Ma azt mondhatjuk, hogy az adózás igazi jelentőségét napról-napra nagyobb és szélesebb körök kezdik felismerni s el fog jönni, mert el kell jönnie az időnek, mikor egész székely népünk tudatára ébred annak, hogy csak ezen az úton tudjuk megőrizni s utódainkra átörökíteni őseinktől öröklött kincsünket, iskoláinkat s ezekkel tudjuk fenntartani nemzeti kultúránkat, magyar fajiságunkat, nyelvünket.

Kissé eltértünk a történelmi mozzanatok felsorolásától, de az agrárreformot is, az egyházi adót is szükségképpen érintenünk kellett, mert szervesen függenek össze az erdélyi iskola sorsával.

Említettük, hogy az egyházak az államosítás ellen minden lehetőt elkövettek: kérvényekkel fordultak a kormányhoz, memorandumokat nyújtottak be a legmagasabb helytől elkezdve minden illetékes tényezőhöz. A római katolikus státus 1922 augusztus 10-én tartott közgyűlésében az iskolák államosításának hírére szükségesnek látta álláspontját már előre kifejezésre juttatni. Ő felségéhez emlékiratot intéz, melynek gondolatmenete ez: az egyháznak az egész világon közismert, határozott és megalkuvást nem ismerő álláspontja az, hogy joga van minden országban saját hitvallású iskolákat fel-

állítani és fenntartani s ezen jog gyakorlásában az egyházat akadályozni ellentétben áll azzal a krisztusi rendeléssel: euntes docete omnes gentes, elmenvén tanítsatok minden népeket. Az egyház megvédelmezte iskoláit Németországban a kultúrharcos Bismarckkal szemben. Franciaország az államosítás mellett tért engedett a hitvallásos iskolának is. A világháború leszűrődött tanulsága is az, hogy a felekezeti iskolákat nem korlátozni, hanem támogatni kell. Erdélyben az iskolázás a legutóbbi időkig csak felekezeti volt s a kormányok ezt sohasem háborgatták, hanem igen jelentékeny mértékben segítettek. Az államosítás, a vallás nélküli intellektuelek jelszava, a magyar államban soha általános érvényre nem jutott. Minden olyan törekvés ellen tehát, amely iskoláiktól akarná megfosztani, eleve is tisztelettel bár, de a leghatározottabban óvást emelnek s a hívek «egyenként és együttesen rendületlenül mindvégig kitartanak hitvallásos iskoláik mellett és azok megszüntetésébe vagy korlátozásába soha, semmi szín alatt bele nem nyugodnának.»

A ref. püspök papjaival és tanáraival értekezletet tartott, amely hetekig foglalkozott a nevelési eszmény megállapítása, az eszközök kiválasztása és alkalmazása kérdéseivel. Megállapításainak különös súlyt kölcsönöz az, hogy egyik legnagyobb erdélyi magyar egyházunk legsúlyosabb vezető emberei egyértelműen hozták és olyan apokaliptikus időkben, melyeknek viharai a csontokig és velőkig hatottak. Egységes nevelési cél: keresztény vallás-erkölcsi jellem képzése. A nevelés minden más mellékcéljait egyesíti magában s ez ad azoknak igazi értéket.

Az unitárius egyház papjai és tanítói számára továbbképző tanfolyamot rendez, melyen más missziói kérdések mellett a felekezeti oktatás multját, történelmi fejlődését adják elé és kiemelik azt a történelmi tényt, hogy a magyar állam történetében ezer esztendőnek kellett lefolynia, míg 1872-ben az első állami elemi iskola létesült. Holott különböző papi, káptalani iskolákkal már az Árpádok korában találkoztunk és kiemelik azt a különbséget, amely az állami és felekezeti iskola között van. Ennek szabatos felfejtése azért volt szükséges, mert a kormány szócsöveinek szirénhangjai után a magyarság soraiban is nem egyszer hallhatóvá vált az a kérdés: mire való a felekezeti iskola. mikor a kormány a maga anyagi erején állít fel, a mi megterhelésünk nélkül, magyar nyelvű állami iskolákat? Mellesleg jegyezzük meg, hogy ezek a szirénhangok ma már nem tudnának csábítani, mert a kormány állít ugyan fel iskolákat, de a hívek költéségén s a kezdetben magyar nyelvűeknek hirdetett iskolák, ha bármily csekély számban vannak román anyanyelvű tanulóik s a túl-

nyomó szám magyar, rövid idei működés után román tannyelvűekké változtatnak át. És itt a kormányzás, felügyelet és ellenőrzés jogán kívül, amely a felekezeti iskolánál a fenntartó főhatóságot, az államinál kizárólag az államot illeti, arra kellett különös hangsúllyal rámutatni, hogy a nevelés-oktatás céljára nézve, ha állam és egyház nem ellenkeznek is, de teljességgel nem kongruálnak: az állam megelégszik az ismeretek több-kevesebb mennyiségének átadásával és azzal, ha az iskola jó katona-anyagot ad határai védelmére; az egyház magasabban tűzi ki a célját s bővebben rendelkezik azokkal a lelki és erkölcsi indítékokat nyújtó eszközökkel és hatásokkal, melyek a vallás-erkölcsi jellem kiképzését biztosíthatják.

Ilyen gondok és küzdelmek között jelent meg 1923-ban a 100,088. számú hirhedt rendelet, amely, miként a középiskolánál a fennebb idézett 100,090. számú, magában foglalta a kormány akaratát mindama kérdésekre nézve, amelyek addig ismételten vita tárgyát képezték s amelyek azóta már átmentek a már szintén tárgyalás és ismertetett ú. n. magánoktatási törvénybe.

A magánoktatási törvény ismertetése után nincs miért részletesen foglalkoznunk ezzel a rendelettel. Főbb intézkedései ezek: kötelező minimumként tanítani kell az állami tantervbe foglalt összes tantárgyakat. Más vallású és nyelvű tanulók nem vehetők fel felekezeti iskolákba. Itt is megismétlődött az, amin a középiskolánál keresztül mentünk, hogy a felvett másvallású tanulókat exmatrikulálnunk kellett. Románul adandó elő a román nyelv az I—II. osztályban napi egy órában. Ettől a pædagogiai abszurdumtól a főpapok közbelépésére egy későbbi rendelet elállott s nem került bele a magánoktatási törvénybe sem. A III—IV. osztályban napi két órában a román nyelv, Románia földrajza és történelme szintén románul tanítandó. A VI. osztály elvégzése után abszolváló vizsgálatot tesznek és pedig a románul előadott tárgyakból román nyelven. Egy iskola sem működhetik a minisztérium engedélye nélkül. 1924 augusztus 15—31-ike között a tanítóknak vizsgát kell tenniök a román nyelvből, történelemből, földrajzból és alkotmánytanból, különben nem működhetnek tovább.

Bármily hosszúra nyúlt ez ismertetésünk, mégis e nyolc keserves esztendőnek csak az iskolán kívül lefolyt küzdelmeit tárja fel. Hogy minő élet folyt benn az iskolában, hogy minő tanulmányi eredményt tud elérni és felmutatni az erdélyi magyar iskola, erről is lehetne képet rajzolni, amely sötét vonásaival s a multtal szembeállítva, ellentétes hatásával megdöbbené a szemlélőt. De bármennyire érdekes volna ez a munka, ezúttal le kell mondani róla.

Legnagyobb hátránya az erdélyi magyar iskolának, hogy tengelye veszedelmesen eltolódott a múltban követett irányától. A magyar nyelv és irodalom elvesztette domináló szerepét és jelentőségét. Hiszen sem a felvételi (V. o.), sem a baccalaureátusi vizsgán nem jut természetes jogaihoz. A múltban a tanulmányok egész rendjét ez szabta meg, ehhez kapcsolódott minden ismeret, ez adta meg végső célját és rendeltetését az iskolának, ehhez fűződtek, mint appercipiáló középponti törzshöz, az idegen nyelvek elemei. Most a magyar iskolának nincsen ilyen középponti konstruktív oszlopa. A magyar elveszítette ezt a jelentőségét. És helyére veszedelmesen nyomul előre a román nyelv és irodalom. Ma az iskolában kifejtett tanári és tanulói energiának túlnyomó nagy része erre használódik fel. Iskola, tanár, tanító és tanuló egyaránt nyögi e végzetes eltolódás küzdelmes verejtékét és nem utolsó sorban nyögik a tanulmányi terv többi tantárgyai, a többi ó és új nyelvek, a történelem és a természettudományok, melyekből az ismeretek kétségbeesetten zavarosak, hiányosak és felületesek. És mit szólunk a magyar történelemlről, amely egészen kiesett az erdélyi magyar iskolából? Az az esetleges és szórványos ismeret, melyet az alsó osztályoknak egy-egy kiváló történelmi alakunkra vonatkozó olvasmányai nyújtanak, csak éppen valamivel több a semminél. Kétségbeesve panaszkodott egy főiskolai tanár nekem a napokban, hogy hallgatói a Bocskay, Bethlen, Rákócziak történelmi jelentőségét nem is sejtve, e neveket a legistenibb naivitással keverik össze.

A nagy csapás egy tekintetben ígér áldásos eredményt. Ha sikerülni fog e folyton tartó szenvedéseknek a magyarságot egész tömegében a legalsóbb rétegektől fel nemzeti öntudatra ébreszteni. Ez irányban már kezdenek mutatkozni a kedvező jelek. Az erdélyi magyar befelé néz s kezdi keresni és megtalálni a lelkét. Az iskolákban tanítás előtt felhangzik az Isten dicsőítése s ezer és ezer csengő gyermekhang imádkozik meghatott lélekkel az Istenhez az életért és segedelemért. Az iskolák büszke palotái ütött-kopott, vedlett külsejű épületekké koptak, de belül bensőséges élet, vallásos nevelőmunka foly. S az egyház védelme alatt álló iskola künn a falvakon, messze a végeken is, napról-napra több hívót, több szerető, megtérő védelmezőt és több érte áldozót sorol zászlói alá.

GÁL KELEMEN.

KÉPZŐMŰVÉSZET.

Száz év szobrászata.

Az *Országos Magyar Szépművészeti Múzeum* ez év június havában az épület földszinti szoborcsarnokainak egyikében megnyitotta a közönség számára modern szoborgyűjteményét. Ezzel régóta érzett, nagy hiányt pótol, mert a XIX. századbeli szobrászatot múzeális összeállításban eddig nálunk nem lehetett áttekinteni. Még azoknak is nagyjelentőségű ez a gyűjtemény, akiknek külföldi utazásokra vagy képzőművészeti tárgyú egyéb tanulmányokra alkalmuk volt, mert ez az első kísérlet a magyar szobrászat fejlődésének bemutatására. A múzeum igazgatója, Petrovics Elek, nehéz feladat előtt állott. Helyesen utal a katalógus beszámoló előszavában arra, hogy ez a gyűjtés nagy nehézségekbe ütközött, mert a szobrászatban sokkal több a helyhez kötött alkotások száma, mint a festészetben. Tetemes részük tereken, épületeken vagy temetőben van felállítva, úgy, hogy múzeumi elhelyezés szempontjából nem jöhet számításba. Olyan szobrász pedig, aki, mint például Fadrusz János, működésének javát az emlékszerű szobrászat terén fejtette ki, múzeumi gyűjteményben csak kevésbé juthat szóhoz. De akármennyire gátolta ez Petrovicsot, mégis fáradhatatlanul törekedett a nagy hiányosságokat pótolni. Kugler Ferenc, Alexy Károly, Huszár Adolf előbb teljesen hiányoztak a gyűjteményből, az új szerzemények azonban most módot adnak, hogy mindhármukat jellemző alkotásokból megismerjük. A *Nemzeti Múzeum* Guttmann Jakab, Izsó Miklós és Zala György egyes munkáit, valamint idegen és hazai érme egész sorozatát engedte át letétképen. Vásárlásokkal az idősebb és ifjabb nemzedékek munkáiból is annyit szereztek, hogy az anyag megkétszereződött, miközben a magyar rész bizonyos kerekdedséget is nyert.

A magyar anyag összeállításában Petrovicsot a történelmi szempont vezette, úgy hogy a művészi minőség megbírálása tekintetében némi engedményeket kellett tennie, mert csak így adhatott hű képet a fejlődés menetéről. A külföldi gyűjtést azonban a ma rendelkezésre álló csekély anyagi erővel nem lehetett olyan eredményesen kiegészíteni, de itt viszont az egykori állami vásárlások két nagy művész-

nek, Rodin-nek és Meunier-nek számos olyan kiváló alkotásával gazdagították a múzeumot, amelyek némiképen ellensúlyozzák a különben mutatkozó nagy hiányokat. A rendezés pedig, nemkülönben a kitűnő katalógus is, mindenképen öregbítik Petrovics nagy érdemeinek sorozatát, amelyek a Szépművészeti Múzeum új virágkorává avatják már több mint egy évtizedes igazgatásának idejét.

* * *

Ez a modern szoborgyűjtemény is azt mutatja, hogy az elmúlt évszázad nem volt kedvező talaja a szobrászatnak, mert még talán annyira sem volt szobrászi, mint a barokk világa. De csak általánosságban, mert egyes művelőiben olyan eredményekig jutott, amelyek minden idők legnagyobb szobrászteljesítményei mellé állíthatók. Ezzel elsősorban is Rodin-re gondolunk. Benne éri el tetőpontját a XIX. század sajátos szobrászati iránya, melyet festőinek és naturalista-impreszionistáinak szoktak nevezni. Emberfeletti módon nagyra Rodin azonban csak akkor nőtt, amidőn a szigorú szobrászati formákon belül maradván, az emberi életnek örök jelképeit teremtette meg. Rodin példája különben véglegesen eldönti a képzőművészet kérdései körül folyó vitatkozások egyik legkedveltebb tézisét: vajjon fennáll-e a szobrászati kifejezés lehetőségei és a naturalista-impreszionista stílus között az az ellentét, melyre a neoklasszicizmus hívei kategórikusan szeretnek hivatkozni. Rodin esete arról tanuskodik, hogy nem, aminthogy a pusztán naturalizmus tekintetében Donatello, vagy a görög szobrászat egyes korszakai feltétlenül ez állítás ellen döntenek. Rodin esete az impresszionizmust igazolja e váddal szemben. Naturalizmus és impresszionizmus csak úgy megférnek vagy meg nem férnek a szobrászat leglényegesebb követelményeivel, mint a klasszicizálás, amely különben csak ritkán klasszicizmus. Rodin megmutatta, hogy egy hatalmas művészegyéniség kezében ezek a világerzékelési módok egyáltalában nem zavarják a legszobrászibb gondolatok kifejezését, mint ahogyan Michelangelo bilincsbe verten vonagló vonalvezetése sem, melyet a XIX. század erőtlen német neoklasszicizmusa csak gondterhes fejszóvalgatással tudott megbocsátani. S amidőn a XIX. századbeli szobrászat tetőpontját éppen Rodinben látjuk, nem azokra az alkotásaira gondolunk, hol nem jutott a vajudáson túl, bár sokan lesznek olyanok, akik még ezeket is jóval többre becsülik a vajudás nélkül szűlt semmitmondó sikerüléseknél, nem azokra a szobraira, amelyekben teljesen felbontotta a szobrászi formavilágot és azokra sem, melyeket fáradtan, önönmagát utánzó sablonokként másolt. De itt van ebben a gyűjteményben is a *L'age d'airain*, a mely kábulatából már félig-meddig felocsúdó ifjú csodá-

latos szobra, mely minden ízében naturalista és impresszionista és mégis tisztára szobrászati alkotás, miközben egy egész világot jelképez: életet, melyben múlt, jelen és jövő kapcsolódnak össze az emberiség lelki megvilágosodásának örök szimbolumává, úgyhogy ez a szobor ezerszerre közelébb áll a görög szobrászat lényegéhez, mint Hildebrandt-nak nem egy hűvös és vértelen formajátéka, amely mögül rendszerint kikandikál a német kispolgári kultúr-szentimentalizmus. S ha most a következőkben Rodinnel kissé részletesebben foglalkozunk, azért tesszük, mert benne a XIX. századi szobrászat kifejlődésének tetőpontját elemezzük.

Minden alkotásában fel-lehullámzó életküzdelem nyilvánul, mert nyugalom, egyensúly legfőljebb szobrászati statikájukban van. Semmi mosolygás, semmi ellágyulás, majdnem minden emberi testében önnönmagát emésztő lelkiküzdelem. A *Penseur*, mely valamikor érdekes stiláris ellentétképen a párisi Pantheon nyugodt épülete előtt állott, *Keresztelő szent János*, meg, a *Gondolat*, vagy a mellszobrok legtöbbje is egyaránt a lélek átszellemülésre való vágyódását hirdetik. Bennök látszólag elképzelhetetlenül messzire sodort minket a fejlődés útja a görögök fenséges nyugalmatól. De legalább is annyira megragadnak, mint amazok, mert a mi teljesezés után sóvárgó életünket sugározzák. És ez a művészetbe zárt élet megszabadít a magunk fájdalmától, bennük parányi részekként egyesülünk a világ végtelenségével. Rodin alkotásai nem a létezés, hanem az élet folyamatosságát testesítik meg. Nem kényelmes nyugvópontjait, amelyekben kiegyensúlyozódott, szép összehangzássá csillapul, hanem mindig olyan pillanatokot, melyeket nagy küzdelmek előztek meg vagy végzetes események követnek, tehát hatalmasan lüktető drámaiságuk van. Sőt jelképekké magasztosulnak, egy alak mögött százezrek, milliók állanak, úgy hogy drámaiságuk nem egyéni sors, hanem világfolyam hullámjainak torlódása. Szemben a XVIII. század mindent megoldó racionalizmusával, az életerő tudattalan és örök tartalmát, fel-lecsapódó lendületét jelképezik, mely folytonosan magasabbra tör a lélek fáradhatatlan szárnyán, hogy néha összeomljék az anyag tragikus tehetetlenségén. Az élet, mely tiszta szellemiséggé válik, magasra emelkedik, de gyakran szárnyaszegetten omlik össze, ha kényszerű korlátozottságával nem tudott megbirkózni. Ez az alaptémája, ez a vezérmotívuma Rodin magasztos művészetének. Ehhez a szimbolizmushoz vezetett törekvéseinek útja. És művészte, mely csak az életet látta maga előtt, megrészegegvén örök forratagától, nem lehetett elvont művészet, alkotó elemeit csak a valóságtól kölcsönözhetette. Rodin elméletileg is azt hirdette, hogy a művésznek mindenkor csak szigorú természet-megfigyelés alapján szabad alkotnia. Csak azt

lehet utánozni, amit látunk, mert nincs eszközünk, hogy a természetet megszipítsuk. De természetesen «látás» és «látás» között nagy a különbség, mert igazán csak a művész «lát», mert csak az ő szeme tud szívétől vezérelve mélyen beléhatolni a természet lényegébe.

Ezeket a külső megjelenési formákat a felszínök alatt lejátszódó életmegnyilvánulásokkal Rodin egész életén át mohón élvezte és az élményeinek kifejezésére szolgáló emberi testet, de különösen a nőit, mindég ájtatos csodálkozással illette. Számára az emberi alaknak minden egyes része sajátos fiziognómiával és lélekkel rendelkezett, jól ismerte a kezek vidámságát, a vállak bágyadt szomorúságát, a combok előretörő örömét és az emberi törzs fáradt kétségbeesését. Egy női hát gondos megmintázásával ezernyi dologról tudott beszélni, meg tudta jósolni vele «azt a sorsot, mely ölében a jövőendő életét rejt».

Az egész emberi test felületét a lélek tükréül használta. De miközben legkevésbé sem titkolt érzékiséggel mámorosodott meg a női test szépségétől, naturalisztikus mintázása mögé a legmélyebb átszellemülést tudta elrejtetni, mert alkotásait az élet jelképeivé nemesítette. És ugyanazért, mert hajlandóságai az egész világot átölelő jelképessegre készítették, tettel és szóval egyaránt kellett hirdetnie, hogy a természetben minden szép. Mindenben az élet hulláma játszik és az élet az egyedüli valóság és csak a valóság szép. De mindenképen legszebb akkor az élet, ha erős mozgásban nyilvánul. Rodin alakjai tehát majdnem mind mozgalmassak, vagy egy befejeződött mozgás pillanatában, vagy abban az átmenetben ábrázoltatván, midőn nyugalomuk kezd megszűnni. Mozdásaik, ellentétben a felszínesebb impresszionizmussal, sohasem esetlegesek, nem is a szobrászi statika formai kiegyensúlyozódásai, hanem mindig egy belső akarati folyamat következményei, azon érzelmi vagy indulati jelenségek visszatükröződései, amelyek a lélekben lejátszódtak. A legmegrázóbban azt az állapotot ábrázolják, amidőn a lelki folyamatok túlnőnek a test tökéletlenségén, mert ez nem elég erős, hogy a vágyak röptének szárnyat adjon. A mozgás ábrázolásában ekképen Rodin Michel Angeloval vetekszik, és bár nem érte el Buonarotti gesztusainak hatalmas lendületét, mozgásainak idegesen vergődő sokféleségével mégis új utakat mutatott.

Rodin-nek világok sorsát magukon hordozó alakjaiból magasztos, sőt fenséges hangulatok áradnak. Az örök élet hatalmas zúgását hallatják, amely önmagában sem nem jó, sem nem rossz és amelyet csak az emberi vágyak tesznek tragikussá. Ezért nem is volt igaza annak a francia kritikusnak, aki őt még három évszázad nyomorúságával tetéztet Michel Angelo-nak nevezte, mert Rodin nem volt pesszimista.

El is mondta elégszer, hogy távol áll a világ megvetésétől, de az igazi bizonyítékokat erre alkotásai rejtik magukban. Ezek a magasztos jelképek nem szólítanak fel életvágyunk megtagadására, még ha mély-séges komolyság ömlik is el rajtuk: az a kimondhatatlan megdöbbenés, amely úrrá lesz mindenki lelkén, aki a legvégső emberi dolgok titokzatosságáról a saisi fátyolt fel szeretné lebbenteni.

A rodini magaslatokhoz hosszú út vezette a XIX. század szobrászatát. Ebből az útból, mely Franciaországban eredt és kanyargott Rodinig, a Szépművészeti Múzeum modern gyűjteménye, sajnos, mit sem mutat. Ellenben gazdagon és a legjava alkotásokkal ismerteti Meunier művészetével azt a másik tetőpontot, melyre a múlt század plasztikájának naturalizmusa eljutott. Constantin Meunier más lélek volt, mint Rodin. Egyek voltak ők a valóság fanatikus imádatában, a naturalista művészeti érzékelés kizárólagosságában, de Meuniert nem korbácsolták a léleknek olyan vergődő vágyódásai, mint Rodint, neki a valóság kielégülést és beteljesedést jelentett. A lélek gyötrődései nála nem játszanak szerepet, mert az élet hatalmas győzelmét látta maga körül. Diadalmas himnuszokat zengett a férfitest erejére, akár-csak a görögök. Munkásainak izmait büszke titánok ereje feszíti, melynek tudatában néha tán dacoskodók, de nem lázadózók. Annyira biztosak a munka mindent megváltó és minden egyéb életjogosultságot tagadó erejében, hogy meghökkenítő öntudatukkal a jövőndő jelképeivé válnak. Hatalmas titánok, de nem az eget ostromlók, hanem a győztesek közül valók, nyugodtak, erősek és büszkéek, akár-csak Rubens túlradó alakjai, akiknél azonban sokkal acélosabbak. Szobrászi beállításuk teljesen mentes Rodin formafelbontó törekvéseitől, ideges mozgalmasságától, ők elérték maradék nélkül azt, amit akartak, mert lehetetlenséget nem ismertek és lehetetlenségekre nem sóvárogtak. Külsőleg pedig akármennyire különböznek is loncsos ruhájukkal, csapzott ingükkel és egyoldalú munkától aránytalanná vált izomfejlődésükkel, marcona és életviharvert ábrázatukkal a görögök fenséges szépségben pompázó szobraitól, körvonalaik szorosra fogása, testük nehézkes nyugalomban terpeszkedő kontrapostoja lényegében azonos a görögök kiegyensúlyozott, derűs életábrázolásaival.

Meunier és Rodin a legvégső fokig fejlesztették a naturalizmust. Míg az egyikben heroikus nagyságot ért el, a másikban mindenki lelkét felkorbácsoló, az emberiség legmélyéről fakadó megváltás vágyává vált. A beléjük torkolló ezer úton pedig elmondott már mindent, ami elmondható volt és az összes eredményeit villámló fényben felgyújtó két nagy összefoglalóban végleg el is égett, mert tovább jutnia már nem lehet. Új, a naturalizmussal sok tekintetben ellentétes hajlanú vágyódások ébredtek Európa szobrászatában, amelyek megvalósu-

lása máris folyamatban van. A naturalista természetimádással szemben erősen átalakító törekvések jelentkeztek, részben önállóak és részben tudatosan mások segítségével után nyulók, mint a primitív szobrászat komoly és őszinte nagyvonalúságával nem mindig őszintén kacérkodók. Az új törekvések sorsa és jelentősége attól függ, vajjon valóban egy új, az elmúltnál egységesebb és önmagát szigorúbban összefogó, továbbfejlődésének lehetőségére nem ok nélkül ébredt világ kezdődik-e vagy sem és fel fogja-e váltani azt a tizenkilencedik századot, mely mozgalmas idegéletével az emberiségnek egyik legnagyobb, legnagyobb korszaka volt.

* * *

És a magyarok, akikről a Szépművészeti Múzeum modern szoborcsoportozata elsősorban hivatott beszámolni? — Keine Nation gewinnt ein Urteil, als wenn sie über sich selbst urteilen kann. — E goethei mondás értelmében legyünk a következőkben őszinték és elfogulatlanok. Elsőbben valljuk be, hogy szobrászatunk még jóval kevesebbet jelent a világművészet fejlődésének szempontjából, mint festészetünk, amely ugyan szintén egy ízben sem volt úttörő, de egyes nagy egyéniségeivel felszökött a legmagasabb színvonalig, vagy legalább is közelébe. Munkácsy Mihály, Paál László, Szinyei-Merse Pál, egy sem akadt szobrászatunkban, amely csak egyetlenegyszer, Izsó Miklósnak apró szobortanulmányjaiban lendült fel általános érvényű magasságokig. Ezek, a külön tárlóba zárt, remek improvizációk méltán a legnagyobb büszkeségei a magyar szoborgyűjteménynek. Róluk 1923-ban Fülep Lajos olyan magas szempontokból, olyan találóan, olyan végső érvényességű megállapításokat írt, hogy sehogy sem illenék ugyanazt újból, más szavakkal elmondanunk. De ezek a szobortanulmányok, melyek magának Izsónak életéből és művészetéből is múlt epizódként kallódtak el, mit sem jelentettek művészetünk kialakulására, még annyit sem, mint a *Majális*, melyet egy későbbi fejlődés feltámasztott és igazolt. Ám ha európai jelentőség szempontjából ez a mi magyar szobrászatunk meglehetősen jelentéktelen, mégis csak a miénk s ezért nem lehet okunk arra, hogy ne szeretettel foglalkozzunk vele.

A magyar szobrászat idehaza százket esztendővel ezelőtt Ferenczy Istvánnal kezdődik, aki 1824-ben rendezett be magának Budán műtermet. Ferenczy István a magyarság kulturális megújulásának egyik legnemesebb alakja volt, a lelelkesebb, legbuzgóbb úttörők egyike. Kora fiatalságától kezdve, egész életén át szakadatlanul buzgólkodott, hogy a képfaragást megkedveltesse azzal a korabeli magyar

társadalommal, melynek úgyszólván semminémű szobrászati szükséglete nem volt és érdeklődése is alig. Az állam, a városok akkor még nem jelentek a megrendelők sorában s ami ennél is sokkal súlyosabb volt, a magyarságban semminémű multja sem volt a plasztikának. Sőt még a népművészet gyakran gazdag dekoratív képzeletében is alig mutatkozott valami nyoma a három dimenziós diszitménynek, úgyhogy Ferenczy István majdnem teljesen előkészítetlenül, egyedül, értetlenül állott elő. Csak alig néhányan állottak melléje : azok, akik akkor az irodalom segítségével kezdték az új életre keltegetni honfitársaikat. Ez a kis kör lelkes barátokat sorakoztatott ugyan melléje, de igazi hozzáértőket nem igen. Maga Ferenczy István pedig, sajnos, nem volt valami kiemelkedő szobrásztalentum. Amíg Rómában Canova és Thorwaldsen közvetlen hatása alatt állott, vagy hazatérése után, amikor ez a hatás még eleven volt, valamiképen csak megküzdött a szobrászat szigorú formavilágával, de aztán évről-évre mindjobban kizökkent egykori tudásából, ami nem gátolta abban, hogy éveken át egy monumentális Mátyás-szobor tervével ne vívódjék, amelynek megvalósításához senki sem adott kellő támogatást. Ferenczy végül is összetört ebben a meddő küzdelemben, melyben még gróf Széchenyi István is ellene fordult. A legnagyobb magyar az akkori szűkös helyzetben másodrangú fontosságúnak ítélte Ferenczy nagyméretű emlékművét, mert elsősorban gyakorlatibb tervek megvalósítására kellett az a kevés pénz, amelyet közcélokra lehetett fordítani. Széchenyi különben is alulról szeretett építeni és az sem valószínűtlen, hogy, bár alig foglalkozott képzőművészeti kérdésekkel, genialis intuíciója megsúgta neki, hogy Ferenczy István egyáltalában nem az a művész, aki nagy feladatokat valóban meg tudna oldani.

Ferenczy a XIX. század elejének római klasszicizmusát iparkodott hozzánk átplántálni. Canova és Thorwaldsen irányát, amely talaját vesztett, idegen, sápadt virágként hervadt el a magyar társadalom teljes közönyében. Iskolát nem hagyott maga után, amint-hogy nálunk szobrászati iskola, belső tradíciók híján, eddig is alig-alig tudott kialakulni. A külföldről érkező hatások állandóan erősebbeknek bizonyultak, e téren is majdnem mindig a külföld kultúrájából táplálkoztunk, anélkül, hogy szobrászatunkat olyan értelemben nemzetivé tudtuk volna fejleszteni, mint képrásunkat.

A Ferenczyre következő idő sem volt sokkal kedvezőbb szobrászatunkra, mint a hogy igazában ma sem kedvező. Ezúttal nem bocsátkozhatunk annak a fölötté érdekes és izgató kérdésnek taglalásába, hogy miért inkább a festészetben érvényesítette a magyarság képzőművészeti hajlandóságait. E tekintetben nem különlegesen magyar, hanem általános európai művészeti problémáról volna szó, amelyet

a mi esetünkben még külön fajlélektani megfigyelésekkel lehetne magyarázni. Kétségtelen azonban az, hogy a kiegyezés után egy szempontból előnyösen változott a helyzet. A nagy arányokban kibontakozó magyar állami és fővárosi életnek a Bécsből hozzánk is átcsapott európai divat szerint a közterekre és a nagy számmal létesülő középületekre szobrok kellettek és a gyorsan vagyonosodó polgári osztály a temetőket is művészi emlékművekkel kívánta benépesíteni. A megélhetési lehetőség tehát megvolt és a feladatok sem hiányoztak, de magyar szobrászat még nem volt s annak, amely máról-holnapra támadt a földből, nem volt semmi multja, tradíciója. Az állami pályázatok, megrendelések és a közadakozásból emelt emlékművek azonban olyan monumentális feladatokat róttak a merész vállalkozókra, hogy sehogy sem tudtak velök megküzdeni. Így egyáltalában nem volt az csoda, hogy a mi első szobrászszemzedékünk csak küzködni tudott a monumentális emlékműszobrászat gyakran már önmagában is hazug feladataival, amelyeket az évszázados hagyományokban gyökeredző nyugati szobrászat sem tudott jól megoldani. Nem tudott abban a XIX. században, melynek szobrászata csak egynéhány képviselőjében ért el igazi belső nagyságot.

Azonban igazságtalanság volna a mult század magyar szobrászatát tisztára csak Budapest és néhány vidéki város (egy-két kivétellel egészen szerencsétlen) köztérszobrairól megítélni. E hatalmas érzéseket legtöbbszörre hiába mímelő, ereje takaróján túlnyújtózkodó szobrászat mellett szerencsére volt a magyar plasztikának igazabb és jobb élete is. Erős tehetségekben sem volt hiány, akik maradandó becsű alkotásokig jutottak el, ha nem vállalkoztak számukra megoldhatatlan feladatokra. Közülök is kimagaslott Fadrusz János, aki igazi belső erőt tudott önteni az előtte álló nagy feladatokba. Igaz, hogy ő sem tudott korának szobrászati kaoszából, amelyben barokk-emlékek, neoklasszicizmus, naturalizmus és végül impresszionizmus küzködtek egymással, egészen tisztult nagyvonalúsáig emelkedni, de Mária Teréziájában és még inkább Mátyás szobrában elért a naturalizmusnak oly jelentőségű összefoglalásáig, hogy a külföld legjava emlékműszobrászatával versenyezhetett. De abban az értelemben, mint Rodinnak, vagy Meuniernek, neki nem sikerült a naturalizmus monumentálítását megtalálnia.

Mellette Zala György és Stróbl Alajos voltak azok, akik a régi stilusemlékekkel viaskodó naturalizmust legnemesebben képviseltek. Zala György patetikus temperamentumú, erőteljes egyéniség, aki nagyvonalú vágvainak megvalósításában is a naturalizmus eszközeire támaszkodott. Hogy mennyire el-el tudott mélyedni egy-egy témája szobrászi megfigyelésébe, arról ebben a modern szoborgyűjteményben

pompásan tanuskodik Ligeti Antalról mintázott kitűnő mellszobra, amelyben egészen tisztán érvényesülnek tiszta szobrászi képességei. Patetikus hajlandóságait viszont emlékművein elégitette ki, amelyeken nagy feladatokat nem teljesen kitöltő képzelőerejét néha külsőséges eszközökkel pótolta. Mellette Stróbl Alajos volt a ma még élő idősebb szobrásznemzedék legkiválóbb mestere. Stróbl alapjában véve romantikus művész, akiben a naturalizmus formalátását és a bécsi neobarok szobrászat emlékeit mindjobban leküzdí az intimebb, egyszerűbb és közvetlenebb hatásokra törekvő hangulatos elmélyedés, amely néha minden kultúrális póz nélkül meglepően igaz, nemesen egyszerű, önmagába zárt alkotáshoz segítette. Ezek a szobrai higadt, mérsékelten egyszerűsítő realizmus jegyében fogantattak és mentesek a korabeli szobrászat gyakran külsőséges eszközeitől. Egy szép génuszfej és édesanyjának kiváló síremléke képviselik ezt a Stróblt a múzeumban. — Zala és Stróbl mellett jóval csekélyebb tehetséggel és eredménnyel számosan dolgoztak, munkáikból egyet-mást ki is állított Petrovics a teljesség kedvéért. Derék, becsületes, de genialitásnak meglehetősen híjjával lévő munkák ezek.

A következő szobrásznemzedék már jóval szerencsésebb viszonyok között nőtt fel. Míg a megelőzőt az egyik oldalról túlzó tömjénezés, a másiktól feltétlen közönyösség és majdnem mindenfelől teljes hozzánemértés vette körül, az ifjabbakat jóval több művészeti érzék és megértés fogadta, sőt azt is találtak már maguk körül, amit tanítóik fiatalágukban teljesen nélkülöztek: némi szobrászi tradíciót, amely legalább az előttük járók sikerületlen nagyratöréséből leszűrt tapasztalatokra támaszkodhatott. De közben egész Európa is kijózanodóban volt ama nagyhangú szobrászati erőlködésekből, amelyek az erőt és lendületet a márvány és a bronz tömegével próbálták pótolni. A szobrászati anyagszerűség törvényei is jobban előtérbe tolultak, a mestersegbeli tudást is kezdték tisztelni. Megelégedtek kisebbmértű feladatok kerekded és zárt megoldásával, az egykori stílus-emlékek, különösen a barok külsőségeinek zavaró hatása mind kisebb térre szorult. A polgárság rájött arra, hogy nem valók hozzá a hősi gesztusok, hanem inkább az élet tüneményeit naiv gyönyörködéssel felsoroló, mosolygós naturalizmus. Ezt a naturalizmust egyesek bizonyos kerekded lezártággá fejlesztették, amely néha-néha a klasszicizmus halvány emlékeiből is táplálkozott. Másoknál ismét meglehetősen felszínes szalonrealizmussá vált, amely különösen a képmás-szobrászatban vált gyakran kellemetlenné. A szobrászati impresszionizmus is betört néha az újabbkori magyar szobrászat csendes és nyugodalmas berkeibe. Némelyek művészetében lágy festőiséggé olvadt, másoknál lelki elmélyedést kereső, gyakran szenvedélyesen

szaggatott formavilághoz vezetett. De ez az új nemzedék alkotóerejének tetőpontjain sem ért el még eddig a megelőző legjobbjaihoz, bár átlagos színvonalban jóval különb az előzőnél. A művészet legvégső követelményeivel mérve, kétségtelenül nem valami jelentékeny, de viszont talán olyan talaj, amelyből egy újabb és az eddigi magyar szobrászati korszakoknál hatalmasabb fakadhat.

Az a szakítás pedig, amely az egyoldalúan naturalista szobrász művészettel egész Európában lejátszódott, nálunk is jelentkezett. Hogy egyebet ne említsünk, jócskán befolyásolta, sőt kedvezően az idős Stróbl Alajos művészetét is. De a fiatalabbak és a legfiatalabbak közül is számosan vannak, akik megunták a természeti formákhoz való ama szigorú kötöttséget, melyet a naturalizmus hirdetett. Egyesek archaikus formákhoz, mások a primitív népek művészetéhez nyúlnak, némelyek külföldi expresszionisták példáját választották. Találhatók közöttük nagyon kultúrált, nagyon jóízű művészek is, de olyan erős tehetségek, mint amilyeneket festészetünk produkált, eddig közöttük még nem jelentkeztek.

Farkas Zoltán.

A tavasz képzőművészeti eseményei.

A rendkívül érdekes és magas színvonalon álló tavalyi aktkiállítás után bizony meglehetősen szürke volt a Múcsarnok idei téli tárlata. Alig egy-két jelentékenyebb mesterünk vett részt a kiállításban, így csak elvétve találtunk számottevőbb műveket. Az egész tárlat mintha kizáróan a szokványos polgári ízlést akarta volna kielégíteni, mintha a festők legfőbb hivatása az lenne, hogy tetszetős szobadíszeket vagy hízelgő arcmásokat fessenek. Végtelen kár, hogy nevesebb mestereink, a jelentékenyebb társaságokba tömörült művészek és különösen a fiatalság — egy-kettő kivételével — távol maradnak a Múcsarnok kiállításaitól. Így sem a jelen java, sem a jövő reménye, még ha kiforratlan is, nem üdvözöl bennünket ezekben a legelőkelőbb kiállítási termekben. Pedig a tárlatoknak nemcsak az a hivatása, hogy eladási lehetőségeket nyújtsanak a művészeknek, hanem hogy a művészet mindenkori állapotát is kellően reprezentálják.

Ez utóbbit most másért is hangsúlyozzuk. Úgy látszik ugyanis, hogy a külföldön rendezendő magyar kiállításoknál sem gondolnak eléggé arra, hogy a mai magyar művészetet mutassák be. A magas színvonalon kívül itt az anyag modernségére is törekedni kell. Hiszen ha csak a színvonalról lenne szó, úgy legmegfelelőbb lenne klasszikus mestereink alkotásait bemutatni, azonban a külföldi világtárlatokon arról is be kell számolnunk, hogy a folyton változó művészeti törek-

vések alakulásaiban a magyar géniusz mennyire vesz részt és milyen egyéni hangon szólal meg a művészeti világhangversenyben. Magyar-nak és modernnek kell lennie a külföldi kiállításokon szereplő alkotásainknak, mert csak így teszünk tanúbizonyságot arról, hogy elevenen lobog a megcsonkított ország művészeinek talentuma. Egyedül ez fontos, nem pedig az, hogy a váltógazdaság követelményei szerint egyszer az egyik, másszor pedig a másik művészeti társaság jelenjék meg nagyjával és aprajával a külföld előtt.

A Múcsarnok téli tárlatának kétségtelenül Csók István néhány műve volt a legigazibb érdekessége. A festői finomságokat eláruló *Hiszek egy-képénél* még nagyobb könnyedségről tanuskodtak virágcsöndéletei. Közülök egyet-kettőt nemrégén festett a mester Párisban. Nagyobb kompozíció a tárlaton alig szerepelt. Merész Gyulának *Perseus és Andromédája* e tekintetben nem szerencsés alkotás, melynek sikertelenségéért a művész két kisebb és őszintébb hatású tájképével kárpótolt bennünket. Különben is néhány naturalisztikus tájkép volt a tárlat legfrissebb művészeti dokumentuma. Szlányi Lajos, Burghardt Rezső, Áldor János László, Kunffy Lajos, Bosznay István, Cserna József, ifj. Radnay Rezső, Udvary Pál, Nádler Róbert, Hessky Iván, Barkász Lajos, Pádly Aladár és Knoppné Curtis Gertrud műveit kell ezek között leginkább dicsérnünk. Két finoman festett tájképpel szerepelt Glatler Gyula is. A művész tetsetős arcképeinél mi többre tartjuk egy tanulmányfejét. Igen jó képmásokat állított ki Balló Ede. Márk Lajos arcképei modorosak, keresettek, annál közvetlenebb hatású Udvary Pálnak Rippl-Rónai mesterről festett képmása. Kukán Géza és Komáromi-Kacz Endre szintén néhány figyelemreméltó arcképpel szerepelt. Kétségtelenül művésziek voltak Sárkány Gyulának régi stílusokba kapcsolódó képmásai is. Viszont naturalista igazságával tűnt ki Kunffy Lajosnak jól rajzolt, élénkszerű plein air arató-portraitja.

Külön gyűjteménnyel szerepelt Nagy Zsigmond. A művész spanyolországi és argentinai tanulmányútja eredményeit mutatta be néhány magyarországi impressziójával. Sajnos, túlsokat állított ki. Nyugtalan hatású, a vibráló plein airt és a lokális színek ragyogását összeegyeztetni kívánó stílusát kevesebb és megfelelőbben keretezett kép jobban képviselte volna, mint nagyszámú festményei, melyek szinte ellenségek gyanánt állottak egymással szemben. Pedig egy-néhány alkotása kiszakítva a környezetből, igen érdekes és bátor munka. Kétségtelenül sok hatást szívott föl a művész, míg mostani stílusához érkezett.

Kisebb gyűjteménnyel jelentkezett Fried Pál is. Arab nőkről készült pasztelljei artisztikus, érdekes néprajzi leírások. Úgy ezek,

mint tájképei igaz gonddal, korrektséggel készültek. A művész fegyelmezettsége szinte már a frissesség rovására van. Reméljük, hogy ilyen biztos készültség alapján a művész nemsokára könnyedebben fejezi ki magát. Néhai Bér Dezső nagy kollekciójában különösen a naturalista rajzok voltak értékesek, míg karikatúrái inkább tárgyuknál fogva érdekelhették a szemlélőt.

A szobrászat ezúttal igen szegényesen szerepelt. Legjelentékenyebbek voltak Szántó Gergely, Reményi József és Farkas Zoltán stílusos érmei. Az utóbbinak egy kis férifeje is figyelemreméltó alkotás.

* * *

Igen sokak képzeletében a Szinyei-Társaság úgy él, mint a haladó, vagy ultramodern művészet képviselője. Erre a hiedelemre a Társaságnak második kiállítása az Ernst-Múzeumban alaposan rációzott. Egy-két művészi munkát nem tekintve, szinte konzervatív jellegű volt ez a kiállítás. A régebbi egyéni eredmények továbbápolása jellemezte általában a bemutatásra kerülő anyagot. Különösen a szobrászati rész tűnt föl mozdulatlanságával, melyet, mint a magyar plasztika általános jellemvonását, már a Múcsarnok akt-kiállításán is megfigyelhettünk. Míg vezető festőmestereink alkotásain meglátszik, hogy a XX. században keletkeztek, addig a magyar szoborművek zömének stílusa a mult századba kívánczik vissza. Nem akarjuk ezzel szobrászaink stílusérzékét, rendkívül fejlett technikai tudását, alkotásaik értékét kétségbevonni, csak azt állapítjuk meg, hogy kifejezőmódjuk tekintetében elmaradtak a külföldi törekvésektől, sőt az itthoni modern pikturában megnyilatkozó stílusakarásoktól is. A külföldi jelentékenyebb modern szobrászmesterek művei tele vannak lüktető elevenséggel, merész eredetiséggel, pátozzsal, szimbolikus érzésekkel, melyeket hiába keresünk a konvencionális hagyományokat ápoló képfaragóinknál.

A Szinyei-Társaság kiállításán a művészecsoportnak összes tagjai résztvettek. Bár elismerjük, hogy a bemutatott anyag igen értékes volt — hiszen egy művészecsoportnak sincs annyi tehetséges tagja, mint a Szinyei-Társaságnak — a kiállított alkotások mégsem képviselték teljesen és legelőnyösebben a résztvevő művészeket. Egyesek ugyan nagyobb gyűjteménnyel szerepeltek, mások azonban csak névjegyüket adták le. Rudnay Gyula, Vaszary János, Koszta József, Glatz Oszkár és a szobrász Pásztor János művészetének jelentőségét például nem tükrözte vissza hiven a bemutatott anyag, viszont kedvezően volt képviselve Iványi-Grünwald Béla, Fényes Adolf, Perlmutter Izsák, Rippl-Rónai József, Mattyasovszky-Zsolnay László és különösen Vidovszky Béla, aki ezen a tárlaton határozottan meg-

nőtt. Csók István már eddig is ismert alkotásokkal szerepelt, köztük a mulatozó társaságot ábrázoló nagy kompozíciójával, melynek különösen színezésében vannak jeles sajátságok.

Újat a sokat méltatott művészek alkotásainak jellemzésére nem igen mondhatunk. A kiállítás legnemesebb művészi élményét a társaság tiszteletbeli tagjának, az idős lipotújvári Stróbl Alajos mesternek köszönhetjük. Rózsaszínű ruszicai márványból faragott *leány-mellszobra* lionardói rejtelmes szüziességet fejez ki tiszta plasztikai nyelven. Igazi vízió. A tiszta lélek éterikus bája hatja át a szobor minden formáját. Éppúgy nevezetes a mester márvány *Meduza-feje*. A múlt század második felének neoreneszánsz érzését fejezi ki a szépségében megrázó, levágott Gorgó-fő. E két alkotás után a kiállítás szobrászati anyagából néhány képmást kell még felemlítenünk, úgy mint kisfaludi Stróbl Zsigmondnak, Szentgyörgyi Istvánnak, Sidló Ferencnek és Lux Eleknek műveit.

* * *

A *Céhbeliéknek* a *Nemzeti Szalonban* rendezett kiállítása kétségtelenül harmonikus benyomást gyakorolt a nézőre. A bemutatott alkotások stílusbeli konzervativizmusa általában nem hatott érdektelenül, mert legtöbb esetben ez friss természetlátásról és elmélyedő munkáról tanuskodott. A naturalizmus jegyében született legtöbb alkotásuk, de a színek kellemesen mérlegelt harmóniája, az összefoglaló tónus nem egy képet a stílus zománcával vont be. Másfelől némely munkából mélyebb lelkiség hangzott, mely a művészi szemléletet magasabb régiókba emeli.

A természet impresszinoisztikusabb fölfogása inkább a tájképekben nyilatkozott, mint a figurális alkotásokban, de a tájképfestők között is néhányan mélyebb kifejezésre valló törekvést árultak el. Csánky Dénes borus hangulatú olaj- és vízfestményei képviselték ezt a felfogást legnemesebben, a legkeresetlenebb igazsággal és poézissel. Magyaros szenvedelmesség hatja át Rudnay Gyulának egy kis falusi tájképét (226. sz) is, mely a mester három kiállított műve között a legkiválóbb volt. Edvi-Illés Aladárnak, Raáb Ervinnek, Kunffy Lajosnak, Szlányi Lajosnak, Nádler Róbertnek, Déry Bélának, Kató Kálmánnak művei között sikerült munkákat találtunk.

A figurális festészet szintén jól volt képviselve. Glatz Oszkárnak *Vadorzója*, Balló Edének két női tanulmányfeje, Zádor Istvánnak, Kunwald Cézárnak, Kukán Gézának művei érdemeltek elsősorban figyelmet. Kövesdy Géza tehetségének legjelesebb oldala rajzaiban érvényesül. Nagy Sándor szimbolikus rajzai, valamint mozdulat-tanulmányai viszont a kiállítás inyenc-látványosságai voltak.

A kiállításon a *Céhbéliek* szobrai is gazdagon vonultak föl. Horvai János lendületes stílusát három új síremlék terve, Beck Ö. Fülöp higgadt stílusérzékét pedig egy kerek dombormű a Corvin-árúháizról és egy régebbi, masszív leányképmása képviselte. Igen szépen mintázta és komponálta Petri Lajos Bér Dezső síremlékét. Telcs Ede *Öregembere* és síremlékdomborműve csupa stílus és igazság. Finomak a mester újabb érmei is. Szentgyörgyi István érmei és síremlék-reliefje szintén a művész mérlegelő, megfontolt dolgozási módját árulták el. Sidló Ferenc művészetét, néhány kis bronzalak, egy képmás-relief és egy ötletes gyermekfej, — a *Duzzogó* — reprezentálta igen előnyösen. A kiállítás legstílusosabb szoborképmása azonban Lux Eleknek kis bronz férfi-feje volt. Itt láthattuk ismét, hogy stílárís szempontból milyen fontos, hogy a művész a fej alatt hogyan vágja el a testet. Kisfaludi Stróbl Zsigmond festőibb művészetét szintén néhány sikerült portrait képviselte.

* * *

Az úgynevezett haladó művészetnek létét, jelentőségét senki sem tagadhatja. Nemcsak egyes művészeti frakciók és a hozzájuk csatlakozó írók harcolnak jogosultságukért, hanem a tárgyilagos művészet-történelem is számol jelenlétével. A legmegfontoltabb és legtartózkodóbb külföldi tudományos munkák, melyek a művészetről szólnak, mind behatóan foglalkoznak az utolsó két évtized zavaros, de kétségtelenül érdekes és nagy horderejű modern törekvéseivel. Természetesen fejlődésről itt nem lehet szó, hiszen a fejlődés fogalmát a multban sem lehetett az egymásután következő művészeti korszakokra és jelenségekre vonatkoztatni, a mostani művészeti törekvések meg éppen séggel ellentétesek a külső stílusjegyekkel és technikai tökéletesedéssel, amelyek a fejlődést jellemzik. Ellenkezően az úgynevezett haladó művészetet nagyrészt éppen a külsőségessé vált és tovább nem fejleszthető technikai tökélytől való menekülés hozta létre. És az impresszionizmus is ezt váltotta ki maga után. Az impresszionizmus ugyanis a továtúnó jelenségeknek, a természetben lejátszódó pillanatnyi fény és atmoszférikus hatásoknak megfigyelésével és lefestésével — bármennyire szubjektív és festői volt is ennek eredménye — annyira eltávolodott a lelki momentumok művészeti kifejezésétől, hogy okvetlenül el kellett következnie az ellenhatásnak. Mindez egyfelől egyszerűsítésre, sőt keresett primitiviségre, másfelől pedig a lelki élmények hangsúlyozására vezetett. Az alkotó egyén a természet fölé kerekedett újra. Nem olyannak akarja interpretálni a természetet, mint amilyennek a valóságban látja, hanem ahogyan annak képe intellektusában, érzésében reflektálódik. És nem akar

semmivel sem többet mondani, mint ami ezt a lelki képet kifejezi. A többit, mint fölöslegest és zavarót, kiveti művészetéből.

Természetesen a lelki élménynek, még inkább az intellektusnak ez a felülkerekedése a közvetlen természetbenyomáson, sok modorosságához, merev rendszerhez vezetett, melyek nem egyszer erősen megbénították az élmény szabad művészi érvényesülését. Így a kubizmusnak és az alapjában helyes törekvésű expresszionizmusnak különböző szertelenségei bilincseket raktak nem egy művész kezére, másfelől pedig a keresett primitívség valóságos műdadogást hozott létre gyakran a művészi kifejezés nyelvében. Bár ezek az irányok és kinövések többnyire Párisban születtek meg, mégis Németországban volt leginkább talajuk a német nép intellektualizmusra és bensőségre hajlamos természete miatt. Az ésszel kiépített, vagy lelkiséget hangsúlyozó irányokban a németek jobban kiélhették velükszületett lelki tulajdonságaikat, mint a rendszerektől befolyásolatlan, a valósággal közvetlen viszonyban lévő élményekben.

Szerencsére a magyar természet e tekintetben éppen ellentéte a németnek. Nem hajlik az okoskodó elvonatkozások, a filozófikus elmélkedések felé. Reálisabban látja a valóságot, még ha azon felül akar is emelkedni. Ez a tulajdonsága mentette meg a magyar művészetet attól, hogy az ultramodernizmusok zsákutcájába tévedjen. A magyar lélekben nincs igazi talaja a művészeti szertelenségeknek, fantáziája mindig valószerűbb régiókban mozog. Művésze a mostani, természettől elvonatkozó időkben is — igen helyesen — egyik lábával a földet érinti.

Ezért találtunk a *Képzőművészek Új Társaságának* — a *Kútnak* — az Ernst-múzeumban lévő kiállításán is oly kevés külföldi ízű szertelenséget.

A kiállításnak legértékesebb része Vaszary János mester legújabb alkotásainak gyűjteménye volt. Művei egyben leghelyesebb nyilvánulásai a fönt elmondottaknak. Vaszary ugyanis modern anélkül, hogy valamilyen intellektuális útvesztőbe vagy modorosságba tévedne, másfelől nem veszíti el sohasem a kapcsolatot a közvetlen impresszióval. Bármennyire túlhaladott művészeti álláspontnak tekintik is a mester az impresszionizmust, mostani étappeja szoros kapcsolatban van ezzel a szemlélettel. Műveinek dekoratív jelentősége, a lokális színek összefoglaló harmóniája legtöbbször pillanatnyi mozgások rögzítésével kapcsolatos, amelyet — ez itt a lényeges — tömör vázaltszerűséggel vet oda. Bámulatos Vaszary ábrázoló biztonsága, nagy rajzkészségen és színérzéken alapuló bravúrja. Egyszerűsítése nem kapcsolatos primitívséggel, sőt inkább kápráztató virtuóztatások-

kal lep meg. Sem a vonalvezetésben, sem a színek odavetésében nem keres hajlékonyságot, átmeneteket. Merész határozottsággal fejez ki minden formát és színt. A nagy virtuóztatás, az ízlésbeli raffináltság, szinte párisias jellegű, a mestert azonban visszatartja a mélyebb kifejezésre valló törekvéstől. Nemcsak színeinek vékonyabb fölrakásában, a kihagyásokban van bizonyos könnyed, grafikai metódus, hanem művészetének lényege is a kifejezés szellemes könnyedségében rejlik. A poézis, az elmélyedés melege hiányzik Vaszary mostani alkotásaiból, ezt azonban mondanivalóinak zseniális odavetésével, ízléssel, dekoratív finomsággal pótolja.

A társaság mestertagjai közül Rippl-Rónai József néhány ismert pasztel-képmásával, Csók István pedig két festménnyel jelent meg a kiállításon. Az utóbbiak egyike a mester *Ateliersarok* című ismert művének újabb, egyszerűbb, de színben gazdagabb átdolgozása. Csak a kép háttere maradt most neutrális. A kiváló tehetségű Egry Józseftől többet vártunk, mint amennyit mostani, kissé széteső képei nyújtanak. Úgy tudjuk, hogy a művész legértékesebb, új művei ugyanakkor berlini gyűjteményes kiállításán szerepeltek. Annál több örömünk telhetett Szőnyi Istvánnak két fénytől csillogó olajfestményében és két erővel teli, egyszerűségében befejezett akvarell-tájképében. Márffy Ödön olaj- és vízfestményei, valamint Perlrott-Csaba Vilmos művei e művészek eddigi ismert, de kissé még kiegyenlítettlen kvalitásait árulták el. Az utóbbi művész önarcképe a legharmónikusabb e munkák közt. A kiállítás legnagyobb kompozíciója Derkovic Gyulának *Utolsó vacsora* című vászna volt. Bár bizonyos modorosságok vannak e műben, de az egésznek szinte gótikus jellegű, rálátásos kompozíciója, a részletek komoly kidolgozása, a kifejezés bensősége tiszteletet parancsolnak a kép alkotójával szemben. Szobotka Imre mindinkább kezd kibontakozni az ultramodern recept szerint való festésből, amiben őt naturalista hajlandósága és valeurérzéke vezetik. Művei a kiállítás legegyszerűsebb hatású festményei közé tartoznak. Bornemisza Géza ismét finom vízfestményeivel tűnt föl és Kmetty Jánosnak is inkább akvarelljeit kell dicsérnünk, mint hasonló olajképeit. Molnár C. Pál *Fekvő Vénusá*-nak finom, világos színharmóniája a maga kifejező egyszerűségében igen figyelemreméltó, Ecsődi Ákos férfi-képmása feloldott formáival szintén kiváló munka.

A változatos szobrászati részben elsősorban Beck Ö. Fülöp műveit kell méltatnunk. Chorin Ferencet ábrázoló, salgótarjáni mellszobrában a természethűség monumentálisan egyszerűsítő, igaz szobrászi fölfogással párosul. *Táncos legény* című domborművében pedig, mely a Corvin-Színház számára készült, a stílus magyaros romantikával egyesül. A mester érmei a kiállítás legnevezetesebb értékei közé tar-

toztak. Igazi meglepetés volt Ferenczy Béninek női márványmell-szobra. Csupa bensőség ez az elmélyedéssel, igazi szobrászi érzékkel készült alkotás. A művész fadomborműveit már a Nemzeti Szalonban rendezett gyűjteményes kiállítása alkalmából méltattuk. Ugyanakkor ismertettük nővérének, Ferenczy Noéminek ismét kiállított kiváló gobelinjeit is. Medgyessy Ferenc egyszerű, nemes fölfogású, álló alakokkal, Csorba Géza pedig egy igen jó atlétaszoborral, tömören mintázott portrékkal és archaizáló reliefekkel szerepelt. Kövesházi Kalmár Elza műveiben most is sok érdekes artisztikumot találhatunk. Érdekes szobrászati munkákat mutattak be még Cser Károly, Bokros-Biermann Dezső, Gábor István, Pátzay Pál, Mindszenti-Friedel Lajos és Goldmann György.

*

A *Spirituális Művészek* tavalyi első kiállítása alkalmából már kiemeltük, hogy mindenképen fontos a gondolati tartalmat hangsúlyozó művészetnek propagálása. Különösen nálunk tulajdonítunk jelentőséget az ilyen törekvéseknek, mert festőink zöme sokkal inkább hajlik a természetet többé-kevésbé másoló naturalizmus, mint a valóságot elhagyó művészi átírások felé. A magyar természet józan-sága a művészetben is kifejezésre jut. Azonban a gondolati tartalomnak, a szimbolizmusnak, a spiritualizmusnak hangsúlyozása semmiképpen sem járhat a művészi kifejező eszközök elhanyagolásával. Mihelyt valamely alkotás formailag — forma alatt értve itt minden művészi eszközt — tökéletlen, a gondolati tartalom mélysége sem kölcsönözhet neki igazi művészi értéket.

Ez juthatott mindenkinek eszébe, ha a *Spirituális Művészek* Szövetségének tavaszi kiállítását a *Nemzeti Szalonban* figyelmesen végignézte. Egyes művészek készülsége nincsen arányban azzal a tiszteletreméltó akarással, mely őket hevíti. Tudásuk fogyatékosága miatt nem képesek eszméiket tökéletesen szolgálni. Némelyek közülük csak bukdácsolva repdesnek, holott szárnyalni szeretnének.

Legkevésbé érezzük ezt a társaság vezérénel, Remsey Jenőnél, akinek nemcsak tudása fejlődött, hanem egyénisége is mindjobban megtisztult. *Magyar lakodalom* című nagy vászna fejlettebb utódja régebbi, irredenta tárgyú nagy kompozíciójának. Különösen rajza értékes a jól komponált képnek. Az arcokban azonban némileg még feltalálható Remsey Jenő régebbi groteszk típusainak modoros kifejezése. A színezés is nyers kissé, de a háttér tónusa igen kellemes. Gyengéi mellett is a kép határozott egyéniségre és tiszteletreméltó törekvésre vall, melyet mindenképen meg kell becsülnünk. Teljesen zavartalan élvezetet nyújt Remsey művészete akkor, ha közelebbi kapcsolathoz lép a természettel. Egy szürke tónusú és vonalaiban is

nemes hatású leányarckép erre a legjobb példa. Képzleti tájképeinek színezésében sok az eredetiség, de az előtér többnyire megoldatlan.

Ugyancsak gazdag gyűjteménnyel szerepelt Náray Aurél. Remseytől merőben eltérő tehetség. A forma szinte teljesen hiányzik képeiből, kizáróan a színre esküszik. Egyes szerencsésebb kompozícióiban, így a *Krisztus a tengeren* című képén, a feltornyosuló hullámok kifejezésében meglepő drámai erő lüktet, másutt azonban nélkülözünk kell a forma határozottságát, a rajz biztonságát. Legtöbbször lazák kompozíciói, a színfoltok értéke sincs mindig képein helyesen kiegyensúlyozva egymással. A figurális rajzban való gyakorlás hasznára lenne a tehetséges művésznek, akiről nemrég a *Stúdió* című angol folyóirat is külön cikkben emlékezett meg. Legbefejezettebb hatású képe a kiállításon egy *lila orgona csendélet* volt.

Harmadik kiállítását rendezte a *Nemzeti Szalonban* a korai quattrocento festő-írójának neve alatt tömörült kis *Cennini-Társaság* is. Ezúttal megszaporodtak 3—4 taggal, akiknek csatlakozása — bár az újak felfogása sokban egyezik a régiek művészi credo-jával — nem vált javára mindenben a társaság régebbi szellemi egyöntetűségének és a tavalyi kiállítás színvonalának. Ezt a változást azonban nemcsak az újak csatlakozása, hanem a régiek stílusának átalakulása is előidézte. Így Hende Vince, akinek stílusa azelőtt az angol preraffaeliták modorával volt közeli rokonságban, újabb freskóiban a grand art-ra törekszik, de ezzel konvencionálisabb utakra téved. Sokkal több örömmünk tellett kisebb, bensőséges rajzaiban és egy gobelinjében. — Gábor Móric alkotásai szintén a reneszánsz nagyvonalúságára támaszkodnak, de a festő ezt a stílust a múlt század hetvenes éveinek felfogása szerint értelmezi. Formailag művei eléggé érettek, színakkordjai is többnyire kellemesek, csak a finomabb árnyalatokat nélkülözzük műveiben. Nagy aktjának részleteiben, így a lábfejek rajzos megformálásában gondos elmerülés nyilatkozott meg. Leszkovszky György Visegrád-környéki tájképei a kiállítás legjelentékenyebb darabjai voltak. Egyik olajképe — *Papsziget Szentendrénél* — részletezései mellett is nagyvonalú látást és igazi stílusérzéklet árult el. Két rokontárgyú temperája is tudatosan és érzéssel dolgozó művésztől beszél. Figurális tanulmányai, különösen a női fejek, ezúttal kevésbé elégitettek ki bennünket. — Sok kultúra, közvetlen természet-megfigyelés árad Diósy Antal és Halápi Ede műveiből. Egynémelyik kis alkotásuk a maguk nemében a legjobbak és legfinomabbak közé tartoznak, amiket az utóbbi időben láthattunk. Diósy művein megérzik a párisi környezet hatása, viszont Halápy vízfestményein dicsérenünk kell azt, hogy milyen kevés eszközzel és a vízfestmény-technikához való milyen hűséges

ragaszkodással képes impresszióit a művész a távlat, a levegő kitűnő érzetetésével megrögzíteni.

Már második kiállítását rendezte az idén tavasszal a fiatal *Paál László-Társaság* a Nemzeti Szalonban. Két év óta jólesően megerősödött a társaság tagjainak művészi tudása. Szinte mindegyikük külön egyéniség, őszinte hittel dolgozó festőművészek, akik nem hallgattak semmilyen divatos jelszóra. Éppen ezért igen figyelemreméltó színvonalra volt kiállításuknak. A társaság elnökének, Vesztróczy Manónak tájképeiben a nagybányaiak napfényes, zöldekben és kékekben tobzódó stílusa visszhangzik bátran, viszont kompozícióiban sötét harmóniakra törekszik. Igazi meglepetés volt Horváth Bélának tájképgyűjteménye. Friss színlátását, festésének közvetlenségét nem befolyásolja semminemű modorosság. Valeurérzéke biztos, élénk szín-harmóniái izlések. Kíváncsian várjuk a művész továbbfejlődését. Belányi Viktor munkái is a művész tehetségének izmosodásáról, egyéniségének önállóbb érvényesüléséről tanuskodtak. Most már kiszabadult a Cézanne-utánzók modorosságából, stílusa közvetlenebb kapcsolatban van a természettel. Feszty Masa művészete mélyen érző lélekből fakad. Minden egyes munkáját, elsősorban figurális képeit drámai pátosz hatja át, mely a formák nagyvonalúságában és a színek erőteljes hangzásában jut kifejezésre. Barta Ernő csupa grafikát, leginkább pasztellt állított ki. Bár különböző mesterek, így elsősorban a francia Millet hatása mutatható ki alkotásaiban, mégis ezeknek izléses teljessége, finomsága elismerést érdemel. Szélesebben, dekoratív módon és élénkebb színharmóniakat keresve műveli a pasztellt Szigeti Jenő is. Tájképei között nem egy igen sikerült munkát találhatunk. A Münchenben élő Kubinyi Sándor grafikái szintén a művész fejlett technikájáról és izléséről tanuskodtak. Szerető gondosság jellemzi az idős Csizik Gyulának régies stílusú, de közvetlen látású vízfestményeit. Gara Arnold rézkarcait már más kiállításról ismerjük, de egy női képmása kellemes hatású újdonság.

A *Nemzeti Szalonnak* egyik csoportkiállításán Éber Sándor szerepelt nagyobb gyűjteménnyel. Bár a művész számos nagyméretű freskót festett már vidéki templomokban, művei tárlatokon eddig alig voltak láthatók. Pedig kiállított festményei azt bizonyították, hogy Éber komoly készségű, a természetet őszintén és jól látó művész, akinek különösen havas tájképei érdemelnek dicséretet. Éber gyűjteményével együtt állították ki Farkasházi Miklós különböző technikájú grafikáit is, melyek egészen kivételes stilizáló és artisztikus érzékről tanuskodnak. A művész teljesen felszívta magába a modern irányok kifejező nyelvét, sőt a japánoktól is sokat tanult, de mindezt egyéni stílussá olvasztotta össze, mely legdekoratívabb és ornamen-

tális megnyilatkozásaiban sem veszíti el a természet impresszióival való közvetlen kapcsolatot. Farkasházi művészete expresszionizmus a szónak legegészségesebb értelmében.

Az egyetem-utcai gróf Károlyi-palotában fiatal művészek vagy főiskolai növendékek rendeztek az árvízkárosultak javára kis kiállítást, közöttük azonban néhány ismert nevű művésszel is találkozunk. Különösen a rézkarcolók, így elsősorban Istókovics Kálmán és Varga L. Nándor, továbbá Medgyesi-Schwarz Antal és Csóka István művei érdemeltek beható figyelmet. Igen elismeréseméltó az a technikai készség, tudás, mely különböző stílusú, tartalmas lapjaikon érvényesül. Istókovics és Varga a rejtelmes világítási hatások kedvéért a formát sokszor föloldják, míg a másik két művész az utóbbi rajzosan hangsúlyozza. Érdekes megfigyelni, hogy az előbbi kettő mily őszinte, közvetlen a tájképes lapokban és mily szenvedelmes mozgalmas, barokkosan misztikus a kompozíciókban. Kétségtelenül sokat merítenek mindketten a régi mesterek lapjaiból, de a stílus-tanulságokat igazi művészi érzéssel használják fel. A kiállítás festészeti része már sokkal egyenetlenebb volt. Kezdetleges képmások mellett igen jó képeket láthattunk, melyek azonban rögtön elárulták, hogy kik voltak e fiatal művészek mesterei. Különösen Rudnay és Vaszary egyénisége nyomja rá bélyegét nem egy fiatal festő művészetére. Így Istókovicsnak igen jó színharmoníájú tájképei Rudnay hatásáról számolnak be. Ezek a tájképek, valamint Barcsay Jenőnek erővel odavetett biblikus kompozíciói voltak a kiállítás festészeti részének legértettebb alkotásai.

* * *

Május 29-én nyílt meg a brüsszeli Szépművészeti Múzeumban a Szinyei Merse-Társaságnak ez a kiállítása. Rendkívüli megtiszteltetés volt a magyarságra nézve, hogy a mi művészeink munkáinak bemutatásával kezdték meg Hujsmans belga szépművészeti miniszter és Polderman államtitkár nagyszabású programjukat. Minden évben más-más nemzet művészeinek legjava munkáit szándékoznak Brüsszelben bemutatni, a belga és régi flamand művészet remekeit viszont az idegen országok fővárosaiban óhajtják kiállítani.

Az ilyen első kiállítás nemrégén zárult Bernben, a következők pedig Londonban és a budapesti Múcsarnokban nyílnak meg majd. Jan van Eyckétól kezdve, Brueghelen és Rubensen keresztül egészen Minneig, Victor Rousseauig, Ensorig, Laermansig, akik a mai belga művészet legérdekesebb alakjai, mindenki mesterműveivel fog szerepelni Budapesten. A magyar művészet brüsszeli látogatását tehát ünnepies formában fogják nálunk a belgák viszonzni.

Bár a magyar művészek brüsszeli bemutatkozását igen jó hírek előzték meg, mégis mindenkit meglepett a kiállítás magas színvonala. Néhány belga művész és műértő Velencéből ugyan már ismerte a magyar mesterek egy részét és így különösen Csók, Rudnay, Vaszary, Rippl-Rónai, Perlmutter festészetét mint jó ismerősüket üdvözölték, a nagyközönség túlnyomó része előtt azonban igazi revelációként hatott a magyar művészet. A kiállítást Hujsmans szépművészeti miniszter nyitotta meg és szép beszédben hódolatát fejezte ki a magyar művészet iránt. Nem száraz, hivatalos beszédet mondott, hanem igazi meleg üdvözlő szavakat, melyekben nyoma sem volt a háború utáni észjárásnak.

A magyar képek, szobrok és metszetek a brüsszeli Szépművészeti Múzeum nagy szürke termét és az úgynevezett idegen iskolák galériájának egy részét foglalták le. Régi olasz és német remekműveket akasztottak le a galériában, hogy a magyar munkáknak helyet engedjenek. Valóban ennél nagyobb megbecsülés nem is érhetne a magyar kiállítókat. A galéria mély vörös falára kerültek a sötét, a szürke terem falára pedig nagyrészen a világos tónusú képek. A munkák nagy részben úgy voltak csoportosítva, hogy a festők egyénisége kellően érvényesüljön. Csók, Rudnay, Fényes, Koszta, Iványi-Grünwald, Vaszary, Rippl-Rónai, Glatz, Perlmutter, Magyar-Mannheimer, Thorma, Hatvany, Mattyasovszky-Zsolnay, Szüle, Szőnyi, Pólya, Herman képei különösen jól hatottak, de a többi is megfelelő helyet kapott. Rudnay egy festménye — *A nemes kisasszony és szolgálója* — olyan feltűnést keltett, hogy egy műbarát az ottani modern képtár számára azonnal megvette. Ezenkívül Fényes Adolfnak egy kis tájképét, Zádor Istvánnak és Aba-Novák Vilmosnak 2—2 rézkarcát vette meg a belga állam az ottani modern képtár részére. A legtöbb belga lap meglehetősen bőven foglalkozott a tárlattal, sőt a *La Nation Belge* Vaszary és Csók egy-egy festményének képét is közölte. Természetesen a belga kritikák hangját nem kell a mi ujságaink kiállítási áradásaihoz hasonlítani. A belga kritikusok csak a legkritikábban használják azokat a szuperlativuszokat, melyek nálunk már a kezdőknek, sőt sokszor a műkedvelőknek is kijárnak. Éppen ezért értékek nagyon a hírlapoknak a magyar kiállításról szóló higgadt, elismerő sorai.

* * *

Az idén tavasszal zárult új, díszes és komoly színvonalú művészeti folyóiratunknak, a Szinyei Merse Pál-Társaság megbízásából az Athenaeum kiadásában megjelenő *Magyar Művészet*-nek első évfolyama is. Majovszky Pál, a folyóirat lelkes és gondos szerkesztője, a magyar művészettörténetírás és esztétikai irodalom legjelesebb művelőit nyerte meg munkatársai gyanánt. Berzeviczy Albert,

Petrovics Elek, Végh Gyula, Hekler Antal, de Stefani Alessandro, Gachot Francois, Divald Kornél, Csányi Károly, Takáts Zoltán, Hoffmann Edith, Lázár Béla, Elek Arthur, Farkas Zoltán, Gerő Ödön. Lux Kálmán, Pigler Andor, Kapossy János, Dömötör István, Vámos Ferenc, Bierbauer Virgil, Alexander Magda, Csatkai Endre irtak a *Magyar Művészet* első évfolyamába nagyértékű tanulmányokat, melyekhez e sorok írójának dolgozatai is csatlakoztak. Bár nem egy cikk az egyetemes művészettörténetet is érdeklő kutatások eredményeit foglalja magában és tartalmuk szakszerű, a dolgozatok stílusa mégis könnyed és irodalmi. A folyóirat szerkesztőjének fő törekvése, hogy a cikkek ne ködös filozófálások legyenek, tele nagyképűszóvirágokkal, hanem hogy az olvasóhoz közelebb hozzák a műalkotások szépségeit és hogy megértsék a művészek törekvéseit. Dicsérnünk kell a folyóirat tartalmának változatosságát és a szerkesztés elfogulatlanságát is. A folyóirat egyfelől lelkesen propagálja a mai művészet jelentős eredményeit, tekintet nélkül arra, hogy a művészek milyen irányhoz tartoznak, másfelől nagy gondot fordít a régi művészet emlékeinek, különösen a magyar, vagy magyar vonatkozású alkotásoknak tudományos földolgozására. Majovszky jól tudja, hogy a *Magyar Művészet* jelenleg az egyetlen életképes hazai képzőművészeti folyóirat, így ehhez a körülményhez szabja a szerkesztés irányelveit. Szóval nem egy csoport érdekeit képviseli a folyóirat, hanem az egyetemes művészettörténetnek, a mai és a régi törekvések eleven ismertetésének szenteli lapjait. Ezzel a célkitűzéssel a folyóirat a komoly magyar művészettörténet-írói gárda nevelését is elősegíti. Sok fontos dolgozat megírására és kiadására adott már is alkalmat a *Magyar Művészet*. Az önálló tanulmányokon kívül viszont állandó rovatok számolnak be a hazai és külföldi művészeti élet és irodalom eseményeiről. Legnagyobb értéke azonban a folyóiratnak a nagy és kiváló illusztrációs anyag. Majovszky a képek kiválasztására igen nagy gondot fordít, az Athenaeum pedig anyagi áldozatot nem kímélve, mindent elkövet, hogy szép és gazdag köntösben bocsássa a közönség elé a *Magyar Művészet* füzetait. A külföldre menő példányszámok természetesen a szövegrész idegennyelvű kivonatait is közlik.

Örömmel jegyezzük fel, hogy a folyóiratot a szépet kedvelő magyar közönség már kegyeibe fogadta és így fokozatosan mind szélesebb körben hirdeti a művészet el nem múló értékeit.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Széchenyi naplójának újabb kötete.

Magyarország újkori történetének forrásai. *Gróf Széchenyi István Naplói* II. kötet. 1820—25. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. A M. T. Akadémia hozzájárulásával kiadja a M. Történelmi Társulat. Budapest, 1926. CLII l. + 823. l.

A reformkorszak előestéjén (1820—25) a magyarság éppúgy, mint Széchenyi, az útkeresés válságos éveit éli. Száz évvel ezelőtt, mint ma, a létfenntartás és haladás ösztöne keresi azt az irányt, mely felé nemzeti energiáit összpontosítania kell. A trianoni magyar ismeri az útkeresés e nyugtalan hangulatát. A baj oka egyaránt kül- és belpolitikai. Európának ingatag rendszere előtte elfogadhatatlan, számára ama rendszerben való megnyugvás megmerevedést, sőt halált jelent. A szent szövetség kora, közelebről Ferenc kabineti abszolutizmusa, a magyarság számára ugyanúgy életerői lassú és biztos sorvadását jelenti, mint ma a versaillesi rendszer. A támasznélküli egyedüllet külpolitikailag sötét helyzete mellett csak magában, belpolitikai erejében bízhat. S hogyan állanak a dolgok itthon? Minden nemzet első erőforrása, az önbizalom, saját erejének tudata vértelen; lankadság, tájékozatlanság az uralkodó, mikor rendületlen hittel saját fiai sem néznek a magyar jövő elé. «Talán» lesz még belőlünk valami, ez a lappangó érzés egybeesik a vénhedtség érzésével, s ez mindenképpen, Széchenyit főképpen, sötét nyugtalansággal tölti el.

Ez a kor sajátoskép azonos jellegű Széchenyi egyéni életkorával. Ez is, az is válságot mutat. Az ország rendjének egyetlen fix pontja az alkotmány, régi út s lehet-e tovább haladni ezen? Széchenyi élete is hamis vágányon halad. A napoleoni támadás korában őt atyja katonatiszti pályára terelte. Egy oly tevékeny, örökké alkotás-ingerekkel küzdő, nyugtalan elme kénytelen öreg ármádiánk lovas-tisztjeként élni s mint aktív kapitány, bevonulni a legsötétebb vidéki helyek egyikére: Diószegre. A pálya s a hely egyaránt bántóan diszsonáns. Széchenyi kapitány minduntalan otthagyja a vidéket. Milieut keres, Bécsben, gyakran külföldön és sajnos, Magyarországon hol keresne? Hiszen nálunk merőben hiányoznak a kultúrközpontok, a közgondolkodás csodálatosan vidékies és elmaradt. Gazdag mág-

násunk megteheti, hogy Bécsben házat tart s egyben a külföldet járja, mindenütt persze arisztokratikus körökben forogva. Néha megszólal lelkiismerete, ez a társasági élet sem jó. Angliában (1822 augusztus 18-án) így kiált fel: «Dühösen szórom a pénzt, úgyhogy fatális dérangement felé haladok. Hol van a függetlenségem? Egészében véve sívár életet élek.» A társaságban túlélünk, különé. Nem tulságosan kedvelik, ezt sokszor feljegyzi magáról. Visszavonulna, nyárspolgárian, házasan, vidékre, de ettől valami mindig visszatartja. Lenni akar valami. Tehát hévvel ragadja meg egyetlen fix pontját, a katonai pályát. Ez a hamis út: török-szakad, órnagy szeretne lenni. Míg atyja él, fiúi kegyelete is e pályán tartóztatja s csak igen lassan érlelődött meg benne az a gondolat, hogy a katonai pálya semmikép sem egyéniségéhez való. E küzdelem legerősebb az 1822. év folyamán. Április 27-én feljegyzi Angliában: «Lobkowitz mondja, hogy nyugdíjaztatásom vagy pedig szabadságom meghosszabbítása renoméemnek tökéletesen nyakát szegi. Magam is azt hiszem, de törődjem én ezzel? Woynának (alezredesnek) írtam és katonai jövőmet teljesen kezeire bízam.» Néhány hónapra rá (november 9-én) már világosan érzi, hogy pályáját eltévesztette. «Azon a gondolaton, hogy szolgáltatomat elhagyom, már nem kellene változtatnom, nem végződhet máskép, mint nevenségesen olyannál, aki, mint én, olyan ostoba voltam, hogy katonai pályára léptem s oly ügyetlenül szolgáltam.» Néhány nap mulva pedig feljegyzi s eredeti nyelvén közöljük: «20-ten [November] Vinzenz Esterházy behauptet, dass man mich bey den Hofkriegsrat nicht liebt. «Der Mensch hat zu viel Imagination», sagen sie. Das ist vortrefflich. Mein Fehler ist zum wenigsten als kein Mangel... Armes krankes Land, welchem auch nicht mehr helfen kann! He soon discovered — ezt itthon írja, Esterházyval beszélgetéséről — that it was impossible to replace that greatness on a permanent basis without restoring public virtue, ancient principles and manners, and the oppressed majesty of the laws.» A németül írt naplóban a mágnás-társaság beszélgetéséből sok van franciául feljegyezve. Ez itt angol. Angolokra is gondolt, akikről nemrég (aug. 10) feljegyezte: «Anglia magas ponton áll, mint még soha egy nép: sőt még magasabbra emelkedhet, mert nyomát sem mutatja a romlottságnak.»

Széchenyi rengeteget olvas, de még többet szeret megfigyelni. Ő autodidakta, de mégsem a könyvek, hanem az élet tanítványa. Ime, 1822-ben oly országban volt, mely ideálja lehet. Már hatalmas koncentrálódását éri el értékelésének. Ugyancsak Angliában jegyzi fel (jún. 6) e nevezetes történetfilozófiai tételét: «Ich überzeuge, dass das ganze Geheimnis der Civilisation und des Vorwärtsschreitens der menschlichen Gesellschaft im *Gemeinsinn* liegt.» Oly tétel ez, mely

későbbi pályájának programjával szorosan összefügg. Rá fog találni 1825-ben egy országra, melyben szerepet vállalhat, hatalmas lendülettel megteremtendő az új idők közszellemét. Az idő 1822-ben nem kedvező; sőt ekkor (dec. 7) ismét azzal foglalkozik, katona maradjon-e («Ganz bestimmt meine Quittirung eingeben»), majd ismét maradni készül (dec. 13-án: «fort dienen, aus zwey Ursachen»). Hiába látott országokat, hiába tanult és hiába gazdag; egy hiányzik nála s egy mélyen jellemző sor elárulja élete jelen problémáját (*Napló*, II. 303. l.): «Wilson geht nach Madrid. Warum kann ich das nicht? Ich muss den Dienst verlassen um ruhig, und allenthalben, wo ich will, beobachten zu können; ich muss mich aber durchaus in keine Politik mischen?» Végre is belátta, hogy Széchenyi kapitány csodálatosan függő ember; lehet majd vidéki gazda, bécsi előkelőség, de aligha lehet igazában politikus. Ez oly magasrangú mágnás előtt nem más, mint az udvar légkörével szembeszállás, meddő ellenzéki pedig nem szeretne lenni.

Ime, a későbbi tragikus helyzet magva: politikus, de megegyezést keres — nálunk — az udvarral, mely reformot semmikép sem akar. Megegyezést a nemzettel, mely az ő reformeszméit csak félig értheti meg. Széchenyi sohasem válik hazai értelemben politikussá! Ő nem lehetett az állam politikusa, ő az lett, ami legbenső énjéhez képest lett: a közszellem politikusa.¹

E belsőleg már érzett problémájához képest a 20-as évek nagy problémája volt a teljes függetlenség megszerzése. Hiszen még a 25-ös országgyűlés kezdetén is megtörtént vele, hogy gróf Hardegg Ignác altábornagy egyszerűen leszidta (*Napló*, 1825 szept. 19: «wie ein Student ausgemacht worden»). Így a kapitány Széchenyi politikussá nem lehetett. A gazdag mágnásifjúnak későn, 34 éves korában kellett teljesen kiábrándulnia pályájából. Katonai ambíciójából egy ellensége gyógyítja ki, a cseh Kutschera, Ferenc császár főhadsegéde (516. és 603. l.). A haditanács katonai előadója, Kavanagh panasszal említette Kutschera előtt: «Ha olyan emberek, mint Széchenyi, nem lépnek elő, úgy végre is minden vagyonos (magyar) mágnás otthagynya a szolgálatot.» Kutschera válasza csak ennyi: «Hát hagyják ott!» (1825 szept. 11). Ez egy esetben magyar szempontból hálásak lehetünk a cseh adjutánsnak.

Széchenyi eddigi életírói (Zichy Antal, Friedreich, Gaál) alig domborították ki, hogy minő béklyó volt a katonai pálya egy szabad-
röptű szellemre, ki mint mágnás, vagyonban független, politikailag

¹ V. ö. vázlatunkat: *Széchenyi társadalomfelfogása és a mai politika*. Társadalomtudomány, 1925. 329—38. l.

május 9), nem az alkotmányos, hanem a szociális struktúrát veszi tekintetbe. Honnan szerezte meg ezt a merészebb, mélyebbre nyúló reformösztönt? Magasabb emberismeretéből, elvszerű megfigyelés-vágyából. Lázasan kalandos élete, olvasmányai, sokféle érintkezése, magas rangja megengedték neki azt, hogy a legmagasabb vezetőkörök és a legemelkedettebb szellemek szemével lásson. Útjai megengedték, hogy európai mértékkel mérjen. Ezért küzdenie kellett lázasan; ez nem ment a nyárspolgár unalmas életritmusával. Széchenyinek 34 éves koráig kellett várnia, míg megsejthette, mivé lehet egyáltalán. Magára vet, pedig a korviszonyokban rejlett a hiba. («Miért nem vagyok képes életemnek irányt adni, mi akadályoz ebben? Magam vagyok hibás ingadozásokért, bizonytalan járásomért», 1823 január 11). Az az ő érdeme, hogy tisztán megőrizte lelke szabad röptét, nemes szándékait. A naplók minden kaotikus küzdelemrajza mögött meglátjuk azt, ami az alkotó ember hitének végső alapja: a feltétlen jó szándék diszpozícióját s a nemes, szociális szellemet. Az «öreg népek» jellemét azzal magyarázza, hogy az emberek «csak magukra gondolnak s a közjó iránti érzékük hiányzik» (494. l.). 1824 április 17-én sorozatos elhatározás fogant meg lelkében: elhagyja a katonaságot, rendszeresen fog élni «és sok jót tesz» (481. l.).

A körülmények mindezt meghozták. A 20-as évek alkotmányellenes támadásai mélyen érdekelték, de még nem tesz semmit, nem is tehet; 1825-ben külföldi útjáról hazatérve, szinte átmenet nélkül lép a politikai életbe. Azonnal beletalálja magát helyzetébe, otthon van. És ekkor már tántoríthatatlan. Metternich fél a mágnások új reform-áramlatától, maga elé idézi őt s ime, a kocka el van vetve, Széchenyi semmiiben sem enged. Most már Széchenyi önmagáé s a magyar reform ügyéé. Ez a kibontakozás felé tartó küzdelem esik 1820 és 25 közé.

Szóljunk még a naplókról s kiadásáról. E gazdag emberi dokumentum hétről-hétre, olykor napról-napra elénk állítja Széchenyit, nagyszerű forrás tehát pszichikai fejlődésmenetének rekonstruálására. Viszota messzemenő gondossággal, igazi benső ügybuzgalommal végezte kiadói tisztét; az adatok, vonatkozások tízezreit biztos kézzel állapítja meg. A naplóhoz fűzött jegyzetek anyagát csak oly kutató-specialista hozhatta össze, ki, mint Viszota, szinte egész életét a Széchenyi-kutatásnak szentelte. A napló (1—668. l.), majd a függelék (670—750. l.) sok eddig ismeretlen, vagy közkézen nem forgó tény tár fel. A függelékben van pl. a Metternichkel való tárgyalás, a nov. 3-ához fűződő anyag is. Ide lehetett volna csatolni még ama két kis művet (CL. l.), mely e korból való s későbbi életével már nincs igazi összefüggésben.

A Bevezetés (I—CLII. l.) lényegében a *Naplók* kivonata. Ez természetesen nem lehet életrajz (hiszen a napló sem önéletrajz), de annak látszik. Ezt a bevezetést nem ilyennek gondolnók. A napló roppant laza halmaza a feljegyzéseknek, minden adatgazdagsága mellett igen rendetlen és töredékes. Kivonata is csak látszólag lehet rekonstruált életrajzszerű. E kivonat hivatása nézetünk szerint az, hogy kiemelje a fontosat a lényegtelen adatok tízezrei közül s kapcsolatba hozza ezt a levelekkel, a későbbi Széchenyi-művekkel s ezzel előmunkálatul szolgáljon életrajzírók számára.

Eddigi életrajzíróknál bántóan kapcsolódik, helyesebben keveredik a külső és belső élettörténet. A külső élettörténetnek embarras de richesse-ként hátránya: az adatbőség, most újból szaporodott s felő, még kevésbé látjuk majd a gondolkodó Széchenyit. A lényeges és lényegtelen keveredése megbontja a fejlődést, életrajzban nem kerülhet egy síkra mindkét adatkategória. Jól látja a kiadó is, hogy a külső élettörténet nem minden, midőn külön tárgyalja Széchenyi írói és társadalmi munkásságát, hazafiúi érzésének fejlődését. Ezen a nyomon még tovább kell haladnunk. Nemcsak filológiai munkára, hanem igazi, magasabbrendű szellemtörténeti rekonstrukcióra lesz szükség a *Naplók* felhasználásában; az adatok szelektálása, mérlegelése felé fog nyomulni a Széchenyi-kérdés súlypontja. Sajnálatos körülmény volna, ha a *Naplók*, mint pusztán »adatok« bányái, oly szerepet játszanának, hogy Széchenyi életmenetének s jellemének egésze szétfördelődne.

Ily nehézség pl. a motivumok kérdése. Minél bővebb forrásanyag áll előttünk, annál vitatottabbak lehetnek az egyes cselekvések indító okai. Már is itt van számunkra egy új vitakérdés. E kötetben az Akadémia alapításának új motiválása áll előttünk, azonban úgy véljük, ez a pszichológiai kérdés korántsem jutott nyugvópontra. Széchenyi naplói egész természetesen az örök aktualitás jegyében születtek. Vannak oly hajtóerők, amelyek állandóan hatnak s aktuálisak. anélkül, hogy azokat a naplóíró hónapról-hónapra feljegyezhetné volna. Ez az ő alapjellemből folyik s tudatában vagyunk-e általában alapjellemeinknek? Ezt a cselekedetektől utólag szoktuk levonni. Széchenyi naplóiban is számos felig-fejlett, korlátozott motivum-csira lapang és sok motivum bennük nem is látható. A kapcsolatok a naplóban látható és nem látható motivumok között mindenkor érdekessé teszik Széchenyi életét s lezárhatatlanná életrajzát, mint a hogy minden nagy elme életrajza végre is lezárhatatlan.

Dékány István.

HERCZEG FERENC.

— A kilencvenes évek. —

Herczeg Ferenc első könyve 1891-ben jelent meg, öt esztendővel a milleniumi ünnepélyek előtt. Az író családfája nem az ezeresztendő magyarországi gyökeréről sarjadt, ősei csak Mária Terézia idejében telepedtek le a délvidékre, amely még Herczeg születése idején sem magyar. És mégis úgy történt, hogy a milleniumi magyarságnak Jókai, Mikszáth és Gárdonyi mellett már ő a legmagyarabb írója; és pedig nemcsak a nyelvében, a témáiban vagy a modorában magyar — ez a három külsőség akkor még nem is túlságosan erős oldala — hanem a lelkében s abban a képességben, hogy folytatni tudja a magyar irodalom hősi korszakának hagyományait. Már első könyveiben magyar ember beszél magyar emberekhez; mindegy, hogy miről; mellékes, hogy még egy kis idegen zamat érzik a stílusán; nem baj, hogy egyelőre még Jókai hangját is halljuk Herczeg szavai mögött: a fontos az, hogy az író eszejárása, gondolatvilága és erkölcsi légköre magyar. A fontos az, hogy Herczeg nem a nyolcvanas évek epigonirodalmát, hanem a szabadságharc után való tradíciók szellemét folytatja, azokat, amelyeket a költészetben Vörösmarty, Petőfi és Arany, a prózában Eötvös, Kemény és Jókai s a színpadon Katona, Madách és Csiky képviseltek. Pedig ezek közül már csak Jókai élt, Csiky Gergely éppen abban az esztendőben halt meg. A nyolcvanas években tettük meg a legragyogóbb és legmeredekebb utat a modern európai színvonal felé. A gazdasági élet szinte amerikai rohamban igyekezett pótolni, amit századokon át mulasztott; a politikai Magyarországnak a hatvanhetes kiegyezéssel kezdődik az

aranykorszaka. A nagy idők írói közül már csak Jókai élt, és voltak, akik úgy vélték, hogy túlélte magát.

Úgy látszik, a nagy kultúra, a rohamos fejlődés, az anyagi jólét és az általános társadalmi standard emelkedése nem szükségképen jár együtt az irodalmi és művészi kultúrák fejlődésével. Érdekes tünet, hogy a politikai és gazdasági kulminációkon nagy írók és nagy művészek nem igen találják helyüket; ők csak beharangozzák azt, felkeltvén az alvó lelkeket, vagy messziről követik, hogy a lázas hétköznapiok után elkövetkezendő vasárnap a fáradt embereket megjutalmazták. A renaissance elejére kell gondolnunk, a humanistákra és a cinquecentora s ezzel szemben a késői barokkra, amikor már csak epigonok éltek, pedig akkor kezdődött el a természet-tudományok és géptechnikai új kor nagyszerű világforradalma.

Nálunk is így volt.

A szabadságharc után — kétségbeesés és gyász és anyagi nyomor idején — élte aranykorát a magyar irodalom.

Ezt Herczeg Ferenc is látta s később — Jókaival kapcsolatban — így fejezi ki ezt a gondolatot :

«A nemzet talán föl sem ébredt volna ázsiai álmából, ha a költők tulkei már sötét hajnalon nem zúgnak. Az irodalom a felriadó országnak egy kész, pompás fegyvert adott a kezébe, hogy megvédelmezze vele nemzeti egyéniségét : ez a fegyver az új magyar nyelv volt. Az exigenciák tudósai, az államférfiak, minden lépésükkel, amelyet előre tettek, beleütköztek a való tények vaskorlátjaiba ; a korlátlan lehetőségek emberei, a költők, a nyomorúságos valóság feje fölött már régóta teljes és független nemzeti életet éltek. Az akkori irodalom úgy világított az akkori Magyarország láthatárán, mintha ünneplő világvárosok visszfénye volna ; pedig odalenn csak néhány magyar kisváros olajos lámpái pislogtak. Akkor emelkedett föl a magyar irodalom politikai küldetésének csúcspontjára, midőn az országos nagy gyász idejében a nemzet vigasztalójává szegődött. Az ötvenes években ott ült Jókai Magyarország betegágya mellett és képzeletének minden tündöklő fantomját harcavitte a lázalom rémei ellen. A mult dicsőségével és a jövő reményeivel biztatta a nagybeteget. Az ellenséget, akit nem lehetett fegyverrel leverni, a szatira

nyílzáporával támadta és hogy mosolyt csaljon a beteg ajkára, csörgősapkát tett a fejére. Ebben a hosszú éjszakában több fényesség volt, mint a hétköznapi napsütésében. Politikai magyar állam nem volt. És ugyanakkor a magyar irodalom olyan nagyszerűen megalapozta a maga hegemoniáját, hogy azóta Magyarország a világirodalomban mint megdönthetetlen, nemzeti egység szerepel. Soha még a szellem nem aratott ennél teljesebb diadalt az anyag fölött.»

Ezek a mondatok bizonyítják, hogy Herczeg Ferenc ösztönösen, de egyúttal öntudatosan választott utat, amikor megindult. S ez annál nagyobb érdem, mert a Herczeg Ferenc fellépését megelőző évek válságosak voltak az irodalom nemzeti irányzatára. Volt nagy nemzeti fellendülés politikában, közgazdasági és kulturális téren, de nem volt irodalmi közszellem, amely ezt a forró hangulatot művészi energiaforrás gyanánt tudta volna kihasználni.

A magyar irodalom a nyolcvanas évek végére oda jutott, ahova a görög szobrászat Pheidias, a görög tragédia Sophokles, a latin éposz Vergilius, az angol dráma Skakespeare, az olasz festészet Rafael, az orosz irodalom Dosztojevszkij és az egész európai kultúra a világháború után. A nyolcvanas évek elején halt meg Arany János, akkor már majdnem húsz esztendeje pihent a sírban Madách, a három nagy költőt, Vörösmartyt, Petőfit és Tompát az iskolákban tanították, az irodalmi berkekben egekig magasztalták, de sehol sem olvasták s helyettük Arany-utánczók, Petőfi-utánczók és Jókai-utánczók ültek a hivatalos irodalom kanonoki stallumaiba — az utcát és az útszéli lelkeket pedig egy idegen és arrogans, de szintén utánzásokon tengődő modernizmus hódította meg. Olyan tünetek ezek, mint aminők egy nagy kultúrkorszak végső agoniájában szoktak mutatkozni; de nálunk fordítva volt a dolog; úgy látszik, a politikai és gazdasági rekonstrukció lihegő munkájában a magyarság nem ért rá — még nem ért rá — irodalmi és művészi képességeinek kifejtésére.

Az igazi magyarság körében nem volt irodalmi élet, csak írók voltak, köztük irodalomtörténetírók és esztétikusok, akik az Akadémiában, a Kisfaludy-Társaságban, egy-egy szalonban, a régi «István főherceg»-szálló éttermében hall-

gatták Gyulai Pál ítéleteit könyvekről, versekről és színdarabokról.

Az irodalom írók és kritikusok magánügyévé lett. Hiába keresünk ez időben egy magyar Palais Royalt, vagy akárcsak egy olyan irodalmi csoportosulást, mint aminőt a bécsi udvar gárdistái vagy Kazinczy és köre keltettek életre, — ha csak az «István főherceg»-szálloda különszobáját nem tekintjük annak. De maga Herczeg Ferenc mondta, hogy «a Gyulai-asztalnál is úgy kezelték az irodalmat, mint kinek-kinek legbensőbb magánügyét, amelyet tartózkodással és szeméremmel mertek emlegetni. Bizonyos, hogy nem volt magyar Turgenyev, aki egy magyar Dosztojevszkij címére írta volna meg az *Új föld* történetét s Arany János senkivel sem folytatott költői levelezést, mint ahogy Goethe folytatott Schillerrel, mert csak Arany-epigonok voltak.

Az irodalomban éppen azok ütöttek nagy lármát, akik nem jártak az «István főherceg»-szállóba; azok nem voltak szemérmesek és tartózkodók; meg is hódították a rohamosan fejlődő Budapestet, de az ő irodalmuk is magánügy volt csak, a pesti utca és a pesti író magánügye és még csak irodalompolitika sem tudott kialakulni ezekből a magánügyekből.

Az irodalom mint magánügy — ez az elv a nagyon fejlett és önálló kulturák központjaiban megállja a helyét, sőt a l'art pour l'art szempontjainak felette kedvez is, de nálunk majdnem végzetessé vált az irodalom nemzeties önállóságára. Elsősorban azért, mert Budapest a kiegyezés óta valósággal amerikai tempóban modernizálódott s ezalatt a magyar vidék lelkiségétől messze eltávolodott. «Budapest nem magyar város — írja maga Herczeg egyik későbbi cikkében, — nyelv és hazafiság dolgában magyar, de erkölcs és észjárás dolgában idegen. Megérik rajta, hogy mesterségesen fejlesztették. idegen elemek felületes összeolvasztásával. Nem nőtt ki magából a magyar nemzet testéből, mely a nagy dunai rónát lakja. A magyar faj türelmes, tiszta erkölcsű, nyugodt és szívós. A főváros sovínisztább ugyan, de a mellett könnyűvérű, ideges és léha. Az alföldi paraszt nemes, a fővárosi úr parvenű. A főváros és a vidék nem értik meg egymást. És Budapest sehogy sem felel meg nemzeti hivatásának. A külföld, Buda-

pest után ítélve, hamisan ítéli meg a magyar faj jellemét, a magyar vidék pedig Budapesten keresztül hamis képet nyer a nyugati kultúráról. Mert Budapest, a tulajdon parvenü-ösztöneinek engedve, elsősorban a nyugati műveltség félszégeit siet elsajátítani.

Budapest, az ország fővárosa ez időben nem jelentette Magyarországot s az irodalom nem Magyarországon, hanem Budapesten élte át a nagy stílusválságot.

Budapest mintha szégyenleni kezdené, hogy Magyarország és nem valamely nyugati ország fővárosa, Budapesten a kultúra is szégyenli, ha nacionalizmussal vagy sovinizmussal vádolja meg néhány Párizst járt radikális ifjú. Herczeg Ferenc erről a korról később így ír a saját lapjában: «A keleti és félkeleti népek, amelyek kultúrimportjukat Nyugat-Európából rendelik meg, hiányos önkritikájukkal és a fegyelmezetlenségre való mostani hajlandóságukkal, mohón vetik magukat az európai dekadencia termékeire. A rothadás zuga az a hely, ahol a keleti parvenü és a nyugati dekadens, a komitácsi és az apache, két távoli világ rokonlelkű Ühermensehei, összetalálkozhatnak. A kelet a nyugaton is megtalálja önmagát, hazahurcolván a kultúra műhelyéből a kultúrátlanságot. Ő becsapja magát, midőn a nemzeti érzést, a vallásosságot és a tiszta erkölcsöt gondosan ápoló nyugat beteges hulladékait, a nemzetköziséget, a hitetlenséget és a pornografiát Európa kincseinek nevezi. A nyugati túlkultiváltság és a keleti kultúrtalanság közös jellemvonása a nemzeti önbecsülés hiánya. Ami azonban nyugaton betegség, az keleten sznobság, a nyugat, midőn kiábrándul önmagából, kiábrándult az emberiségből. Ez tragikus. A kelet azonban csak önmagát veti meg, midőn a nyugat betegségeért odaadja saját egészségét. Ez útálatos. A Balkán, ha egyszer megismerte Európát, cserbenhagyja önmagát és a nyugati műveltség kellemetlen parazitájává lesz. Európai emberek szájából, még ha kimondottan dekadensek is, sohasem hallani nemzeti hagyományaiknak és kultúrájuknak oly kicsinylő kritikáját, mint robusztus oroszok, nagyétvágyú levantinusok és pirospozsgás magyarok szájából. A keleti bojár legfőbb büszkesége, ha véletlenül párizsi járdataposónak nézik, a balkáni intellektuel pedig

berlini homoszexuális kávéházakban látja az eljövendő kultúra templomát. A külföld féktelen túlbecsüléséből következik, hogy a keleti ember a maga hazáját állandóan külföldi szemmel nézi és abból csak annyit fogad el a valóságban exisztálóknak, amennyiről tudomással bír az a kávéház, melyet ő Európának nevez. Pedig hát a nemzetek, a kicsinyek épp úgy, mint a nagyok, nem valamely nemzetközi páholyközönség kedvéért élnek és ágálnak, hanem a maguk történelmi küldetését teljesítik, akár írnak róluk a külföldi sajtóirodák, akár nem».

Ez a veszedelmes tünet elsősorban az irodalmi irányzatokon mutatkozott. «Volt egy rövid átmeneti időnk — ezek is Herczeg szavai — mikor a magyar irodalom parvenü-hajlamokat kezdett mutatni és lenézte tulajdon őseit. Tehetséges, de kiforratlan emberek, akiknek lelki egyensúlyát fölbillentette egy-egy idegen nemzet óriás fölényű irodalmának megismerése, azt hitték, hogy szolgálatot teljesíthetnek a nemzetnek, ha minden hagyománnyal szakítva, átültetik ide azt, amit odakünn készen találtak.»

Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar irodalomnak szüksége volt a megújulásra, csak az volt a fontos, hogy ez egy renaissance nationale jegyében történjék. A kilencvenes évek elején különben az összes európai irodalmak forradalmi válságon mentek keresztül s ezt a válságot majd mindenhol a dekadencia szóval bélyegezték meg a maradiak, kik az epigonok önteltségével makacsul védték utolsó sáncaikat is.»

A dekadencia szó Párizsban született a mult század végén. Békebeli szó. Boldog idők egyik neuraszténiás gondolata volt, hogy ami most van, az a vég kezdete. A világnak vége. Az emberiség túlélte önmagát. Nincs hősi romantika, nincs igazi küzdelem, az embernek ninesenek ideáljai, csak úgy ténfereg ezen a rothadt eliziumi mezőn. Erkölcesi megromlottak, hite nines, a tudomány és a bölcsészet csődöt mondott, egész élete a szív és az érzékek túltengésén hanyatlik, szexuális neuraszténia pótolja az igazi szerelmet, virtuóz rímjáték és perverz szellemesség lépett a költészet helyébe, a színpad cirkuszi játékká sülyedt vagy érzelmi

nyavalygások terjengős dialektikájává. A kornak egyetlen komoly problémája: a csőd, az enyészet, a feloszlás krízise. Ez a dekadencia.

Az ember azt hitte: oly rosszul megy a dolga, hogy rosszabb már nem is következhetik. Pedig megfordítva volt. Oly jó volt az élete, hogy nem tudott mit kezdeni vele. Nagyjában az egész földön béke volt és hallgattak a harci kürtök, akárcsak Hadrián császár uralkodása alatt.

Világos, hogy a túlságos jómócl, túlságos anyagi és fizikai biztonság és túlságos veszélytelenség petyhüdtté és erélytelenné tette az Antoninusok korát és azzá tette a XIX. század utolsó évtizedeit is. Az emberek unatkoznak és ilyenkor fellép az unalom világszemlélete. Ha ezt dekadenciának nevezik, nem lehet ellene semmi kifogásunk, mert a szavak végre is önkényes megjelölései bizonyos asszociációknak és komplexumoknak, amikről éppen beszélni akarunk.

De vajjon bizonyos-e, hogy ez esztétikai értelemben sülyedést jelent? Szükség-e a dekadencia szó hallatára nyomban egy irodalmilag rossz korszakra gondolnunk, amelyben csak másodosztályú költők és másodosztályú alkotóművészek szerepelnek? Ez nagyon vitás kérdés és sok szól az ellenkező mellett. Annyi bizonyos, hogy aranykorok után mindig ellepi az esztétikai fórumot az utánzők és epigonok hada. Így volt ez a Platon-Pheidias-Sophokles-korszak után, így volt Shakespeare vagy Racine után, így volt Petőfi után, így volt Dosztojevskij és Tolsztoj után — de csodálatosképpen sohasem az epigonok korát nevezik a kortársak dekadenciának. Az epigonok mindig nagyon meg vannak elégedve magukkal, mert a klasszikusok utánzata mindig az arisztokratikus tradicionizmus s az akadémikus klasszicitás jellegét adja az epigonoknak s a kortársak nem veszik észre, hogy Rafaelból vagy Mozartból vagy Schillerből klisé lett, amely után a tehetségtelenség is a virtuozitásnak bizonyos látszatával tud dolgozni.

Annál nagyobb baj van azonban az epigonok után következő irányzatokkal. Az epigonokat lassanként megúnják egyes forradalmi talentumok és új művészet után áhítoznak. Megindul a nosztalgia folyamata valami új, valami szokatlan,

valami rendkívüli után és a klasszikus minták sablonos utánzatát az esztétikai kísérletezések kora váltja fel.

Megtörtént tehát, hogy az új, erős, forradalmi hang a végelgyengülés jellegében tűnik fel a szellemélet terén. Ez az esztétika legérdekesebb optikai csalódása és ez az optikai csalódás minden nagy művészi korszak után szinte törvényszerűleg bekövetkezik. Oka? Az emberi szem alkalmazkodási képességének nehézkes és tökéletlen volta. Ha az emberi szem egy évszázadon át megszokta a romantikus drámát vagy az Ingres-féle naturalizmust, egyidőre elvakul a naturalista színmű és a Manet-féle impresszionizmus szépségei iránt.

Úgy látszik, a kortársak mindig későn veszik észre, hogy bizonyos irányzatok kimerültek s belefúltak a saját modorosságukba; ez az elfogultság érthető és megbocsátható. És érthető az is, hogy a forradalmi újítások láttára felháborodnak, mint ahogy XIV. Lajos undorral fordult el a hollandi mesterek verista festményeitől. S végül az is érthető, hogy elkiáltják magukat: dekadencia!

Herczeg Ferenc első könyve, a *Fenn és lenn* című regényes történet 1891-ben jelent meg, öt esztendővel azután, hogy első magyarul írt novellája a *Pesti Hírlap*-ban napvilágot látott. A regény megjelenésekor Herczeg huszonnyolc éves volt, Rákosi Jenőnek már szerződötetett tárcaírója, a nevét már jól ismerték a *Pesti Hírlap*, a *Hét* és a *Budapesti Hírlap* olvasói, 1891-ben a Petőfi-Társaság is tagjai közé választotta és egyik bírálója, a *Fenn és lenn* kéziratának elolvasása után így kiáltott fel: Ez aztán a regény! Ez mutatja, hogy a nyolcvanas és kilencvenes évek ölelkezése idején milyen gyenge lábon állt a magyar irodalom. A *Fenn és lenn* című regény néhány tucat más pályamű felett összehasonlíthatatlanul kitűnőnek tűnt fel és bírálóját extázisba hozta: pedig ma már nem ismerjük fel ebben a könyvben a későbbi, az igazi Herczeg Ferenc hangját, csak egy elrontott Jókai és egy magyarosított Spielhagen-utánzatot, amelynek kezdetleges a koncepciója, elrajzoltak az alakjai és a stílusán csak nagyon jóindulatú és figyelmes vizsgálat után vesszük észre, hogy a szerző valamikor mestere lesz a magyar beszédnek. De a bírálónak mégis igaza volt: az első Herczeg-könyv Herczeg-

hez mérten gyenge, de a nyolcvanas évek regényirodalmához képest mégis csak Herczeg.

Igaz azonban, hogy Európa nagy nemzetei akkor remekművekben válogathattak. Nyugaton már átetek az elaggott romanticizmus és a koraszülött naturalizmus kríziséen, de az új irányok még csak a céhbeliék — és a sznobok — körében diadalmaskodtak, a konzervatív közvéleményt mindenütt megdöbentették.

Angliában akkor írta Wilde Oszkár a *Dorian Gray arc-képét*, amelyet a *Lady Windermeere legyezője* követett a következő évben (1892) s Anglia megbotránkozva hördült fel: dekadencia! Akkor tűnt fel Oroszországban Gorkij és Mereskovszkij, mert nemcsak Európa, de maga Oroszország is belefáradt Dosztojevskij és Tolsztoj irodalmi masochizmusába, amelyet az epigonok és a másodrendű realisták túlzásai egyenesen elviselhetetlenekké tettek. Goncsarov óta az egyetlen Csehov kapott kegyelmet az olvasóknál, akik mohón kaptak egy új folyóiraton, amelynek *Északi Hírnök* a címe s amelyben Mereskovszkij 1892-ben értekezést írt az orosz irodalom hanyatlásáról. Ez untig elég arra, hogy a hivatalos orosz irodalomtörténet az új lapot s az új hangot ezzel a szóval jelölje meg: dekadencia! Ekkor már Tolsztoj is forradalmár volt, csakhogy ő egész más irányból támadt fel a naturalizmus ellen. A nagy orosz kifejtette, hogy az új irodalom feladata az emberiség nagy krisztusi szolidaritásának felépítése. És miután nézete szerint lerombolta a «nagy művészet» templomát, három nap alatt felépítette az új tolsztojánus irodalmat. És hogy ad példát Tolsztoj az új művészet elveinek gyakorlati megvalósítására? Úgy, hogy megírta — az *Iljics Iván halálát* s a *Kreutzer-szonátát*. A régi, szabad, arisztokratikus, anti-szociális, erkölestelen l'art pour l'art helyébe ilyenformán nem volt érdemes a vallásos szolidaritás tolsztojánus művészetét trónra ültetni, mert az eredmény mindössze annyi, hogy a Karenina Annából Kreutzer-szonáta lesz és a Háború és békéből Iljics Iván halála.

Franciaországban még olvassák Zolát és Zola akkor adja ki a *Pénz* és az *Összeomlás* című regényeit, Maupassant az őrütek házában él, miután elbájoalta Párizst, — de már

felüti fejét a reakció Bourget *A tanítvány* és a *L'Étape* című regényeivel s Anatole France is ott van a *Lúdláb királynéval*. És akkor ejtik lázba a fiatal Franciaországot Verlaine, Verhaeren, Mallarmé, Baudelaire, a parnasszisták, szimbolisták és diabolisták, akiket ezzel a szóval jellemeznek a francia irodalmi szemlék: dekadencia.

Olaszországból az én-imádó, esztéta, hedonista, érzéki-ségben tomboló és pathetikus D'Annunzio borzongatja meg egész Európa minden rendű és minden nyelvű olvasójának fantáziáját s D'Annunziótól igazán nem áll távol ez a fogalom: dekadencia.

A német irodalom ezalatt átesik azon a nagy forradalmi válságon, amelyet Detlev v. Liliencron, Ottó Julius Bierbaum és Gustav Falke neve jelent a lírában. A hatvankétéves Paul Heyse 1892-ben adja ki *Merlin* című naturalisztikus regényét. Scheffel már halott, Fontane még dolgozik s rajzokat ad a berlini burzsoázia kusza világából, Spielhagen vígan ontja regényeit s megírja a regény elméletét is, de az utolsó nagyok. Gottfried Keller és C. F. Meyer helye még betöltetlen. Gerhardt Hauptmann ezekben az években írja *A takácsok*, *Crampton mester*, *A bunda* és *Hannele* című drámáit és a tizennyolc éves Hoffmannsthal ekkor kápráztatja el az irodalmi köröket *Tizian halálá-vel*, — mindössze ezt az utolsó négy nevet kell kiragadnunk a német irodalom legrosszabb korszakából, amely 1850-től 1880-ig tart, de ez a négy név a konzervatívok fogalmazásában még 1890-ben is azt jelenti, hogy: dekadencia.

Amikor Herzeg belépett a magyar irodalomba, akkor írta az öregedő Ibsen, a *Hedda Gabler* és a *Sollness építómester* című remekműveit és akkor döbbsentette meg Strindberg a *Nyílt tengeren* című művével a világ összes nyárspolgárait. Az aztán igazán nem esoda, hogy itt dekadenciát emlegetett mindenki, aki Scheffel vagy Hebbel művészetében látta a klasszicizmus és az igazi germán génusz megnyilatkozását.

Dekadenciának nevezik az ötvenes és nyolcvanas évek között lefolyt irodalmi forradalmakat egész Európában s a dekadencia szót megbélyegző jelentésben használják azok, akik sértve érezték magukat a forradalom vívmányai által.

De nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy ez a dekadens korszak mindenütt lázongó és harcos irodalmi közszellemet teremtett s olyan irodalmat, amely a maga bűneivel együtt mégis csak jelentős és termékeny irodalom volt. Mindenütt így volt, csak Németországban és nálunk nem, ami — a germán és magyar kulturális kapcsolatok mellett — bizonyára nem véletlen. De az irodalom sehol, még Németországban sem volt magánügy — ez a magyarság speciális bűne, még pedig elsősorban a legtisztább, a legelőkelőbb és legmagyarabb magyarság bűne, amely ebben az időben kétségbeejtő érdektelenséget mutatott a magyar irodalom iránt. Valljuk be, a múlt század második felében az előkelő magyar társadalmi körökben nem volt divat magyarul olvasni. Az előkelő és nacionalista lelkek megvetették a pesti Zola és Baudelaire-utánzókat, de nem olvassák az Arany és Kemény-utánzókat sem és Zolát és Baudelairet eredetiben nem is tartották olyan nagyon dekadenseknek. A magyar vidék úri asszonyai Párizs rejtelméi iránt érdeklődtek, vagy Spielhagen regényein andalodtak el, miközben felháborodtak azokon, akik magyar nyelven termeltek dekadenciát és unalommal fordultak el a magyar Kuthy Lajos *Hazai rejtelméi*-től. A régiéket — Fáy Andrást, Gaál Józsefet, Vajda Pétert, Nagy Ignácot elfelejtették, Eötvös Józsefet és Vas Gerebent ugyan olvasták, de az újak iránt nem érdeklődtek. A magyar irodalomról mindenkinek erős kritikája volt a fővárosi és vidéki magyarság körében; igazuk is volt; elég silány és üres irodalom volt az; de ezt csak nekünk van jogunk megállapítani, akik úgy, ahogy ismerjük; ők csak elítélték, de nem olvasták el a nyolcvanas években megjelent könyveket.

A nyolcvanas években egy író volt és egy kritikus: Jókai és Gyulai, s azonkívül volt egy sereg epigon, két egymást kölcsönösen lekicsinylő magántársaságban: az egyik páholy a klasszikus magyar irodalom, a másik a nyugati dekadencia epigonja volt. Ezeket egy világ választotta el egymástól, csak abban voltak egymáshoz hasonlóak, hogy egyiküknek sem volt közönségük. Az emberek francia és német könyveket és Jókai Mórt olvasták, a magyar írókat csak szidták vagy égig magasztalták.

A kilencvenes években tehát nálunk is ki kellett törni az irodalmi forradalomnak. Ki is tört. Bizonyára voltak akkor, akik ezt is dekadenciának minősítették. De ez a dekadencia Gyulai Pál irodalmi diktatúrája alatt látott napvilágot és a kilencvenes évek új magyar íróit, Mikszáth Kálmánt, Gárdonyi Gézáét és Herczeg Ferencet adta, a magyar irodalomtörténetnek. Hogy ez dekadencia volt-e vagy sem, ez csak azok előtt fontos, akik ezzel a szóval szeretnek játszani, jó vagy rosszhiszemű esztétikai felfogásuk szerint. Ha a dekadencia sülyedést jelent, akkor e helyen nem szabad használni: ha megújítást jelent, mint Oroszországban Mereszkovszkij dekadenciája, akkor bátran beleegyezhetünk. De hogy forradalom volt, ez letagadhatatlan: igaz, hogy ez a forradalom nem idegen isteneket és új bálványokat akart oltárra emelni, hanem régi tradíciók érdekében megindított restaurációs forradalom volt.

Ezt a forradalmat is maga Herczeg jellemzi legjobban a következőkben: «Az irodalom csakis önmagától fejlődhetik, nemzeti talajon. Az irodalomnak nagyobb szüksége van a nemzeti elemre, mint a nemzetnek az irodalomra. A külföldről meg lehet tanulni a kulturális termelés módozatait, de kész termést nem lehet onnan hazahozni».

Az utolsó mondatban benne van a magyar irodalmi renaissance egész hitvallása. A külföldről megtanulni a kulturális termelés módozatait: ez az, amire szüksége volt a vénülő kezdő századvégi magyar irodalomnak. És ezt szégyelni vagy lekicsinyelni még tradicionális, még nacionalista szempontokból sem kell. Van erre példa más országok irodalmában is. A francia irodalom kétszer is keresztül esett ezen az akaratlan megtermékenyülésen. Egyszer Spanyolországból, aztán néhány évszázaddal később az oroszoktól kapott friss vért és új energiákat. A németek mindenhol és mindenkitől tanultak, de mindent, amit idegenből vettek, németté és a franciák mindent franciává alakítottak át.

Nálunk az volt a baj, hogy oly mohón és oly előkészületlenül falták fel az idegen hatásokat, hogy a modernnek nem érték rá a nemzeti gondolkozás s a magyar lélek számára

élvezhetővé tenni azokat s a konzervatívok megeszmör-
löttek a rosszul tállalt idegen kotyvaléktól.

A magyar irodalom megújhdását nem is a nyugati
irodalom utánzóinak köszönhetjük, hanem annak az asztal-
társaságnak, amely néha az «István főherceg»-szállóban vacso-
rált Gyulai Pál elnöklele alatt. És köszönhetjük annak a
másik társaságnak, amely később Jókai Mór körül gyűlt össze
a Bajza-utcai Feszty-szalomban. Beöthy Zsolt, Vadnay Ká-
roly, Vargha Gyula, Berczik Árpád, Justh Zsigmond, Gárdonyi
Géza, Bársony István, Bródy Sándor, Ambrus Zoltán és Her-
czeg Ferenc ebből a két társaságból indultak el az új ma-
gyar irodalom felé s a névsorból csak Mikszáth Kálmán és
Vajda János hiányzik s azok az előhírnökök és útéplők —
Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Csiky Gergely — akik
akkor már nem éltek.

Igaz, ehhez az is kellett, hogy a magyar napi sajtó dön-
tően bele tudjon szólni a szépirodalom fejlesztésébe is. Nem
szabad felednünk, hogy Mikszáth Kálmánnak a *Pesti Hírlap*,
Herczeg Ferencnek Rákosi Jenő lapja adott anyagi alapot a
zavartalan és nyugodt irodalmi munkálkodáshoz, hogy Gár-
donyinak vagy Ambrus Zoltánnak csakúgy a napilapok teszik
lehetővé, hogy kizárólag írói hivatásuknak élhessenek, mint a
hogy Kiss Józsefet, Makkai Emilt, Ignost, Bródy Sándort,
Heltai Jenőt szintén a sajtó tartja el. Ám ez csak arra volt jó,
hogy egy Mikszáth vagy Herczeg egzisztenciális érdekeiket is
biztosíthassák — ami roppant haladás a hetvenes évek nyo-
morúságos viszonyai után — ám a sajtó csak honoráriumot
adhat, tehetséget és lelkek felett való hatalmat soha. És a
magyar sajtó éppen abban az időben épp úgy a nyugati
szellem hatása alatt állott, mint a szépirodalom. Nem csoda.
Amikor Herczeg Ferenc írni kezdett, akkor keletről és nyugat-
ról szinte egyidejűleg áramlott felénk a történelmi materializ-
mus jelszavaival operáló kísérleti regény és a modern lélektani
analízis irodalmi irányzata. Amit az orosz, német és francia
irodalom a múlt század utolsó négy évtizede alatt termelt,
azt mind egyszerre kaptuk, sommásan, majdnem úgy mond-
hatnám, hogy koncentrált sűrűséggel, mint valami tömény
extraktumot. Egyszerre ismertük meg Turgenyev, Tolsztoj

és Dosztojevskij sötét realizmusát, Zola klinikai laboratóriumában preparált emberi dokumentumait, valamint Darwin és Haeckel biológiai elméleteit.

És előbb láttuk, hogy a kilencvenes évek elején mily hatalmas erőforrások buggyantak föl Európa minden irodalmában. Nem csoda, hogy alig volt magyar író, aki a külföldről jött hatások ilyen szakadó zápora alatt el ne merült volna valamely áramlat sodrában. Az új magyar irodalom magán is hordja azoknak az időknek utánzásra csábító, szinte ellenállhatatlanul és majdnem végzetesen impresszionáló hatását. Budapesten a XIX. és XX. század ölelkezése idején csupa impresszionista író dolgozott; de az valami másodfokú impresszionizmus volt, amelyben nem természet és élet, emberek és emberi dokumentumok impresszionálták az írókat, hanem egy idegen irodalom, valamely szimpatikus irány. vagy szuggesztív erejű írói egyéniség.

Herczeg Ferenc, Gárdonyi és Mikszáth sem tudták függetleníteni magukat koruktól és nagy elődeiktől. Ami nem is baj. A franciák büszkék arra, hogy az ő irodalmukban mindenkinnek van apja. Az oroszok azt mondják, hogy az ő íróik valamennyien Gogoly köpenyéből rajzoltak ki s a német irodalomban Goethe és Schiller apaságát mindenki büszkén iktatja bele írói genealógiájába. Nálunk egy időben divat volt, hogy a magyar író Párizsban vagy a német kisvárosokban keresse az apját. Egy időben azzal dicsekedett a magyar irodalom, hogy őt a párizsi lelencháznak kapujában szedték fel és a kávéházak, kabarék, csapszékek és orfeumok emlőjén fölnevelkedett irodalomban a törvényes gyermeknek kellett szegyenkeznie a sok kitett gyermek között.

Hogy a XX. század elején a kitett gyermekek nagyrésze visszasülyedt oda, ahonnan kitért: az ismeretlenség homályos lépcsőházaiba, a körúti kabarék kulisszái közé, vagy az antikváriusok poros hátsó fülkéibe, abban Herczeg Ferencnek nagy érdeme van.

Herczeg Ferenc korának gyermeke, de nem sodródott bele abba a forgószélbe, amely a századvégi magyar irodalmat szinte atomjaira bontotta és szétszórta az eszmei világ minden irányában. Nem állt azok közé, akik sikerrel

utánozták Maupassant, Jean Paul, Novalis, Hebbel, Ottó Julius Bierbaum vagy Thomas Mann stílusát, de azok mellé sem, akik a magyar irodalmi tradíciókat csak Jókai és Mikszáth utánzásában tudták elképzelni.

Herczeg Ferenc nem lett naturalista vagy realista regényíróvá s nem vett részt abban a viviszekcióban, amely az analitikus regény hőseit elevenen nyúzta meg, hogy bőre alól kiboncolja érzelmeinek és cselekvéseinek idegéleti rúgóit és szenvedélyeinek motívumait. Akkor terjedt el nálunk a parnassienek, Leconte de Lisle, Baudelaire, Rimbaud kultusza, a német romantikusok és impresszionisták halk és dekadens páthosza, Dehmel kozmikus idealizmusa, Schoppenhauer és Nietzsche pesszimizmusa, de Herczeg Ferenc nem lett sem pesszimista, sem idealista, sem impresszionista, sem romantikus, sőt még kompromisszumot sem kötött ezekkel az irányzatokkal, mint ahogy kompromisszumot kötött Sudermann, Max Halbe, Gerhardt Hauptmann vagy Hugo von Hoffmannsthal.

Herczeg Ferenc a *Fenn és lenn* című regényével nyújtotta be névjegyét a magyar Pantheon előcsarnokába ; a *Mutamur* című novellás kötet megjelenése után Gyulai Pál készséggel tárta ki neki a kapu mindkét szárnyát. Most úgy látszik, hogy csak tíz évvel később foglalta el helyét a világirodalomban. Tíz évig tartott a vajudás kora ; aztán megírta a *Pogányok* című regényét s ezzel beteljesedett az új irodalmi forradalom diadala s minden részletében világossá lett, hogy milyen fegyverekkel vívta ki Herczeg Ferenc döntő győzelmét az epigonok és a nyugatosok fölött.

A *Pogányok* után megállapíthatjuk, hogy Herczeg csakugyan forradalmat csinált. Abban a pillanatban, ahogy rátalált önmagára — megmutatta azokat a tulajdonságait, amelyek őt az irodalmi renaissance nationale egyik legjelentékenyebb vezérévé tették. A feladat nehéz volt és sokrétű. Nem volt elég, hogy magyar és tradíciós legyen, hiszen az Arany és Jókai-utánozóknál sem volt ebben hiány és nem volt az sem elég, hogy modern és tehetséges legyen, mert a nyugatos és dekadens írótól sem lehet elvitatni a tehetséget. Herczeg Ferencnek és társainak a modern magyar nemzeti

irodalmat kellett újjáépíteni és ez olyan harctéri feladat volt, amelyet csak a modern hadviselés legtökéletesebb technikai felkészültségével lehetett megoldani. Aki erre vállalkozott, annak állig felfegyverkezve kellett magát belevetnie az ütközetbe, mert kockán forgott a nemzet legdrágább kincse: a lelke, amely az irodalmán keresztül éli életét.

És Herczeg Ferenc azzal győzött elsősorban, hogy ő, a magyar irodalmi tradíciók folytatója, konzervatív és nacionalista létére, egyben a legtudatosabb, a mesterségének műhelytitkait legjobban ismerő, a legegényibb technikájú s a legmodernebb író.

Modern. Ennek köszönheti, hogy diadalra tudta vinni nacionalista és konzervatív tendenciáit.

Herczeg és tendencia? ●

Hiszen Herczeg éppen arról nevezetes, hogy objektív és személytelen, hideg és közönyös, hogy egy finom *l'art pour l'art* atmoszférájában egykedvűen méri az emberek értékét, a jellemek romboló vagy alkotó erejét, hogy sohasem moralizál, csak bemutat, illusztrál, dokumentumokat tár fel és hangulatokat teremt. Mintha azt a híres megállapítást ő is magáévá tette volna, amit Taine hangoztatott az angol irodalomtörténet bevezetésében: hogy az emberi erények és bűnök csak termékek, mint a vitriol és a cukor.

Herczeg Ferenc és tendencia? Hiszen Herczeg soha egy szóval sem agítál a maga emberi álláspontja mellett. Herczeg úgy nézi az életét, amilyenek az antik klasszikusok látták: és néha az élet valósággal erkölestelennek vagy legalább is erkölcsileg nem érdekelt vak fátumnak tetszik: a jó elbukik, a gonosz felemelkedik, az igazságtalanság győzedelmeskedik és az ártatlanság szenved. Herczeg rokonszenvvel írt megtevédt emberekről, a *Napnyugati mesék* vagy a *Honszerző* lapjain; a *Lélekrablásban* a férjet teszi felelőssé felesége tragédiájáért; úgy látszik, mintha Herczeg egyforma írói készséggel párolná le lombikjában a cukrot és a vitriolt, az erényt és a bűnt.

De mindez Herczeg Ferenc ragyogó írói kvalitásait bizonyítja csak. Herczeg volt az első, aki a tendenciát úgy érvényesíti, hogy az olvasó észre sem veszi az író szug-

gesztív akaratának érvényesülését. Herczeg tendenciája ellenállhatatlan, mert füst és hang nélkül robbanó, indirekt és távolba célzó, elmaszkírozott fegyverrel dolgozik. Az olvasó észre sem veszi, hogy Herczeg áldozata lett; nem is érzi, hogy ki van szolgáltatva az író szándékának.

Goethe mondta, hogy vannak könyvek, amelyekből az ember nem tanul semmit, de amelyek átalakítják és jobbá vagy többé teszik az olvasót. Goethe ezt meglátta, de nem jött rá, hogy ez nagyrészt technika kérdése. Technikai módszer, amely csak később fejlődött ki, amelyet Dickens még nem ismert, Balzac nem alkalmazott, — Flaubert, Tolsztoj, Maupassant és Zola kezén azonban szinte modoros és bántó tökéletességre emelkedett.

Ez a módszer, az író személytelenségének és érdektelenségének módszere, az írókat rácsábította az erkölcsi közöny fitogtatására s a kritikusokat arra, hogy amoralitásról panaszkodjanak.

Pedig nincs is amorális író. Az író mindig szubjektív és sohasem tud mást adni, mint ami lényege. Az író egy sort sem tud leírni a nélkül, hogy állást ne foglalna. Már a mese kigondolásában elárulja erkölcsi fölfogását vagy világszemléletét. Ez az álláspont lehet keresztény vagy pogány, lehet konvencionális vagy forradalmi, lehet tiszta vagy szennyes, lehet szemérmes vagy trágár, — de semleges soha. Az ember, még a művész vagy író sem él légüres térben és nem is képes légüres térben gondolkodni. Az írónak és művésznek is volt édesanyja, felesége, szerelme, gyermeke, hite, hazája és van teste, idegrendszere, egyéni vagy öröklött vérmérséklete és van felfogása életről, halálról, jóról, rosszról, erkölcsről és bűnről. Az író lehet jó vagy gonosz ember, tiszta vagy romlott vérű lény, istentagadó vagy istenhívő lélek, de maga-magát soha nem képes letagadni, még akkor sem, ha szánt-szándékkal hazudni akar, mert a hazugságot is csak a saját igazságainak fejtetőre való állításából vagy tagadásából, eltorzításából vagy eszményesítéséből képes megkonstruálni.

A l'art pour l'art hitvallóinak abban igazságuk van, hogy az írónak nem az a feladata, ami a predikátoroknak, politikusoknak, moralistáknak és szociológusoknak. Az iro-

dalom nem vallás, nem moráltudomány és nem agitátoriskola, de szükséges, hogy legyen egy írói erkölcs, amely az ég felé nézzen, amely örüljön a szép, jó és igaz láttára és fakadjon sírva a bűn, a mocsár, a tévedés s az emberiség összes szenvedései felett, mint a bukott leány oldalán Raszkolnyikow. Ha nincs írói erkölcs, akkor az irodalomból pornográfia lesz s akkor egészségügyi szempontból fel kell áldozni, mert megrontja a férfiakat és az asszonyokat meddővé teszi.

Semmi sem áll távolabb a magyar ember lelkétől, mint az öncélú pornográfia. A magyar ember szemérmes és tiszta. Erős és természetes puritanizmusa irtózik a lelki exhibicionizmustól és a beteg fantázia szellemi orgiáitól. Herczeg Ferenc nem játszotta ugyan soha *Savonarola* vagy *Abraham a Santa Clara* szerepét, még a színpadon sem, ahol pedig a múlt század végén tombolt a Párizsból importált pornográfia, de mindenütt ízléses és szemérmes maradt és pedig tudatosan és meggyőződésképpen. Erről a témáról maga is nyilatkozik és egy helyen a következőket mondja :

«A sokat idézett régi görögök is tudták már, hogy a színház hatalmas nevelő eszköz. Hatalmas azért, mivel módjában van, hogy szórakoztatva és jóformán észrevétlenül hasson a nagy tömeg elméjére és lelkületére. Az a kérdés, hogy mivé akarjuk nevelni a jövő generációt? Az olyan nemzetnek, mint a miénk, amelynek élete egy örökös ostromállapot, tiszta elméjű és szilárd gerincű férfiakra van szüksége. A magyarság a kelet néptöredékei között eddig is csak szellemi és fizikai fölényével tudta magát fönntartani. Amint elveszti ezt a fölényét, elvesztette mindenét. Az erkölcstelenség fényűzését — melyet némelyek elválaszthatatlannak tartanak a magasabb műveltségtől — mi még kevésbbé engedhetjük meg magunknak, mint Franciaország. A hatalmas Franciaország sem bírja el vezetőosztályának romlottságát ; örökké vívódik, vergődik, tehetetlenül és terméketlenül.»

De azt is tudta Herczeg, hogy az erkölcsi tendenciákat nem a prédikátor, hanem a művész eszközeivel kell belevinni — majdnem : belelopni — az irodalomba.

Ez a másik modern fegyver : az író személytelensége. Az író épp oly személytelen maradhat, mint amily személy-

telen maradt festményei mögött Michelangelo vagy Raphael, amikor az Utolsó ítélet vagy az athéni iskola eszméjét érzékítette meg. Az író helyett beszéljen, agitáljon, kritikát mondjon és tendenciát leheljen maga a könyv a nélkül, hogy ezt a szerző lapos és nagyképű fejtegetésekkel kommentálgatná. Ha Hugó Viktor vagy Balzac regényeiből kihagynók az író erkölcsi leckéit, politizáló reflexióit, programbeszédeit és vezércikkeit, a könyv jobb lenne, az élvezet nagyobb, az olvasás kevésbé fárasztó, a mese kevésbé unalmas, — de a tendencia ép oly világos maradna, hatása pedig közvetlenebb, mélyebb, meggyőzőbb és általánosabb. Nincs borzasztóbb, mint ha szójátékot vagy anekdótát magyaráznak épszerű, felnőtt embernek; nincs haszontalanabb vesződség, mint ha nyitott ajtót dönget az író egy amúgy is világos és szuggesztív erejű történet szószátyár, prepotens és kenetteljes kommentálásával. Szegény író ilyenkor saját szónoki ösztöneit elégíti ki s nem veszi észre, hogy míg ő a maga ékes dialektikájában kéjeleg, az olvasó únottan tovább lapoz és keresi a mese folytatását.

Herczeg azonban azt is megmutatta, hogy igazi nagy író mindig szolidaris az emberiség, a faj, a nemzet és az egyén érdekeivel, tehát erkölcsös a szó humanitárius és egyetemes emberi értelmezésében, ha nem is demonstrálja ezt kirohánásokkal vagy szubjektív lamentációkkal.

A beállítás, a hang, a színezés, a párbeszéd, a mese fordulatai és csattanója, ezek az ő eszközei, amelyekkel valamást tesz önmagáról és arról az erkölcsi felfogásról, amely benne az életről és az emberekről él.

Minderre pedig gondolkodásának és érzésének független, szabad, természetes és egészséges volta képesíti őt. Igen, a nagy, tiszta, magyar erős egészsége. Ez tette immunissá a korabeli naiv vagy nagyképű, szándékosan rosszhiszemű, vagy akaratlanul terhelt, fertőzött vagy elernyedtt irányzatokkal szemben is, ez óvta meg benne az igazi irodalom klasszikus hagyományait.

Ha az író meg akarja hódítani ellenfelét — akiket nyájas olvasóknak címeztek a hatvanas években — szükséges, hogy egyszerű és tiszta fegyverekkel küzdjön. Hogy az írás hatása

felemelő vagy lesújtó, szóval megrázó és lélekbemarkoló legyen, ahhoz nem szükséges, hogy az eszközök diabolikusan megdöbentők vagy elképesztők legyenek. A legegyszerűbb módszer a leghatásosabb — ez a biblia és Homeros módszere, az antik klasszikusé, Goetheé és Tolsztojté, ez a klasszicitás lényege, szemben a romanticizmussal.

Ez is módszer dolga, technika és művészi fogás s látjuk, hogy az ellenkezője is irodalom, mint azt Shakspeare és Victor Hugo megmutatta. Művészi stílus, de sokan vannak, akik a stílust tartják az irodalom lényegének, vagy legalább is annak a fegyvernek, amely eldönti az emberiségre való tartós hatás, a halhatatlan siker, az örökéletűség kérdését. Herczeg az antik módszert választotta s amikor tiszta, egyszerű, valóságos és igénytelen — szóval klasszikus — állást foglal el az élet nagy kérdéseivel szemben, nem szentimentális és nem hajszolja a grandiózitást. És ezáltal lesz gyakorta igazán grandiózussá. Hogy Bizánc császára levágatja az ostromló szultán öcsének fejét s ezzel halálra ítéli a halálra megérett Bizánc embercsordáját : — ez a világtörténelem egyik legnagyobb irodalmi gondolata s ahogy a pusztá magához csábítja Márton kanonokot, ez a világirodalom legmonumentálisabb alkotásai közé tartozik.

Herczeg alázatos és jámbor áhitattal áll meg az isteni és emberi dolgok előtt — ez is klasszikus hagyomány. Az étellel szemben nem játsza a fölényes Übermenschet s úgy érzi, hogy a költő lelke tele van bámulattal és kíváncsisággal az égiek és földiek iránt.

Egy helyen ezt írja : «A költő nem a tájképfestő szemével nézi a természetet. Nem a színek és a vonalak vonzzák, hanem valami, ami azok mögött lappang. A festő gyönyörködik a természetben, a költő keres benne. Nem akarok háládatlan lenni az étellel szemben, de azt hiszem, soha nem voltam annyira költő, mint mikor megfedkeztem az írásról és vitorlás hajómmal a jóniai tenger kristálysivatagában bolyongtam. És soha sem voltam annyira ember, mint mikor egynek éreztem magamat a hullámokkal, a napfényvel és a vonuló felhőkkel. Goethe azt mondja : « . . . sok haszontalan dolog lóg rajtunk, egész rongyköpönyeg, amelyet a megszokás, a haj-

lam, a szeszély és a szórakozottság fércelt össze. Azért nem tudjuk megtalálni és értékesíteni a legjobbat, amit belénk adott a természet.» A hellászi naplemente káprázatos színpompájában, a jóniai éjszakában a csillagos ég tündöklő hieroglifáit betűzve, a viharban megszólaló titokzatos harag szavát hallgatva, gyakran éreztem azt az áhítatos és fájdalmas nosztalgiát, a Goethe-féle legjobb után, amit a természet belém adott. A honvágyat egy magasabbrendű élet után. Nem találtam meg. De ennek talán úgy kell lennie. Küldöncök vagyunk, akik lepecsételt levelet viszünk valahová. Hogy mi van a levélben, azt nem szabad megtudnunk, majd csak a célnál. Ha mindent megtaláltunk volna, akkor már nem lenne keresnivalónk a világon. Élni annyi, mint keresni!»

De ezt a keresést nem a lázongó és nem a szentimentális titánok extaziséval vagy szentimentalizmusával űzi. Herczeg férfias, józan, higgadt, ezerszemű, mozgékony, vidám, derült, tiszta és egyszerű, világos szellem, — akár csak egy athéni bölcselő vagy egy homérosi lantos. Nála semmi sem borús, komplikált, nyomasztó, érthetetlen, misztikus, elvont vagy lesújtó. Mintha csak mosolyogna az emberek véres erőlködésén, hogy összezavarják és pokoli kakofoniává teszik az egek szép harmóniáját. Pedig mindent tud és mindent lát. Látja és érzi a legnagyobb mélységeket és magasságokat ; van szíve és könnye, haragja és átka, de sem nem érzékenyedik el felettébb, sem nem esik kétségbe az emberi dolgok szemléletén. Ő látja a nagy összefüggéseket jó és rossz, kicsiny és nagy, szép és rút között. És ezeket az összefüggéseket a művész mocsoktalan, könnyed, gyengéd és türelmes kezével kibontja és odatárja a közönséges halandók szemébe. Utálja a nagyképűséget, a zord és hivalkodó pátoszt, az egeket megrázó mennydörgéseket ; szelíd és elnéző, finom és szellemes, bölcs és megbocsájtó.

Eleganciáját és választékosságát, érthetőségét, elmés-ségét és finomságát már kiemeltük ; de rá kell még mutatnunk a humorára, amely nem marad Mikszáthé mögött mélység és igazság dolgában ; az idegélet, a modern agyvelő, az érzékek és pathológiák titkaiból mindent tud, amit tudnak vagy tudni vélnek a naturalisták, realisták, roman-

tikusok, impresszionisták vagy szimbolisták — de egyik tulajdonságával és semmiféle tudásával sem kérkedik. Neki az élet egyetemes és jól rendezett univerzum és ezzel szemben nem játsza sem Lucifert, sem Mefisztofeleszt. Egy csepp kedve sincs az embereket elképeszteni, fellázítani, megbotrántoztatni vagy kétségbeesésbe dönteni, — de nem is kívánja őket minden áron, még akaratuk ellenére is boldogítani.

Ezekből az erényeiből fakadnak Herczeg Ferenc írói tévedései is. Herczeg például a világirodalom egyik legizlésebb regényírója. Ebből az izlésességből azonban olyan hűvös és merev önfegyelem, olyan pedáns és arisztokratikus elegancia, olyan finnyás választékosság lett, ami néha érzéketlenségnek, közömbösségnek, félnkségnek és művésztetlen ridegségnek hat. Mintha Herczegnek a szíve is olyan okos és rideg volna, mint az agya ; mintha volnának bizonyos szempontjai, amelyek inkább társadalmiak, mint irodalmiak : mintha túlságosan tetszelegne magának az arbiter elegantiarum szép és finom szerepében. Mintha félne attól, hogy az olvasó rajta kapja valami brutális vagy ellágyult érzésen, valami indulaton, amelyet nem tud eltitkolni. Ez abból az erényéből származik, amelyet az ő írói személytelensége címén magasztaltunk. De az írói erényekkel szemben is igaz, hogy néha egy kis bűn, valami tévedés vagy tökéletlenség csak annál rokonszenvesebbé és emberibbé teszi az embereket. Néha nem ártott volna, hogyha Herczeg Ferenc is megfeledkezik az írói érdektelenségről.

Herczeg Ferenc erényei közé tartozik az is, hogy regényeinek terjedelmét lehetőleg rövidre szabta. Ezt ő maga azzal magyarázta, hogy érzése szerint fecsegővé válnék, ha elbeszéléseit hosszabbra nyújtaná. Ez is klasszikus hagyomány, de Tolsztoj és Flaubert, Dosztojevszkij és Balzac minden terjengősségük mellett is remekműveket alkottak. Ők megmutatták, hogy vannak szavak, témák, amelyeket csak három vaskos kötetben lehet kifejtteni. Herczeg Ferencnek is el kell hinnie, hogy vannak könyvei, amelyek legalább a felével rövidebbek a saját terjedelmüknél.

Herczeg Ferenc írói egyéniségében bizonyára vannak

más hibák is. Flaubertben is és Turgenyevben is. De boldog ember, akinek a hibái is csak túlhajtott erények.

És irodalomtörténetileg az is érdekes, hogy a magyar regénynek és a magyar drámaírásnak nemcsak Herczeg erényeire, hanem Herczeg gyengéire is szüksége volt, hogy megújhadjék és diadalt arasson az epigonok és az utánczók fölött. Az epigon-irodalom kenetteljes hazafiaskodása, hamis nacionalizmusa, szónoki pátosza, hetyke hányivetisége, alpári ízlése, vicinalizmusa, csapongó és naiv romanticizmusa után el kellett jönni Herczeg előkelő és diszkrét mértéktartásának s az én-imádó, embergyűlöletet, halálvágyat és perverzítást affektáló franciáskodás után szükség volt Herczeg tiszta és derült éleslátására.

Mindez művészi módszer és technika kérdése csupán, de akkor, amikor Herczeg írni kezdett, az első tíz esztendőben, élet-halál problémája volt ez a magyar irodalomnak. Kemény Zsigmond és Katona József nagy írók voltak és remekművet adtak a magyarságnak; de Kemény és Katona eszközeivel lehetetlen lett volna a magyar irodalmat a XIX. század végének európai irodalmába beleilleszteni.

Azt mondtam, hogy a modern magyar írónak teljes fegyverzettel kellett hadba indulnia, ha vissza akarta foglalni a hősi klasszikus kor irodalmi magaslatait. De a fegyverek magukban véve nem döntenek el a háborúk sorsát. Lélek is kell hozzá. Az orosz irodalmat sem a verista vagy naturalista stílus, hanem a nacionalista tartalom, az orosz lélek egyéni szépsége és igazsága tette európaszerte divatossá.

Herczeg, az író, az európai látkörű ember, az ördögös technikájú művész embereket, jellemeket, helyzeteket, lelki problémákat, társadalmi válságokat, tragikus bonyodalmatokat, idegéleti dokumentumokat, finom analiziseket, frappáns történéseket tált fel olvasóinak, akárcsak a legraffináltabb eszközökkel dolgozó francia vagy német novellaíró, de akkor, amikor átvette és felhasználta a nyugati stílus technikai újításait, regényeiben és színdarabjában megmutatta kortársainak a maguk, őseiktől örökölt igazi arculatát is.

Mirőlunk, emberekről írt; modern emberekről, akik azonban a mellett, hogy urak vagy eselédek vagyunk, hogy

szegények vagy gazdagok, erősek vagy gyengék, egészségesek vagy betegek, jók vagy rosszak, egyszerűek, naivak, tiszták vagy összetettek és tisztátalanok vagyunk, hogy szerelmesek, féltékenyek, neuraszténiások vagy boldogtalanok vagyunk, még valami egyebek is, mások is, sajátosabbak is, többek is vagyunk : hogy magyarok is vagyunk.

Ő a magyarság életét egy egységes organizmus, öröktől-fogva való örökélet folytonosságában látja. Ő látja a multban a jelent s kortársaiban a régi idők elmúlt magyarjait. Ő nem írta meg családok, generációk, nagyapák, apák és fiak, törzsek és rokonságok genealógiáját, életrajzát és örökölt pathológiáik klinikai kórtörténetét, mint Balzac vagy Zola : ő nem írt kísérleti regényt, amelyben az átöröklések mint végzetes életmotivumok szerepeltek volna ; neki nem volt kedve regényciklusokhoz. De regényeiben a jelen élet hőse egyenes leszármazottja az ősöknek, akik ugyanabban a magyar levegőben éltek, mint unokáik és késői ivadékaik.

Maga Herczeg Ferenc írja : «Ifjú éveimben sokat barátkoztam a császárhuszároknak nevezett első közös ezred tisztjeivel. Meghódított a fiatal katonák egészséges és barbár férfiasága, amely azt hitte, hogy a földi boldogság a ló hátán terem. Első novelláimban és első színdarabomban bemutatam néhány huszártípust. Az új hang tetszett és én megfogadtam, hogy beérem ennyivel, nem írok több katonatörténetet. Nem is írtam. A császárhuszárok azonban időközönként mégis föltámadtak megint, reinkárnálódtak, mint a teozófusok mondják, új testi alakban jelentek meg az irodalomban, de a lelkük a régi maradt. Mikor a kurucok korával kezdtem foglalkozni, az én császárhuszárim valamennyien Rákóczi fejedelem szolgálatába léptek. Ocskay brigadéros senki más, mint a Dolovai nábob leányának gavallérja : Tárján Gida főhadnagy, csakhogy szilajabb, a társas konvenciók által még kevésbé megfékezett, — szóval : kuruc kiadásban. A huszártisztek lelke új tartalmat nyert : megtelt azzal a keserűséggel, amelyet a nemzeti törekvések reménytelenségének tudata váltott ki a kettős monarchia sok magyarjából. A császárhuszárok különben későbbi művekben is fölbukkantak. Midőn Bizánc szerzője meg akarta rajzolni

Giovanni Giustiniani alakját, jó ideig homályban tapogatódzott, de azután egyik huszárkapitány ismerősét választotta modellnek és ekkor már könnyű kézzel mintázta meg alakját. Egyébként a *Pogányok* pusztázó besenyő hadában is ott vágatnak, az *Élet kapuja* római zarándokai között is ott vonulnak néhányan a hajdani császárhuszárok közül».

Másként szólva, Herczeg Ferenc nem pszichopathológiai tantermekben, vagy az «egyetemes emberi» gœthei fogalmával visszaélve, légüres térben elképzelt emberekkel dolgozik, hanem magyar emberekkel. Velünk. Szegény szenvedő, hánykolódó, szép, szertelen, könnyelmű és rátarti, esendő és naiv, de becsületes és jólelkű magyarokkal. Magunkkal. Akik szenvedni, szeretni, gyűlölni, elbukni vagy fölemelkedni is másként tudunk, mint az idegenek és a Honszerző, a Láp virága, vagy a Híd magyarjai egyenes leszármazottai a *Pogányok*, az *Élet kapuja*, vagy a *Fogyó hold* magyarjainak: az ő hőseinek, valamennyinek van apja a magyar történelemben s ezeknek az apáknak jó- vagy balsorsa, legbensőbb lelki vagy legszélesebb nemzeti tragédiája folyton megismétlődik a mi életünkben is. Most is járnak közöttünk Márton kanonokok, Csanád ispánok, Balassi Bálintok, Ocskay brigadérosok s azok az erős, okos, szemérmes és egészséges asszonyok, akik a folyton megújuló, de örökké magyar és örökké tragikus generációkat szülik a történelemnek.

A multban a jövő, a jelenben a mult: ez teszi Herczeg Ferenc regényeit és szindarabjait a magyar lélek egyetemes örök életrajzává.

SURÁNYI MIKLÓS.

AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG SZELLEMI ÉLETE.

(1919—1925.)

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III.

Erdély magyar irodalmának a helyi szűk keretek közül kiemelkedő jelentőségét leginkább bizonyítja az, hogy a mai magyar irodalom fokozott érdeklődéssel tekint feléje, ahonnan máris több becses s néhány igazán maradandó értékkel gyarapodott. Anélkül, hogy a valóságot túlértékelnők, megállapítható, hogy néhány erdélyi név általános viszonylatban is az egyetemes magyar irodalom első helyre sorakoztatott értékei közé emelkedett. Számbeli terjedelme és belső értéke egyaránt indokolja, hogy tájékozódást keressünk az erdélyi irodalom jelenlegi képviselői közt.

1. A szépirodalmi műfajok közül a líra fejlődött ki elsőnek. Évekig, mondhatni, verskötetekben élte ki magát az erdélyi irodalom. 1924-ig valami 80 szerzőnek 124 verskötete számlálható össze, ma körülbelül 100 poétának 150 verskötetét kell áttekintenie annak, aki a magyar líra erdélyi változatait akarja megfigyelni. Hozzávetőleges számítás szerint ez 5000 darab verset jelent, ami meglehetősen szapora termékenységre vall. Elképzelhető, hogy e pár esztendő futóhomokja nagy részüket már maga alá temette. Kiasni őket onnan majd csak kortörténeti szempontból ha érdemes lesz. Bizonyítékai annak, hogy egyrészt a lelkileg zaklatott évek hangulatához ezek a rövid versek simultak leginkább, másrészt emlékei annak, hogy a gazdaságilag nyomasztó esztendőkben ezek a pár íves füzetecskék törték az erdélyi irodalom rögös útját. Sokan talán idő előtt nyilvánosságra kíváncsoztak, kellő kritikát sem tanúsítottak a megváloga-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1926. évi 590. számából.

tásban, viszont ez az áramlat néhány szerény, igazi értéket is magával sodort és tevékenységre bátorított. Így valamilyen szempontból még a kísérletszámba menő gyenge próbálkozást is meg tudja érteni az irodalomtörténetíró, aki sokkal közelebb érzi magához ezeket a versköteteket, hogyszem végleges és csalhatatlan ítéletet merne mondani róluk. Az elvi szempontokon álló mai irodalmi közvéleményt igyekszik a jövő számára kifejezni, amikor bizonyos értékítélet rendjén felsorakoztatja az erdélyi líra legszámottevőbb képviselőit.¹

Az ellentétes felfogások is megegyeznek abban, hogy a lírai költészet magaslatát Erdélyben ma a Reményik Sándor és az Áprily Lajos neve jelzi. Reményik Sándor első kötete 1918-ban jelent meg, termékenységet és igazi nagyságát is az utóbbi néhány év bontotta ki (*Fagyöngyök*, 1918; *Csak így . . .* 1920; *Vadvizek zúgása*, 1921; *A műhelyből*, 1924; *Egy eszme indul*, 1925; *Atlantisz harangoz*, 1925). Mint ember és költő egyaránt rokonszenves, nemes egyéniség és egyre mélyülő szép tehetség. Tépelődő, pesszimizmusra hajló böleselő lélek. Alaphangjában van valami borongó szomorúság, — ami általában vonása az erdélyi léleknek — de nem egyszer meglepően energikussá is tud súlyosodni. Néhány költeménye a magyar természet-költészetnek és filozófiai lírának legszebb darabjai közé sorolható. Általában a gondolat megkapó kifejezése egyik legerősebb oldala költészetének. Ezekben az években a magyarság tragikus bánatát sem sírta el senki annyi és olyan könnyekkel, mint ő.² Formakészsége, költői képeinek gazdagsága és művészi öntudatossága is meglepő. Ugyanaz a szomorú hang, bánatba hajló melaság jellemzi a mindig finom és művészi Áprily Lajos-t. Sokkal objektivebb s ezért nem is olyan termékeny, mint Reményik

¹ Az erdélyi költőkre vonatkozólag l. Farkas Gyula: *Erdélyi költők*. Gyűjtemény erdélyi lírikusok műveiből. Berlin, 1924 (bevezetés). — Rass Károly: *Az erdélyi magyar szépirodalom hat esztendeje*. I. Lírai költészet. *Erdélyi Almanach*. Budapest, 1925. 196—203. l. — Dr. Kristóf György: *A magyar líra mai főképviseelői Romániában*. *Cultura*, 1924. 4. sz.

² Rass Károly: *Reményik Sándor*. Cluj-Kolozsvár, 1926. (*Erdélyi Tudományos Füzetek*. Szerk. dr. György Lajos. 1. sz.).

(*Falusi elégia*, 1921; *Esti párbeszéd*, 1923; *Versek*, 1924, Budapest, Ath.: *Rasmussen hajóján*, 1926, Berlin). Filozófikus szellemű tudós poéta, széles kultúrájú lélek, arisztokratikus jellegű művész. Ezért nagyrabecsült, de kevésbbé népszerű költő. Minden sora klasszikus veretű, szín, muzsika, költészet. Egyike a legvirtuózabb magyar verselőknek. Nem egy darabja irodalmunk klasszikus értékei közé sorolható.¹

E két erdélyi lírikus mellett a poéták hosszú sora zengi a modern líra variációit, olyanok is számosan, akik kötetben még nem mutatkoztak be. Verseik elolvasásából kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az erdélyi lírát bizonyos sötét pesszimizmus jellemzi, s meglepő, hogy a férfias hang és erő mily ritkán csendül meg benne. Nyomottság, lelki deprimáltság s az emberi élet korlátoltsága, gyarlósága és sívársága miatt bizonyos fekete tónus uralkodik rajta, amit csak itt-ott színez némi emelkedettség és derős világnézet. Általános érdekű és emberi ez a líra a költői egyéniség különösebb és megkapóbb megnyilatkozása nélkül. A rajtunk kívül állót pedig főképpen az lepi meg, hogy mily bámulatosan kevés húrja rezonál ennek a lírának az erdélyi lélekkel, melynek elmúlt hét esztendei hangulata művészileg csak halványan verődik ki rajta. Azért bámulatos ez, mert hét esztendő óta minden pillanat fokozottan éreztette velünk erdélyi és magyar sorsunk mostohaságát, amelynek költőileg megkapó szép megörökítésével adósa maradt az erdélyi líra a magyar költészetnek. Nem hibájául, csak hiányául említjük fel ezt az erdélyi lírának, amelyről hinnünk kell, hogy még mindig keresi a maga egyéni és sajátos hangját. Azt viszont el kell ismernünk róla, hogy tartalmi és formai modernsége az erdélyi lélekkel közösséget különben sem igen találó szélsőségek felé nem zökkent ki. Csak sejtethetjük, de kimerítő jellemzését nem adhatjuk e szűk helyen az erdélyi lírának, még kevésbbé vállalkozhatunk arra, hogy valamennyi erdélyi poéta nevét néhány méltató sor kíséretében megemlítsük. Van közöttük azonban egy pár olyan kialakult érték, mely e rövidre fogott számadásból sem maradhat ki. Így nagyon színtelen és hiá-

¹ Dr. Kiss Ernő: *Áprily Lajos. Pásztorúz*. 1926. évf. 8. sz.

nyos volna az erdélyi költők sora, ha nem hallanók időnként Tompa László komoly férfias hangját (*Erdély hegyei közt*, 1921; *Éjszaki szél*, 1923), melynek szomorú borongásában sok erdélyi hangulat illatozik. Költői pályája jóval 1918 előttre nyúlik vissza neki is, mint Szombati-Szabó István lugosi költő-papnak, aki erős kiemelkedő egyénisége az erdélyi magyar lírának. Sötét látású, tépelődő, pesszimista lélek. Költészete nem egyenletes, még mindig erős forrongásban van (*Életem*, 1922; *Lavinák éneke*, 1924), de így is néhány verse valódi gyöngyszeme az erdélyi magyar lírának.¹ Hasonlóképpen nem ma kezdette a versírást a negyedszázados költői pályára visszatekintő Serestély Béla,² akinek egyenletes, meleg szívű, túlaradóan gazdag érzésű tehetsége különösen a filozófiai, vallásos és családi költészet terén érint művészi magaslatokat (*Az örök rejtély*, 1922; *Zenitén*, 1924). Szintén régen, még 1897-ben, lépett a nyilvánosság elé Krüzselyi Erzsébet, akit ma elismeréssel számít értékei közé az erdélyi irodalom. Nagy fejlődést mutató ötödik verskötete (*Hangtalan lírán*, 1924) esik az erdélyi líra periódusába. Egészen eredeti és a magyar költészetben egyedülálló témaköre a hallástalanok örök csendje, amelynek egyhangú egyformaságát rendkívül változatosan, megható hangon, művészi készséggel s a modern líra eredményeinek finom és választékos felhasználásával tudja színesíteni. Egvike a legmélyebb érzésű és a legszubbjektívebb költőinknek. Egészen fiatalos friss tehetség Kövér Erzsébet. Két verskötetében (*Versek*, 1924; *Magamban*, 1926) a női lélek finomsága az érzés emelkedettségével, a gondolatok mélységével, a forma tökéletességével és a nyelv kifejező plaszticitásával ragad meg és bájol el. Homályosság, értelmetlenség, nagyképűség nélkül való minden sora. A költőnők sorában meg kell említenünk még R. Berde Mária finom művészetét, csupán az a kár, hogy szép verseit kötetbe még nem foglalta, és L. Ady Mariskát, kinek két kiadást ért verskötete (*Én az őszben járok*, 1924—1925) meghatóan tárja fel vergődő, szenvedő lelkének történetét. Vál-

¹ Dr. Borbély István: *Szombati Szabó István költeményei. Erd. Irod. Szemle*. 1924. 7. sz.

² Dr. Kiss Ernő: *Serestély Béla. Páosztortűz* 1926. 19. sz.

tozatos hangú és fejlett finom technikájú poéta Walter Gyula (*A vágyaim*, 1923; *Izenet a világnak*, 1924). A rendkívül rokonszenves Finta Gerő költészetében megtalálható a szét-tépett magyarság mai lelkének művészi megörökítése (*A fák*, 1923). Még 1919 előtt tülesett a forrongáson Szalay Mátyás és Magyar Bálint, akiknek eredeti színei és sajátos finomságai az erdélyi lírát gazdagítják ma. Régóta versel a férfias erejű P. Jánossy Béla is, az elbeszélő költészetnek tán egyedüli képviselője az erdélyi irodalomban. A katolikus vallásos líra Erdélyben a Pakocs Károly lantján (*Forró szavak*, 1924) szólalt meg eddig mélyen és művészien.

Mellőzve azokat a fiatalokat, akik csak az imént indultak el s még így idejük sem volt az elmélyülésre sem a kibontakozásra, továbbá hátrahagyva azt a néhány ultramodern versíró, aki időnként megbotránkoztatja a jó ízlést és a művészetet, még csak azt a pár költőt említem meg, akik művészi becsvággyal, tartalomban és formában egészen modern útjait járják az erdélyi lírának. Ez a csoport beszél a legkevésbé értelmes nyelven s az sem érdektelen, hogy nehezen áthidalható ür tátong köztük és az erdélyiség közt. Nem csodálható tehát, ha kevesen tudják megérteni és méltányolni Olosz Lajos önmagával, az étellel és problémákkal kötetlen versformában tusakodó lelkét (*Gladiátorarc*, 1923; *Égő csolnakon*, 1926) és kevesen tudják elismerni Szentimrei Jenő szabad verseit (*Nyári délután Egeresen*, 1924), még ha némelykor szépségeket is hömpölyögtetnek azok. Túlzásaik és tőlünk idegen életfelfogásuk ellenére sem tagadjuk meg a költői hivatottságot Ligeti Ernő és Kádár Imre kötetektől (*Én jót akartam*, 1924.; *Bujdosó ének*, 1925), sem a gazdag írói munkásságú Bárd Oszkártól, aki a túltengő individuális és internacionális érzésű líra képviselője (*Mi lesz velünk?* 1924), — csupán azt kell megállapítanunk róluk, hogy tartalmi és formai újszerűségekre törekvésük csak ritkán érik igazi művészetté.¹ Méltányos továbbá megemlíteni a régi költői nemzedék azon tagjait is, akiknek még a mult század-

¹ Rass Károly: *Erdélyi modern költők. Erd. Irod. Szemle*, 1921. 9—10. sz. — Dr. Borbély István: *Kádár Imre. Erd. Irod. Szemle*, 1925. 8. sz.

végi poézisben gyökerező hangjuk néha-napján jól eső változatosságot esendít be ebbe a modern lírai zajongásba. Így a negyvenéves írói jubileumán túllevő nemes világnézetű és melegszívű Szabolicska Mihály is kötetbe foglalta (*Eszmények-álmok*, 1921) néhány év termését. Szabó Jenőnek azok a versei az értékesek, amelyekben meghatóan örökítette meg a repatriálás szomorú hangulatát (*A mélységből*, 1920 ; *Sóhajok hídján*, 1923 ; *Virágok a golgotáról*, 1923). Szintén a régi nyomokon jár Dálnoki Nagy Lajos lágy, finomhangú költésze (*Tavaszszezon*, 1923 ; *Fényárny*, 1924 ; *Könny-mosoly*, 1925). Az öregségében is modern Jékey Aladár, mielőtt végleg eltávozott volna, még egy kötetten segített (*Versék*, 1919) az erdélyi líra útbaindulásának. Végül ha megemlíjtük Petőfi összes költeményeinek a centenáriumra készült új kiadását, továbbá Fülöp Áron székely eposzíró hátramaradt kisebb költeményeinek összegyűjtését és azt, hogy a kötetbe foglalt fordítások közt kettő román anthológia, kettő német (Heine, Rilke), kettő francia (Paul Gerdard, Verlaine), kettő spanyol, három japán fordítás — körülbelül ki is merítettük az erdélyi magyar lírára vonatkozó fontosabb jelenségek összefoglaló felsorolását.

2. Ez a lírai költészet, melyet a fentiekben futólagosan áttekintettünk, az erdélyi szépirodalomban 1924-ig majdnem egyeduralgkódói helyzetet tölt be. Mellette a drámának és a szépprózának alig halljuk megcsendülni messzibbre is elhallatszható hangját. A nyugodtabb elmélyedésre alkalmasabb utóbbi évek azonban kezdik lassanként háttérbe szorítani az előbbi idők zaklatott lelki hangulatához jobban simuló lírát. Ma már az a helyzet, hogy a szépirodalomban a regény és a novella jutott vezető szerephez. Egymást érik az erdélyi könyvpiacon a nagyobb prózai művek, a lelki problémákba mélyedő történelmi és társadalmi regények. Így egy-két év alatt sikerült a szépprózának jelentőségében a lírát utólrinni s ezzel természetesen szélesebb körű érdeklődést is ébreszteni az erdélyi irodalom iránt. Különösen örömdetes jelenségnek mutatkozik a történelmi téma előtérbe nyomulása. Mintha újra élednének Jósikának és Keménynek e földben gyökerező irodalmi hagyományai, íróink különös kedvvel

fordulnak Erdély gazdag és dicsőséges történelmi multjához, hogy művészileg megcsillogtassák a sivár jelennek a mult fel-emelő és vigasztaló képeit. Néhány, igazán nagyszabású és elmélyedéssel készült regény bátorítja a biztató kezdetet. Másrészt azt is megnyugvással vesszük észre, hogy íróinkat époly mértékben foglalkoztatja a költői feldolgozásra rendkívül hálásnak mutakozó jelen s máris pár regény szerencsésen tapintott rá a mai magyar élet legkülönbözőbb problémáira. Hogy ha ezekben a regényekben találunk is egyenetlenségeket, sok kiforrotlanságot s talán némelyiknél megállapíthatjuk az elmélyedés hiányát is, kétségbe nem vonható komolyságukat s nagyszabásúra törekvésüket el kell ismer-nünk. Könnyű, léha féreművek számbavehető jelentőséggel nem selejtesítik szépirodalmunkat. Ugyanezeket a jelenségeket állapíthatjuk meg az erdélyi novelláról is. Azon is bizonyos súlyosság, nagyvonalúság látszik s a regény szélesebb keretei felé való törekvés. Témaköre szintén történelmi és társadalmi, ez utóbbi irányban főképen népies. Általában megelégedéssel vehető észre, hogy az erdélyi széppróza olyan színvonalú, hogy elbírja, sőt megköveteli a magas igényű kritikát.¹

E néhány esztendő még rövid volt ahhoz, hogy jelentős nagy írói egyéniségek alakuljanak ki. Határozott benyomásunk azonban, hogy közülök többnek a pályája a magaslatok felé ível. Mindenesetre a legnépszerűbb elbeszélő ma Erdélyben Gyallay Domokos. Tősgyökeres magyar tehetség. kialakult írói egyéniség, rendkívül egyszerű eszközökkel dolgozó művész. Kedveshangú, tisztavilágú novelláiból üde erdélyi levegő árad, akár a népeletet festi (*Föld népe*, 1924), akár a multat szólaltatja meg (*Ősi rögön*, 1921; *Rég volt, igaz volt*, 1925; *Vaskenyéren*, 1926). Mert két kedvelt tárgyköre van: egyik a vele lelki közösségben élő székely nép, a

¹ Dr. Kristóf György: *Novella- és regényirodalmunk. Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője*. Kolozsvár, 1924. 239. l. — U. az: *Erdélyi Almanach*. 203—213. l. — Dr. Borbély István: *Erdélyi magyar novellairók és novellák*. *Erd. Irod. Szemle*, 1924. 3—4. sz. — Kéky Lajos: *Erdélyi elbeszélők*. *Budapesti Szemle* 1926. 2. sz. — Dr. Kiss Ernő: *Erdélyi regények*. *Erd. Irod. Szemle*. 1926. 2—4. sz.

föld népe, melynek egészen sajátos lelkét nagy szeretettel ábrázolja, a másik az erdélyi történelem, az ősi rög, amelyet áhítatos tisztelettel teremt újra a műveiben. «Erdély tanítója»-nak tartja őt a közvélemény, mert szépen megírt és művészi-
leg felépített novellái hangsúlyozottság nélkül a gyönyörköd-
tetés mellett a jóra is nevelnek. Ezért a legszélesebb körben
olvasott erdélyi író, akinek írási utat találtak az egyszerű
lelkekhez is. Azt is elmondhatjuk róla, hogy a leginkább és a
legigazibban erdélyi író, akinek felfogásában az irodalom a
szenvedő magyarság lelki ügye.¹ Szintén népies tárgykörben
mozog az ízig-vérig székely Nyirő József eredeti tehetsége
(*Jézusfara*gó ember, 1924). Pályája még a világháború előtti
időre nyúlik vissza, de csak 1920 után vált széles körben
ismertté és sikerekben gazdaggá. Költői színekben bővelkedő,
nagyerejű író, aki néhány monumentális rajzot készített már
a székely néplélekről. Túltengő lírizmusa és a székely nép-
léleknek egészen kivételes gazdag ismerete azonban rásúlyo-
sodik elbeszéléseire, amelyek így nehéz olvasmányokká
szélesednek és ritkán tudnak zavartalan esztétikai hatást
kelteni.² Az erdélyi széppróza nagy veszteségére, a nemrég
elhúnyt Balogh Endre egy kis regényében és novelláiban
(*Hajótöröttek*, 1922 ; *Mesét írok neked*, 1925) mesteri kézzel
rajzolta meg Erdély szomorú, kínlódó, vergődő lelkét. Egyik
ismertetője szerint «az emberi nyomor örök legendájának
erdélyi variációját ő tudta legjobban elbeszélni».³ A szép-
prózaírók sorában is előkelő hely illeti meg Erdély most vá-
lasztott ref. püspökét, Makkai Sándort. Sokoldalú írói egyé-
niség, tudós képzettségű filozófikus elme. Elmélyedő termé-
szete szépirodalmi műveiben is (*Élet fejedelme*, 1924 ; *Meg-
szólalnak a kövek*, 1925) a legsúlyosabb problémákat kedveli
s mindig van komoly, nemes mondanivalója. Ő írta meg az
utóbbi évek legnagyobbszabású erdélyi regényét (*Ördög-
szekér*, 1925), mely Báthory Anna sorsában az erkölcsi vilá-
g-

¹ Dr. Kiss Ernő : *Gyallay Domokos. Pásztor*tűz 1926. 5. sz.

² Dr. Borbély István : *Nyirő József, mint novelláíró és Rap-
sonné rózsája. Erd. Irod. Szemle* 1924. 2. sz.

³ Dr. György Lajos : *Balogh Endre emlékezete. Cluj-Kolozsvár*
1925.

rend sérthetetlen fenségét példázza s a XVII. század történelmi levegőjét mesterien érzékelteti. Kényes témája mellett is nemes világú és erős kompozíciójú alkotás, egyike a legkiválóbb művészi teljesítményeknek.¹ Szintén Erdély XVII. századi történetébe, a Bethlen és a Rákócziak korába vezet Kós Károlynak a Kalotaszeg földjének, népének, történetének rajongó szeretetéből fakadt, krónikának nevezett történeti regénye (*Varjú nemzetség*, 1925). Ugyancsak történelmi témával próbálkozott a modern utakat taposó Tabéry Géza is a két Bólyairól írt regényében (*Szarvasbika*, 1925), amely tehetséges írói készségre mutat ugyan, de szerkezetileg elhibázott mű s nyelve, erkölcsi felfogása s történetileg hamis, kegyeletsértő beállítása sok jogos felháborodást váltott ki a komoly kritikából.² Nagy erőssége az erdélyi szépprózának három kiváló tehetségű nőíró. Sok finomság, elmélyedő lélekrajz, lelki és történeti hűség jellemzi R. Berde Mária gondos művészetét, amely szívesen hajlik a szimbolizmus, de a történeti témák felé is (*Novellák*, 1920; *Rina kincse*, 1923; *Vízen hold*, 1924; *Haláltánc*, 1924; *Szent széken*, 1925). Egyik történeti regényét (*Romuald és Andriana*, 1926) a Magyar Tudományos Akadémia is megjutalmazta. P. Gulácsy Irén aggódó lélekkel foglalkozik a magyar faj és a magyar falu problémáival. Egyik regénye (*Förgeteg*, 1925) a jövőben bízó hittel síratja el az osztályharcokban elmorzsolódott magyar középosztályt, a másik pedig (*Hamueső*, 1925) sok helyes elgondolással és szintén bátorító módon mutatja be az erdélyi magyar falu életének nagy átalakulását. Tömörkényre emlékeztető, de eredeti paraszt meglátásai különösen frappánsak (*Ragyogó Kovács Istrán*, 1925). Szép tehetsége még a kiforratlanság korszakában vajudik: regényeinek cselekménye széteső, lazán összefogott, tiszteletet érdemlő nemes erkölcsi felfogását és világnézetét ízlésbántó durva részletek zavarják és sallangos nyelvében sok az élvezhetetlen erőltettség.³ Csaknem merőben ellentéte Szabó Mária írásművészete, aki nemrég tűnt fel sok reménykeltő regényeivel és novellákkal

¹ Walter Gyula: *Makkai Sándor az író. Pásztorlüz* 1925. 19. sz.

² *Irodalomtörténet*, 1926. 3—4. sz.

³ Walter Gyula: *Pálffyiné Gulácsy Irén. Pásztorlüz*, 1925. 1. sz.

kötetével (*Felfelé*, 1925 ; *Appassionata*, 1926 ; *Magamtól másokig*, 1926). Erdély szerelmese, a síró magyar föld problémájának aggodalmas ébrentartója, egészen eredeti és egyéni képesség, szeretettől buzgó szív és emelkedett művészi lélek, lehelletszerűen finom és nőies, elegánsan egyszerű stílussal szemléletesen író művész s mindig a legsúlyosabb problémák mélyére ereszkedő komoly tehetség.¹

Hét év eredményei alapján nem nehéz megállapítani, hogy a valódi értéket az erdélyi magyar szépprózában a felsorolt írók képviselik. Az ő munkásságuk is még csak az elején tart s az is bizonyos, hogy terjedelemben szélesednie, belső értékben tisztulnia és gyarapodnia kell még Erdélyben ennek a műfajnak, hogy a magyar széppróza színvonalát elérje. Amíg Reményik és Áprily egyetemes viszonylatban is a legmagasabb szinten állanak, addig regény- és novellaíróink közül egyik sem tudott még oda emelkedni, ahol hangjára mindenütt felfigyelnek. Azonban a felsoroltak valamennyien azon a felfelé lendülő úton tartanak, amely feltétlenül a magaslatok felé és az irodalmi elismeréshez vezet. Rajtuk kívül még számosan vannak, akik a teljesség szempontjából megemlítést érdemelnek s akiknek értékét nagyon ellentétesen ítéli meg a kritikai közvélemény. Ilyen a tehetséges Ligeti Ernő, aki tud kifogástalan verseket írni, ha kell épp oly jól megcsinál egy novellát (*Asszony*, 1920 ; *Belvedere*, 1921), vagy megszerkeszt egy regényt (*Az íjító szűz*, 1925 ; *Föl a bakra*, 1925). Az íróknak ahhoz a típusához tartozik, amely jó riport-íróból nővi ki és gyakorolja be magát szépíróvá, némi igazi művészi hangokat is tud megütni, de ízlés és elmélyülés nélkül robotolja az irodalmat. Legjellemzőbb a magyarsághoz való lelki viszonyára nézve utolsó regénye, melyben az esküt nem tett hivatalnok-osztály szánalmas sorsát érző, meleg szív nélkül pergeti le. Ha a termékenység volna az irányadó, akkor Nagy Dániel kerülne az első sorba, aki már megjelent könyvein kívül (*Novellák*, 1922 ; *Piros frakk*, 1922 ; *Árvák*, 1924 ; *Egy szegény kis fiú élettörténete*, 1925 ; *Cirkusz*, 1926), még egy egész sereg kéziratot tartogat

¹ Dr. Kiss Ernő : *Szabó Mária. Pásztorház*, 1926. 16. sz.

az erdélyi irodalom felvirágoztatására. Az erdélyi magyarság számára azonban alig van mondanivalója, a művészettel homlokegyenest ellenkező irányban kalandozik, állandóan komizságot és szennyet hömpölyögtet, mert végtelenül sötétnek és aljasnak látja az életet, anélkül, hogy valamely emelkedett világszemlélettel harmóniába igyekeznék egyenlíteni az ellentéteket. Ez az oka, hogy az alapjában résztvevő és jóságos szíve az esetek iránt művésziösen csak ritkán tud megdobbanni. Nehéz ítéletet mondani azokról, akik néhány elbeszélés alapján követelnek helyet maguknak az erdélyi szépírók sorában. Köztük még Szentimrei Jenőn kívül, akinek őszinte hangjából sokszor igazi művészet esendül ki (*Városunk*, 1925), továbbá a karrikatúra felé hajló Molter Károly-on (*Majdnem hősök*, 1925) és a naturalista hajlandóságú Sipos Domokoson (*Istenem, hol vagy?* 1922) kívül a legtöbb erőt mutatott eddig a pályája elején álló Tamási Áron, tősgyökeres székely író tárgyában és nyelvében (*Lélekindulás*, 1925), kinek fejlődése elé szép reményekkel nézünk, ha kinövéseit az irodalom és művészet javára sikerül levetköznie.

A szépprózának a régi nemzedékhez tartozó derék művelője az 1920 óta Erdélyben élő Benedek Elek, aki ezekben az években az ifjúsági irodalom terén talált pótolhatatlan szerepkört, továbbá a kilencvenes évek óta dolgozó Kovács Dezső, akinek szelid humorral bevont, kitűnő magyar stílussal írt, finoman megrajzolt életképeit (*Apostolok és csavargók*, 1924; *Ballag már a vénidiák*, 1924) ma is szívesen olvassuk és a négy évtizede szerényen és becsületesen dolgozó Sebesi Samu, a polgári élet nem nagyigényű rajzolója.¹ Végül meg kell említenünk a nemrég elhunyt K. Zathureczky Bertát, aki ezekben az években jelentette meg a régi nyomokon járó történeti regényeit (*Asszony átka az asszony*, 1922; *Simonyi óbesterne*, 1924).

3. Aránylag legszegényebb az erdélyi irodalomnak a drámatermése. A magyar dráma erdélyi fájának jószándékú megteremtése pedig egy egész sereg hivatott és hivatlan

¹ Dr. Borbély István: *Erdélyi magyar szépprózairók és költők*. I. Sebesi Samu. *Pásztortűz*, 1921. II. 667. l. II. Kovács Dezső u. o. 1922. I. 81. l.

íróknak ébresztette fel munkás kedvét. Az eredményen meg is érzik, hogy az írókat egytől-egyig csak az utóbbi évek csábították a legközvetlenebb sikerrel kecsegtető drámaírásra. Iskolás évek tehát ezek, melyek a kísérletezésben merülnek ki, a színpad titkainak ellesésében, a kezdet nehézségeinek legyűrésében, a jelentősebb alkotásokra való előkészületben. Érthető tehát, hogy az erdélyi dráma határozottan alatta áll a nagy lendülettel fejlődő erdélyi lírának és a figyelemreméltóan bontakozó szépprózának. Ha akad is egy-két biztató jelenség, néhány irodalmilag is értékes mozzanat, a valóság mégis csak az, hogy az erdélyi magyar dráma az érvényesülésére szabad teret nyújtó utóbbi hét esztendő alatt a tapogatózásnál és a kezdet nehézségeinek elhárításánál tovább nem jutott. Az erdélyi drámairodalom még csak szórványos jelenségek, nem pedig határozott irányban munkáló művészi törekvések összefoglaló neve. Természetes következménye ez ama körülménynek, hogy éppen a dráma a legnehezebben megfogamzó műfaja a költészetnek s virágzásához az irodalmi életnek bizonyos kialakultsága szükséges. Ez pedig Erdélyben éppen úgy nincs meg, mint ahogy a színházban sem talál törekvéseit támogató tényezőre.

Az eddig színre került és könyvalakban megjelent drámák sem költői értékükkel, sem színpadi technikájuk lebilincselő módjával nem válnak ki annyira, hogy az egyetemes magyar drámairodalomnak legalább a napi értékei közé beilleszthetők volnának. Akad köztük társadalmi dráma, vígjáték, bohózat s történeti színjáték. A társadalmi dráma csoportjába sorolható komoly tárgyú darabok nem az erdélyi magyarság mai nehéz életébe fogódnak s nem is az utolsó tíz év súlyos lelki megrázkódtatásait ábrázolják, hanem az egyéni élet egész kisszerű kérdéseit feszegetik. Nem magát az életet adják s nem a mindennapi valóságban gyökereznek. A modern dráma ismert készletét variálják s a költő képzeletéből formálódnak olyan élettelen cselekménnyé, amely a színpadról hatni nem tud s irodalmi értéké sem bír súlyosodni. Ezeknek a daraboknak alig van némi kapcsolatuk a nézőnek ezer kétségtől feszegetett életével s alig villan meg bennük az a törekvés, hogy a köztudat költői képét vetítsék

elénk. Általános vonása ez a modern drámának, amihez még csak azt tehetjük hozzá, hogy a mi íróinkat sem foglalkoztatják az életnek ilyen nagy, átfogó kérdései.¹

Még a legtöbb mondanivalója van Bárd Oszkárnak. Négy év alatt öt darabja került színre a kolozsvári színházban: (*Halál és még több*, 1920; *A csoda*, 1920; *Silvio lovag*, 1921; *Professzor úr*, 1922; *Citera*, 1923). Sikert egyikkel sem aratott s fejlődésének emelkedő vonalát sem vonhatjuk meg belőlük. el kell azonban ismernünk róla, hogy komoly problémákkal foglalkozik s a drámaírói törekvések egyik ébrentartója Erdélyben. Tabéry Géza három darabban szerepelt eddig a színen (*Mimikri*, Kolozsvár, 1921; *Álomhajó*, Nagyvárad, 1922; *A kolozsvári bál*, Kolozsvár, 1923). Számos technikai hibája és regényírói terjengőssége ellenére is érzik rajtuk, hogy tehetséges toll írta ezeket a darabokat. Közülök a *Kolozsvári bál* nagy külső sikert aratott, bizonyságául annak, hogy az erdélyi közönség mily hálásan viszonzozza multjának ha még oly színtelen, még oly halvány megelevenítését is. A regény és novella tehetséges művelője, P. Gulácsy Irén is három darabban mutatkozott be (*Kincs*, Nagyvárad, 1923; *Kobra*, Kolozsvár, 1923; *Valuta*, Kolozsvár, 1925). Megfigyelőképessége, jellemző ereje, magyaros nyelve és művészi hivatása biztató ígérlet a jövőre. T. Molnár Margit egyetlen darabja (*Túl a barátságon*, Kolozsvár, 1922) jószándékú kísérletnél többre nem minősíthető. A kezdő íróra ismerünk Karácsonyi Benő komoly törekvésű darabjában is (*Válás után*, Marosvásárhely, 1923), mely az elvált házastársak gyermek-problémájával küzdökedik erőtlenül. Kaczér Illés drámáinak (*Megjött a Messiás*; *Gólem ember akar lenni*, Kolozsvár, 1921) szerkezeti és etikai fogyatékoságáért némiképpen kárpótolnak a tiszta nyelv, a költői gondolatok és az eleven dialógusok. Egyetlen egyszer került színre a kolozsvári színpadon Moldován Gergely emelkedett erkölcsi felfogású 3 felvonásos népszínműve (*A templom küszöbén*, 1924), mely a havasi román népeletet sok ideális vonással és csillogó

¹ Dr. György Lajos: *Az erdélyi magyar dráma ötesztendei termése*. Erd. Irod. Szemle, 1924. 5—6. sz. U. az: *Erdélyi Almanach*. Budapest, 1925. 213—225. 1.

humorral vetíti a néző elé. Tudomásunk van továbbá arról, hogy a temesvári színtársulat bemutatta Fekete Mihálynak, a Magyar Tud. Akadémia és a budapesti Nemzeti Színház dráma-pályázatán dícséretet nyert történeti darabját (*Temesvár bevétele*, 1924). A színre került komoly tárgyú drámák csoportjának egyik legértékesebb darabja a lírikus és epikus Berde Mária-nak *Függőkert* c. egyfelvonásos darabja (Marosvásárhely, 1923), mely az égő olthatatlan szerelmet finoman és poétikusan szimbolizálja. Ezzel a költőiséggel adós maradt Sz. Hilf László erős szociális tendenciával színezett jelenete (*Inkább a börtön*, Kolozsvár, 1923) és Zsolt Béla egyfelvonásos drámája (*Anna hazajött*, Nagyvárad, 1919), mely egy leányról szól, aki romlatlanul hányódik a világvárosok mocsarában. A műkedvelők is elég alkalmat találtak, hogy a színpad csábító sikere után törjék magukat. Új kezdeményezésük nincs, mindnyájan a régi nyomokat járják. A teljesség kedvéért őket is megemlítjük. Dékániné Máthé Mariska és Kiss Gyula Balassa Bálint életének egyik epizódját jelenítették meg (*Balassa Bálint Erdélyben*, Marosvásárhely, 1921). Agyagási Károly (Marosvásárhely, 1924) és Boér János (Zilah, 1924) népszínművel szerepeltek. Fodor István Mikszáth egyik elbeszéléséből 4 felvonásos színdarabot készített (*Szelistyei asszonyok*, Marosvásárhely, 1924). Szabados Árpád és Kardos Andor a modern dráma kitaposott útjain jártak; az előbbi egy háromfelvonásos drámát írt (*Testvérek*, Szatmár, 1922), az utóbbi a francia dráma ismert eszközeivel egy keleti mesét (*A sárga nagyúr*, Arad, 1923) hozott színre.

A komoly dráma, ha értékeset és maradandót nem termelt is, legalább reményt kelt arra, hogy majd csak ki fog bontakozni a mostani bizonytalanságból. Abból a pár vígjátékból ellenben, amelynek előadásáról beszámolhatunk, oly vékonyan csörgedez a komikai ér, hogy aligha termékenyíti meg egyhamar az erdélyi drámairodalmat irodalmilag és színpadi-
lag értékes komédia. Néhány írónak kísérletszámba menő próbálkozása és több műkedvelőnek a maga szórakoztatására írt darabja mindössze, ami eddig színre került. Gara Ákos-nak a társadalmi előítéletet csipkedő egyfelvonásos komédiája (*A jó gorilla*, Nagyvárad, 1919) se nem szellemes, se nem

eleven, így nem is mulatságos. Molter Károly első színpadi bemutatkozása (*Harambásák*, Marosvásárhely, 1920) sok ígéretet nyújt a jövőre, ha az író-szerkesztő képessége megerősödik és jellemző ereje elmélyül. Nem jogosít fel erre a véleményre Indig Ottó, aki irodalmilag és színpadilag egyaránt gyenge darabbal szerepelt a színen (*Játék*, Kolozsvár, 1923). Kabdebó Erna egyfelvonásos bohózatában (*Kalapribillió*, Marosvásárhely, 1921) ötletesen figurázta ki a női kalapvásárlás odisszeáját. Ezek az ötletességek azonban rendszerint a helyzetkomikumnál vagy rég elavult komikus mozzanatok variálásánál tovább nem jutnak, amint ezt Metz István (*Melyik a Guidó?* Marosvásárhely, 1920) és Bihari József (*A Virágh-család*, Temesvár, 1923) darabjai igazolják. Kezdő íróknak épp oly nagy fogyatkozása ez, mint amely kevéssé tudják elhárítani maguktól az eredetiségüket fenyegető veszedelmet. Justh Jánosné 3 felvonásos darabja (*Háromtól-négyig*, Arad, 1923) a francia sikamlós bohózat értéktelen utánzata. Jávor József bohózatáról (*Feltizenkettő*, Nagyvárad, 1919) sem mondhatunk kedvezőbb véleményt. Marót Sándor egyfelvonásos komédiája (*Az egérfogó*, Kolozsvár, 1923) a fogásait és szellemességeit egész bizonyosan Molnár Ferentől tanulta el.

A színre került darabok csak egyik felét teszik drámairodalmunknak. A másik fele a nyomtatott lapokba zárt könyvdrámák csoportja, amelyek a holt betűkből nem tudtak meglevenedni. Vagy nem keresték erre a módot, vagy színszerűtlenségük zárta el a színpadra vezető útjukat. Közülök egy pár, ha drámairodalmunk szintjéből nem is magaslik ki, megérdemel némi méltánylást. Néhány író a történelmi dráma nehéz műfajával küzdött. Színes képet festett Apaffy koráról Bonyhay Ádám 3 felvonásos színjátéka (*Régi erdélyi hangok*, Marosvásárhely, 1923), mely olvasmányoknak kellemes könyv, de drámai szempontból elhibázott alkotás. Ugyanezt a történelmi kort Lengyel József szerkezetileg erőtlen, nehézkes szomorújátékba (*Teleky Mihály*, Szatmár, 1922) állította be. P. Jánossy Béla egyik könyvében (*Halhatatlan halál*, Kolozsvár, 1922) Domitianus császár korát eleveníti meg, a másokban a végzet útján a megdicsőülés felé törő

Petőfiről fest három egybeolvadó színes képet (*Petőfi*, Kolozsvár, 1923). Modern témájú két egyfelvonásost írt Kádár Imre; egyikben (*A százegyedik*, Kolozsvár, 1922) az ember örök problémáját, bár nem eléggé költői módon, de tehetségre valló vonásokkal ábrázolja, a másikban (*Az idegen katona*, Kolozsvár, 1922) a vénleány szereleméhségét keserűen s nem a téma megkívánta finom éllel elemzi. Erdélyben jelent meg, de színre nem került Oláh Gábor 4 felvonásos fantasztikus színműve (*Jött éve csodáknak*, Nagyvárad, 1919). Elismeréssel kell megemlítenünk a fiatalon elhunyt Gyulai Jenő kis dramolettjét (*Atyám*, Kolozsvár, 1923) és Nikodemusz Károly bibliai tárgyú drámáját (*Judás Iskariót*, Máramarossziget, 1925), amelynek művészi értékei vannak. Tóth István zavaros, kúszált és színszerűtlen darabjai (*Álomtragédia*, Kolozsvár, 1924; *Kultúrfeckendő*, Kolozsvár, 1926), még olvasmánynak is élvezhetetlenek. Sajnos, ugyanezt mondhatjuk Bárd Oszkár 4 felvonásos komédiájáról is (*Taposómalom*, Berlin, 1925). A színre nem került, csak könyvalakban megjelent vígjátékok közül Molter Károly történelmi levegőjű darabja (*Ózvegyország*, Marosvásárhely, 1926) közelíti meg leginkább az irodalmi színvonalat. A többi könyvdráma, melyeket az erdélyi irodalom már elfeledett termékei közül kellene előkeresgelnünk, nem érdemli meg a ráfordított fáradságot, hasonlóképen fölöslegesnek érezzük a nagyobb-részt cionista drámafordítások felsorolását is, de megemlítjük Csengery János-nak a Csiky Gergely fordítása helyébe lépő *Sophokles-ét* (Kolozsvár, 1919), amely már az erdélyi irodalom korszakába esik és Hauptmann Gerhard drámai költeményének (*Az elmerült harang*, Kolozsvár, 1926) nyereséget jelentő művészi tolmácsolását, amelyet Áprily Lajos készített. Az erdélyi színpadok programjába hivatalosan is be van iktatva a román darabok színrehozatala. Az elmúlt évek alatt így színre kerültek: Eftimiu Victor szimbolikus drámai költeménye (*Prometheus*), Caragiale korképe (*Elveszett levelek*), Sorbul Mihály drámája (*Vörös szenvedély*), Vasilescu Valjean egyfelvonásos komédiája (*Nem zörög a haraszt*), Lucian Blaga pogány misztériuma (*Zamolxe*), Riuletz Constantin izgalmas drámái (*A hercegnő fürdője*;

Vergődő szívek), Jorga ibseni levegőjű színműve (*A párólfiúra*) és Minulescu vígjátéka (*Szerelmes próbababa*). Ide tartozik annak a megemlézése is, hogy az utóbbi években az erdélyi magyar falusi nép körében szokatlanul divatossá váltak a műkedvelői előadások. Alig van olyan magyar falu, amely papjának és tanítójának irányítása mellett a téli-hónapokban a régi népszínművekből egy-két előadást ne rendezne. A kulturális élet örvendetes megnyilatkozásának tekinthetjük ezt, amelyet a *Magyar Nép* c. hetilap céltudatosan irányít s arra törekszik, hogy tiszta magyar levegőjű s erkölcsnemesítő darabokat juttasson a nép kezébe. Hasonló érdekes jelenség a magyar iskolákban az iskolai drámák fellevenedése. Az ifjúság nagy kedvvel játssza a tanáraiktól írt és rendezett darabokat, amelyeknek a magyar iskola mai helyzetében szintén megvan a maguk jelentősége. Végül megemlítve azt, hogy a Madách-centenárium évében *Az ember tragédiája*-nak egy alkalmi kiadása látott napvilágot Kolozsvárt, körülbelül utalás történt az erdélyi magyar drámairodalom valamennyi jelentősebb mozzanatára.

Gondolkozóba ejtő csupán az, hogy az utolsó két esztendőben nemhogy a fejlődés biztató jeleit látnók, hanem határozottan megállást, sőt hanyatlást tapasztalunk. Sejthető, hogy e jelenséghez a külső körülményekben kell magyarázatot keresnünk. S meg is találjuk a hivatásának teljesítésétől messze sodródott erdélyi magyar színház rendkívül aláhanyagolt állapotában. Erdély s első sorban Kolozsvár érdemei a magyar színjátszás és drámairodalom történetében nagy elismeréssel vannak megörökítve. A legválságosabb időkben szeretettel ringatta és sok megpróbáltatáson átmentett ifjúkorát a magyar színjátszásnak ő nevelte nagygyá. Erdély magyar arisztokrata és polgári társadalma építi fel Kolozsvárt az első állandó színházat, több mint száz esztendővel ezelőtt. Ez a tisztességes hagyományú és érdemes multú kolozsvári színház 1919 október 1-én kénytelen volt a nemesszívű ösök jótekonyságából felépített díszes otthonából kiköltözni s egy mozgófénykép-előadások céljaira épült alkalmatlan helyiségben összezsugorodni. Megtört helyzetében évek hosszú során át szívós küzdelmet folytat életéért. A csapások az első idő-

ben úgy látszik csak edzették az erejét. Szép teljesítményére jellemző, hogy az 1919—1924 közti öt esztendő alatt 2160 előadást tartott, amelyből magyar szerző darabja 1070, idegen szerzőé 1090 alkalommal szerepelt a műsoron. Ez a statisztika aránylag elég kedvező képet mutat, mert az operett 893, a komoly dráma és az opera 1182 előadást töltött be. Még ezekben az években a magyar színházjáró közönség élvezhette a világirodalom klasszikusait, a magyar irodalom jeleseit, az európai színpadok legjobb darabjait ép úgy, mint a magyar dráma friss termékeit. Azonban már ebben az időszakban nyilvánvaló jelei mutatkoznak annak, hogy a színház a magasabb művészi igények kielégítése mellett a színházjáró közönség üres élvezeteket hajszoló ízlésének is kénytelen eleget tenni. Az utóbbi két esztendő alatt aztán teljesen pusztá szórakoztató helylé vált s ma már alig-alig jut tere a művészi célok megvalósítására. A magyar drámairodalom termékei már nem jutnak el Erdélybe s az európai távlatok is egészen megszűkültek. Lehangelő látni, hogy a kolozsvári magyar színház művészi hagyományai mennyire elsovadtak és szomorú még gondolni is arra, hogy társadalmunk művészi ízlése mily nyilvánvaló veszedelembé sodródott. Ha ilyen a sora a kolozsvári magyar színháznak, el lehet képzelni, hogy még kedvezőtlenebb helyzetben vergődik Erdély többi magyar színháza, amelyek Kolozsvár szellemi irányítása mellett, nyolc színi kerületre osztva, pontosan határolt működési körrel és szigorúan megszabott feltételek mellett működtek az elmúlt színházi évad végéig. Ez a működésük azonban, őszintén szólva, inkább a küzdelmek szakadatlan sorozata. Amellett, hogy a legellentétebb igényeket kell kielégíteniök, állandóan ütközőpontok és súlyos anyagi megpróbáltatások közt morzsolódnak. «A legnemesebb törekvéseket is megbénítja a permanens en garde állás — írja a kolozsvári színház igazgatója az 1925—26. évi jelentésében — amellyel a tilalmak és rendeletek csapásaitól kell megóvni a színházat s megbénítja a létfenntartás anyagi eszközeiért folytatott állandó halálküzdelem.» A román állam költségvetésében 86 millió lej van fölvéve a színházak támogatására, de eddig a magyar művészi célok segélyezésére semmi nem jutott.

A kolozsvári magyar színház az elmúlt évadban egy millió lejnél jóval magasabb összeget fizetett jegyadóként s az új színházi törvény rendelkezései a jövőre ezt kétszeresre emelik. Ilyen körülmények közt igazán nem csoda, ha az agyon-sanyargatott kisebbségi színházak kénytelenek egyelőre a művészi szempontokkal is megalkudni, csakhogy életlehetőségeket találjanak a magyar szó érvényesülésére. Éppen napjainkban a társadalom lelkiismeretén kopogtat a magyar színészet ügye, amelyhez végzetesen fontos érdekei fűződnek a kultúrájában és nyelvében erősen veszélyeztetett magyarságnak. Az erdélyi magyar színészet ma ismét visszaéli a száz esztendővel ezelőtti időszakát, amikor a nyelv művelése, mentése és pallérozása tüzelte nagyhivatású munkájában. Ma ismét menedéke a színház Erdélyben a magyar szónak s úgy látszik, hivatását ez a feladat egyelőre célirányosan megjelöli.

Ime, ezek a szomorú okai a magyar drámairodalom tengődésének Erdélyben.

IV.

Az aránylag kedvező helyzetben levő szépirodalom mellett bizonyos tudományos törekvésekről is számot adhat Erdély szellemi élete. Pedig ezen a téren igazán érzékeny veszteségek érték az erdélyi magyarságot. A világháború már meglazította s a nyomába lépő forradalmi idő és történeti átalakulás majdnem teljesen maga alá temette azt a tudományos életet, amit Erdély a múltban felépített. Mindaz, ami a magyar tudomány művelésére rendeltetett, 1919-ben részben elveszett, részben pedig a megváltozott körülmények miatt rendeltetésében megbénult. 1919 május 12-én a kolozsvári magyar egyetem román egyetemmé minősült, 1921 szeptember 21-én Erdély egyetlen magyar tanárképző intézetének működése felfüggesztett. 1922 június havában a kolozsvári Gazdasági Akadémia magyarnyelvű előadásait miniszteri rendelet végleg megszüntette, 1923 augusztus 15-én a magyar polgári iskolai tanárképző intézetek is bezárultak — vagyis 2—3 esztendő az erdélyi magyarságot megfosztotta a magyar tudósnevelés és a magyar tudományos munkásság

valamennyi bázisától. Az Erdélyi Múzeum Egyesület is, mely körül már nyolcadik éve csendes harcot vív a magyarság, még a mai napig sem tudott a romok alól olyan életerőre kapni, hogy hivatását, a magyar tudományos élet megszervezését, fenntartását és irányítását betölthesse. Gyűjteményeit a román állami egyetem ellenszolgáltatás nélkül használja, folyóirata, az egykor gazdag tartalmú *Erdélyi Múzeum*, 1918 óta szünetel s még beláthatatlan időnkig fog hallgatni, tudományos könyvek kiadására nem is gondolhat s az a csekély munkásság, amit az elmúlt években kifejtetett,¹ nem volt a szak-tudomány igazi művelése, csupán szűk keretek között a tudományos eredmények népszerűsítése. És említsük-e szellemi leszegényedésünket, érdemes tudósaink kénytelen tömeges kivándorlását? Világos tehát, hogy nem járt zökkenés nélkül, amikor Erdélyt a történelem új helyzetbe kényszerítette: tudományos életének falai ledőltek s a tudományos munkásság lehetőségei szánszalmasan összezsugorodtak.

Az már az erdélyi lélek küzdelmekre edzett szívósságának a bizonyosága, hogy még ilyen áldatlan körülmények között sem halt ki benne teljesen az élet szava. Sőt egyenesen meglepő, hogy terjedelmében és minőségében egyaránt figyelemkeltő tudományos munkásságról lehet számot adni, ami ha nem is nagyarányú, ha jelentőségében nem is messzeható, de mindenesetre bizonyítéka egy sok csapást kiállott nép életrevalóságának és lelki kultúrájának.² Elbírálásánál azonban tekintetbe kell venni az erdélyi magyarság adott helyzetét s azokat a zilált körülményeket, melyeknek megállapodására az elmúlt néhány esztendő még rövidnek bizonyult. A magyar tudományos törekvések mögé Erdélyben még nem sikerült erkölcsi és anyagi háttért vonni, az erők céltudatos egyesítésének hiánya miatt tehát, amit csak egy arra hivatott szervezet tud egybefogni és irányítani, az erdélyi tudományos

¹ Dr. Buday Árpád: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület utolsó öt éve* (1919—1923). *Erd. Irod. Szemle*, 1924. 2. sz.

² Dr. Csüry Bálint: *Az erdélyi magyar tudományos élet* (1919—1924). *Erdélyi Almanach*. Budapest, 1925. 226—234. l. — L. György: *L'activité scientifique des Hongrois en Roumaine* (1919—1923). *Cultura*, 1924. 2. sz.

élet nélkülözi a programmszerűséget, az öntudatos célkitűzések rendszerét. Ez magyarázza meg a sok szétszórt jelenséget és egyéni kezdeményezést s a magyarság magárahagyatott helyzete teszi érthetővé azt is, hogy az egész erdélyi magyar tudományos élet fenntartása a nagyközönség támogatására van utalva. Mivel az intellektuális körletek is rendkívül megszőkültek, magyar tudományos könyvet megjelentetni ma Erdélyben a legnagyobb áldozatos készség: csak úgy valószínűsíthető meg, ha az író önmagának Maecenas is egyszersmind.

Számbavéve a fent vázolt viszonyokat, tudományos könyv a szellemi életnek csak azon a területén kereshető nagyobb számmal, amelynek némi érintkezése van a nagyközönség érdeklődésével. Ilyen az irodalomtörténet és a történettudomány. Ezek is kénytelenek voltak számolni a körülményekkel. Száraz tudományos könyv Erdélyben olvasóra nem számíthat, tehát a tudomány, ha szavát messze akarja hallatni, kénytelen közérdekű témát és olyan formát választani, melynek révén megközelítheti a szélesebb rétegeket.

Így pl. ami az irodalomtörténet, esztétika és kritika terén napvilágot látott,¹ az jórészt az ünnepi hangulat termelte alkalmi jelenség s éppen azért a népszerű forma felé törekszik. Irodalmunk tündöklő nagyságainak: Petőfinek, Madáchnak és Jókainak centenáriumi termeltek egy pár figyelemreméltó könyvet. Halász Gyula brassói tanár népszerű Petőfi-életrajzot írt hat fejezetben (*Petőfi Sándor élete és halála*, Brassó, 1922). Érzik rajta az ünnepi hangulat, sugárzik belőle a szeretet melege, de tudományos igényekre számot nem tarthat. Ugyanezt mondhatjuk Benedek Elek kedves, meglehangú Petőfi-életrajzáról is (*Petőfi*, Dicsőszentmárton, 1922), mely a tudományos cél mellőzésével az erdélyi magyar ifjúság számára készült. Csergő Tamás marosvásárhelyi tanár nyomtatásba tette egyik szépen kidolgozott Petőfi-émlékbeszédét (*Petőfi*, Marosvásárhely, 1922) és ugyanő gyűjtötte össze azokat a Petőfi-émléksorokat (*Petőfi emléksorok*, Marosvásár-

¹ Dr. György Lajos: *Erdély magyar irodalomtörténeti munkássága*. *Erd. Irod. Szemle*, 1924. 2. sz.

hely, 1923), amelyekben az erdélyi magyar szellemi élet közel ötven kiválósága mutatja be hódolatát a centenárium alkalmával a nagy költő előtt. Oláh Ferenc színművész egységes képbe igyekezett csoportosítani Petőfi életének a színpadhoz fűződő mozzanatait (*Petőfi és a színpad*, Kolozsvár, 1922). Új megállapításokkal nem gazdagítja eddigi tudásunkat. De nem is ez volt a célja. Könyve egyrészt hódolat akart lenni a lángszellemű lélek előtt, aki életének egy szakával a színeszetet megdicsőítette, másrészt törhetetlen vigasztalást és kemény bátorítást akart nyújtani a küzdelem terhes és nagyhivatású útját járó erdélyi magyar színészetnek. Szócs Géza egy kis tanulmányában Petőfi és Eminescu életének és költészetének rokon motívumaira utalt (*Eminescu és Petőfi*, Gyergyószentmiklós, 1923). Az alkalmi megemlékezések sorából eredeti szempontjaival és tudományos értékével egyaránt kimagaslik Kristóf György dr. egyetemi tanárnak testes kötete Petőfiről és Madáchról, amelyben 16 változatos tartalmú értékes tanulmány világítja meg a magyar költészet e két világirodalmi nagyságának költői művészetét (*Petőfi és Madách*, Kolozsvár, 1923). Hasonlóképpen termékenyítőleg hatott az irodalomtörténeti feldolgozásra a Jókai-centenárium. Nagy Sándor alapos ismeretekre valló könyvet írt Jókairól, melyben főképen a nagy mesemondó művészetének elemzése a megkapó és az értékes rész (*Jókai*, Brassó, 1925). Kristóf György három könyvvel is adózott a magyar regény fejedelme százados emléke előtt. Népszerű életrajzot írt Jókairól, a regényíróhoz méltó könnyed és élvezetes formában (*Jókai Mór élete és művei*, Kolozsvár, 1925) s ugyanezt kibővítve, Lepadatu kultuszminiszter támogatásával, román nyelven is megjelentette. Igen értékes munkát végzett Kristóf György azzal is, hogy fáradhatatlan utánjárással összegyűjtötte Jókainak az erdélyi útjáról írt és a különféle folyóiratok hasábjain szétszórt megemlékezéseit (*Jókai napjai Erdélyben*, Kolozsvár, 1925). A Jókai-megemlékezések egyik értékes darabjaként könyvelhető el Borbély István dr.-nak egy kis füzetre terjedő emlékbeszéde Jókairól (*Jókai emlékezete*, Kolozsvár, 1925), amely eredeti szempontjaival és stílművészetével egyaránt kiváló munka. A felsorolt könyveket egytől-

egyig a magyar megemlékezés gazdag alkalma szülte. Nehéz is volna szellemileg megmérni, hogy ezekben a súlyos időkben az évszázados kultúrájáért remegő erdélyi magyar lélek mennyi erőt merített és mennyi kitartást kölcsönzött a művelt világ közvéleményét is hódolatra készítő Petőfi-, Madách- és Jókai-centenáriumokból. Az kétségtelen, hogy az elesett magyarság felemelő tényezői közé kell számítanunk ezeket a megemlékezéseket, amelyek bizalmunkat önmagukban és jövőnkben az aléltóság nehéz esztendeiben megtépázatlanul mentették át és kapcsolták bele az építő munkára izmosodott jelenünkbe. Ezt a célt szolgálta Tavaszgy Sándor dr.-nak Apáczai Csere János születése háromszázados évfordulójára írt könyve (*Apáczai Csere János személyisége és világnézete*, Kolozsvár, 1925), mely köteles emlékállítás és hódolat a magyar szellem egyik legnagyobb elméje előtt.

Az alkalmi megemlékezések azonban nem merítik ki a tudományukat. Attól függetlenül is jelent meg néhány értékes kötet. Ilyen Borbély István-nak a modern műalkotás főproblémáit művészi megértéssel és mélyrehatóan tárgyaló esztétikai tanulmánya (*Bevezetés a modern szépirodalom tanulmányozásába*, Kolozsvár, 1920), melynek eredeti fejtegetése határozott nyeresége szegényes esztétikai irodalmunknak. Ugyancsak Borbély István nemrég bocsátotta közre két-kötetes, hatalmas adattömegre támaszkodó, részleteiben sok eredetiségre valló nagyszabású összefoglalását a magyar irodalom fejlődéséről (*A magyar irodalom története. I—II.*, Kolozsvár, 1924—25), amelyet a kritika egy hivatott elmének mélyenjáró műveként s irodalmunk határozott gazdagodásaként üdvözölt. Ép ilyen jelentős munka Kristóf György könyve az erdélyi irodalom múltjáról és jövőjéről (*Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*, Kolozsvár, 1924), melyben a tudós szerző az erdélyi vonatkozású cikkeit és tanulmányait gyűjtötte össze, figyelemreméltóan tisztázva benne az erdélyi irodalomnak a magyar irodalomhoz való viszonyát s életrevaló megjegyzésekkel támogatva az erdélyi kultúrális szervezkedés feladatait és legsürgősebb teendőit.¹ Jelentős mun-

¹ Dr. György Lajos: *Dr. Kristóf György. Pásztorlüz*, 1926. 17. sz.

kása az irodalomtörténetírásnak Bitay Árpád dr., aki közismert nevet szerzett magának egyrészt a magyar-román szellemi kapcsolatok feltárásával, másrészt azokkal a magyar irodalomtörténeti előadásaival, amelyeket 1923 óta minden nyáron rendszeresen tart Valeniiben, Jorga szabad egyetemén, amelyek bizonyára hozzájárulnak ahhoz, hogy a román közvélemény a magyar kultúra iránt megbecsülésre melegedjék. Tudományos tevékenységének értékes eredménye román irodalomtörténete (*A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése*, Gyulafehérvár, 1922). Ezt a munkáját, amelyben megismertet a román irodalom egészével és szükséges részleteivel, főbb korszakaival, nevezetesebb pontjaival és jelesebb íróival, a kritika és a közönség egyforma nagy elismeréssel fogadta. Két írói életrajzról is beszámolhatunk. Az egyiket Bakóczy Károly írta az 1920-ban elhalt Fülöp Áron székely poétáról, Csaba költőjéről (*Fülöp Áron élete és költészete*, Székelyudvarhely, 1923), a másikat Szaboleska László temesvári ref. lelkész készítette Gárdonyi Gézaról (*Gárdonyi Géza élete és költészete*, Temesvár, 1925), érdekesen világítva meg benne regényírónk szellemi arculatát. Az egyházi irodalomtörténetnek értékes terméke Makkai Sándor ref. püspök munkája (*Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*, Kolozsvár, 1925), amelyben a jeles szónok, szépíró és tudós az erdélyi református egyházi irodalom utolsó 70 évének felkutatatlan területét tekinti át. Hasonló irányú Borbély István-nak 3 kötetre tervezett unitárius dogmatörténete, melynek első részét (*A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*, Kolozsvár, 1925), nagy elismeréssel fogadta a kritika. Végül e sorok írója két bibliografiai felvételt készített az erdélyi magyar szellemi élet jelenlegi helyzetéről és igyekezett rendbeszedni az erdélyi magyar szellemi élet nagy összevisszaságában felhalmozódott anyagát. Összeállította a romániai magyar időszakai sajtó öt esztendejének (*A romániai magyar időszakai sajtó öt esztendeje*, 1919—1923. Kolozsvár, 1924) és az erdélyi magyar irodalom hat esztendejének (*Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája*, 1919—1924. Kolozsvár, 1926) bibliografiai és statisztikai képét. Belőlük egész szellemi életünkre és további teendőinkre fon-

tos következtetések vonhatók le. Nincs kézenfekvőbb feladata ma az erdélyi magyar irodalomtörténetírásnak, mint e forrongásban levő szellemi élet jelenségeinek számbavétele és mérlegelése, mert csak így lehet a hiányokat meglátni, betölteni és új célokat kitűzni. Ez a szempont vezette a *Pásztortűz (Erdélyi) Almanach* megszerkesztésében is (Kolozsvár, 1925), melynek összefoglaló cikkei megbízható felvilágosítást nyújtanak az erdélyi magyar szellemi élet 1919—1924 közti hat esztendejének valamennyi vonatkozásáról. Egy másik tanulmányában (*Magyar elemek a világirodalomban*, Kolozsvár, 1924) a megtiport és sokat szenvedett magyarság mai helyzete készítette annak a kérdésnek a megvizsgálására, hogy milyen képet ad a világirodalom a magyarságról s arra az eredményre jutott, hogy gazdag, megbecsülő reflex verődik vissza rólunk valamennyi európai nép irodalmából. Bár önálló kötetten nem szerepelnek, meg kell említenünk dr. Kiss Ernő, dr. Rajka László és Rass Károly nevét, akik értékes irodalomtörténetírói és kritikai tevékenységet fejtenek ki Erdélyben.

Az irodalomtörténetíráshoz sem terjedelemben, sem jelentőségben nem mérhető a nyelvészeti munkásság, amelynek egyetlen erdélyi képviselője dr. Csüry Bálint. Két munkája jelent meg ezekben az években. Felfedezte és kiadta ifj. Heltai Gáspárnak 1589-ben írt háromnyelvű szótárát (*Ifj. Heltai Gáspár háromnyelvű szótára 1589-ből*, Kolozsvár, 1924), mely a XVI. századi erdélyi magyar szókinészre számos jellemző s részben eddig ismeretlen adatot tartott fenn. Egy másik tanulmányában (*A szamosháti nyelvjárás hangjelentésformái*, Budapest, 1925), a nyelvjárások hangtani vizsgálatait fejleszti új irányban. Érdemes nyelvészeti munka Bitay Árpád román nyelvtana (*Rövid román nyelvtan, kütönös tekintettel a hangváltásokra*, Kolozsvár, 1923), mely magyar nyelven a román nyelv rendszerének első tudományos feldolgozása. Etnografiai irányban az érdeklődést egyetlen figyelemreméltó füzetke jelzi (*Etnographus : Néprajzi feladatok Erdélyben*, Kolozsvár, 1923), mely nagyon hasznosan és világosan körvonalazza a néprajzi teendőket Erdélyben.

Az irodalomtörténethez hasonló gazdagságot még csak a

történettudomány területén látunk. Itt néhány olyan jelentős monografiáról számolhatunk be, amely Erdély multjának egy-egy időszakára vagy intézményére vet kultúrhistoriai világosságot.¹ A sort dr. Biró Vencel nyitotta meg, aki az eddigi levéltári kutatások összefoglalásával az erdélyi diplomácia egyik legérdekesebb fejezetét világította meg: a követjárást a portán, rendkívül színesen festve meg ennek az érintkezésnek a külső képét, mintegy a technikáját (*Erdély követei a portán*, Kolozsvár, 1921). Temesváry János önálló levéltári kutatások alapján közel 500 lap terjedelmű könyvet írt Erdély középkori kath. püspökeiről, 31 névleg is ismert egyházfőt mutatva be 1501-ig. Minthogy a püspökök egyszersmind koruk szerepvivői emberei is voltak, életadataik a történelembe illeszkednek s így e lapokon nagyon sok történelmi és kultúrhistoriai adat ötlük a szemünkbe (*Erdély középkori püspökei*, Kolozsvár, 1922). Ugyanezt a tárgyat Vorbruchner Adolf népszerű formában is feldolgozta (*Az erdélyi püspökség*, Brassó, 1925), egészen a legújabb időkig, főképen a kath. egyház erdélyi kulturmunkáját világítva meg benne. Hasonló irányú Bitay Árpád dr.-nak Erdély jeles katolikus papjairól készített összeállítása (*Erdély jeles katolikus papjai*, Kolozsvár, 1926), mely a legrégebb időktől egészen a közelmúltig bemutatja az erdélyi róm. kath. egyházmegye jeles püspökeit, nevezetes világi papjait, tudós jezsuita, ferencrendi és piarista szerzeteseit s végre a moldvai katolicizmus történetében fontos szerepet vivő kiváló magyar egyházi férfiakat, tömören jellemezve valamennyinek a munkásságát és emlékezetreméltó érdemeit. Ugyanő összefoglaló áttekintést készített a moldvai magyarság történetéről (*A moldvai magyarság*, Kolozsvár, 1926), nyilván azzal a szándékkal, hogy e fontos és tovább nem hanyagolható kérdésre a figyelmet fölhívja. Tóth György az unitárius egyház rendszabályait foglalta kötetbe (*Az unitárius egyház rendszabályai*, 1626—1850, Kolozsvár, 1922) s bár munkája nagy részben egyházi jellegű, sok általános érdekű művelődéstörténeti anyagot is tartalmaz. Egészen újszerű tárgyát érde-

¹ Dr. Biró Vencel: 1918 óta Erdélyben megjelent magyarnyelvű eredeti történeti művek. *Erd. Irod. Szemle*. 1921. 1. sz.

kes olvasmánnyá dolgozta fel P. Boros Fortunat dr., a csíksomlyói 32 confraterről írt füzetében (*A csíksomlyói harminckét confrater*, Kolozsvár, 1923), ahol Humyadi Jánosnak a szentimrei győzelem emlékére tett egyik alapítványát, az 1878-ban megszűnt confrateri intézmény történetét beszéli el. Monografikus jellege van az Erdélyi Kath. Státus multját és jelenét összefoglaló kis munkának is (*Az Erdélyi Róm. Kath. Státus multja és jelene*, Kolozsvár, 1923), melyet dr. Balázs András írt, a Státus jelenlegi referense. Rass Károly a középkori erdélyi iskoláztatás és tudományosság helyzetét vázolta egy kis füzetkében (*Erdélyi iskoláztatás és tudományosság a középkorban*, Kolozsvár, 1924), nem minden célzatoság nélkül annak megvilágítására, hogy 7—800 esztendővel ezelőtt már intenzív szellemi kultúra virágzott ezen a földön. E monográfiáknál jóval jelentősebb dr. Karácsonyi János hatalmas arányúnak ígérkező magyar nemzet története, amelynek eddig két kötete jelent meg (*A magyar nemzet őstörténete 896-ig*, Nagyvárad, 1924 ; *A magyar nemzet honalapítása 896—997-ig*, Nagyvárad, 1925). A tudós püspök ebben a munkájában egészen új alapokra igyekszik fektetni a magyarság történetét, merőben friss utakat vágva a magyar őstörténet homályos rengetegébe s éles világosságot árasztva eredetünk és honalapításunk sokat vitatott problémáira. Ugyancsak ő egy kisebb tanulmányában (*A székelyek ősei és a székely magyarok*, Kolozsvár, 1924), nagyon is vitatható állásponttól a székelység eredetével is foglalkozott. Erről a kérdéstről dr. Erdélyi László is írt egy kis füzetkét (*A székelyek története*, Brassó, 1921). Összefoglaló jellegénél és terjedelménél fogva is kiemelkedő a történeti tárgyú tudományos könyveink közül az az 560 lapos hatalmas könyv (*Az erdélyi katholicizmus multja és jelene*, Dicsőszentmárton, 1925), amelyben a katholicizmus legkiválóbb erdélyi tudósai és képviselői 14 önálló fejezetben írták meg az erdélyi katholicizmus történetét. Ez a könyv, melyből az erdélyi kath. egyház teljes képe bontakozik ki, úgy ahogy az erdélyi magyar idők kezdetén megszületett, nagygyá fejlődött, történelmi viharokban helyt állott s ahogyan ma új távlatok között is megvan s dacol a mostoha idővel, voltaképen válasz Onisifor Ghibu

kolozsvári egyetemi tanárnak az erdélyi kath. intézményeket támadó könyvére s egyszersmind példamutatás arra, hogy szellemi életünk minden ágazata türelmetlenül követeli az ehhez hasonló összefoglalást és számbavételt, mert csak így szűrhetjük le a mult tanulságait, csak így mérlegelhetjük jövő kilátásainkat s csak így tekinthetjük át a jelen valóságát. Ilyen nagyobbzabású összefoglaló munka még Révész Imrének Erdélyben megjelent három könyve: egyik a kereszténység történetéről szól (*A keresztyénség története*, Kolozsvár, 1923), a másik a magyar protestantizmus történetét beszéli el a kereszténység egyetemes fejlődésének keretében (*A magyar protestantizmus története*, Kolozsvár, 1923), a harmadik pedig képeket ad a kereszténység történetéből (*Akikre nem volt méltó a világ*, Kolozsvár, 1921). Ezekből az évekből néhány értékes emlékiratot is tud felmutatni az erdélyi történetírás. Kultúrhistoriai szempontból jelentős Szentgyörgyi István kiváló színművészünknek az a kedves könyve (*Emlékeim*, Kolozsvár, 1923), melyet emlékeiből állított össze. Hasonló érdekességű a patriarchakorú Ferenc József unitárius püspöknek a 90-ik esztendejében írt memoir-ja (*Emlékeimből*, Kolozsvár, 1925), amelyben pályafutásának egyháza és a magyarság életéhez kapcsolódó legnevezetesebb mozzanatait beszéli el. Mindkettőnél általánosabb érdekű Betegh Miklósnak, a háború alatt Erdély kormánybiztosának, az 1914—1918 évek történetéhez becses adatokat szolgáltató könyve (*Erdély a háborúban*, Dicsőszentmárton, 1924). Történelmi életrajzot is találunk kettőt. Nagy Sándor gr. Kuun Géza életét, közéleti és főképp kulturális munkásságát rajzolta meg (*Gróf Kuun Géza élete és munkássága*, Szászváros, 1920) és Gyárfás Elemér Bethlen Miklós erdélyi kancellár tanulságos történelmi szerepét írta meg a meglevő adatok alapján kimerítő teljességgel (*Bethlen Miklós kancellár*, Dicsőszentmárton, 1924). Két nevezetes forrásközléssel is találkozunk. Kelemen Lajos, Erdély legkiválóbb kultúrhistorikusa, csak nemrég bocsátotta közre a XVIII. században élt Hermányi Dienes József naplóját (*Hermányi Dienes József emlékirata*, Kolozsvár, 1925), mely sok érdekes adattal gazdagítja és világítja meg erdélyi művelődéstörténeti

ismereteinket, és Gergely Sámuel volt egyetemi rk. tanár összeállításában éppen most van megjelenőben a M. Tud. Akadémiánál Teleki Mihály levelezésének VIII. kötete, amely felbecsülhetetlen értékű történelmi anyagot tartalmaz Erdély multjára. Végül ide tartozik annak megemlézése, hogy a mult esztendőben báró Bánffy Ferenc 25.000 lejes pályadíjat tűzött ki Erdély történetének a megírására, vállalva egyszersmind annak a kiadását is, s az előzetes pályázat alapján Király Pál volt erzsébetvárosi tanár megbízást is kapott pályanyertes művének kidolgozására, néhány héttel ezelőtt pedig gróf Bánffy Miklós, volt magyar külügyminiszter, Románia új állampolgára, két 40.000 lejes pályadíjat adott erdélyi történelmi monografiára.

A művészettörténelmi irodalomnak termékeny munkása dr. Hirschler József kolozsvári plebános, aki főképen egyház-művészettel foglalkozik. X. Pius pápa síremlékéről és Canováról adott ki eddig két értékes tanulmányt (*X. Pius pápa síremléke*, Kolozsvár, 1923; *Canova*, Kolozsvár, 1923) s legújabban a Vatikánról jelentetett meg egy nagyszabású összefoglaló munkát (*A Vatikán élete és művészete*, Kolozsvár, 1926). Az ősrégészet és a néprajz kiváló képviselője, dr. Roska Márton, eddigi gazdag irodalmi működésének méltó betetőzéseként most bocsátotta közre a négy kötetre tervezett *Ősrégészet kézikönyvé*-nek első kötetét, amely az első ilyen természetű mű a magyar irodalomban. A politikai és közgazdasági irodalomnak érdemes munkása Gyárfás Elemér, aki kötetbe foglalta az imperium-változást megelőző 15 esztendő alatt írt publicisztikai dolgozatait (*Erdélyi problémák*, Kolozsvár, 1923) és igen tanulságos képet adott a Romániában elhelyezkedett hitelszervezetek történelmi fejlődéséről (*Románia hitelszervezetei s az erdélyi magyar pénzüintézetek*, Lugos, 1924), valamint a lej árfolyamáról és a vele kapcsolatos pénzügyi válságról (*A leu árfolyama és a pénzügyi válság*, Kolozsvár, 1924). Jakabffy Elemér összeállította a Romániához csatolt egész volt magyar terület lakosságának nemzetiségi, felekezeti és kulturális községenkénti statisztikáját az 1910 és 1920. évi hivatalos adatok alapján, nagyértékű áttekinthető táblázatokkal (*Erdély statisztikája*, Lugos, 1923). A szociológia

körében is merült fel egy-két jelenség. Szilágyi Dózsa hasznos vezérfonalat írt azok számára, kik a modern társadalomtudományban és közgazdaságban eligazodást keresnek (*Vezérfonal a társadalom és közgazdaságtanhoz*, Arad, 1925), Ligeti Sándor pedig egy nagyobb terjedelmű könyvben a társadalmi gazdaság dinamikáját vette vizsgálat alá (*A társadalmi gazdaság dinamikája*, Dicsőszentmárton, 1925). A gazdasági irodalomnak is van néhány figyelemreméltó terméke. Szentkirályi Ákos Erdély juh- és szarvasmarhatenyésztéséről (*Erdély juhjai*, Kolozsvár, 1923), Páter Béla a gyógynövénytermesztéséről (*A gyógynövénytermesztés rövid foglalatja*, Kolozsvár, 1924) nyújtott hasznos felvilágosítást, Szörnyü Béla pedig a hasznos és a modern gazdálkodás elveit fejtette ki (*Többtermelés és népnevelés*, Zilah, 1919).

A természettudományi irodalom terén is akad egy-két megemlítésre érdemes könyv. Salamon Ernő a relativitás elméletét ismertette (*Bevezetés a relativitás elméletébe*, Nagyvárad, 1922), Adorján Pál pedig a rádiót magyarázta meg a nagyközönségnek népszerű formában (*Rádió ABC*, Nagyvárad, 1924). Széll Kálmán dr. az anyag atomos összetételéről, a fényről és az anyag szerkezetéről írt önállóan megjelent tanulmányokat (*Az anyag atomos összetétele és az atomok szerkezete*, Kolozsvár, 1924; *A fény*, Kolozsvár, 1925; *Az anyag szerkezete*, Kolozsvár, 1926). P. Olasz Péter a modern természettudomány problémáit foglalta össze könyvében és ismertette a rájuk vonatkozó elméleteket (*Világproblémák és a modern természettudomány*, Kolozsvár, 1925). Dr. Tulogy János Erdély geológiai kialakulásának történetét és jelenlegi földtani helyzetét vette vizsgálat alá (*Erdély geológiája*, Kolozsvár, 1925), dr. Balogh Ernő pedig formailag is értékes olvasmánnyá dolgozta fel a levegő sajátságaira és tüneményeire vonatkozó ismereteket (*A Föld köpönyege*, Kolozsvár, 1926). A matematikai irodalomnak érdemes erdélyi munkása dr. Sz. Nagy Gyula egyetemi m. tanár, akinek az elmúlt években mintegy 10 dolgozata jelent meg magyar és külföldi szaklapokban.¹ Dr. Ruzitska Béla volt kolozsvári egyetemi

¹ Dr. Wildt József: *Erdélyi magyar matematikusok és fizikusok tudományos munkálkodása 1919 óta. Erd. Irod. Szemle, 1924. 3—4. sz.*

tanár pályanyertes kémiai munkája a M. Tud. Akadémiánál várja a megjelenését.¹ Az orvosi szakirodalomban is találkozzunk néhány érdemes munkával. Zsakó Istvánnak a pszichiatria alapvonalairól írt könyvén (*A pszichiatria alapvonalai*, Kolozsvár, 1919), Bézy Elemér sebészeti kompendiumán (*Sebészeti kompendium*. I—II., Szilágyosmlyó, 1924) és Steiner Pál sebészeti műtéttanán kívül (*Sebészeti műtéttan*, Budapest, 1923), különösen értékesek a Pataki Jenő orvostörténeti közleményei, amelyekben sok érdekes erdélyi művelődés-történeti adat is merül fel.

Hogy az erdélyi szegényes viszonyok között még a filozófiai irodalom is külön megemlítést követel ebben az összefoglalásban, az egy-két kiváló tudósunk buzgóságának köszönhető. Legjelesebb művelője ennek a tudományágnak Erdélyben dr. Tavaszy Sándor, akinek vizsgálódásai a mai korszellem filozófiai megvilágítása körül forognak. Ilyen irányú önállóan megjelent könyvei (*A jelenkor szellemi válságai*, Kolozsvár, 1923; *A nyugateurópai kultúra sorsa Spengler filozófiájának tükrében*, Kolozsvár, 1924; *A tudományok rendszere s a teológiai tudományok helye a tudományok mai rendszerében*, Kolozsvár, 1925; *Világnézeti kérdések*, Torda, 1925), szélesebb körű érdeklődésre főképen azért tarthatnak számot, mert a tudós szerző gondolkodása bennök napirenden levő konkrét tényekhez kapcsolódik s így fejtegetései nagyon alkalmasak arra, hogy közönségünkben a filozófiai gondolkodást növeljék és terjesszék. Dr. Vargha Béla egyetemi m. tanár egy logikai (*A logikai érték problémája és kialakulásának története*, Budapest, 1922), egy pedagógiai (*Gondolatok a neveléstan értékelméleti megalapozásához*, Szeged, 1922) és egy metafizikai (*A metafizika értelme napjaink bölcséletében*, Budapest, 1923) tanulmánya gyarapította még ezekben az években ezt a tudományszakot. Dr. Imre Lajos az elméleti és gyakorlati pedagógiának érdemes művelője (*Vezérfonal az ifjúság gondozására*, Budapest, 1920; *A falu művelődése*, Budapest, 1922) és dr. Gál Kelemen pedig Erdély sok visz-

¹ Referens: *A magyar kémiai szakirodalom haladása Románia erdélyi részében 1919 év végétől kezdve napjainkig*, Erd. Irod. Szemle, 1924. 5—6. sz.

tagságon átment szomorú iskolaügyének történetét örökítette meg több idevonatkozó tanulmányában. Esztétika-filozófiai irányú Dienes László könyve (*Művészet és világnézet*, Kolozsvár, 1925), amely 14 különböző tárgyú tanulmányban ismereti a modern művészeti irányokat, kiemelve azoknak világnézeti vonatkozásait is. Az erdélyi tudományos irodalom nyeresége közé számít dr. Bartók György szegedi egyetemi tanárnak Kantról szóló könyve is (*Kant*, Kolozsvár, 1925), mely a nagy filozófus egész filozófiáját felölelő egyetlen ily irányú könyve a magyar filozófiai irodalomnak.

Rendkívül élénk a három magyar egyház theologiai irodalma, ahol örvendetes azt látnunk, hogy arra hivatott férfiak példamutató lelkesedéssel és nagy tudományos készültséggel művelik egyházuk irodalmát. Itt legtöbb elismerés Makkai Sándor ref. püspököt illeti, kinek az utóbbi években megjelent kötetei (*A vallás az emberiség életében*, Torda, 1923; *A vallás lényege és értéke*, Torda, 1923; *Írd meg, amiket láttál*, Kolozsvár, 1923; *Zörgessetek és megnyitjátik néktek*, Kolozsvár, 1925; *Aratás*, Budapest, 1926) egy nagyszabású egyéniséget vetítenek elénk, a tudós és művész minden megkapó jellemvonásával. Ravasz László egyik szép könyve (*Az emberélet útjának felén*, Kolozsvár, 1925) szintén az erdélyi irodalmat gyarapította. A református egyházi irodalom értékes munkásai még Erdélyben Musnai László, Mátyás Ernő, Vásárhelyi János püspökhelyettes, dr. Kecskeméty István és Nagy Géza.¹ A katolikusoknál dr. Hirschler József, P. Trefán Leonárd, Szilágyi M. Dózsa és dr. Ocskó Lajos fejtettek ki értékes munkásságot, az unitáriusoknál pedig dr. Kiss Elek és dr. Borbély István dolgozott az utóbbi években szép eredménnyel.

Az általános benyomás, mely az itt felsorolt adatokból kialakul, nem lehet kedvezőtlen Erdély tudományos munkásságára, sőt azt lehet mondani, hogy a tényleges viszonyoknál jóval előnyösebb kép kerekedik ki belőlük. Látható, hogy majdnem mindenik tudományág eredményekre hivatkoz-

¹ Dr. Tavasz Sándor: *Az erdélyi magyar kálvinizmus munkája a vallástudományi irodalom terén az utolsó decenniumban*. Erd. Irod. Szemle, 1924. 1. sz.

hatik s megtörtént minden, ami az adott viszonyok között csak megtehető volt. El lehet képzelni, ha a sok partikuláris törekvés szervezetbe tömörülne s megfelelő szellemi és anyagi háttér vonódnék mögötte, mennyivel jelentősebbé válhatnék a tudományos élet a mi szűkkörű viszonyaink között is. Hinnünk kell, hogy a legnehezebb éveken átestünk s ha a zord időket ilyen eredmények szépitik, a kedvezőbb körülmények majd csak kivirágoztatják azt a sok tehetséget, erőt, akaratot és a kitartást, ami az erdélyi lélek mélyén szunnyad.

V.

Statisztikai adataink az erdélyi magyar sajtót mennyiségileg igen jelentős színben tüntették föl. Sokkal nehezebb azonban számot adni ennek a sajtónak valóságos, belső értékéről. Itt — főképen a hírlapokra gondolva — őszintén be kell vallanunk, hogy a minőség nincs arányban a mennyiséggel. A multban a budapesti sajtó hajszalerei az ország legkisebb falujáig is elágaztak s ennél fogva a vidéki sajtó teljesen helyi érdekű feladatot töltött be. 1918 karácsonyakor a pesti lapok már nem érkeztek meg Erdélybe s azóta is hiába várjuk jövetelüket. Szerencsére egy egész sereg vidéki lap állott akkor rendelkezésünkre, amelyek rögtön felismerték a rájuk nézve kedvező helyzetet s azonnal igyekeztek a vidéki szűk keretüket országos jelentőségűvé tágítani. Részint új alapítások történtek, részint a már meglevő nagyobb lapok szélesebb anyagi alapokra helyezkedtek el. Ennél fogva Erdély mai sajtója mind a terjedelmében, mind a minőségében egészen más, mint volt az 1918 előtti években. A vidéki sajtósímvonal szűk keretei közül kibontakozott s terjedelmében is meggyarapodott. 12—16 oldalas és 10—20 ezres példányszámban megjelenő napilapjaink vannak, amelyek bizonyos körleteket ölelnek föl. A *Nagyvárad* (56. évf.) és a *Nagyvárad* *Napló* (29. évf.) Bihart, Érmellékét, Máramarost; az *Erdélyi Hírlap* (10. évf.), *Arad és Vidéke* (55. évf.) Arad környékét; a *Temesvári Hírlap* (24. évf.) a Bánátot; a *Brassói Lapok* (32. évf.) a Székelyföldet hálózza be; csak a kolozsvári lapok: a Bartha Miklóstól alapított *Ellenzék* (47. évf.), továbbá az

Ujság (28. évf.) és a *Keleti Ujság* (9. évf.) azok a napilapok, amelyek élénkebb mozgékonytságot tanúsítanak s Erdély valamennyi vidékére eljutnak. Politikai súlyuk is a magyar és román közvélemény felé ezeknek a lapoknak a legnagyobb s ők állanak legközelebb ahhoz, hogy országos jelentőségűvé váljanak. Kétségtelen, hogy 1918 óta rendkívüli nagy lépést tett a fejlődés útján az erdélyi magyar sajtó, azonban szelleme és színvonala még sok követelnivalót támaszt vele szemben. Sajtónk, akárcsak a magyarság lelke, még a kialakulatlanság, a ziláltság folyamatában vergődik s nem látjuk benne azt az erőt, komoly öntudatosságot, fegyelmezettséget s a magyar életnek minden vonatkozását felölelő programmszerűséget, amit a kisebbségi sors tőle megkövetel. Biztató jelenségekben nincs hiány s csak el fog érkezni az az idő, amikor az erdélyi magyarság szellemi életének ez a számottevő tényezője valóban teljes öntudatossággal fog bekapcsolódni életünk irányításába és nagy érdekeink szolgálatába.

Ezen a téren is inkább a kulturális vonatkozású, az építő munkát végző lapjaink dolgoznak tervszerűen és igen szép eredménnyel. Az erdélyi magyar kisebbségi élet politikai és kultúrpolitikai vonatkozásait éles szemmel figyeli, öntudatosan nézi és tudományos alapossággal dolgozza fel a Jakabffy Elemér szerkesztésében Lugoson megjelenő *Magyar Kisebbség* c. félhavi nemzetpolitikai szemle (5. évf.), mely a nemzetközi egyezményekben lefektetett kisebbségi jogok erélyes, bátorhangú és nagykézsültségű harcosa. Melléklapja, a románul megjelenő *Glasul Minorităților*, a magyar kisebbség sérelmeit tárja fel az egyoldalúan tájékozódott román közvélemény előtt. A népkultúra terén a legjelentősebb munkát a Gyallay Domokos és Petres Kálmán szerkesztésében és a Minerva rt. kiadásában megjelenő *Magyar Nép* c. néplap végzi (6. évf.), melyet hetenként a posta 18.000 példányban visz szét Erdélyben és a régi Romániában mindazon helyekre, ahol a magyar betűnek ma igazán nemzetmentő jelentősége, nagy összefogó ereje és pótolhatatlan kulturális feladata van. Érték és hatás tekintetében egyetlen lapunk sem mérkőzhetik azzal a kivételes jelentőséggel, amit ez, a nép lelkének kitűnő ismeretével szerkesztett lap képvisel. El kell csak azt

képzelné, hogy 1921—1922-ben 2182 olyan község volt Erdélyben, amelyben legalább 10, s 1518 olyan község, amelyben legalább 50 magyar lakott s ezzel szemben összes (felekezeti, állami, községi) magyar tannyelvű elemi iskoláink száma 1095-öt tett ki. Még aggasztóbbnak tűnik fel ez a szembeállítás, ha a mi szempontunkból nagyon bizonytalan értékű és életű állami és községi magyar elemi iskolákat számításon kívül hagyva, csak a kereken 700 felekezeti magyar elemi iskolát vesszük figyelembe. Körülbelül 1400, illetőleg 800 olyan községünk van tehát, amelyben legalább 10, azaz 50 magyar él s ahol magyar felekezeti iskola nem működik. Hihető, hogy ekkora lélekszám mellett mindenütt ezeken a helyeken magyar templom és magyar lelkész sem található.¹ Ezeken a területeken van óriási jelentősége ennek a kis lapnak, mely egyedüli eszközünk, hogy a veszélyeztetett magyar szigetekhez hozzáférközhessünk, hogy népünk lelkében a magyar öntudatot ápoljuk, nyelvéhez, szokásaihoz való törhetetlen ragaszkodását ébren tartsuk. Másrészt helyzetünk minket kioktatott arról is, hogy népünkben van az erőnk s fennmaradásunknak egyedüli biztosítéka az, ha a kulturális életünk gyökérszálai az ő lelkébe fogódnak bele. Hasonló hivatást tölt be az intelligens közönség szellemi igényeinek kielégítésében a szintén a Minerva rt. kiadásában kéthetenként 4-rét alakban és másfél ív terjedelemben megjelenő *Pásztortűz* c. irodalmi és művészeti folyóirat (12. évf.), melyet előbb Reményik Sándor szerkesztett, majd Nyirő József és Walter Gyula, s most harmadik éve e sorok írójának szerkesztésében jelenik meg. Végzett munkájának szemléltetésére bemutatjuk az 1925. évf. tartalmát számokban. Ez az évfolyam 71 poéta 201 versét, 30 elbeszélő 54 novelláját, 52 írónak az irodalom, művészet és kultúrhistoria köréből vett 101 tanulmányát közli és 198 rovatcikke közel 150 erdélyi és budapesti könyv ismertetését nyújtja. Illusztrációs anyagát 431 kép teszi gazdaggá, amelyből 98 arckép, 104 erdélyi kultúrhistoriai felvétel, 197 művészi reprodukció és 14 irodalmi tárgyú facsimile. Az elmúlt évben

¹ Petres Kálmán: *Az erdélyi falusi nép kisebbségi életünk kulturális programjában. Erdélyi Almanach.* Budapest, 1925. 177—184. l.

ez a folyóirat 53.150 példányban és 35 quart ív terjedelemben jelent meg, ami megfelel egy kb. 70 ív terjedelmű oktáv alakú könyvnek. Ez a folyóirat, melynek jelentőségét az erdélyi magyar irodalmi élet megteremtésében, szervezésében és helyes irányba tartásában majd bizonyos történeti távlat fogja igazolni és kiemelni, az egyetlen magyar lap, amely megindulása óta (1921) a szét nem darabolható irodalmi egység elvén áll. A magyarság jelenlegi lelki atmoszférájában felismert céljait öntudatosan követi s lelkileg is rendkívül jótékonyan és bizalmatkeltően érezteti az erdélyi magyarsággal, hogy ő ma is benne él az egyetemes magyar szellemi életben. Komolysága, józan mérséklete, nemes ízlése s az erdélyi magyar lélek sajátos felépítettségével számotvető iránya valósággal történelmi szerepet tölt be a mai időkben s az is érdemei közé számítható, hogy a román és az erdélyi szász irodalommal a kulturális kapcsolatokat ő teremtette meg és építette ki jövőre ható jelentős méretűvé. A közönség szeretetében megerősödött *Pásztortűz*-ön kívül még két szépirodalmi lap állotta ki az elmúlt évek gazdasági és szellemi válságait: Kolozsvárt a Ferencesek kiadásában megjelenő *Hírnök* (23. évf.) és az aradi Minoriták *Vasárnap*-ja (10. évf.). Mindkettő katolikus jellegű szépirodalmi lap s így ha szűkebb körletben is mozognak, de hasznosan támogatják a magyar irodalom becsületes törekvéseit Erdélyben.

Kötelessége ez áttekintésnek legalább névszerint megemlíteni a megszűnt szépirodalmi lapok közül azokat, amelyekből bizonyos érdemeket az erdélyi irodalom megalapozásában elvitatni nem lehet. A legválságosabb és lelkileg legziláltabb időben készítgette elő az irodalmi kialakulást Erdélyben az S. Nagy Lászlótól alapított és szerkesztett *Erdélyi Szemle*, amely 1920 karácsonykor a Minerya rt. tulajdonába kerülve, biztosabb anyagi alapokon Reményik Sándor szerkesztésében *Pásztortűz* néven folytatta fontos hivatását. Ugyancsak nehéz időben törte a sziklás utat a Marosvásárhelyt megjelenő *Zord Idő*, Osvát Kálmán, Berde Mária, Molter Károly és mások szerkesztésében s bizonyos, hogy nemcsak egy-két tehetségnek adott szárnyat, hanem a maga idejében az erdélyi magyar irodalom kialakulását is komolyan szolgálta. A kolozsvári

Lapkiadó rt. kiadásában 3 évfolyamot ért meg a *Napkelet* (főszerk. Paál Árpád, szerk. Kádár Imre, Ligeti Ernő, Szentimrei Jenő) s ugyanabban az időben Nagyváradon *Magyar Szó* (szerk. Tabéry Géza) és *Tavaszi* (szerk. Zsolt Béla, Nadányi Zoltán, Tabéry Géza) címen jelent meg két szépirodalmi lap. Tetszetős kiállításúak voltak, gazdag tartalmúak és a maguk szempontjából jól szerkesztett lapok, azonban szellemük és irodalmi irányuk csak felületesen kapcsolódott az erdélyi magyarság lelkéhez s így természetesen el kellett sorvadniok. Ugyanígy járt az aradi *Genius* (szerk. Franyó Zoltán) és a *Periscop* is (szerk. Szántó György), amelyek rendkívül magasan, európai régiókban szárnyaltak, de le kellett zuhanniok, mivel semmi szál nem fűzte őket az erdélyi magyar szellemi élethez. A Benedek Elektől jegyzett *Vasárnapi Ujság* (szerk. Szentimrei Jenő) sem tudott azzá a családi folyóirattá melegedni, amivé válni hivatva lett volna. Ezek az 1—2 esztendei próbálkozás után megszűnt szépirodalmi folyóiratok, amelyekből a jószándékot és a lelkes törekvést megtagadni nem lehet, nélkülözhetetlen adatok lesznek valamikor egyrészt az erdélyi magyar irodalmi élet kialakulásának történetéhez, másrészt pedig hasznos útmutatásokat adnak Erdély lélektanához. Az efféle próbálkozások, amelyek közül egyik-másik inkább elriasztotta, mint az irodalomhoz kapcsolta a közönség érdeklődését, ma már megszűntek. Felülkerekedett talán a jobb belátás, hogy az irodalomnak itt Erdélyben a művészi céljain felül különleges építő és fenntartó hivatása is van, amelyet, aki szem elől téveszt, nemcsak az irodalom, hanem a magyarság lelki egységbe tömörülése ellen is vét.¹

Az erdélyi magyar sajtóban a tudományos törekvéseket egy negyedévenként 7—8 ív terjedelemben megjelenő folyóirat képviseli: a Minerva rt. kiadásában és e sorok írójának szerkesztésében 3. évfolyamát élő *Erdélyi Irodalmi Szemle*, az erdélyi magyarság szükségleteit néző, annak sajátos problémáival mélyen törődő folyóirat, mely egyrészt encyklopedikus tartalmával pótolni igyekszik a szakfolyóiratok hiányát

² L. György: *Les Revues Littéraires de Langue Hongroise. Culture* 1924. 1. sz.

s egybetartani a szétszórtan és szervezetlenül álló erdélyi magyar tudományos életet, másrészt elvi alapokon álló kritikával az egészséges irodalmi élet megteremtésén fáradozik. Tudományos részében főképen erdélyi vonatkozású és a szélesebb rétegek érdeklődésével érintkező kérdéseket dolgoz fel és ismerteti az erdélyi közönségnek hozzáférhetetlen magyarországi és külföldi tudományos élet eredményeit, kritikai szemléjében pedig a napilapok pajtáskodó kritikájával szemben a nagyközönség tárgyilagos tájékoztatására törekszik. Mindkét irányú munkássága hézagpótló. Itt említhetjük meg a kolozsvári egyetem kiadásában egy évig (1924) megjelent *Cultura* c. négy nyelvű folyóiratot, mely becsületesen törekedett arra, hogy Erdély három nemzetének kulturális életét a politika teljes kizárásával egészen közel hozza egymáshoz. Magyar részét Kristóf György dr. szerkesztette. A tudományos sajtó terén az utóbbi időben némi élénkség észlelhető. Egészen friss alapítás a *Tudomány és Haladás* c. fizikai-chemiai szaklap (Marosvásárhely), a *Huszdik Század* nyomdokaiban haladó, de két szám után máris megszűnt *Jövő Társadalma* c. szociológiai és szociálpolitikai folyóirat (Kolozsvár) és a *Korunk* c. havi szemle (Kolozsvár), mely a mai idők eszmé-áramlatait világnézeti szempontból igyekszik ismertetni, azonban iránya és felfogása nem mindenben vág össze az erdélyi magyarság gondolkozásával. A tudományos folyóiratok közt említhetjük meg, hogy az orvosoknak három folyóirat is rendelkezésükre áll szaktudományuk eredményeinek ismertetésére és művelésére: a Kolozsvárt megjelenő *Erdélyi Orvosi Lap* és a temesvári *Orvosok Lapja* és a *Praxis* c. szemle. Azonkívül Kolozsvárt dr. Orient Gyula egy. tanár szerkesztésében román-magyar nyelven egy *Stomatológiai Szemle* is jelenik meg. Kipróbált biztos alapokon nyugszanak az egyházi folyóiratok, amelyek közül legjelentősebb a Ravasz Lászlótól alapított s a kolozsvári ref. theológiai tanárok szerkesztésében 8. évfolyamát élő *Az Út* a lelkipásztori és nevelői munka számára és az 57. évfolyamában időző unitárius *Keresztény Magvető*, dr. Borbély István és Vári Albert hivatott irányítása alatt.

Nagy és fontos érdek parancsolta az ifjúsági lapok ala-

pítását. Sok kísérletezés után négy állandósult: a Benedek Elek szerkesztésében Szatmáron megjelenő *Cimbora* c. gyermeklap, mely a legfiatalabb nemzedék lelkét irányítja, a Marianum kiadásában megjelenő *Erdélyi Magyar Lányok* kedvelt lapja, a középiskolai ifjúság öntudatos lelki építője az *Ifjú Erdély* és a *Jó Barát*, az a ref., ez a kath. tanuló ifjúság számára. Egyike a legvigasztalóbb jelenségeknek, hogy ez a féltett terület is öntudatos irányítás alatt áll s e könnyű mozgékonyság újságok részben pótolják az iskola megbénított munkáját.

Egészen véve az erdélyi magyar sajtó kielégítő képet nyújt. Ha vannak is benne pótlásra szoruló hiányosságok, betöltésre váró hézagok, kiküszöbölést kívánó ferdeségek, de nincsenek oly káros kilengések, amelyek a magyarság szellemi és erkölcsi érdekeit komolyan veszélyeztetnék. A kisebbségi helyzet, ha nem is egyforma öntudatossággal szabja meg valamennyi sajtóterméknek a programját, de mindenesetre féken tartja a szélsőségek felé való hajlandóságot. Megelégedetten állapíthatjuk meg továbbá azt is, hogy néhány esztendő alatt a szellemi élet valamennyi fontos pontjára sikerült feladatuk magaslatán álló olyan sajtószerveket állítani, amelyek nemcsak az erdélyi magyarság kisebbségi életének a pilléreivül, de egyúttal az egyetemes magyarság érdekeinek is szem elől nem téveszthető támasztékaiul szolgálnak. Lehet, hogy ezek közül egyik-másiknak szűk a kerete, de azért valamennyien találkoznak bizonyos ponton a magyarság nagy érdekeinek támogatásában s így végeredményben az erdélyi magyar sajtótól nem tagadható meg az az elismerés, hogy valósággal történeti szerepet visz a magyarság életében.

VI.

Hozzá tartozik az erdélyi magyar szellemi élet külső és belső értékének megméréséhez a könyvsorozatok és könyvvállalatok számbavétele is. Tanulságosan szemléltetik ezek az erdélyi irodalom vezető gondolatait, célkitűzéseit, törekvéseit, munkaprogramját s megvilágítják azokat a módokat is, amelyekben az irodalom a közönséghez vezető utakat keresi.

Egy-egy jól vezetett és szervezett sorozat nagy lendületet adhat az irodalmi törekvéseknek s kitűnő eszköz lehet arra is, hogy az olvasók érdeklődését bizonyos irányban lekösse, nem is szólva arról a vonatkozásáról, hogy különösen a kisebb terjedelmű irodalomban mozgékonyt és anyagi előnyöket is jelenthet egy-egy ilyen vállalkozás. Az erdélyi irodalom rövid hét esztendeje alatt még nem jutott elég idő arra, hogy nagy-jelentőségű könyvvállalatokat lehetett volna megszilárdítani. Ilyen irányú törekvésekben azonban hiány nem volt. Az erdélyi irodalom bibliográfiai felvételéből, 1919-től napjainkig, közel ötvenféle könyvsorozatot lehet összeszámlálni. Ezeknek legnagyobb része a szépirodalmat igyekezett a vállaira venni. Valamennyi nagy reménnyel, duzzadó vitorlával indult útnak, közben azonban elakadt, zátonyra került, hajótörést szenvedett. Legalább is 80%-a ezeknek a vállalkozásoknak néhány szám megjelenése után megszűnt, nyilván minden ilyen vállalkozáshoz szükséges anyagi kintartás hiánya miatt. Volt azonban más baj is. Nem minden esetben komoly irodalmi szempont vezette a szerkesztőket s így olyan értéktelen holmik kerültek forgalomba, amelyeken még a reklám sem tudott segíteni. Ezzel azonban nemcsak maguknak ártottak, hanem az irodalomnak is mérhetetlen károkat okoztak: a sokat csalódott közönség bizalmát megrendítették minden ilyen könyvsorozattal szemben. Ennek hatását a komoly vállalkozások, amelyeknek csak nehezen sikerült restaurálniok az erkölcsi felelősség nélküli rombolásokat, még ma is érzik. Különösen az első esztendőben sok felelőtlen elem kalózkodott az irodalom területén, amikor hivatva érezte magát mindenki az erdélyi irodalom felvirágoztatására. A viszonyok javulása megtisztította a tereket s tulajdonképen csak az utóbbi két esztendőben jutott az erdélyi irodalom komoly mederbe és hivatott irányítások alá. E vállalatok közül akadt egy-kettő, amelynek megindulását örömmel üdvözöltük, megszűnését veszteségnek tartjuk. Ilyen volt az Osvát Kálmántól és Antalfy Endrétől kezdeményezett *Klasszikus Olvasmányok*, amely Arany Toldi-jának és Toldi estéjé-nek sok kifogás alá eső kiadásával megakadt és a Révész Béla marosvásárhelyi könyvkereskedőtől összehozott *Erdélyi Könyvbarátok Társ-*

susága, mely 8 elbeszélőnek 10 kötetét rendkívül olcsó áron hozta forgalomba, számítása azonban nem vált be s így e vállalkozás jelenleg szünetel. Nekünk is megvoltak és megvannak a magunk «népszerű» regényeink, «detektív»-sorozataink, komolytalan «Pán»-könyveink és más efféle ízléstelenséget levezető piaci árúink, de most itt nem ezekről van szó, hanem a kulturális feladatokat teljesítő és komoly irodalmi hívatást betöltő könyvsorozatokról. Legtöbb figyelmet érdemelnek a Minerva rt. céltudatosan irányított könyvvállalatai. Ezek között is legjelentősebb a «*Magyar Nép*» *Könyvtára* (szerk. Gyallay Domokos), melynek a falusi magyar lakosság igényeihez szabott mulattató és ismeretterjesztő füzetei a legelterjedtebb olvasmányok és kitűnően szolgálják a magyar népkultúra feladatait Erdélyben. Irodalmi színvonalú vállalat a *Pásztortűz Könyvtár* (szerk. György Lajos), mely az erdélyi, felvidéki, magyarországi és nyugati irodalmak java szép-prózai termését igyekszik közvetíteni ahhoz a társadalmi réteghez, mely súlyos áldozatok árán is készséggel hordozza ma a magyar kultúra terheit. Regény- és novellás köteteiben erdélyi szint, egyetemes magyar irodalmi szempontot s a világkultúra friss vérkeringésébe kapcsolódó törekvést vall feladatául. Szép célt tűzött ki maga elé az *Erdélyi Klasszikus Regények* c. könyvsorozat (szerk. György Lajos), mely a magyar irodalom klasszikus értékű erdélyi tárgyú történeti regényeit nyomtatja le s igyekszik terjeszteni a magyar ifjúság és az ilyen olvasmányokat is szívesen látó erdélyi közönség között. Tudományos célokat szolgál a *Minerva Könyvtár* (szerk. dr. Tavaszy Sándor és Rass Károly), mely olyan könyvecskéket juttat a művelt erdélyi magyar közönség kezébe, amelyek alkalmasak az általános tudományos, történeti és világnézeti látókört szélesíteni és mélyíteni. Amíg ez a nagyközönség szemmeltartásával a népszerű formát keresi, addig az *Erdélyi Tudományos Füzetek* (szerk. dr. György Lajos) a különböző tudományok területéről kisebb terjedelmű szakszerű tanulmányokat közöl. Magára álló hívatást teljesít a *Magyar Ifjúság Könyvtára* (szerk. dr. Rajka László és dr. Imre Lajos), amely kellemes és szórakoztató olvasmányokkal kedveskedik a serdültebb ifjúságnak. A Minerva

rt.-nak ezek az egyre jobban erősödő könyvsorozatai mutatják azt a céltudatosan útbaindított sokfelé ágazó munkát, mely az erdélyi irodalom jövőjét építgeti.

A fentiekén kívül még több olyan vállalat van, mely elismerésre méltó munkát végez az erdélyi irodalom terjesztésében. Néhány írónak egyéni vállalkozása az *Erdélyi Szépművés Céh* könyvsorozata (Paál Árpád, Nyíró József, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Kós Károly), mely amatőr kiadású verseket és regényeket szállít a «céh» tagjainak, ennél fogva csak szűkebb körben van elterjedve. Hol szépirodalmi, hol tudományos népszerűsítő füzeteket bocsát ki a *Vasárnap Könyvtára* (Arad) és az *Erdélyi Tudósító Könyvtára* (Brassó). A magyarnyelvű cionista szépirodalom a *Héber Regényírók* (Kolozsvár) és a *Kadima Könyvtár* (Kolozsvár) köteteiben helyezkedik el. A nép felé irányulnak meglehetősen nagy példányszámban a *Katholikus Világ Könyvei*, az *Ünnepnapok*, az *«Út» Könyvtára*, az *Unitárius Könyvtár* (Kolozsvár), amelyek egyúttal az egyházak vallásos és erkölcsépítő munkáját is szolgálják. Szigorúan vallástudományi az *Erdélyi Ref. Egyházi Könyvtár* és az *Unitárius Irodalmi Társaság Kiadványai* (Kolozsvár). A gazdasági szaktanulmányok a nagymultú *Erdélyi Gazdasági Egylet Könyvkiadóvállalatá*-ban (Kolozsvár) jelennek meg. A gyermekekről Benedek Elek *Cimbora Könyvtára* (Szatmár) és az *Én Könyvtáram* (Nagyvárad) gondoskodik.

E jelenleg is dolgozó és valahányan sajátos célt szolgáló erdélyi könyvsorozat felsorolását azért láttuk szükségesnek, mert magukban véve is komoly és tervszerű munkáról tanuszkodnak. Jelenleg ők hordozzák Erdély irodalmi és kulturális feladatainak gondjait, ezért megerősödésük rendkívül kívánatos dolog.

VII.

Az erdélyi magyarság szellemi életének 1919 utáni helyzetképét lényeges vonásokkal színezik azok az irodalmi társaságok és kulturális egyesületek, amelyeknek az elmúlt években kiváltképen fontos szerep jutott abban, hogy életet, erőt és bizalmat ömlesszenek a magyarság alélt szervezetébe. Voltak

olyan esztendőök, amikor a letárgiába merült magyarság egyetlen vígasztaló helye a templomon kívül az irodalmi társaságok felolvasó ülései voltak és a magyar élet e csekély megnyilvánulása is bizalomra váltotta a csüggetegséget. Mindenesetre nagy szerencséje volt a magyarságnak, hogy ezen a téren kész kereteket örökölt a múltból, amelyeket csak a megváltozott viszonyokhoz kellett idomítani és megfelelő tartalommal kellett megtölteni.¹ Multja, tekintélye és munkássága révén az első helyen áll a Kolozsvárt székelő, 1888-ban gróf Kuun Gézától alapított *Erdélyi Irodalmi Társaság* (elnök: Dózsa Endre, főtítkár: dr. Borbély István), mely 50 választott taggal, havi felolvasó üléseivel, irodalmi pályatételekkel és szépirodalmi kiadványaival szolgálja az irodalom ügyét. Az elmúlt években tárgyi okokból nem fejthette ki az erdélyi irodalom megszervezésére hivatott munkásságát, jövője azonban biztatónak ígérkezik, mert sok energia és a tennivalók dandárja feszíti szűkre kényszerült kereteit. A körülményekhez képest elég mozgékony életet él a marosvásárhelyi *Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság* (elnök: Tóthfalusi József, főtítkár: Molter Károly), amely még 1878 végén alakult. Első titkára, Tolnai Lajos, a társaság kiadásában annak idején *Erdélyi Figyelő* címen lapot is szerkesztett s még egy ízben volt 1919 után egy rövid ideig élő szépirodalmi folyóirata, a *Zord Idő*. Működése pusztán felolvasó ülésekre és ünnepek rendezésére szorítkozik. A negyedszázados multa tekintő, Szentkláray Jenő és Szaboleska Mihály kezdeményezésére alakult temesvári *Arany János Társaság* (elnök: Járosy Dezső) és a nagyváradi *Szigligeti Társaság* (elnök: dr. Karácsonyi János), a szorosán vett Erdélyen kívül eső területek irodalmi életének összetartására volnának hivatva, azonban szép rendeltetésüket rajtuk kívül eső okokból megvalósítaniok nem sikerült. Az ötven esztendőös szép multú aradi *Kölcsey Egyesület* jogi személyiségét a hivatalos felfogás vitássá tette s így jelenleg tétlenségre van kárhozthatva. A szatmári és nagykarolyi *Kölcsey Egyesületek*, valamint a nagybányai *Teleki Társaság*

¹ Walter Gyula: *Erdély és Bánság irodalmi és kulturális egyesületei. Erdélyi Almanach*. Budapest. 1925. 254—270. 1.

tevékenysége a helyi keretek között is alig ad életjelt magáról. Újabb keletű a Kolozsvárt alakult egyházi jellegű *Unitárius Irodalmi Társaság*, amely kizárólagosan az egyházi irodalom tudományos művelésére szorítkozik. A nagyváradi, valamint az egészen friss keletű aradi *Ady Társaság* a megalakulásnál tovább még nem jutott. A székely írókat egyesíteni kívánó *Orbán Balázs Irodalmi Társaság*, valamint az *Erdélyi Tudományos Akadémia* felállítására irányuló kezdeményezés a mai viszonyok között megvalósíthatatlan jámbor szándék maradt.

Legsúlyosabb tudományos tényezője lenne a magyarságnak, ha működése gúzsba nem volna kötve, az *Erdélyi Múzeum Egyesület* (EME., elnök: gróf Wass Béla, főtítkár: dr. Bitay Árpád), amelynek sajnálatosan szomorú helyzetével érdemes volna külön cikkben foglalkozni. Így legföljebb csak sejtetni lehet azt a kétségbeejtően reménytelen és egyoldalú küzdelmet, amit a magyarságnak vívnia kell a többszáz milliós értékű kultúrkincseinek elvitathatatlan tulajdonjogáért. Az erdélyi magyar társadalom áldozatkészségéből 1859-ben alakult EME. kettős célt tűzött maga elé: megvalósítani a M. N. Múzeum és a M. Tud. Akadémia céljait. Ez utóbbi törekvését az abszolutizmus elgáncsolta ugyan, de a politikai viszonyok jobbrafordultával akadálytalanul fordíthatta minden erejét célkitűzésének megvalósítására. A kolozsvári egyetem felállításakor, 1872-ben, a magyar állam szerződéses viszonyba lépett az Egyesülettel s ez, a tulajdonjog természetes hangsúlyozásával, a kultúrcélok azonossága alapján, bérbeadta gyűjteményeit az egyetemnek. A bérleti összeget és a pár százezer koronát tevő alaptőkéjének évi kamatait az Egyesület a gyűjteményeinek gyarapítására fordította. Ez a szerződés 1895-ben megújított és érvényben volt az imperium változásáig. Az Egyesület néhány évtized alatt egyrészt a maga nemében páratlan tudományos gyűjteményei (1. könyvtár kézirattárral és levéltárral, 2. érem- és régiség-tár a képtárral, 3. etnográfiai gyűjtemény, 4. ásvány-, állat- és növénytar), másrészt a szakosztályok akadémikus munkássága révén (1. bölcsélet-, nyelv- és történettudományi, 2. természettudományi, 3. orvosi, 4. jog- és társadalomtudományi szakosztály), melyet a felolvasóüléseken, folyóiratai-

ban, illetőleg az évenként összegyűjtött és kiadott *Dolgozatok*-ban fejtett ki, a magyar szellemi élet számottevő tudományos tényezőjévé erősödött. El lehet képzelni, hogy milyen szellemi értéket jelentene az erdélyi magyarságnak az EME., ha a viszonyok mindkét irányú munkásságát meg nem bénították volna. 1919 májusában az egyetem átvételével kapcsolatosan a gyűjteménytárak éléről eltávolították a magyar egyetemi tanár-igazgatókat s helyükbe a román egyetem tanárai kerültek. Mind gyakorlati, mind tudományos szempontból nem lehet eléggé értékelni, hogy a személyzetet a hatalmas magyar kultúrkincs iránt érzett lelkiismereti megfontoltság a helyén tartotta. A román állam a magyar állammal kötött szerződés alapján vette át a gyűjteményeket, azonban a szerződészerű évi bérek fizetését azóta sem teljesíti, sem pedig segélyösszegeket nem utal ki. Így a gyűjtemények fejlődése 1918 óta szünetel, mert az Egyesületnek egyébképen is tekintélyes tőkéje hadikölcsönkötvényekben és magyar papirokban elértéktelenedett. A román állam e tisztán kulturális kérdést hatalmi kérdéssé szándékozik növelni és keresi a módokat, amelyek révén ezt a magyar társadalom kétségtelen tulajdonjogát tevő és magyar kultúrcélok szolgálatára alapított Egyesületet a román kultúra érdekeinek támogatására kényszerítse. Ez a küzdelem már nyolcadik esztendeje foly, sajnos, kétségtelen, csak az Egyesület lehet itt a vesztes. Tudományos munkássága is megbénult. Keretei, melyek az erdélyi magyar tudományos törekvések akadémikus szervezetbe tömörítésére volnának hivatva, részben tárgyi, részben anyagi okok miatt meglazultak s így nagyobb jelentőségű tudományos célok megvalósítására irányuló minden jószándéka tehetetlenül vergődik. A bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály folyóirata, az egykor jelentős feladatokat végző *Erdélyi Múzeum*, valamint a többi szakosztályok értékes közleményeit kibocsátó *Dolgozatok* 1918 óta szünetelnek. A szakosztályok működése így a felolvasó ülésekre zsugorodott össze, s ezek is alkalmazkodva a megváltozott viszonyokhoz, nem tudománymívelő, csupán tudománynépszerűsítő munkásságot fejtettek ki. Jelenleg az a helyzet, hogy az Egyesület jogi személyiségét ugyan hivatalosan el-

ismerték, de a változott viszonyokhoz szabott alapszabályait jóvá nem hagyták. A románok épen most készülődnek az Egyesületbe többséget biztosító számmal belépni s a magyarság máris keserűséggel látja a jövődőt, amely szellemi téren is helyrehozhatatlanul megszegényíti.

Ha aránylag több sor jutott is az E. M. E. helyzetének vázolására, talán nem volt felesleges, mert ez a hely volt legalkalmasabb szemléltetni azt, hogy az erdélyi magyar szellemi életnek sok szembeszökő értékgyarapodása mellett felbecsülhetetlen veszteségei is vannak. Utalni lehet az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület*-re is (EMKE. elnök: gróf Béli Kálmán, főtitkár: Sándor József), mely az alapítása óta eltelt 41 esztendő alatt a kultúraterjesztés, a népnevelés és a közművelődés minden ágában és vonatkozásában nagyarányú és komolyértékű tevékenységet fejtett ki. Elég legyen megemlíteni, hogy az iskolák százait állította fel, analfabéta- és szaktanfolyamokat szervezett, földművesiskolát és óvodákat létesített, a magyar ipart támogatta, könyvtárakat és kulturális egyesületeket alapított stb. E nagyvonalú munkásságát az imperiumváltás merőben kettévágta s épen most, amikor a magyar kultúra sok áldozattal emelt épülete dűledezőben van, az erdélyi magyarság kulturális életének valamennyi vonatkozását felölelő tevékenysége a működési lehetőségek keresésének tortúrájában morzsolódik szét. Hasonló a helyzete a maga nemében pótolhatatlan munkára, a turisztika és az etnográfia művelésére hivatott *Erdélyi Kárpát Egyesület*-nek is (EKE. elnök: dr. Szádeczky Gyula, titkár: Xantus János), amelynek épűgy, mint az előbbi két alakulatnak kimondottan magyar jellege szemetszűró akadályja a működését megnyitó hivatalos engedélyezésnek. Végül, ha megemlítem az unitáriusoknak a népművelés és a hitélet fejlesztésére irányuló négy évtizedes *Dávid Ferenc Egylet*-ét (elnök: Ferencz József, titkár: dr. Boros György), a jótékonyság terén tevékenykedő *Szociális Misszió-Társulat*-ot (elnök: gróf Bethlen Györgyné), mely a kurzusain és az évenként megismételt előadássorozatain a társadalmi kérdések iránti érdeklődést is ébresztgeti, a képzőművészetek érdekeit szolgáló nagybányai *Festők Társaságá*-t és több nagyobb városnak (Kolozsvár,

Szatmár, Arad, Temesvár) a zenei élet fejlesztésére és fenntartására alakult filharmonikus és zenebarát egyesületeit, — szóba kerültek mindazok az irodalmi társaságok és kulturális egyesületek, amelyekre az a fontos feladat hárul, hogy öntudatos célkitűzésekkel irányt szabjanak, anyagi támogatást nyújtsanak és erkölcsi súlyt adjanak a magyar irodalmi és kulturális törekvéseknek Erdélyben. Sajnos, eddig több energiát pazaroltak a hatósági korlátozásokkal való viaskodásra (cenzura, működési engedély, jogi személyiségük elismertetése, alapszabály revízió, a felolvasó ülések engedélyezése minden esetben 3 helyről: rendőrség, sziguranca, katonai hatóság), mint a saját irodalmi és kulturális céljaik megvalósítására. Ezért szemrehányás nélkül kell megállapítanunk azt, hogy e sokféle akadály miatt jelentősebb eredményt egyik egyesületnek sem írhatunk a javára. Ez áttekintés arról is meggyőzheti az olvasót, hogy a magyar kulturális élet szabadságát Erdélyben még egy egész sereg akadály korlátozza s az eredmények elbírálásánál számításon kívül nem hagyható, hogy rajtuk kívül fekvő okokból tevékenységüket teljes mértékben ki nem fejtették. Egyedül az a remény vigasztalja a jövőbe aggódóan tekintő magyarságot, hogy csak felszabadulnak lekötött erői, amelyek szellemi életében majd friss vért ömlesztenek.

VIII.

Mivel e tájékoztatás arra törekszik, hogy lehetőleg teljes képet adjon az erdélyi magyarság szellemi életének valamennyi vonatkozásáról, szólanunk kell a továbbiakban a művészeti élet fontos két tényezőjéről: a zenei életről és képzőművészeti törekvésekről. Mondanivalóink rövid terjedelme jelzi, hogy e területekről ma még kevés eredményt szedhet össze a legnagyobb jóakarattól irányított kutatás is. Különösen szomorú a zenei mérlegünk. De aki ismeri, hogy a háború előtt a zenei élet teljesen Budapesten centralizálódott, annyira, hogy a vidék a legmegfeszítettebb törekvéssel sem bírt jelentős tényezővé emelkedni, az nagy igényeket nem is támaszthat a kisebbségi helyzet összes következményeit kénytelen meg-

adással viselő erdélyi magyarsággal szemben.¹ Sok adattal lehetne igazolni, hogy a vidék annak idején, különösen Erdélyben, hol a szászok rendkívül fejlett és magas színvonalú zenei kultúráját is maga előtt látta, komoly törekvéssel kereste az igényesebb zenei életet, de ezeknek az adatoknak a felsorakoztatását ép oly feleslegesnek tartjuk, mint a megvalósítás hátramarasztó okainak emlegetését. Különben is az élénk összeköttetés a zenei központtal a helyi hiányosságokat könnyen feleltette. Az éppen fejlődésében levő zenei életet Erdély megváltozott történeti helyzete nemcsak hogy megakasztotta, de teljesen el is temette. Közvetlenül a háború előtt néhány erdélyi város, főképen Kolozsvár és Marosvásárhely, biztató jeleit adta a zenei élet intenzív kialakulásának, mely aztán a háború alatt sorvadozni kezdett s az imperium átvétele után teljesen elhalkult. A szép fejlődés előtt álló kolozsvári zenekonzervatórium és a marosvásárhelyi zeneiskola, valamint az összes városi zeneiskolák kivételtek a magyar zenekultúra érdekköréből és a román zenei élet szolgálatába kerültek. Az intézmények átvételével jőnevű művészeink javarésze, a megélhetés és az érvényesülés lehetőségeiből kirekesztve, kivándorolt, s a kolozsvári magyar színház is, anyagi eszközök hiányában, kénytelen volt a kiállításban és művészi teljesítményben egyre hanyatló opera előadásait megszüntetni. Így lecsúszva arról a magaslatról, ahova a fejlődés egy-két évtizede sok erőfeszítéssel felemelte a zenei életet, megint a kezdet-kezdeténél tart: a szervezés és a beidegzés munkájánál. Egyes városokban, mint Kolozsvárt, Aradon és Temesvárt, sok buzgó igyekezet tatarozza egyrészt a régi kereteket, másrészt támogatja az új megindulásokat, amelyek természetesen még csak vékony erekben csörgedeznek a biztatónak látszó medrek felé. Jelenleg a helyzet az, hogy a magyar közönség igazi zenei élvezethez csak akkor jut, illetőleg a saját zenei kultúrájában csak akkor vehet részt, ha valamelyik jobb erdélyi művész sorra látogatja a városokat vagy ha a magyarországi művészek erdélyi zenei

¹ Járosy Dezső: *Szomorú zenei mérlegünk. Erdélyi Almanach.* Budapest, 1925. 239. l.

turnéra beutazási engedélyt kapnak. Van azonban e téren megnyugtató mozzanat is. Mert itt kell számot adnunk a dalkörökről, amelyek a múlthoz viszonyítva szokatlanul mozgalmas életet élnek a jelenben. A háború alatt megszünt dalkörök 1919 után kezdettek életre kapni s mivel könnyű volt felismerni, hogy milyen nagy összefogó erő rejlik bennük, az új alakulatok egész sora keletkezett az utóbbi években. Az erdélyi magyar dalkörök pontos statisztikája nem áll rendelkezésemre, csupán azt ismerem, hogy jelenleg 110 körül van azoknak a magyar dalköröknek a száma, melyeket a Romániai Magyar Dalosszövetség (elnök : Inczedy Joksmann Ödön, főtitkár : Tárca Bertalan), egy egységes nagy szervezetbe tömörít. Ezek a dalkörök minden évben kerületi versenyt rendeznek, minden harmadik évben pedig szövetségi versenyt tartanak. Fontosságukat helyesen az mérlegeli, aki nem csupán a magyar dal kultuszának ápolóit látja bennük, hanem a magyarságot egybetartó kulturális tényezőknek is tekinti őket. Különösen a vidéken van nagy szerepük a művelődési mozgalmak támogatásában (műkedvelői előadások, ünnepélyek, vallásos esték stb. rendezése) s így nagy érdeke fűződik a magyarságnak ahhoz, hogy kisebbségi életének ereje ilyen irányban is tovább szerveződjék s minél nagyobb területen ágazódjék el. Az eszme megindítója a kulturális életet nagyon öntudatos szemmel néző Magyar Nép, mely éppen most készíti könyvtárában a fontos hivatásra szánt *Magyar Daloskönyv*-ét. Ma már a dalosszövetségnek is van havi folyóirata, az 5. évfolyamában megjelenő *Magyar Dal*, amely egyelőre főképen a szervezés munkájában büszkélkedik. A jobb jövő ígéretével bíztat a budapesti Zeneakadémia volt tanárának, Járosy Dezsőnek szerkesztésében és kiadásában Temesvárt megjelenő két havi folyóirat : az *Egyházi Zeneművészet* és a *Zenei Szemle*, melyek a zenei élet eseményeiről adott tájékoztatásaikkal hasznosan tevékenykednek az érdeklődés lekötésében és helyes irányba tartásában. Sőt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy könyveink között is találunk egy-két zeneesztétikai és zenetudományi munkát, sőt Kolozsvárt *Népszerű Zenetudományi Füzetek* címmel egy könyvsorozat is indult meg. Az alkotó zene-

művészet terén azonban figyelemreméltó kísérlet sem történt, leszámítva egy-két elszórt jelenséget és a temesvári Morawetz cégnek külföldről szállított zenei kiadványait. Ezen a téren még rendkívül sok a tennivaló, legalább is látjuk, hogy mennyire fontos hivatás hárul a kisebbségi sorsunk életmentő és fenntartó tényezői között a jól kiépített és megszervezett zenei életre is.

IX.

Számbavéve a körülményeket, nem lehet nagy igényeket támasztani képzőművészetünkkel szemben sem. Szobrászatunk, építőművészetünk és iparművészetünk tengődik, sőt sehol semmi kilátás arra, hogy a gazdasági helyzet ezeknek a művészeteknek a foglalkoztatására is gondolhasson. Ma máshol is nehéz a soruk, elképzelhetetlenül nehéz itt, ahol egy gazdaságilag megrokkant kisebbség fenntartására van utalva. Még a festőművészet érvényesülésére nyílt eddig a legtöbb lehetőség. Mindenesetre sokat jelent Erdély számára, hogy az övé Nagybánya, melynek festőiskolája Thorma János vezetése alatt zökkenés nélkül élte át a legsúlyosabb éveket s ma is nagy számmal vonzza magához nemcsak a magyar, hanem a román művészeket is. Jelentőségét rögtön felismerte a román szépművészeti kormány, amely 1919 óta a bukaresti és a jassii festőakadémiák növendékeit nyaranként tömegesen küldi ide, hol Thorma János (esetleg némelykor Réthy István) korrek-túrája alatt tökéletesednek és főképen szint kapnak. A magyarok meg éppen számosan tódulnak Nagybányára, számukra az egyedüli helyre, ahol komoly irányítást nyerhetnek. Így kétségtelen, hogy erdélyi magyar festőművészetünk jelene és jövője Nagybányához kapcsolódik s az itteni művészeti törekvések bizalmát nagyban szilárdítja, hogy maga mögött érzi ezt a jótékony háttért. Itt említhetjük meg, hogy ez év elején nyílt meg Kolozsvárt az állami képzőművészeti főiskola (igazgatója : Papp Sándor, a budapesti iparművészeti főiskolának két évtizedig volt tanára), melynek növendék-anyaga — úgy halljuk — 40%-ig magyar.

Az, amit ma Erdélyben magyar festőművészetnek ne-

vezünk, sok egyéni törekvésből tevődik össze.¹ Szorosabb egységet csupán a nagybányai művészek alkotnak, akik évenként részint a saját műveikből, részint a kolonia tanítványainak munkáiból kiállításokat szoktak rendezni. Erdélyi magyar viszonylatunkban Thorma János képviseli ma a legnagyobb értéket. Mögötte egy történeti értékű, tekintélyes művészi munkásság áll. Nagybánya régi irányának impresszionista képviselői közé tartoznak az ott dolgozó művészek közül a ragyogó nyári és téli tájképeket festő Börtsök Samu, a kiforrott művészettel dolgozó Krizsán János, a formákban gazdag és hangulatos Mikola András, továbbá a rézkarcokban és gobelinekben meglepő új dolgokat nyújtó Ferenczy Valér és K. Ferenczy Noémi és állandóan új formákon, kifejező módokon és színproblémákon töprengő Ziffer Sándor. Van egy olyan csoport is, amely Nagybányától némileg eltérő utakat keres. Ez az ú. n. felsőbányaiak csoportja, névszerint Liteczky Endre és Nagy Oszkár, akik figyelemreméltó törekvéssel tapogatóznak új irányba.

A Nagybányán kívül szétszórta élő művészek időnként gyűjteményes kiállításokkal adnak életjelt magukról. Ha valamennyiüket el nem is sorolhatjuk, de névszerint azokat legalább megemlítjük, akik sok odaadással, örvendetesen fejlődő tehetséggel és becsületes törekvéssel szolgálják a magyar képzőművészet érdekeit Erdélyben. Egyike a legtehetségesebb művészeinknek a Sztánán élő és a magyarság politikai mozgalmaiban is élénken tevékenykedő Kós Károly, ízig-vérig magyaros temperamentumú építőművész, aki ezekben az években, mivel tehetségét a saját területén nem érvényesíthette, művészi hajlandóságait magafaragású antiquabetűkkel készített és illusztrált könyvekben élte ki. Az illusztráló és diszító művészetben az első helyet ma Tóth István (Kolozsvár) foglalja el, aki finom akvarelljei és linoleummetszetei révén is sok elismerést szerzett nevének. Szopos Sándor (Dés) két gyűjteményes kiállításából arról győződünk meg, hogy különösen figurális téren, rajztudásban és szín-

¹ Szopos Sándor : *Az erdélyi magyar képzőművészet hat esztendeje. Erdélyi Almanach.* Budapest, 1925. 242—249. l.

érzékben, ma egyik legtöbbre értékelhető művésze Erdélynek. Kolozsvárt dolgozik az impresszionista irányban egyre nagyvonalubbá fejlődő Ács Ferenc, a folyton színesedő és izmosodó Deák Nándor és a különböző irányok közt magát még kereső Pap Domokos. Erdélyben él a jónevű portréfestő, Demeter Róbert (Marosvásárhely), aki több mint húsz éve rendes kiállítója a budapesti Országos Képzőművészeti Társulat tárlatainak. Ugyanott tűnt fel akvarelljeivel még 1914 előtt Kollár Gusztáv (Brassó). A vízfestés terén a legszebb sikert ezekben az években Pataky Sándor (Arad) aratta, akinek akvarelljeit egy itt járkáló hollandus tömegesen vitte magával. Impresszionista irányban szépen érvényesülnek Maczalik Alfréd és Tibor Ernő (Nagyvárad) olajfestők: az nagyvonalú figuralista, ez részletező tájképfestő. Az aradi festőkolónia egyik legtehetségesebb tagja a virtuóz kolorista Balla Béla. Feltűnés nélkül szépen dolgozik gróf Teleki Ralph és gróf Nemes András, akiknek nyilvános bemutatkozása elé érdeklődéssel lehet tekinteni. Erdélyi keretek között is kiválóan érvényesül a jeles rézkarcoló Pap Lajos (Kolozsvár). Jeddy Sándor (Marosvásárhely) és a Folyovich-házaspár (Nagyenyed) pedig az iparművészetben termeltek figyelemreméltó szép dolgokat. A szobrászatot két név képviseli Erdélyben: Rubletzky Géza (Arad) és Szabó Vera (Kolozsvár), az előbbi Bukarestben is értékes erkölcsi és anyagi sikert ért el. És meg kell említenünk azt is, hogy az 1925 december 12-én Sepsiszentgyörgyön elhalt Gyárfás Jenőt, a *Tetemrehívás* érdemes szerzőjét, ezek az évek sem mozdították ki visszavonultságából, úgy hogy tevékeny részt nem vett az erdélyi magyar festőművészet jövőjének megalapozásában.

Az eddig felsorolt művészek valamennyien még 1918 előtt átjutottak a vívódás nehéz esztendein, úgy hogy éretten és bizonyos megállapodottsággal érkeztek az új helyzetbe. Örvendetes számmal vannak olyanok, akiknek művészi útnakindulása vagy legalább is a feltűnése az utóbbi évekre esik. Ezek közé tartozik Zolnay Géza (Szatmár), Erdély legszámtottevőbb pasztellistája, akinek nagy rajztudása, széles és finom színskálája a legjobb irányba viszi a fejlődését. Sok fiatalos hév jellemzi a tussrajzban különösen kiváló Nagy

Imrét (Csikzsögöd), aki — bár a hatásokat magáról lerázni még nem tudta — tipikus erdélyi őserőnek mutatkozik, akár csak az egyszerűségben is monumentálissá súlyosodó, csodálatosan jellemző erejű Nagy István, akinek nevét annak révén kapcsolhatjuk ide, hogy két esztendő óta Erdélyben dolgozik s egy kiállításával bámulatra is ragadta a kolozsvári közönséget és kritikát. A kulturális központoktól távol él Gruzda János (Zalatna) és Dezső Miklós (Nagyajta): az előbbi nagyszerű téli tájképeivel, az utóbbi biztos komponáló készségével mégis magára vonta a figyelmet. Nem nagyigényű, de finom, hangulatos tájképeivel Diviaczky Rezső (Kolozsvár) is résztvett a művészi érdeklődés ébresztgetésében. Sok meleg érzés jellemzi Dóczyné Berde Amália (Nagyenyed) kedves erdélyi témáit és színeit. Gidófalvyné Pataky Etelka (Doboka) jó megfigyelő s előretörő, elmélyedésre hajlamos művészi tehetség. Novák Irén (Kolozsvár) erős technikai készsége tartalmaz művészi jövővel kecsegtető. Érdeklődésre tarthat számot Szolnay Sándor (Nagybánya) szépen fejlődő tehetsége és az egész fiatalon szép sikereket aratott Hosszú Márton (Kolozsvár), aki máris állandó kiállítója a budapesti Képzőművészeti Társulatnak.

Megközelítő teljességgel felsoroltuk itt azokat a neveket, akik az elmúlt években jelentős sikereket értek el. Látható, hogy itt is, mint a szellemi élet más területein, az új idők sok új nevet vetettek föl s több figyelemreméltó tehetséget bontottak ki. Pedig a helyzet itt még sívárabb volt, mint az irodalomban. Különösen kezdetben óriási erőfeszítéseket kellett tenni, míg a dermedtség felengedett s a közönség nehezen ébredő érdeklődése a művészetekbe kapcsolódott. Mindjárt az átalakulás elején két nagyobbszabású kiállítás törte az utat. 1919 június havában az egész Erdély magyar művészei a kolozsvári korecsolypavillonban majdnem 600-ra menő festményt, rajzot, iparművészeti és építészeti tervet állítottak ki. Ez volt az első bizalmatkelző bemutatkozása Erdély magyar művészeinek, afféle megnyugtató seregszemle, az erők számbavétele. Ezt követte 1921 kora tavaszán a kolozsvári vármegyeház helyiségeiben az erdélyi román, magyar és szász művészek együttes találkozása, amely azonban hiányossága miatt nem volt elég

szemléltetője az erőviszonyoknak. Több ilyen nagyszabású kiállítás azóta sem volt. Különösebb jelentőségét egyelőre még nem lehet megállapítani annak, hogy a bukaresti *Salonul Oficial* (Tavaszi tárlat) termei a magyar művészek előtt is megnyitáltak, ahol először az elmúlt 1925. esztendőben szerepeltek magyar művek, sőt a zsüribe Thorma Jánost is meghívták. Már az is siker, hogy a selejtezés nem ejtette el a magyarokat, bár a Bukarestbe eljutás sok adminisztrációs nehézsége máris kedvét szegte a siker után vágyakozásnak. A művészek általában egyénileg keresik az erkölcsi és anyagi érvényesülés útjait s meglehetősen áldozatos kitartással törik a közönség dermedt érdeklődését. Az eredmény kétségtelenül mutatkozik már. Nagybányán kívül Aradon, Temesvárt, Nagyváradon, Brassóban, Marosvásárhelyt, de különösen Kolozsvárt egymást érik a kiállítások s ennek eredményeképpen, ami kezdetben egészen szokatlan dolog volt, az ma természetes lett, sőt szükségszerűnek mutatkozik. Sikerült a magyarság lelkiismeretébe sugalmazni, hogy a művészetekkel szemben is vannak el nem hanyagolható kötelességei. Éppen azért művészetünk megítéléséből nem szabad kikapcsolni azt a szempontot, hogy ma Erdélyben egy kiállításnak egészen más a jelentősége, mint volt a múltban. Magyar ügy s így megkívántatik, hogy vele szemben a közönség a tartozását valamilyen formában lerója. Ezen a téren is kétségkívül előljár Kolozsvár. Az ország valamennyi városából, sőt magából Nagybányából is idesereglenek a művészek, hol ősztől a nyár elejéig egymást váltogatják a kéпкиállítások. E kiállító kedvet nagyban lendíti az, hogy az érdemes művészet erkölcsi, sőt anyagi sikerre is számíthat. Azért nem kell azt gondolni, mintha meg lenne oldva az erdélyi magyar képzőművészet sorsa. Nincsenek műtermek, hiányoznak a modellek, ritka a vevő, megapadt a műértők száma s még egy olyan kultúrgócponthban is, mint Kolozsvár, nem akad megfelelő kiállító helyiség és főképpen nincs a sok nemes művészi törekvést összefogó, vezető és irányító képzőművészeti szerv. Vannak a művészetért mindent feláldozó emberek, de az anyagi és erkölcsi háttér kiépítetlensége miatt ma még nem tudjuk megmondani, hogy közülök hányat lankaszt el a részvétlenség s hányat akaszt meg fejlőd-

désében az érvényesülés kimondhatatlan nehézsége. Talán még a *Pásztortűz* viseli leginkább lelkén az erdélyi magyar képzőművészet sorsát s erejéhez mérten képben és írásban mindent megtesz, hogy e fontos kérdést az érdeklődés melegében tartsa. A fejlődés további útjai még ismeretlenek, de nem kilátástalanok. Talán el fog érkezni, mert el kell érkeznie annak az időnek, amikor a magyar képzőművészet ügye Erdélyben halogatást nem tűrő társadalmi kérdéssé érik. Annál is inkább bízni lehet ebben, mert máris a fejlődésben odaérkeztünk, hogy az erdélyi magyarság szellemi életének szerves részét teszi a művészeti élet erkölcsileg kötelező fenn-tartásának átértéze.

* * *

Ez a szellemi élet, melynek körvonalait az olvasó elé vetítette ez az összefoglaló áttekintés, észrevehetőleg még forrongásban és kialakulófélben van. A megindulás nehézségein túljutott ugyan, de még meredeken húzódik rögzös útvonala. A célok azonban világosan és öntudatosan állanak a kisebbségi helyzetbe került erdélyi magyarság előtt, mely a zord időkben virágbaborult szellemi életét a lehangoltság csüggesztő érzése nélkül végigtekinthető egyetlen eredményes területnek látja. Kétségtelennek látszik előttünk, hogy a kisebbségi élet jórészt kultúrális élet. Jövőjét korántsem a bizonytalan kimenetelű politikai egyezmények döntenek el, hanem erkölcsi kiválóságán és anyagi erején kívül főképen a szellemi kultúrája. De azt is szinte bizonyosnak érezzük, hogy a magyar jövő is a kisebbségi vergődésen fordul meg. Fenn tudja-e tartani magát, meg tudja-e őrizni lelkét a magyar államegységből kiszakított pár milliónyi magyarság — döntő jelentőségű lehet az egész magyarság jövődjének kialakulására. Megnyugvással vonhatjuk le az erdélyi magyarság önállósult szellemi életének utolsó hét esztendejéből multunknak azt a nem egyszer megismétlődő tanulságát, hogy a nagy történelmi fordulók és a súlyos megpróbáltatások nem verik le, ellenkezőleg mindig energiákkal telítik a magyarság lelkét.

GYÖRGY LAJOS.

A TÁRSADALOM MEGISMERÉSE.

— Első közlemény. —

A társadalom megismerése elméleti és gyakorlati érdek egyaránt. E megismerés rendkívüli nehézsége napjainkban ritkán válik kellőképp tudatossá, sőt korunkban nem egy tünet van, mely azt mutatja, hogy a modern kor a társadalom megismerésének bonyolult feladatával vagy nincsen tisztában, vagy nem törődik kellőképp a felmerülő súlyos problémákkal és rögtönzésekkel segít magán, ösztönösen érezve azt, hogy e téren mai tájékozatlanságában alig tehet egyebet. Előttünk van — erre mi, sajnos, kénytelenek vagyunk akaratlanul is minduntalan rágondolni — országunk szörnyű megcsónkítása; hogyan volt ez lehetséges? A hatalmi mámor győzteseknél, a hirtelen beálló kaosz, ellenségeink aknamunkája, ezekre gondolunk, holott itt másnemű emberi vonások is jelentkeznek. Nem magyar ember, hanem olasz történetíró, Guglielmo Ferrero jegyezte fel naplójába e sorokat Párisban 1919 áprilisában: ¹ «Ma reggel megmutatták nekem Magyarország térképét azokkal a csónkításokkal, amelyekre készülnek, hogy „alapos leckét adjanak neki”. Megdermedve állottam... Magyarország végre is ezeréves ország, történeti és földrajzi egység, melyet századok kovácsoltak szilárdra és bensejében oly összetartó erők forrasztják egybe, amelyeket sem a toll, sem a kard máról holnapra nem bomlaszthat szét. Minden időben s bármely helyen az állami eszélyesség, mely nem arra fente a fogát, hogy vihar és földrengés magvát vesse el, aggodalmat érzett volna széttörni ez egységet súlyos és jól megfontolt ok nélkül... Avagy a békekongresszus, miként a

¹ *Die Tragödie des Friedens. Von Versailles zur Ruhr.* Némford. Jena, 1923. 31 s. köv. ll.

legenda mondja Neróról, egy magaslatról akarja élvezni a látványt, hogyan borul lángokba a világ? Egy nagyon művelt s élesszemű francia politikusnak, ki Európát jól ismeri, elmondottam nézetemet s azt felelte: *Vous avez raison; mais les Hongrois ne sont pas intéressants*. Még érthetőnek találja az olasz történetíró, hogy egyes ember, mint Napoleon, hatalmi mámorában keresztül-kasul forgatja Európa térképét — «bizonytalan kombinációk lármás és kusza improvizációja»; még megértjük, ha egy ember azt véli, hogy «tíz évszázad, mint valami lakáj» fog neki engedelmeskedni. Ámde a modern tudós világ kiválasztottjaival, szakértőkkel s mindennemű információkkal felszerelt, sokezer tagú testület nem követhet el abszurdumokat. Megtörtént. Ferrero arra eszmél, mindez nem egyéb, mint «visszaesés a világ gyermekkorába». Emlékeztet arra, hogy száz évvel korábban volt ama bécsi kongresszus, melyen könnyűvérűnek tartott, s valóban tomboló mulatságok közt élő diplomaták szerepeltek: ezek nem követtek el oly esztelenséget.

A gyors intézkedések forrataga közt nem tűnik fel, hogy a lázasan cselekvő emberek lelke mélyén mennyi a naivitás. A Páris-környéki rögtönzések mellett más jellemző példa is jelentkezik. Az angol munkások bizottságot küldtek ki az orosz viszonyok tanulmányozására. Ez a bizottság öt hetes utat tett Oroszországban s róla vaskos «Jelentést» adott ki,¹ mely a legkülönözőbb szempontokból a kormányformától a gyermeknevelésig s a gazdasági vállalatok világától a hírlapírók új nemzedékének kialakulásáig mindent megvilágított komoly szándékkal. Néhány hét! — ez egy modern bizottság előtt tanulmányútra elegendőnek látszik, hogy egy rettenetes kataklizma után lassan feltápáskodó, ezerféle bajban szenvedő és roppant terjedelmű birodalomról jó lélekkel beszámoljon. (Mackenzie Wallace annak idején csaknem teljes hat évig járta az orosz földet).² A mai gyors ítéletű kor könnyen végez: megvannak a figyelendő sablonok, s a megfigyelők, mint a statisztikai íveket, gyors bejegyzésekkel töltik ki, határoznak

¹ Ném. ford. *Russland. Offizieller Bericht d. engl. Gewerkschaftsdelegation nach Russland im Nov. u. Dez. 1924.* Berlin, 1925. 303 L.

² *Russia.* M. ford. 2 kötet. Franklin. 1878.

ezek alapján ítélve holtak és élők felett. Holott ez az orosz viszonyoknak legfeljebb csak katalógusa, mely nem emelkedik — nem is emelkedhet — odáig, hogy meglássa azt, ami mélység, ami lényeg az orosz életben, s a társadalmi életben egyáltalán.

A modern mentalitás egyik oldalára mély világot vet a rögtönzések szelleme. Megmutatja, mennyire emelkedett a vállalkozónak üzleti konjunktúrák viharában edzett, gyors elhatározásképesége, minő az üzleti szellem, miként tudott nagyméretű problémákra berendezkedni,¹ de amely szellem szerfölött különbözik a komoly államférfiu bizonyára ma nehézkesebbnek talált szellemétől. Látható a szervezői akarat roppant önbizalma, mely a modern tömegek vezetőit merészségben fölülemeli a régi, szeszélyesen vakmerő hadfiak fölé. A mai organizacionizmus sajtószertű, újvonású hit, mély és erős bizalom önerőnkben, de amely egy mindent kockáztató szervező-láz vakságáig tud elbizakodni. Mindezek után igazat kell adnunk Ferreronnak, ki két korszakot összehasonlítva a modern kor rovására ítél. Mindazon láz, erőfeszítés, hangos programm mögött ott van a «szervezők», «államférfiak» lelke mélyén a gyermekiesen naiv alkotó, aki alkot, aktiv, hogy aktiv legyen s eme «cselekvés magáért a cselekvésért» nem más, mint — játék.² A politikai tevékenységet komoly súlyú angol írók kitartóan s gyakran találják hasonlónak a sporthoz. Van talán ebben pszichológiai törvényszerűség is: a lázas, folyton aktiv alkotó ember a tömegesen reátóduló apró munkák roppant fegyelme után fellélekzik, s midőn nem a saját életproblémáival van elfoglalva, hajlik fantáziájának szabadon bocsátására, nem sokat ügyelve arra, hogy a modern, tömeges társadalom életproblémái makacsan súlyosak, s megoldására nem elegendő a délutáni pihenő órák energiátlansága.

Alkotni igazi felelősségérzettel csak a valóság mély megismerése árán lehetséges. A társadalmi valóság megismerése kiválóképp nehéz. Az alábbi, elméleti igényű sorok feladata bemutatni, hogy a legcsekélyebb társadalmi életmozzanat

¹ V. ö. rövid vázlatunkat: *A XIX. század gazdasági tragikumai*. Uj M. Szemle, 1920 szeptemberi szám.

² *Die Tragödie des Friedens*, 37. l.

konstatálása is nehéz s messzevivő problémát jelent; kell hozzá az egész társadalom átvizsgálása s az életteleológia intenzív megélése — mindez radikálisan különbözik tudományos kérdéssablonok kitöltésétől. Szólván a modern, improvizáló gesztusok emberéről, a kor vetítette írásunk elejére azt a hangsúlyozást, melyet tettünk a társadalmi megismerés nehézségeiről. Most ne tekintsük a kort, hanem sub specie æternitatis figyeljük meg az igaz tétel keletkezési körülményeit, mely tételnek tárgya az élet, a társadalomkép jól meglátott alakzata. A száraz elméleti tételek közül kihangzik az élet szava: aki engem óhajt valóban átélni, kövessen sajátos utamon, még ha a szokásos tudományos, módszeres sablonoktól el is kell térnie. Önmagunkat nem is a tárgyakon, nem elméleteken keresztül kell megismernünk, hanem mint élő s alkotó alanyt: csak e «szemlélő átélés» után következhetnek elméletek és rendszerek.

I.

Minden szellemi és társadalmi tudomány első tudatos tette annak beismerése, hogy feladata szükségkép mint önismeret kezdődik,¹ mely különbözik a külső jelenségek s tár-

¹ Dilthey utal arra, hogy az önmegismerés központi jelentőségű a szellemi tudományokban (*Einleitung in die Geisteswissenschaften* I. 1883. 2. kiad. *Ges. Schriften*, 1922. I. 36—37. l.) s ez sajátosságát teszi ki e tudománykörnek a természetmegismeréssel szemben: «A társadalomban található tények számunkra belülről érthetők, bizonyos mértékig utána bírjuk képezni saját állapotaink észrevétele alapján. A természet számunkra néma. Csak képzelő erőnk hatalma árasztja reá életnek és bensőségnek csillogását... A természet számunkra idegen. Mert csak valami külső és nem belső. A társadalom a mi világunk. A benne található kölcsönhatások játékát vele együtt átéljük egész lényünk teljes erejével, mivelhogy amaz állapotokat és erőket, amelyekből rendszere felépül, észrevesszük magunkban belülről, élénk nyugtalanságban. Állapotának képét kénytelenek vagyunk mindig pezsgő értékhitételekben hatalmunkba keríteni s kénytelenek vagyunk az akarat soha nem nyugvó ösztönzésével legalább elképzelésben átalakítani. Mindez a társadalom tanulmányára bizonyos eredeti jellenivonást vés rá, mely azt a természet tanulmányozásától alapjában elválasztja.» Spengler már túloz (*Untergang* I. 406.): «Naturerkenntnis und Menschenkenntnis haben in Ziel, Weg und Methode nichts gemeinsam».

gyak megismerésétől. Hogy általában ismeret keletkezessék, köztudomás szerint szükséges ismerő alany és ismerendő tárgy, továbbá e kettőnek bizonyos viszonya. Ez a viszony igen sajátos módon alakul a megismerés egyes területein, az egyes tudományfajokon belül. Általában az a közkeletű feltételezés, hogy ismerendő tárggyal — a szó közönséges értelmében — «szembenáll» a megismerő alany, nem minden tudomány terén találó. A természettudományok keretében a helyzet az, hogy az a tárgy, mellyel foglalkozik a kutató, valóban szembenáll az ismerővel: a botanikus szemben áll az illető növényfajjal, a zoológus az illető állati egyeddel, a mineralógus az ásvány-nyal. A fizikus szemléli az «előtte» lejátszódó fizikai folyamatot, a kémikus hasonlókép az «előtte» álló vegyület elemzésébe merül és így tovább. Ez a szembenállás általában sajátossága a természettudományoknak — kedvező helyzet ez, mely megmagyarázza e diszciplinák gyors fejlődésének lehetőségét.

A megismerő alany és a tárgy viszonya sajátosan alakul a történelemben, hol a természettudományok kedvező esetének szinte ellentétét látjuk. A történelemben ugyanis az, amit vizsgálni óhajt a tudomány: a múlt élete már nincs meg és, sajnos, elvileg nem is lehet meg. A történésznek nincs módjában a történelem tulajdonképpeni tárgyát: magát a múltat megismerni, mert a múlt megszűnt, bár a jelenben fellelhető bizonyos nyomai: a források. Maga az ismerendő tárgy e nyomokban, melyeken a történész rekonstruáló munkája elindul, nincsen meg; hiányzik továbbá e töredékességen túl az a mozzanat, melyet a történész az egyes adatokon túl keres: az élet.¹ A múlt maradványai mind kihűlt maradványok, melyekből az életteljesség elröppent részleteiben, úgy mint egészében. Minden múlt-maradvány csak élettelenül szemlélhető, s ha a történelem a múlt életének tanulmánya, úgy a rekonstrukció egyszersmind revivifikáció is. A történelemben tehát elvileg nincs is viszony az ismerő alany s az ismerendő tárgy között, csupán egy közbeiktató közegen keresztül lehet e viszonyt ismét fölvenni.

Az alany és tárgy közötti viszony ismét sajátos módon

¹ V. ö. Dékány István: *A történettudomány módszertana*. Bp. 1925.

alakul a pszichológiai megismerés esetében. Itt nincs szó alany és tárgy szembenállásáról; a megismerendő és a megismerő egyugyanazon alanyon «belül» vannak. A lélektani introspekció¹ azért igen nehéz, mert a megismerő én mintegy eltávolodni igyekszik a megismerendő éntől; a megismerő, az önmegfigyelő mintegy alanyon kívüli helyzet felé törekszik, hogy jól láthassa önmagát, a lelki életet élő ént, a szellemi tartalmat. Mintegy a túlszoros közelség a megfigyelés fő akadályja, s ezért ama kétféle én ismerés közben distanciára hajlik. Másképp ez nem történhetik meg, mint úgy, ha a megismerő én a saját lelki élete sodrában pillanatnyi megállást, avagy lassudást próbál létrehozni, hogy a gyorsan leperdülő élménnyel szemben ideje s távolsága legyen a megfigyelés aktusára. Gyakran nem kap az élmény lassudást, hanem az közben el is mulik, csak egy lelki «utókép» marad meg² s az önmegfigyelő e kihülő-félben lévő utóképből próbálja megszerkeszteni az eleven, frissen kibuggyanó, eredeti élményt. Az ily megfigyelés valóban visszatekintő reflexió, oly aktus, mely már némiképp rokon a történeti rekonstrukcióval.³

Ismét sajátyszerű a viszony ismerő és ismerendő kapcsolatában a szociológia keretében. Ezt röviden előre jelezzük, a következmények vizsgálata nélkül. A szociológia tárgya: a társadalmi élet, amelynek a megismerő alany bekapcsolt eleme: a megismerő mintegy része a megismerendőnek, helyesebben a vizsgáló egyéniség nemcsak szemben áll a

¹ V. ö. Kornis tömör és finom fejtegetéseit: *A lelki élet*. 1917. I. köt.

² Lipps Tódor szerint (*Leitf. d. Psychologie*, 1906. 13 l.): «die subjektiven Gegenstände können für mich zu Gegenständen werden nur in der, sei es auch noch so unmittelbar, *rückschauenden* Betrachtung. Es ist unmöglich, dass ich einen Denkakt betrachte in dem Augenblick, wo ich ihn vollziehe oder ein Gefühl betrachte in dem Augenblicke, wo ich es erlebe. Was ich bei solcher rückschauenden Betrachtung in der Gegenwart unmittelbar habe oder erlebe, ist ein *Erinnerungsbild*, etwa der Tätigkeit oder des Gefühls. In diesem aber denke ich den Gegenstand, d. h. die vergangene Tätigkeit oder das vergangene Gefühl.»

³ Lipps i. m. 14. l. «Innere Beobachtung oder Selbstbeobachtung ist nach Massgabe des Ernstes und der Intensität der Beobachtung *Wiedererleben*.»

társadalommal, hanem annak egyben tagja is. Itt tehát nem alany vizsgál egy tárgyat, nem alany vizsgál alanyt, hanem a rész, a tag vizsgálja a körülötte lévő egészet. Ezzel magamagát is vizsgálja, vagyis részben szubjektum, részben pedig objektum. Látjuk, négyféle ismeretnél egészen más a megfigyelő helyzete. Vizsgáljuk ezek után az ismeretszerzés folyamatát és lehetőségeit.

II.

A lelki élet megfigyelésének első általános nehézsége az, hogy épp a figyelő aktus folytán nem tudjuk biztosítani az élmények spontán, természetszerű lefolyását: a spontán lefolyás különleges tehertételt kap a megfigyelés aktusában. Tisztán nem is kaphatjuk meg az élményt, tisztán nem kaphatnánk meg mást, mint a megfigyelés állapotának megfigyelését, mely egy erős megfigyelő szándék következtében kezünkben maradhatna. Ily állapot, a megfigyelésre-berendezettség erőteljes állapota, mesterséges, mely a spontán élményt a maga súlyával mintegy kiszorítja. Nem szabad tehát minden áron megfigyelni akarnunk, hanem 1. tekintetbe kell vennünk az «önkényt jelentkező» élményt, ez Wundt szerint az önmegfigyelés «főnormája»¹; 2. a spontán élmény-lefolyásnak lassúdást s «tehertételt» okozó megfigyelő munkát intenzitásában lehetőleg le kell csökkentenünk.

Az önmegfigyelő munka intenzitásának csökkentésére szolgál az, hogy valamennyire előre megállapítjuk az önmegfigyelés körét. Ezzel tehermentesítjük az alól a feladat alól, hogy a tudatot egyszerre, s teljes egészében törekedjék megvizsgálni. «Az önmegfigyelés csak akkor biztathat sikerrel, ha egyszerű folyamatokat figyelünk meg, vagy ha a megfigyelést eleve ezeknek is csak egyes mozzanatára korlátozzuk és ezt a mozzanatot különféle megfigyelési sorozatokban változtatjuk».² A pszichológiai látásmezőt, íme, korlátozzuk,

¹ V. ö. *Logik der Geisteswissenschaften* (1908), 164. l. mindenestre öszinte beismerés attól, ki a pszichológiai kísérletezésnek utat nyitott.

² Kornis: *A lelki élet*, 1917. I. 95. l.

érdeklődésünket mederbe tereljük, ami ez esetben kényszerű, hiszen a figyelő szándékot akarjuk súlyában, zavaró következményeiben redukálni.

Ez a megoldás végeredményében teljes megelégedésünket nem vívhatja ki. Ha a figyelő aktus intenzitását csökkentjük, úgy a figyelendő folyamat szinte zavartalan marad, viszont nem kap elegendő nyomatékot, élénk frissiséget s beható elemző erőt maga a megfigyelő tevékenység. A kérdés így, elméleti kiélezésében, mindenesetre megoldhatatlannak látszik, az ismerés gyakorlati keresztülvitelében — bizonyos hiba elismerésével — mégis keresztülvihető. Két következményt máris tisztáztunk: 1. a lelki élet zavartalan lefolyását legelsősorban kell biztosítanunk, a figyelőaktusnak mindenképp háttérbe kell lépnie, azaz a lelki életet hagyjuk részben multtá válni, «lefolyni», 2. a figyelő aktusnak sajátos könnyedséget kell kapnia.¹ Ez utóbbi a tapasztalat szerint hosszabb, évtizedes gyakorlat útján érhető el, s csak ez alapon nyerhet megfelelő megbízhatóságot az élményhez szinte tehetétel nélkül hozzáilleszkedő figyelő aktus.

Rövid formulában szólva: intenzív lelki élethez kevésbé intenzív, azaz «önkéntelen» figyelmi aktus szükséges. Ez a megállapítás számos, jelentős következményre vezet bennünket úgy a lelki, mint a társadalmi életfolyamatok megismerésére nézve. Azt találjuk ugyanis, hogy e ponton lelki és társadalmi tények közös alapra hozhatók, amennyiben egyaránt életfolyamatoknak tekintendők.

Maga a lelki és a társadalmi élet, mint vizsgálati objektumok egyaránt oly természetűeknek mutatkoznak, hogy a legkiadósabb megfigyelések épp amaz «önkéntelen figyelem»

¹ Kétségtelen, vannak oly lelki tények, illetve állapotok, amelyekkel összegeyztetetlen a figyelő szándék. Lipps Tódor utal arra, hogy elvileg megfigyelhetetlen állapot az unalom; ez problémánk szünetelésével egyértelmű: ha megfigyelni akarjuk, akkor meg van már a problémánk s unalmunk megszűnt. «Ich kann nicht mein Interesse richten auf meine Interesselosigkeit, nicht mich konzentrieren zur Beobachtung eines inneren Zustandes, der eben in der Unfähigkeit, mich zu konzentrieren, besteht». Általánosíthatjuk: nem tehetjük intenzívvé, hogy megfigyelhessük, az oly aktust, amelynek természetes tenyészeti feltétele a csekély intenzivitás.

kapcsán lehetségesek (feltéve, látni fogjuk, hogy ama figyelmi aktusok élénkek, állandóak és sorozatosak). Számításba jő épp az a viszony, melyből kiindultunk, a vizsgáló és vizsgálati tárgy között, valamint a vizsgálati tárgy természete. A viszony a pszichológia esetében az egybeesés, a szociológia esetében a rész viszonya az egészhez. Nem volna módunkban intenzív társadalomtudományi ismeretszerzésre, ha magunk is, mint a társadalom tagjai, nem élnénk intenzív társadalmi életet. A társadalomtudományi ismeret nem csupán elméleti igényű életbeállítás terméke, mint a természettudományokban, hol az ismerő alany felkeresi az ismerendő tárgyat, igyekszik szemtől-szembe helyezkedni s annak legaprólékosabb megfigyelésébe merülni el. Vonzotta a tudás vágya, ezért figyel, kutat.

A társadalom ezzel szemben oly valami, amit nem szükséges felkeresnünk : az ismerendő tárgy körül fog bennünket, azt akaratlanul körülöttünk találjuk. Ez a tényállás döntő körülmény a szociológiai ismeret megindulására nézve. Ott, hol az ismerendő tárgyat keresnünk kell, a kutató eleve berendezkedik az ismerendő tárgy fogadására, és pedig legalább is azáltal, hogy önkényes figyelem állapotába helyezkedik s mindazon segédeszközt készenlétbe helyezi, mire a vizsgálatnál szüksége lehet ; hiszen a tárgy nem jön az alany közelségébe, ez a viszony akart viszony a természet megismerése alkalmával, e viszonyt a megismerés érdekében a kutató minden eszközzel ki akarja használni. A társadalomban másképp áll a helyzet : a társadalmat nem keressük, hanem magunk körül találjuk ; az alany- és a tárgynak ezen akaratlan viszonyában nem is jelentkezik az önkényes figyelem állapota, hanem túlnyomólag az önkénytelen figyelem síkján kezdenek lerakódni azok a tapasztalatok, melyek a társadalomról szóló ismereteinket kiteszik.

A kutatónak tárgyával való eme viszonya kérdésünk súlypontját váratlanul áttolta az «önkéntelen figyelem» kérdésére,¹ s ezzel látszólag eltávolít bennünket a «tudomá-

¹ Az önkénytelen figyelmet nem szabad merev kategóriának tartanunk ; ily esetben némi *contradictio in adjecto* tapadna hozzá. Maga a tudatszűkülés szokásos fokozatossága (általános éber-állapot,

nyos megfigyelés» programjától, mely mai nézeteink szerint voltaképp a tudományos munka igazi kezdetét jelenti. Hogyan áll a kérdés, vajjon a figyelmes, szándékos, tervszerű és módszeres észrevétel elismert rangsora e ponton csorbát szenved?

Fentebb azt találtuk, hogy ott, ahol életfolyamatokról van szó általában, oly figyelemmel kezdődik a vizsgálat, mely nem előkészülettel, az élet figyelő «beállításával» jár, sőt ez, bár nem teljesen, jórészt hiányzik belőle, s inkább «futólagos, alkalmi», szinte «terv nélküli» lesz a megindulás. Nem jelenti-e ez a megfigyelés tudományos értékesíthetőségének teljes lecsökkenését? Ennyire bizonyára nem szükséges eleve következtetnünk, csupán annyira, hogy ha az ily megfigyelést tudományelőttinek minősítenők, úgy az, — mint látni is fogjuk — a tudomány utólagos revíziójára és kiegészítésére fog szorulni. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy ama spontán ismeretkeletkezés nem hozott felszínre igen értékes ismeretanyagot, sőt arra a nem kevéssé nyugtalanító következményre juthatunk, hogy a tudományos ismeretszerzés, «módszer» kénytelen jelentős élettényekről elfordítani a kutató munka súlypontját. Tekintsünk pl. a lélektani kutatás némely problémájára. Azt látjuk, a módszeres munka ma arra irányul, hogy «egyes» lelki tény meglétét konstatáljuk, s beillesztjük törvényszerű kapcsolataiba. Ezen egyes lelki tények konstatálása magában csak mozaikot hoz létre, de ezzel együtt még nem oldjuk meg a vizsgált lelki tényeknek az egész tudatéletben elfoglalt helyzetének, jelentőségének problémáját. A helyes lélektani vizsgálat nemcsak egyes tények spontán lefolyásának biztosítására törekszik az adott megfigyelési pillanatban, hanem egy egész életszakasz normális lefolyásának biztosítására is. Ez annyit jelent, hogy a figyelő aktus által maga a tudományos attitude nem vergődhet túlsúlyra egész életszakaszon keresztül, mert ez esetben a pszichikum

szándéktalan, szándékos és túlfeszített figyelem) kétségtelenül bizonyos ritmikusan szaggatott folyamatokban áll előttünk. A tudatszükségülés második foka maga nem homogén állapot, illetve tevékenység, hanem ezen belül is fokozatokat tartalmaz, s a szándékos figyelem állapotával (nem miként a nyelvi kifejezés sejteti) aligha hozható egyenes ellentétbe.

általános jellegében fog a normálistól eltérővé válni. Közismeretes az intellektualizálódás ama tendenciája, mely a folytonos pszichológiai elemző vizsgálattal elfoglalt karos-zsék-pszichológusban csakhamar gyökeret ver, s ez érzelmi-akarati életének redukálódására vezet. Ha Ebbinghaus¹ azzal vádolta a tiszta «önmegfigyelés» módszerét, hogy ezáltal az önmegfigyelő voltaképp egyéni önéletrajzot ad, a tudománynak pedig másféle adat-összeségre van szüksége, mint ami ez önéletrajzok anyagában feltalálható, úgy ezzel magamagát vádolja, mert ama természettudományos pszichológia valójában egy intellektualizálódott karos-zsékpszichológus érdeklődési igényeinek s tudatosítási tendenciáinak megfelelő képet tud csak nyújtani a lelki életről: egyike ez a tudományos tragikumoknak, melyben a kutató észrevétlenül hozzánőtt bizonyos módszeres kiindulásokhoz s ezen túl látni nem képes. Az «egész életszakasz» ismerésérdeke nem engedi meg a szándékos, tervszerű figyelés attitűdjének állandóvá válását. Tegyük fel, konstatáljuk, hogy vannak vizuális képzettípusú egyének. Ha vizsgálni óhajtjuk a vizualitás fokát is, azaz a vizuális képzetek gyakori jelentkezésének mértékét, úgy már nem egy momentán tudat-tényről van szó, hanem hosszabb időszakasznak szinte állandó szemmelkíséréséről. Bizonyára látható, rendellenes életbeállítást követelnénk egy egyéntől, amidőn tőle éveken át tartó szándékos-módszeres megfigyelést várnánk vizuális képzeteinek gyakori jelentkezésére vonatkozólag. Az ily ismeret² természetszerűleg nem keletkezhet másképp, mint általában életfolyamatának latens szemmelkísérésével kapcsolatosan. Ha ez az ismeret csupán csekély intenzitású önkénytelen figyelem kapcsán keletkezik, akkor mintegy «lerakódik» normális életfolyamata közben anélkül, hogy módszeres megfigyelés, figyelő aktusok szüntelen közbeiktatódása túlságosan eltorzítaná a mindennapi pszichikai élet képét.

Ezzel arra az álláspontra jutottunk, hogy az önkény-

¹ Grundzüge der Psychologie, I.

² Elképzelhető a «korrelációs» kutatással kapcsolatban, de gyakorlatilag ez aligha lehetséges.

telen figyelem ezer és ezer alkalmi ismeretet tár elénk,¹ mintegy állandó mellézköngéje az életnek, mely önmaga lelki életét, lelki struktúráját sokkal természetesebben ragadja meg, mint az erőteljes és állandó figyelmi gócpontokat magával hozó módszeres, tervszerű figyelés.

Ez 'utóbbi hátrányos következménye továbbá a «normális tudatplasztika» egyenetlenné válása. E tudatplasztikán azt a képet értjük, amely önmagunkról, az egyes tudat-tények gyakorisága- és arányáról észrevétlenül előáll, mintegy ismerjük a megszokott kiemelkedéseket, völgyeket, ismerjük a részek belső harmóniáját. Ezt veszélyezteti az önkényes figyelem, mely nemcsak többé-kevésbé jelentékeny tudat-szüksülést hoz magával, hanem ezen belül egyes részek különös kiemelését, sőt elszakadását is eredményezi.² Minél jobban figyelünk, annál inkább eltűnik a tudategész, mely az egyes jelenségnek «háttere»; minél inkább kiemelkedővé lesz az épp figyelt mozzanat, annál inkább — s észrevétlenül — megzavarja a tudategész harmóniáját az intenzív figyelő aktus akaratlanul egyensúlyzavaró hatása.

A tudatélet normális lefolyásáról s a részek egyensúlyáról meg van a képünk; ezt nem szükséges — sőt nem is

¹ Hogy az «alkalmi» megfigyelések minő jelentősek a társadalmi életben, az a hátrány is megvilágíthatja, midőn az alkalom abnormalitás következtében kiesik: Martineau-nak, a nagynevű angol etikusnak testvére (1835-ben utazott az Egyesült-Államokban) «felbecsülhetetlen veszteségnek» érzi azt, hogy csak hallócsővel érintkezhetett az emberekkel s ezáltal minden «alkalmi megjegyzéstől» elesett (H. Martineau, *Die Gesellschaft und das sociale Leben in Amerika*. Nach dem Engl v. Binkmeier, Cassel, 1838. I. 15. l.)

² A természetes tudatplasztikának mellőzése: a tudatjelenségek puszta klasszifikálása csonka programot adott a pszichológiának — a pozitívizmus utóhatása ez Krueger szerint (*Der Strukturbegriff in der Psychologie*, 1924. 17. l.): «Mi pszichológusok, írja, ama fenomenalisztikus előítélettől kezdünk megszabadulni, mintha a lelki élet tudományos vizsgálatának ki kellene merülni abban, hogy csupán leírjuk az élmények jövés-menését, le akarjuk terminológiailag rögzíteni az egyes aktuális mozgalmak hullámain s osztályfogalmakba sorozzuk . . . Ez az előítélet — a pozitívizmus egyik faja — évtizedeken át akadályozta a szigorúan tudományos lélektani kutatást. Előítéletmentességre és exaktságra való hamis törekvésből, a tapasztalás dogmatikusan szűkített felfogásából eredt ez».

lehetséges — pszichológiákból tanulunk. Dessoir ír arról az esetről, hogy az egész tudatéletről arányos képet nyert anya a gyermekszobában azonnal helyes fellépést tanusít, kevésbé az apa, aki különben — a pszichológia professzora. Az emberi lélek sajátos összetevődéséről, a részek (adott helyzetben) arányáról az önkénytelenül keletkező lelki tapasztalat biztosabban tájékoztat, mint a pszichológiai elméletek. Ennek oka, ismételjük, az, hogy az elméleti analízis épp mesterséges kiemelések, egyensúly-bontások terméke, ez pedig csak a tudategész plasztikájának rovására állhatott elő. Úgy is kifejezhetjük ezt, hogy van önmagunkról bár nem tudatos, de számbavehető struktúra-élményünk. Mielőtt karakterológiákba tekintettünk volna, tudjuk, vannak sajátos karakterek. Mindez spontán keletkező ismeret bennünk, nem a tudatos figyelőaktusok erőfeszítésének következménye, hanem az önkénytelen, bár szüntelen munkában lévő figyelem műve.

Amit az egyéni lélektanra nézve mondtunk, hogy t. i. módszerei elsősorban a részletek biztosítására szolgálnak, s háttérbe szorítják az «egész időszakasz» normális lefolyásának s ismerésérdekeinek kérdését, megvan — illetve meg lehet — a társas élet figyelésében is. A szociológus pl. konstatálja, hogy van (elődöktől az utódokra szálló) «descendens utánzás»; megállapítja ennek lényegét s viszonyát másféle utánzásfajokkal. A kutatás ezzel le szokott zárulni. Ámde vizsgálható az is, hogy ez utánzásnak minő a szerepe az egész társadalom életére nézve. Itt ismét a társadalom szerkezete a viszonyító pont, s bizonyára természetellenesnek fogjuk tartani azt, hogy a kutató egy évtizedig önkényes és tervszerű figyelmét e kérdésre szegi. Ellenkezőleg ismeretei bővülésének az a normális módja, hogy önkénytelen figyelme egy évtizeden át erre is kiterjedt, miközben az egész társadalom képe kialakult elméjében. Valóban «kép» ez, melynek megvan a maga belső arányossága, nem csupán egyes, különben igazolt adatokból álló zavaros mozaik. Az élet képe általában csak ily egységes, harmonikus egész lehet, és csak ezen az alapon építhet a tudomány tüzetesebb s az eddiginél is módszeresebb elemző munkája új, szigorúbban átvizsgált

fogalmi rendszert; az előbbi spontán életismeretet nem nélkülözheti.

Fentebb arról szóltunk, hogy az egyes spontán élményalakulat zavaró mozzanatot, «tehetélt» kap a figyelő aktus közbeiktatóadásában. Ugyanezt elmondhatjuk a társas életfolyamatra nézve is. Azáltal, hogy a társas érintkezésbe tudatos megfigyelő személyiség lép be, e személyiség már nem csupán társadalmilag, hanem ebből mintegy különváló, elméleti célzattal bekapcsolódó kutató egyéniség. Tegyük fel, hogy a családi élet jelen alakulását vizsgáló szociológuskutató helyet kér megfigyelései számára a család keretében, maga a család megzavarva érezné normális életösszefüggését, — ez eset természetesen «társadalmilag» lehetetlen s nem is jöhet létre. De ha nem ily, speciálisan intenzív, szoros életközösséget vesszünk is fel például, hanem bárminő társas egységet, egy *sui generis* megfigyelő mindenestre észrevehetően «vendég» gyanánt fog szerepelni, ki a társas folyamat közben a «kényelmetlen jelenlévő» szerepében fog feltűnni. Bármely társas folyamatban jelentkező «szemlélő» tulajdonkép új társas relációkat fog magával hozni. A szemlélő aktus keresztülvitelére a «kémlélő» magatartás kizárásával kell jelentkeznie a kutatónak, azaz lehetőség szerint pusztán az illető társadalmi egység tagjaként kell fellépnie.

Látjuk ismét azt, hogy a kutatónak az ismerendő tárggyal való viszonya e ponton is az önkénytelen figyelmet helyezi előtérbe, az egész vonalon szoros párhuzamosság derül ki a lelki és a társas élet vizsgálatára nézve. Oly ismerő aktus különös jelentősége emelkedik itt ki, mely eddig csupán azért maradt háttérben, mert a kutató és tárgya sajátos viszonyát a természettudományi tárgy analógiájára tekintették. Egyben ki kell emelnünk az egész tényállásból fakadó következményt, azt, hogy ily úton sajátos nemű ismeret keletkezik, mely nem esik egybe sem a lélek-«tani», sem a társadalom-«tani» ismeretekkel. Az ismerő alany s ismerendő tárgy sajátos viszonyából oly ismeret keletkezik, mely «adódik»: mint természetes ismeretproduktum. Azt láttuk, hogy a lelki életet — mint ismerendő tartalmat — nem kell keresnünk, van mindenikünknek ismeretünk pusztán az önkénytelen

figyelem kapcsán is — ez azonban nem lesz «lélektani» ismeret, hanem újabb szóval «pszichognózis», többé-kevésbé rendezett kép a lelki élet egészéről, kép spontán életünkről, melyet szándéktalanul, bár huzamos kitartással szemléltünk. E «pszichognózis» nem tüzetes elemzés terméke, hanem röpké rápillantásokból eredő, «szemlélő átélés» terméke — jobb szó hiányában : lélekszemlélet, — mely a tüzetes elemzésekből elő álló elmélettel szemben áll, ennek alapját teszi ki.

Amint van lelki életünkről pszichognózisunk, épp úgy van társas életünkről «szociognózisunk», önkénytelen figyelem kapcsán keletkező társas életszemléletünk. Ez hasonlóképp nem esik egybe a «szociológiai» ismerettel, miután csupán társadalmi életre vonatkozó szemléletszerű ismerettartalom, többé-kevésbé rendezett, szemléletszerű utóképek a társas életfolyamatokról, melyeket átéltünk szándékos, módszeres, elemző figyelem nélkül is. Ezzel a különbségtétellel azonban máris össze kell kapcsolnunk a szemlélő átélés és az elmélet viszonyának kérdését is, konstatálva, hogy pszichognózis nélkül a pszichológia nem lehet el, valamint az sem lehetséges, hogy szociológia keletkezzék ama szemléletszerű kezdet, szociognózis nélkül. A szándéktalan ismeretkezdet az alany és tárgy sajátos viszonyából táplálkozik, s a szemléleti kezdet minden kiforratlansága ellenére is saját-szerű ismerésértéket képvisel. Sem a pszichognózis, sem a szociognózis nem «csak» kezdet, melynek az a hivatása, hogy az elmélet tudatos és elemző munkája félredobja, s annak helyébe lépjen. E kérdést még újabb szempontokból kell szemügyre vennünk.

III.

A pszichognózis fogalmát tudományunkba Kornis Gyula vezette be.¹ A külföldi irodalomban mind a mai napig hiányzik a kérdés tudatos felvétele, ámbár a pszichológia problematikájának oly elképzelése, minő Diltheynél megindult, a kérdés plasztikus elképzelését bizonyos fokig, ha nem is közel-fekvővé, de lehetővé tette. A szó maga a német lélektan

¹ *Történelem és pszichológia.* Bp. 1914.

történetírójánál, Dessoirnál merült fel először, de zavaros formában s e szerző által adott módszertani gondolatok is oly fejletlenek, hogy arra a továbbkutatató aligha támaszkodhat.¹ Bizonytalanul áll még a pszichognózis a differenciális pszichológia szomszédságában,² mindenesetre szorosabb kapcsolat nélkül marad az általános pszichológiával,³ holott itt a szemléleti alap s a (tovább-)elemzés s rendszerezés egymásrataltságára kell következtetnünk. Az önmegfigyelés és a «Selbstbelauschung»⁴különbségtétele azt mutatja, hogy helyes nyomra találhatott volna. Azonban hibás egy latens motiváció.

Voltaképp miért jó létre pszichognózis? Úgy tűnik fel, hogy vagy pusztán az önismeret «szükséglete» (?) veti felszínre, vagy a művészi emberalakítás, az egészbefogó fantázia vágya, vagy pedig egy gyakorlati ösztön: embertársainkkal való bánás szüksége.⁵ Fentebb arra az eredményre

¹ Dessoir, *Beiträge zur Ästhetik* c. rövid cikkében (*Archiv für system. Philosophie*, 1897. N. F. III.) a lélektani vizsgálódás háromféle irányát látja: 1. vallásos-morális irányt — ez «Seelentheologie»-ra vezet, 2. a természettudományi: «Seelenphysik» s 3. a «gyakorlati-művészi emberismeret» — «Seelenkunst». Ez utóbbi is zavaros. 376. l. «Um die doppelte Verwertung des Wortes Seelenkunst zu vermeiden und um andererseits einen klaren Gegensatz (!) zur naturwissenschaftlichen Psychologie zu gewinnen, schlage ich den Namen Psychognosis vor.» Legújabbban sem tisztázta Dessoir a kérdést, v. ö. *Ästhetik u. allg. Kunstwissenschaft*. 2. kiad. 1923. 195—207. lk.

² Dessoir, 385. l. «Die Seelenkunst kann nicht in dem Sinne Individualpsychologie sein, als verzichte sie auf das Allgemeine».

³ I. ért. 377. l. «Shakspere und Herbart sind beide Kenner der Seele. Muss ich sagen, dass die Seelenkenntnis des einen anders geartet ist, als die des andern? Offenbar gibt es bisher keinen kontinuierlichen Übergang zwischen der psychologischen Wissenschaft und der Psychognosis, die dem natürlichen Bedürfnis nach Selbst- und Menschenkenntnis entspricht».

⁴ I. é. 382. l.

⁵ Dessoir: «Wir bezeichnen die praktische und künstlerische Seelenkunde . . . als Psychognosis» (*Abriss einer Geschichte der Psychologie*, 1911. 3. l. «Psychologie in Einzeldarstellungen» herausgeg. v. Ebbinghaus u. Meumann). E munkában megkísérli (4—16. lk. és passim) a pszichognózis fejlődéstörténetét is felvázolni, sajnos, a nélkül, hogy magát a tárgyat, melynek történetét írja, tisztázná; e nélkül a tárgy-meghatározás nélkül lehetetlen a tárgy története is.

jutottunk, hogy egyik motivumra sem mutathatunk reá, mely elegendőképp magyarázná a pszichognózis létrejöttét. A tulajdonképpeni magyarázat a megismerő alany s az ismerendő tárgy oly viszonya, mely sajátoskép alakul speciálisan a lelki és társas élet folyamatainál.

A pszichognózis igen nagy szerepet játszik a történelmi megismerésben; Kornis ebben a körben találta meg a kérdés nagy jelentőségét. Vizsgálta azt a kérdést, vajjon minő támaszt találhat a történetvizsgáló a mai pszichológiában. «Ez a pszichológia nagyrészt csak a lelki elemekkel foglalkozik, melyeket kénytelen egymástól elszigetelve tárgyalni, nem pedig a konkrét, eleven, rendkívül bonyolult, valóságos lelki étellel, a gondolkozó, érző és akaró, egységes, csodálatosan komplikált lelki természetű emberrel, ki az életben, a történelemben szerepel. Ez a pszichológia csupa absztrakciót, csupa általánosságot tár fel s így sokkal tartalomszegényebb, semmint fontos szolgálatot tehetne a hisztórikusnak, aki a történelemben egyéniségeket, végtelenül bonyolult, konkrét tudategységeket talál».¹

Fel kell vetnünk a kérdést, ha igaz: «nemo historicus, nisi psychologus», vajjon minő pszichológiai ismeretre van szüksége a történetvizsgálónak? Kornis arra a helyes álláspontra jut, hogy «a történész elsősorban gyakorlati emberismeretére (psychognosis), a common sense álláspontjára támaszkodik s nem a tudományos pszichológiára» s hangsúlyozza, «helyesen utalt rá Rickert, hogy ha némely [rég]i történetíró... korának álláspontján iskolázott pszichológus volt is, ez csak azt mutatja, hogy ezen történetíróknak koruk pszichológiája nem ártott».² Rickertnek a korabeli általánosító lélektant elutasító álláspontjához Kornis azt a pozitív megállapítást fűzi hozzá, mely szerint egy másnemű lélekismeret — mely nem «lélektani» is egyúttal — épp a helyes alapot szolgáltatja a historikus lelki életrekonstrukciója számára. «A historikusok kezdettől fogva... a lelki életnek tisztán empirikus, ösztönszerű, nem rendszeres ismeretére, az ú. n. psychognosisra (psychosophiára) támasz-

¹ *Történelem és pszichológia*, 51. l. ² Kornis, 55. l.

kodtak, mely a saját lelki életüknek s a másokkal való érintkezésből származó élmények alapján fejlődött ki. Ez a 'természetes pszichológia', 'pszichológiai tapintat', emberismeret minden methodikus ellenőrzés nélkül vezette mindenha a történést éppúgy, mint a költőt'.¹ Ilyenformán a lelki életnek kétféle megismeréséről lehet szó, (mind a kettőt becses, sajátyszerű ismerésértéknek találja!) s «a félreértés úgy kerülhet ki, hogy pszichológiának csak a lelki folyamatokról egyetemes fogalmat alkotó tudományt nevezzük, míg a történetíró, a költő stb. gyakorlati emberismeretét, mások lelki folyamatainak konkrét újraélését, mások személyiségének intuitív egyéni megértését pedig psychognosisnak vagy psychosophiának mondjuk».² A kétféle ismeret: pszichológia és psychognózis bizonyos mértékig önállóak. «Lehet valaki nagy theoretikus pszichológus, reformálhatja az elméleti pszichológiát s e mellett hiányozhatik nála (!) az a psychognózis, melyet az ügyes emberismerő praktikus államférfiúnál, avagy a mások pszichéjét fenéig átlátó költőnél s a rég letűnt egyéniséget néhány töredékes res gestæ alapján híven újraélő és rekonstruáló történésznel tapasztalunk».³ Látható világosan mindebből Kornis munkájának jelentős érdeme; nemcsak körülhatárolt jelentést adott a psychognózisnak, hanem rámutatott arra is, hogy ez ismerésmódot értékesnek kell tartanunk, úgyhogy vele szemben az elméleti pszichológiának újabb fejlődése dacára sincs joga fölényes álláspontot foglalni el. Ez az ismeret valóban «saját életünknek s a másokkal való érintkezésből származó élmények alapján» spontán keletkezett, Kornis igen jellemző szavával nem más, mint «természetes pszichológia».

Egy további lépést teszünk, midőn konstatáljuk, hogy van oly «természetes szociológia» is, mely a társas élet közepett önkénytelenül keletkezik s rakódik le szemléletes anyaga tudatunk mélyén. E spontán ismerettömb nem csekély jelentő-

¹ Kornis i. m. 49. l., hasonlóképp tőle: *Dilthey történetelmélete*. 1913. 33. l. Újabbban E. Spranger is e nézeten van (*Lebensformen*, 1921. 11. lk.) «strukturális» lélektant követelve.

² Kornis i. m. 53. l.

³ Kornis, *Történelem és pszichológia*, 54. l.

ségű, ez alapon tájékozódunk az életben. E szociognózis az az elméletmentes ismeret, mely a nagy emberismerők, életismerők alkotó virtuozitását lehetővé teszi. Kérdésünk ezek után, vajjon van-e lényegbeli különbség a pszichognosztikus és a szociognosztikus szemlélésmód között, vajjon minő e kettőben a megfigyelő helyzetkülönbsége?

Keletkezésére nézve a szociognózis hasonlókép kényes természetű ismeret. A pszichológiai megismerés — az önmegfigyelés aktusa — számos nehézséggel van összekötve: mindenekelőtt az alany mintegy két részre oszlik, önmagát tárgyá is teszi. Ez a nehézség fennáll részben a társadalom megismerésénél is: az egyéniségtartalom megoszlik s ezáltal normális állapota csorbát szenved. A társadalommegfigyelő ugyanis társadalomtag is egyúttal s magát is figyeli, midőn az «ő» társas életkörülményeit vizsgálja. Az egyéniségmegosztás zavaró hatásának ismert példája a színészé; ha a színpadon szerepét játssza, e közben önmagát is megfigyelheti, de játéka szükségkép más akkor, ha nemcsak színész, hanem önmegfigyelő is, hiszen ez utóbbi esetben benne két énnel kell egyesülnie: a színész és a kutató énjének. Az a parlamenti szónok, ki beszéde közben vizsgálja azt, minő hatást vált ki beszéde, minő a társas rezonanciája s ennek minő a visszahatása önmagára a beszélő további akaratdiszpozícióira nézve, voltaképp nemcsak szónok, hanem társadalompszichológus is, beszéde nemcsak pusztán spontán nyilvánulás, hanem egy önfegyelmezett, mert önvizsgáló én «kiszámított» terméke lesz. Cselekedni s önmagát e közben szemmeltartani kétféle tevékenység, e «szemmeltartás» kétségtelenül plus a spontán funkció túl. A társas élet spontán lefolyása is, és épp látjuk, maga a megfigyelő egyéniség is más, ha a társadalom szereplő tagjai egyben cselekvők és vizsgálók.

A szociognózisban is biztosítanunk kell azt, hogy a spontán életfolyamatokat, a társas relációkat friss eredetiségükben kapjuk meg, azaz a megfigyelő — mint éppen csak tények hideg konstatálója — nem helyezi kívül önmagát a társas folyamaton, hanem azt teljes frissességében és intenzitásában éli át, mint tagja a társas egységnek.

Igazi szemléletes tartalomként akkor kapjuk meg a

társas folyamatot, ha abba mintegy beleolvadunk, ha eltűnik a «kalter Dämon der Erkenntnis» álláspontja, vagyis ha énünk szinte maradéktalanul a társas énebe helyezkedik. Látjuk, a sui generis megismerő attitude-nek itt is háttérbe kell szorulnia, itt is ugyanazon antinomia jelentkezik, mint a pszichikai megismerés esetében. Gyakorlatilag ez is megoldható, sőt a gyakorlati életben kényszerű az, hogy a társadalomtag, mint cselekvő egyben a megfigyelő álláspontján a megfigyelő attitude zavaró nyilvánítása nélkül megmaradhasson. A szociognózis mintegy mellékfolyamat a társas élet közepett, mely midőn a pusztán cselekvő én látszik működésben, teljes könnyedséggel s észrevétlenül folyik le. Az élet akkordjaiba nem csendülnek bele azok a felhangok, amelyek az elméleti attitude működéséből származnak. Láthatóan sok a hasonlóság pszichognózis és szociognózis között azzal a különbséggel természetesen, hogy a pszichognózis szemléletszerű tartalma csak önmagunkról szól, a szociognózis pedig önmagunkról is, mint a társas egész tagjáról. Itt is bőven áramlik szükségkép az életből az a szemlélő átélés, melyet majdan az elméleti kutató analizáló tevékenysége közben felhasznál, itt is szüksége van a theoretikusnak arra, hogy félre ne dobja ez ismereteit, sőt magát visszahelyezze egykori, szociognosztikus állapotába, ami nyilvánvaló, nem egyéb, mint visszatérés régebbi, de intenzív átélésekből adódó társas utóképekre.

IV.

Hogy a szociognózis értékes ismeret, új oldalról mutatható fel, ha tovább vizsgáljuk a szociológiai tárgy viszonyát a szemlélővel.¹ Vajjon oly tárgy-e az, mely szuperindivi-

¹ Láttuk, e viszony a társadalomegész és a társadalomtag viszonya. Így látják a dolgot Spencer és Dilthey is. Ezzel szemben Durkheim érvelni próbál amellett, hogy a szociális tárgyat tisztán külsőnek, «dolognak» tartjuk. Álláspontjában, sajnos, sok a homályosság. «Dolog minden, ami adva van, mindaz, ami a megfigyelés számára kínálkozik vagy amit kénytelenek vagyunk megfigyelni. Dologként tárgyalni a jelenségeket azt jelenti, hogy mint adatokat tárgyaljuk őket, amelyeket kfindulópontjai a tudománynak. A tár-

duálisan adott? E kérdést általában nem szokta feltenni az a kutató, ki módszereiben egyenes útvonalon véli követhetni a természettudományok nyomdokát. A szuperindividuális hozzáférhetőség természetes a külvilág állandó jellegű tárgyainál: szóval az ismerendő bármely kutató számára általában és elvileg nyitva van. Rendkívüli fontosságú a kutatás ellenőrzése szempontjából, hogy a kutatás tárgya sok esetben nem folyamat, hanem tárgy, pl. adva van kristály a mineralógus, növénypéldány a botanikus számára; maguknak a tárgyaknak állandóságuk van, vagyis egy ugyanazon objektum teljesen azonos állapotban egy vagy több kutató által tartósan tanulmányozható. Gyakran csatlakozván így a tárgy tartóssága a szuperindividuális adottsághoz, természetes az, hogy a természettudományi megfigyelések olyannyira pontosak s műszerek igénybevételével olyannyira tökéletesíthetők voltak.

Egészen más a megfigyelés lehetősége ott, mint a pszichológiában s a szociológiában, hol az ismerendő tárgy általában folyamatok (lelki folyamatok, a társas élet folyamatai) képében jelentkezik. Ezeknek megfigyelése sokkal nagyobb nehézségekkel van összekötve, mint ahogy azt feltételezni szokás: különös fontosságra emelkedik az alkalomszerűség, melynek jelentősége a természettudós előtt azért sem domborodhat ki, mivel folyamatok esetén is legtöbb esetben mes-

sadalmi jelenségeknek elvitázhatatlanul megvan ez a jellemvonásuk.» (*A szociológia módszere.* m. ford. Kultúra és tudomány. 1917. 39. l.). De azt is hangsúlyozza: «Mint külsőket, mint a külvilág dolgait kell őket tekintenünk, mert ily minőségben jelennek meg előttünk» (40. l.). «A társadalmi tényeknek [a lélektaniaknál] természetesebben és közvetlenebbül megvannak összes dologi jellemvonásaik . . . Természetüknél fogva arra törnek, hogy kívül helyezkedjenek az egyéni tudaton, mivel uralkodnak rajta» (43. l.). Egyben hadakozik a természetes társadalomkép jelentősége ellen. A természettudomány joggal laikusnak tekintheti az átlagos megfigyelőt; így a társadalmi valóság laikus megfigyelője is laikus, de — nem oly elhanyagolható mennyiségek azok a «notiones vulgares» (praenotiones). Végre is súlyosan igaz, mit maga Durkheim (24. l.) ír: «Az ember nem tud a dolgok közepett élni úgy, hogy fogalmakat ne alkosson magának róluk s ezeket veszi irányadóknak magatartásában». 25. l. «Ez analízis nem zár ki szükségkép minden megfigyelést.»

terséges úton előállított, kísérleti tárggyal foglalkozik. Csak olykor eszmél a megfigyelési alkalomra, pl. a Nap protuberanciáinak megfigyelésére várnia kell s a kellő helyre kell utaznia a csillagásznak, azonban könnyű meggyőződnünk, hogy a megfigyelési alkalom szinte sohasem oly döntően esik latba a természettudományokban, mint a folyamatokkal foglalkozó szellemi tudományoknál, a pszichológiában, a szociológiában stb. Az alkalmoszerűség kérdését megpróbálta áthidalni a lélektani kutatás is: az ú. n. kísérleti lélektan általában a természettudományokat utánozta, midőn a kísérlet gondolatát felvette, nem gondolva azonban a tárgy lényeges fennállási különbségére.

Két kiemelkedő tényre utalunk: 1. a természettudományi tárgy személytelenül van adva, míg a lélektani tárgy személyesen van adva. Ezáltal azzal a sajátos ténnyel kell számolnunk, hogy a lélektani kísérletnél általában és elvileg több van adva, mint amennyit a kutató óhajt, mintegy adva van kellemetlen és elháríthatatlan plus gyanánt egy egész szellemi kozmosz, melytől pedig feladata egyszerűsítése kedvéért a kutató mindenkép elzárkózni óhajtana, hogy csak az épp kitűzött speciális mozzanat megfigyelésének élhesen. Amikor a kísérleti személy a kísérleti teremben áll, pl. a figyelem, az emlékezet vizsgálata céljából, nemcsak a figyelem, az emlékezet jelenségei, mint vizsgálandó tárgyak vannak adva, hanem adva van maga a személy is.¹ Adva van a

¹ Az egységes személyiség-gondolat jelentőségét Bergson így fejezi ki: «Minden lelki állapot csupán azáltal, hogy valamely személynek állapota, visszatükrözi egy személyiség egészét». (*Bevezetés a metafizikába*, m. ford. Fogarasi, 1910. 14. l.). Hasonlóképp fontos a struktúra-fogalom e téren; F. Krueger (*Der Strukturbegriff in der Psychologie*, Jena, 1924. 13. l.) szerint: «Struktur bedeutet gegliederte und in sich geschlossene Ganzheit von Seiendem . . . Ein strukturiertes Seelenwesen ist reale, notwendig zu denkende Voraussetzung für alles, was wir an psychischen Phänomenen vorfinden. Die psychische Gesamtstruktur übergreift mit ihren Wirkungen die sämtlichen partiellen Bedingungsbeziehungen . . .» Erőteljesen kiemeli a célgondolat jelentőségét: «Die Wertungen . . . sind das Dominierende im Leben der Seele überhaupt. Das Gefüge der Wertungen ist die wirkungsreichste Form psychischer Strukturiertheit» (u. o. 14. l. ellentétben a 18. lappal); erről mi alább szólunk bővebben. (VII. fejezet.)

személy a maga jelenével, sőt nem zárható ki a múlt sem (hiszen az egységet hordozó személy az, mely a múltat a jelennel s a jövővel összeköti), a múltban benne lehet a történeti és társadalmi világ, az «objektív szellem» számos lera-kódása, latens, de rugalmas, élni akaró tendenciával, azaz adva van egy bizonytalan távolságba vezető tárgy a maga reaktiválódási tendenciáival. Mindebből csak gondolatban készíthetünk tanulmányozandó metszeteket, de a valóságban nem, mert nem zárhatjuk el a személyt a pszichikai tárgytól. Sőt a valóságban nemcsak kibővíjük a személyben vagy személyen figyelendők körét, hanem mikor az ismerettárgyat korlátozni akarjuk, eltorzítjuk a személyt, laboratóriumba visszük, oly helyzetbe, mely merőben elüt az életben előforduló helyzetektől, s ez «életidegen helyzetben» elhallgatni próbáljuk a személy jelenlétét, midőn csak egyes pszichikai tényt tekintünk ismerendő tárgyunknak. Íme, az történik-e hát, ami a természettudományokban? Nem, a természettudósnak módjában van egy fizikai kozmosz fölösleges részét a kísérlethől kikapcsolni, mert ilyen a tárgy, a pszichológusnak nincs módjában, ilyenné tárgyát csak eltorzíthatja, ha kitart amellett, hogy a természettudományi módszer az egyedül üdvözítő, univerzális módszer, s mindenáron a tárgyat kell a módszerhez hozzáalkalmazni, nem pedig a módszert a sajátos természetű tárgyhoz.¹ Ma már egyre ismertebb a pszichológiai kísérletek szegényes eredménye, ama módszer belső tragikuma.

2. A kísérleti vizsgálódásokban legtöbbszörre akaratlanul társas viszony is létesül, midőn a kísérleti személy a vizsgálóval szembekerül; ismét életidegen helyzet s mesterséges viszony keletkezik. Már a pusztán «jelenléti viszony» is bizonyos hatással van a kísérleti személyre, de méginkább az a körülmény jó számításba, vajjon ama sajátos, mesterséges élethelyzetben a kísérleti személy tudja-e, és — legbensőbb indítékai szerint! — akarhatja-e önmagát spontán életfolyamataiban megnyilvánítani. Ebben az esetben a nor-

¹ Jellemző F. Kruegernek, Wundt egykori asszisztensének állásfoglalása a szűknek talált módszer ellen: *Über Entwicklungspsychologie*, 1915.

mális életfolyamatok spontán lefolyásához oly tényező járul, melyre hasonlókép nem gondol a természettudományi kiindulású kutató, aki hozzászókkott a maga tárgyának szuper-individuális kezeléséhez. A bárki által konstatahatóság itt csak akkor állhatna fenn, ha minden lelki mozzanathoz zavartalanul fűződhetnék egy társas tény: a nyilvánosság.

A nyilvánosság ténye az egész vonalon nem állhat fenn, ez természetellenes hozzátétel számos esetben, mely eltéríti a szellemi és társas életet normális lefolyásától. Tegyük fel, hogy valaki egy, jelentőségében még kellőképp fel nem ismert sajátos «szervezetcsíra», egy klikk életét tanulmányozni óhajtja; a klikk életjelenségeinek kifejlődéséhez bizonyos claire-obsure állapota szükséges. Mint bizonyos mélytengeri lények csak bizonyos fényerősség mellett élhetnek, úgy egyes társas élettények is csak bizonyos nyilvánosságfokozat mellett jöhetnek létre. Ezzel kapcsolatos az a közismert tény, hogy a mai társadalomnak már nyilvánosságra való igényét kielégítendő, megtörtént tények, változások, határozatok köréből csupán bizonyos mértékű tájékoztatást adnak át «a nyilvánosság számára». Nem egyszer erősen kivonatolt hírekből áll a közlemény, sőt olykor észrevétlenül eltorzított, minek nevezetes történeti példája Bismarck emsi távirata; nem egyszer csupán ál-nyilvánításról van szó. Ha a nyilvánítás teljes hűsége társadalmilag kötelezővé válnék, szükséges élettények egyenesen kimaradnának.

Mindezekből kiderül az a következmény, hogy 1. a társas folyamatokhoz szuperindividuális hozzáférhetőség nem szükségkép fűződik, 2. bizonyos személyi vonatkozás kapcsolódik minden tárgyhoz, illetve folyamathoz. Ez is lényeges akadály lehet; nem kevés azon tények száma, melyek a tudomány nyilvános boncolásztalár. csak úgy jelenhetnek meg, ha azok előzetes «személyi (egyéni) vonatkozásoktól» mentesülnek. Ily körülmény a természettudományban teljesen ismeretlen.

E szempont különösen tudatossá válik a történettudományokban. Ez a tudomány is a szellemi tudományok arcukatát mutaja; a személyek világában él, s ugyancsak az élő

személyek világára van tekintettel, midőn a multat publikációkban csak bizonyos «történeti távlat» betartásával engedi szóhoz jutni. Nem pusztán a kímélet hangja szólal meg ebben, hanem egy természetszerű kutatáscélzatnak: a személyekkel szemben való objektivitásnak célja. Ez esetben a kutató épp azt óhajtja elkerülni, hogy ismerettárgya vele, mint kutatóval egyszersemind személyes relációba juthasson, illetve hogy ily személyes relációnak észrevehető árnyéka jelenhessen meg a történetírás asztalán.

V.

A kutató nem nyilvános, avagy nem teljesen nyilvános tényekkel áll szemben a pszichikai és a társadalmi élet világában, tehát csak en passant talál kutatási alkalmat. A pszichognózisban, mint a társadalmi élet utóképeben sokszor megrögződik az, ami claire-obscure-jellegét magával hozza, de csak részben tudatosul az, hogy mennyi maradt kívül a nyilvánosság «tudatküszöbén», mennyi az, ami az események személyi «háttéréhez» tartozik. Nem roppant redukálása-e ez a társadalmi valóságnak, nem roppant tragikus-e ez a szociológia minden irányú megfigyeléslehetőségeire nézve? Nem jelentéktelen töredék-e az, ami az «alkalomszerűen» létrejövő szociognózisba, mint ismeretbe bejut? Mielőtt a szociognózisnak, mint ismeretanyagának értékelő taglalásába fognánk, néhány felmerülhető ellenvetésre eleve választ kell adnunk, különben a szokásos tudományos kutató módszerek kedvezőtlen helyzetben élő vetélytársukra csakhamar kicsinylőleg tekinthetnek. Bizonyára túlkorán.

A szociognózisról több ízben említettük, hogy az az önkénytelen figyelem kapcsán keletkezik bennünk; az életnek nem szigorúan megismerő magatartásából származik; a hozzánk sodródó élet pillanatnyi «szemlélő átélése» stb. Vajjon mindezzel nem redukáltuk-e máris jelentékenyen a fontosságát? Nem úgy tűnik-e fel a dolog, hogy a szociognózis csak futólagos «impresszió», s midőn a szociognózis jelentőségére rámutattunk, nem nyitottunk-e utat egy laza s könnyelmű ismeretszerzésnek? Hiszen az impresszionizmus a

társadalomtudományban a maga praealogizált állapotában, szigorú fogalmi kategóriákat nélkülöző természetében éppoly veszedelmessé lehet, mint aminő veszélyes az az ismerés más területén! Ez ellenvetés elhárítható.

A szociognózist szemléletszerű ismeretnek, szemlélő átélésnek, röviden bár nem teljes hűséggel «társadalomszemléletnek» mondtuk. A szemléletnek az a feladata, hogy ismeretanyagot szolgáltatson a későbbi logikai megmunkálás számára. A puszta benyomás önmagában még nem elégséges, a benyomás — eleve elismerjük — ismerésformáltságában kellőképp alátámasztva még nincsen. Ami «csak» benyomás, ami csak futó szemlélet a maga pillanatnyi alkalmosságát által előcsalogatva, sokszor nagyon is ingadozó és félredobható valami. Sajnos, itt nem a logikai szándék, a tudatos terv az ismerés motivuma; a tényállás sajátosságai voltak a döntő. A gyorsan fluktuáló «folyamatokról» — akár akarjuk ezt hangsúlyozottan elismerni, akár nem, — nem adható de facto más, mint futó «benyomás»; ámde a logikai cél, mely felé haladunk, mégsem lehet egyéb, mint fogalom a maga lényegbeli kiemelkedettségével, definíciós súlyával, készen és szinte mereven. A szociognózis sub specie temporis készül, a fogalom sub specie aeternitatis irányába gravitál, a szociognózis végre is — kevés. Mindezt el kell ismernünk, s midőn készséggel elismerjük, egyben kétségtelennek tartjuk, hogy a szociognózis a szociológiai ismeret keletkezése során igen számbaveendő kezdő állomás, melyet nem lehet mellőznünk. Nincs mit tagadni, formailag a szociognózis nem minden, a szociognózis arra hivatott, hogy átadja helyét a magasabbrendű s logizáltabb ismeretnek: a szociológiai elméletnek, a rendszeres diszciplinának.

Amaz ellenvetés, mely szerint a szociognózis pusztán tudományelőtti, s később elvetendő «benyomás», a logikai formáltság igényéből indul ki, s ez tárgyunk lényegére nem talál. Ama benyomás mindig tartalmilag tarthat számot a tekintetbevételre, csak az értékes benne, ami — bármilyen töredékes is — a valóság hű képe, a valóság beszédes részlete. A benyomásszerzés mindig töredékes valóságmeglátás és nem rendszeresen, nem tudományos igények szerint alakul,

hanem szinte élénk tolu! :¹ a valóság!nak ez és az a része akaratlanul érint bennünket, mint jeleztük, az élet «hozzánk sodródó» része. Nem keressük a valóságot, hanem a valóság talál meg bennünket, s a maga többé-kevésbbé érdekesnek érzett tartalmával eltölti eszmélő énünket.

Ama benyomás alakulásában nem mi keressük a pillanatot, melyet magunkban meg akarunk örökíteni s élményünket fogalommá akarjuk kristályosítani. A szociognózis értéke az ismereti tartalom sajátyszerűségéhez való alkalmazkodásában van, s ez a legfőbb, született erénye, mellyel fölülmúlja a tudomány ne!hézkesebb módszerét : oly pillanatokról tudósít bennünket, amelyeknek megragadása szinte következetesen kisiklik a kutató szándék, a határozott terv előkészítettsége következtében. Szinte azt mondhatnók, itt, a szociognózis síkján az a szabály : ne keress, hogy találj! Csak úgy jutunk el az «élet» labilis áradatának realiztikus képéhez, ha alkalmazkodunk az élet sajátyszerű labilitásához ; ez az, amire a ne!hézkesebb kutató módszerek, szándékos megfigyelések, tudományos programmok nem képesek, vagy alig képesek.

¹ A szándéktalanul élénk álló valóságnál a valóság készlet a dolgok figyelésére, de *megnevezésére* is : az ily valóságresz tehát a nyelv kialakulására nézve döntő. Ebből az következik, hogy a szellemi tudományok területén sokkal nagyobb jelentősége van a nyelvi adatok tekintetbevételének, mint a természettudomány körében, hol avatatlan áll a tárgy! szemben s esetlegesen. A nyelvi tények a társadalmi és lelki valóság nemcsak akaratlan, hanem hivatott észrevételéről is tanuskodnak. V. ö. Ihering, *Der Zweck im Recht*, II. 12. lk. Legutóbb Frh. Friedrich v. Wiesernek jeles államszociológiai munkájában (*Das Gesetz der Macht*, Wien, 1926. 3. lk.) találjuk hangsúlyozását a nyelvi adatok szellemtudományi értékességének. «Megbecsülhetetlen előny, melyben a természettudományokat felülmúlja az emberi belső megélésének tudománya, van abban, hogy számára a nyelvhasználat, ha megfelelően értelmezzük, csalhatatlan útmutató a jelenségek legmélyéig való batolásban . . . Az emberek benső élményeinek terén a nép a maga kijelentéseiben nem laikus [mint a természettudomány tárgy!ainál] ; kijelentései *koronatanubizonyosságok*, mint azok kijelentései, akik az illető dolgok körében jelen voltak. Erős hangsúlyát leszámítva e felfogás helyesen utal a tárgy és a felfogó alany természetes közelségére.

Egy másik ellenvetés oly formában tehető, hogy ha a szociognózis alkalomszerű pillanatfelvétel, úgy kérdezhetjük, nem hordoz-e ez ismerettartalom egy másik ismeret-tragikumot: nem téveszti-e el a lényeket, nem kalandozik-e szinte állandóan a lényegtelen életmozzanatok körében? Az életnek épp a labilitásában, fluktuáló folyamatosságában van a lényege? Ha az alkalomszerűsége kiválókép súly esik, voltaképp a véletlen határoz. Lehet-e bízunk oly röpké szemléleti töredékben, mely annyira a véletlenhez van kötve? Ez álláspont szerint a társadalom ama szemléletét el kell utasítanunk, mert nem a szándékosság, tudatos figyelés csalta napvilágra, nem tudományos programmal keletkezett. A pillanathoz kötötten, szinte lopva keletkezett («Selbstbelauschung») s adott számot az előtte lefolyt élettüneményről. Ha tehát nem járt vele együtt módszeresség, úgy a tudomány higgadtabb eljárással keletkező ismeretállományában gyanús útvonalat képvisel. A módszeresség követelménye egyben terv a lényeg kiválasztására nézve, ennek a szociognózis nem tesz eleget.

Nem szükséges elhallgatnunk, hogy a szociognózishoz tapadó egyes születési hibák fennállanak s valóban fennforog a veszély, hogy a szociognózis, valamint a pszichognózis ismerettartalmi szempontból sok lényegtelen is felszínre hozhat. De amint ama tartalom, mely a szociognózisban jelentkezik, nem függ, illetve nem szükségképpen függ ama logikai formátlanságtól, előkészítetlenségtől, mely keletkezési pillanatában fennáll, úgy nem függ a lényegre való előzetes ráirányítottságtól sem. A «módszernek» lényegre irányító jelentősége voltaképp egy előzetes «rendszer» tételez fel. A rendszer — emberi síkon — mindig «nyílt», befejezetlen, átmeneti. A rendszer lehet korai — ez kiválókép állítható úgy a mai pszichológiára, mint a szociológiára vonatkozólag, s így a módszeres kutatás voltaképp időnek előtte hangsúlyozza, hogy mindenütt módszeres kutatás szükséges. Az élet folyton továbbfejlődő, új lényegeket tár fel, a rendszer állandó késedelemben van a fejlődő étellel szemben; van tehát bizonyos igazolható alapja az oly ismeretnek is, mely szorosán rendszertől le nem kötve jelenik meg, mint a pillanat, mondjuk a «véletlen» által diktált ismeret.

Annyit a rendszer s a lényeg oldaláról felhangzó ellenvetésnek helyet adhatunk, hogy a szociognózis nem tekinthető szükségkép a lényeg következetes rátalálásának. Amint a logikai formátlanságot ki akartuk küszöbölni, midőn ama társadalomszemléleteket «ismeretanyagnak» mondtuk, úgy most ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a szociognózis, mint ismerettartalom, a tudatos, módszeres továbbfeldolgozásra rászorul, s a tudomány tartozik a lényeg utólagos kiválasztásával.

A szellemi tudományok ismerője egyébként jól ismeri azt, hogy e téren kevés a lényegkiválasztó sablon. Itt folytonos küzdelemben állunk — kiváló példa a történelem — a lényegtelennel. Számos hamis hangsúly vonul a tárgyalásba, s ezt állandó revízió árán küzdjük le. E revízióknak nemcsak szenvedő alanya a szociognózis, sőt olykor a korai rendszerek azok, s ez esetben revíziót újabb, frissebb és mélyebb szociognózis alapján indítunk meg.

Lehet-e a szociognózis, valamint a pszichognózis «mély»? E kérdés eldöntésére újabb figyelmet kell szentelnünk.

VI.

A pszichológia keretében gyakran jelentkezik az a feltevés, hogy a tudatalatti s a tudatos közti átmenet gyors. A tudatosítás oly lelki aktus, mely a tudatalattit egyetlen aktusban azonnal felszínre hozza. Ily eset természetesen van a lelki életben, azonban kérdés tárgya, hogy a tudatosításnak ez-e a normális típusa. A tudatalattiba süllyedésnek hasonló jelleget tulajdonítanak; a tudatmezőről kiszorult élmény rövidesen a tudatalatti állományba kerül. Mindezt egyes eseteknek tartjuk, az átlagos eset nézetünk szerint bizonyos küzdelmi periódust mutat fel. Miközben az élmény a tudatalattiból felkerül a tudatosba, jelentékenyebb idő folyik le. Általában azt kell felvennünk, hogy a tudatalattiba egykor lesüllyedt élmények reaktiválódási tendenciával vannak telítve, s ezzel bizonyos *embarras de richesse* áll elő: valamennyi élménynek meglévén hajlama az újból felmerülésre,

egymást is akadályozzák, de méginkább erős akadály az az aktuális életcél, mely a tudatot hatalmában tartja. Ez az erőteljes célgondolat a lelki multból csak igen keveset enged reaktiválódni, rendszerint csak azt, ami a jelenben is támogatja a célgondolat működését, miután a célgondolat homályos sejtelemmel a multba süllyedt élményelemnek valaminő rokonságát, illetve magáhoztartozását felismerte. A jelen-élményfolyamhoz a mult élményfolyama részben hozzácsatlakozik, miután bizonyos ellenállást küzdött le reaktiválódása közben.

Élményeink újra fölmerülésének s tudatalattiba visszavonulásának útja nem egyszerű, mert már maga a recens tudat is összetett. Magában a recens tudatban frissen keletkező szemléletek is sok esetben csak féltudatosak, térbeli hasonlattal szólva keletkezésükkor is csak a «tudatmező» szélén vonultak át s nem jutottak a középső nézőpontba. Az ily féltudatos szemlélettöredékek reaktiválódási törekvése csekélyebb, de azért megvan, s a jelen célgondolat parancsára azok szintén tudatosíthatók. Két erőről van itt szó, egyrésről a reaktiválódás erőmértékéről, másrésről a jelenben működő célgondolat vonzó hatásáról, s a kettő együttesen kevésbé hatályos, ha az első sokkal csekélyebb. Ha a kérdést így közelebről megvilágítottuk, úgy egy pontban világosabbá válik a pszichognózis is, mely önkénytelen figyelem kapcsán keletkezett, tehát ritkán oly tudatos, mint a szándékos figyelés útján keletkezett szemlélet, s így tudatalattiba süllyedése után sem mutat oly energikus reaktiválódási tendenciát, mint aminőt az egykor teljesen tudatos élmények mutatnak.

A tudat-mélyről fölmerülés, vagyis tudatosulás nem egyszerű mechanikus folyamat, bár fentebb kénytelenségből még mindig egyszerű esetre mutattunk. Az esetek nagy többségében úgy véljük, a tudatosulást nem kell egy aktusban lefolyónak feltételeznünk, ellenkezőleg azt kell vélnünk, hogy minden élmény felszínre kerülési tendenciájában többszörös kísérletet tesz, amely kísérletek közel vizsik ugyan a tudat jelenéhez, térbeli hasonlattal a felszínhez, de ezen idő alatt az egymást felváltó, vagy magukban is szint változtató cél-

gondolatok az utolsó pillanatban nem működnek elegendő erővel, hogy a tudatosulás befejezetté válhasson.

Általában azt tartjuk, hogy a tudatosulás csak egyes esetekben tekinthető egy aktusnak, többnyire aktus-sorról van szó, s ezen aktus-sornak túlnyomólag csak végső tagja látszik működő tényezőnek. A multba sülyedt élmény tehát mozgó állapotban volt állandóan, miközben az aktuális jelen napfényét ismét élvezhette. E mozgó állapotában nemcsak a tudatfelszínen, hanem a tudatalattiban is érintkezhet számos más élménnyel, miközben saját-szerű összefonódás keletkezhetik, mely a reaktiválódásban olykor magunkat is meglep, mint különös «asszociáció». A tudatalattiban, avagy mondhatjuk, a féltudatos síkon is vannak bizonyos kapcsolódások az élmények közt, amelyek nem a mi tudatos munkánk eredményei, s így magunk is olykor feltűnőnek találjuk újból felmerült gondolataink időközben lefolyt «érlelődését».

Mindezek a tények arra mutatnak, hogy a tudatos- és tudatalattinak összeköttetését helytelen túlegyszerűsíteni; bonyolult folyamatok játszódnak itt le, melyeknek rendszerint csak végső periódusát tartjuk számon. Annyit már a mai pszichológia világosan kiderített, hogy az, amit friss szemléletnek mondunk, s látszólag kizáróan a jelen tárgy jelen szemlélése hozta létre tartalmát, reaktiválódott mult-, tehát képzetelemekkel ki van egészítve, sőt alaposan át van szöve. Röviden: a mult gazdagítja a jelent s a jelen él-élménygazdagsága nem a jelen aktivitás érdeme.

Midőn azt a kérdést tettük fel, hogy a pszichognózis lehet-e «mély», annak dacára, hogy mint említettük, az élet-folyamatok futó átéléséből pillanatnyilag keletkezik s pusztá, felszínes «benyomásnak» látszik, most már hozzátehetjük, hogy ama szemléletszerű tartalom pillanatnyi keletkezése nem jelenti a tartalom felszínességét, laza összetételét. Ily tény van előttünk az épp pillanatnyi keletkezése által saját-szerűnek felismert «aforizmákban». Az életből ellesett silhouette-ek, vonatkozások, mozzanatok az alkalmasszerű megjelenésnél bizonyos frisseséget, de egyben tömörséget s mélyről jötséget mutatnak. Könnyed megjelenésük mellett érezzük, hogy nemcsak az aktuális jelen működött bennük,

hanem a múlt is. Gondolhatunk Pascal töredékes gondolataira, melyek felvázolásukban, nyelvi kialakítottságukban is magukon viselik a pillanatnyi megszületés nyomait, tartalmilag pedig mélyek. Avagy gondolhatunk Goethe futó megjegyzéseire, melyeket Eckermannal közölt. Tompán hangzanak a mondatok, érezzük, sok lelki múlt van mögöttük ; élete végén járó nagy elméből pattantak felszínre ; már nem érezzük bennük a harcias érvényesülés színezetét, minden lehiggadtan, csendesen, tisztán, «kiérlelődönten», azaz mult-gazdagon jelentkezik.

A szociognózis sok esetben aforizmák alakjában jelentkezik. A jó aforizmának sajátossága onnan ered, hogy az, aki ama tömör életszemléletet alkotta, nem csupán egy ízben állott oly élethelyzet közepett, melyből megfigyelését merítette. Számára ama társas élettény, melynek képét adta a szociognózisban, latens módon már ismerős volt. A szociognózisnak — ama látszólag felszínes és röpké «benyomásnak» — születési pillanata tehát valóban nem a megalakulás, hanem a kialakulás pillanata volt, amelyben az «utolsó tudatosítási aktus» lefolyt. Már voltak képzet-régiókba lesüllyedt s feszültségi állapotban jelenkezésre váró gondolati elemek, amelyek végre is a lelki multból a jelenbe jutottak. Ez alapon mondhatjuk, hogy a társadalomszemléletek is — bár «pillanatfelvételek» csupán — lényegükben elő voltak készítve, s a szándéktalanul figyelő én öntudatlan lelki multjával gazdagodottan jelentek meg az aktuális jelen keretében. A jó aforizma tartalmi mélysége mutatja, hogy a pszichognózis, valamint a szociognózis, bár távol áll a nehézkes módszerek uralmától, nem oly csempészárú, mely a határátlépés izgalmaiban, gyorsan és hevenyészve készült, hanem szolidabb termelési körülmények köréből indult útjára. Hozzátehetjük, hogy nem minden szándéktalanul figyelő én képes hasonló tömörségű szociognózisra, a figyelő én magasabb minősége a szociognózis értékelésénél természetesen számításba jó.

A szociognózis pillanatnyisága mellett végül az a körülmény is tekintetbe jöhet, hogy az életfolyamatnak egész kifejlődési periódusához egyenletesen hozzátársulhat. Az élet jelentéktelen csirákból indult meg ; az életfolyamat nem

mindenkor egyforma fejlettségben áll előttünk, s bizonyos folyamatok csak akkor konstatálhatók, midőn már delelő pontjukra jutottak. A kutató szándék a csirázóban lévő gondolatot önmagunkban sem találja meg; mi magunk bizonyos színvonalat követelünk önmagunktól; ami «még nem» látszik megfigyelésre méltónak, mellőzzük. Így van ez a társas életfolyamatoknál is; vannak kezdődő folyamatok, melyekre — tudatos figyelő szándék esetén — «még nem» vetettünk ügyet. Ezzel szemben az alkalomszerűen és önkénytelenül figyelőben van «valami» észrevétel, mely csak a féltudatosban alakul ki; ámde ez is alapját szolgáltatja annak, hogy később beleolvadjanak amaz észrevételek a tudatosulás fázisába jutó szociognózis ismerettartalmába. Az életből «ellessett» töredékek még szétforgácsoltságukban is becsesek, mert mintegy színező háttért szolgáltatnak a tudatosnak.

Kérdezhetjük, vajjon azt, ami épp csekély kezdetekből lassú felemelkedőben van, nem épp a szándékos figyelem veszi-e észre, nem a tüzetes analízis, a tervszerű módszer hozza-e napvilágra s vele szemben a szociognózis, avagy a pszichognózis erőtlén figyelmi értéket jelent? Ez a kérdés ismét a szellemi folyamatok természetére vezet vissza bennünket.

Minden szellemi élet különbözik akár a tárgyyszerűen fennállótól, akár a gépies mozgástól. A tárgy bármikor szemlélhető, amennyiben sajátosságai (pl. egy kristálnál, vegyületnél) nem változnak. A gépiesen vagy bizonyos egyenletességgel lefolyó változásnál pedig nagyjában előreláthatjuk azt az állapotot, amelyben a jelenséggel találkozni fogunk a megfigyelés pillanatában. Röviden: a figyelési idő a természettudományokban nagyobbára tőlünk, kutatóktól függ. Egészen másképp áll a kérdés a szellemi jelenségek körében. A szellemi élet általában rithmikus. Hogy ez mit jelent, kicsinyben — az egyéni lélekben — nem látható meg annyira, mint nagyban, a történetben! A történet bármely korszakában feltűnik az, hogy egyes időszakokon belül lassú az élet, a történelem alig jegyez fel valamit, más időszakokban pedig halmozódnak, torlódnak az események. Miért van ez egyenetlenség? Minden korszak bizonyos mértékig stabilis egység.

Bármennyire «szabadon» látszanak az emberi cselekvések, az elhatározások megszületni, mélyebb vizsgálattal az deríthető ki, hogy a mégoly tarkán következő eseményekben is bizonyos «konvergencia» található fel. Az elhatározás szabad, a szabadság öntudatában élnek az egyesek, a kor mégis öntudatlanul egy bizonyos jellegű problémát tár a kortársak elé, akik azt a «maguk» problémáinak érzik s a «maguk» jószántából fognak megoldásához. Az, hogy közösek a kor centrális problémái, kevésbé vehető észre, sőt még a történetírás krónikás iránya mellett is tökéletesen háttérben marad úgy, hogy mélyebb történetfilozófiai éberséggel s széleskörű szintetikus munka árán deríthetők ki egy-egy kor problema-«centrumai». A kor aránylag egyöntetű cselekvése bizonyos élet-stabilitást jelent, átlagos «beállítottságot». Csak bizonyos erőfeszítés árán győzhető le a kor mélyén rejtőző stabilitás, számos kísérlet meddő, nemzedékek pusztítják el erejüket, míg végre a kor-stabilitás szinte «egyszerre» fogyatkozik meg; ilyenkor válságok, forradalmak, avagy csendesebb «átmeneti korok» konstatálhatók.

A történeti élet, a szellemi világ ezen «százados» periodizálásán belül található a szellemi élet kisebb, bár még mindig jelentős hullámvonalai, azok, melyek kellő figyelemmel már mindennapi életünk körében is megláthatók vagy kiérezhetők. Ámde ez a hullámmozgás szabálytalan, előre nem látható lassúadásokból s rithmikus lendületekből áll. Hogyan tudjon erre berendezkedni a szándékosan figyelni akaró kutató? E téren a rithmus szabálytalansága szinte abszolút vétót mond. E körülmény helyezi ismét jogaiba azt a szociognóztist, mely figyelmi attitűdejében szinte állandó: a szociognózis szüntelenül munkában van, az életnek nem külön akciója, hanem természetszerű, állandó kísérője.

DÉKÁNY ISTVÁN.

NEM LÁTTÁK BENNE A JÓSÁGOT.

— ... Egyszer a rabok elhatározták, hogy eleresztik a sólymot. Szabad madár az, ne szenvedjen el börtönben. Nem is evett, pedig mindig volt egy-egy falat hús a zúgban, a hol az ócska deszkák között megbújt. Csakhogy alig lehetett megfogni. Berzenkedett, csapkodott az ép szárnyával, mergette a karmait; csőrét össze kellett fogni: ugyancsak rúgott-vágott. Így vitték ki a vár-sáncra. Amint eleresztették, egyenest hullott alá, mert sebesült, lelógó szárnya nem tudott rajta segíteni. De rögtön szaladásnak eredt a magas, aszú fűben. Egész csapás maradt nyomán a burján közt; feje kilátszott belőle. — Bizonyosan elpusztult, szegény, de legalább szabadon.

Az asztal túlsó oldalán szép fiatal leány feje hajol egy papírlap fölébe, melyen esetlen nagy orosz betűk terpeszkednek, girbe-gurba sorban, mint a gyermek-kéz munkái; utánok mindenféle ákom-bákom, melyeket a leány beszélgetés alatt mázolgatott unalmában. Most fölpillant.

— Hát nem gyönyörű ez, Marina?

A leány vállat von.

— Minden tyúk elszalad, ha kieresztik a ketrecből.

És vékony, tintás újjaival a gyalulatlan asztal felrojtosodott szilánkjait kezdi csipdesni; némelyik hosszan felhasad s mikor elszakad, összekunyorodik, akár a gyaluforgács.

— De ez sas volt, Marina, sas! Aztán meg az ebben a szép, hogy a rabok kieresztették, a rabok visszaadták egy madárnak a szabadságot ... Nem érted?

— Értem, értem. De mért emlegeted annyit a rabokat?

— Azok is emberek. És milyen jó emberek vannak köztük! Ismertem egyet ...

— Azt kezdem hinni, hogy te is be voltál zárva.

— Miből gondolod?

— Nagyon furcsa ember vagy te, Fegya. Először is: közlegény vagy, pedig tudsz írni, olvasni. Mi? Na meg nem is élsz a kaszárnyában, hanem ebben a parasztházban; igaz, elég ronda egy lyuk . . .

— Sok ember lakik ilyenben, még rosszabban is.

— Jól van, jól. Hát hiszen nyáron úgy is kint van lakásod a kazakovi kertekben, az urak közt; egy hivatalnok úrral vagy közös szálláson; barátod, mindenki tudja. De hát ha olyan okos vagy, mit keresel itt Szemipalatinszkban?

— Itt is van ég, meg föld, meg emberek a kettő közt.

— Emberek! Szibériában! Micsoda emberek? Csak, akik büntetésből vannak itt, katonák, meg száműzöttek.

— Vigyázz, Marina! Hát a te apád nem itt él?

— Igen ám, csakhogy mink lengyelek vagyunk, tudod; meg azután valami ostobaságba keveredett. Pedig, azt mondja, otthon nemes ember volt.

— Minden ember ember, Marina.

— Jó, jó, tudom már. Azután, látod, a kaszárnyának felé se nézel, csak fürödni jártok, egész nap a virágokat locsolod, meg gondolkozol, nem csinálsz semmit. Úr vagy te, Fegya, látom én, csak rossz fát tettél a tűzre. Ki látott katonát papucsban, rózsaszín mellényben, meg ez a kék üveggyöngy lánc a nyakadban . . .

Átnyult a keskeny asztalon, megfogta a láncot s újjaira csavargatta.

— Kitől kaptad?

— Az órámat hordom rajta.

Kivetette az órát a mellényzebből, megmutatta. A leány tovább babrált a láncsal.

— Nem férfinak való az ilyen. Add nekem!

— Tanuljunk, Marina, tanuljunk; ma nagyon kevésre mentünk.

— Mire való ez a sok betű?! Se neked nincs hasznod belőle, se nekem. A világon férfiak vannak meg fehérnép, azok úgy is megértik egymást.

— Szerencse, hogy nem tudod, mit beszélsz. Mire való

a betű, Marina? Az ember azzal különb az állatnál, hogy gondolkodik.

— Az állat is gondolkodik. A mi kutyánk nagyon okos.

— Amit az ember gondol, Marina, leírhatja betűkkel, hogy mások is, akik elolvasták, azt gondolják, meg érezzék.

— El is mondhatja. Talán nem?

— A betű eljut oda is, ahova a szó nem juthat. Azt száz év múlva is elolvashatják. Ha én ma leírom, hogy te milyen szép vagy, Marina, akkor azt száz év múlva is tudni fogják.

— Száz év múlva? Oh, te! Hiszen én már akkor nem leszek. Száz év múlva! Ohohóh! Száz év múlva!

— Nem a betű, Marina. Hát nem érted te azt, hogy ha valakit az Úristen ilyen szépnak teremtett, mint téged, hát úgy kellene, hogy a lelke is olyan szép legyen, hogy . . . hogy... hogy lelke legyen, lelke, érted?

— Azt mondd: szép vagyok?

— Tudod te azt, nagyon is jól.

— Szóval, azért akarsz megtanítani írni, mert szép vagyok. Ha csúnya volnék . . .

— Akkor nem törődném veled, gondolod magadban. Meglehet. Az emberi lélek nagyon rejtelmes. Az enyém különösen. Magam se tudok benne eligazodni.

A leány felállt; papírt, mindent otthagytott s az asztal végéhez lépett.

— Most megint olyan különös leszel, Fegyva, olyan szomorú. Elmegyek. Eljőjtek holnap? — Félkézzel végigsimította a férfi ritkuló haját s amint az feléje fordult, mosolyogva megpödörte kurta kis bajusza végét, megsimította sáma, kerek állát.

— Ho-olnap délu-után — énekelte, azzal kilebbent a szobából. Mire a férfi kilépett az ajtón, már eltűnt.

A kis paraszt faház udvarán az ajtó előtt geraniumok nyíltak, tövüknél magról kelt közönséges nyári virágok, szegény ember olcsó örömei. Az ajtó sarkánál állt a locsoló. A virágok suhogva hajladoztak az öntöző esője alatt; a víz lefutott az ágyasok omlós szélén, mert nem voltak befűvezve. A hajlongó virágok közt egyszerre ott bújkált a sólyom; nyakát előre nyujtva futott, lecsüngő fél szárnyát a földön

húzza. Egy pillanatra egészen világosan látta. Elmosolyodott s végighúzta kezét homlokán és szemén.

— Leírom azt a sólymot, le. Beleveszem a könyvbe. Csak le tudjam úgy írni, ahogy' délután meg most magam előtt láttam!

Egyszerre nagy sebbel-lobbal beront az udvarra a szállásadó parasztasszony leánya, aki a kapuban ácsorgott s odakiált:

— Fjodor Mihajlovics! Megjött Ivan Jegorovics! Jön! — Azzal visszaszalad, kinyitni a kaput a vendég előtt.

A két férfi összeölelkezik, meg is csókolják egymást.

Bemennek az alacsony szobába. A házigazda meggyújtja a faggyú-mécset. A sárga földdel meszelt szobában egyszerre zümmögni, dongani kezdenek a felébredt legyek.

Leülnek az asztal mellé a lócákra, szemben. Egy pillanatig szóhoz sem jutnak a nagy várakozástól; végre megszólal a vendég:

— Dolgoztál, Fegya?

— Még pedig mennyit! Hiszen öt álló hétig oda voltál.

Feláll, átlép a lócán. A szoba egyik sarkát tarka mintás kartonfüggöny rekeszti el, madzagra feszítve a falbavert két szeg közt; piszkos rongy, apró virágos, amelyből nyáron szoknyát viselnek a parasztasszonyok. A mögött, az ágy mellett van egy láda, ajtó helyett azon is kartonfüggöny, abból Fegya kivesz egy csomó teleírt papírt, mely egy darab téglával volt lenyomtatva. Odaviszi az asztalhoz:

— Ide nézz! — A csomó szélét végig pergeti mutatóujjával, mutatva, milyen nagy csomó.

— Te, vannak benne olyan részek... — Visszaült a lócára s rétegenként emelte a papírcsomót. — Nem való, hogy magam mondom, de hidd meg, akár Victor Hugo írhatta volna. Például a rabok fürdője. Az jó; érezni a gőzt, a testek szagát, a víz locsogását, amely már vastag a szenny-től. Majd egyszer felolvasom.

Összezsapta a teleírt lapokat s maga elé téve, körülfogta, szinte átölelte.

— Le fogom írni az állatokat is, amiket a várban tartotunk. Megállj csak! A kövér kis kecskét — azt az őrnagy

levágatta, — meg a kutyánkat ; volt egy sólymunk is, azt, azt különösen, amint eleresztettük. Majd elmondom.

Félretolta maga elől az irat-csomót és csendesebben folytatta :

— Gondoltam vele valamit. Mit szólnál hozzá, ha ki nyomatnánk, mi? Nekem, persze, nem szabad ; de azt tehetnénk a címlapra : Írta Ivan Jegorovics Wrangel. Ne félj ; úgy írom, mintha egy nemes ember került volna fegyházba, mert megölte a feleségét ; ő mondja el, amit ott átélt. A címe — már azt is tudom — az lesz : «Feljegyzések az élőhalottak házából». Nem rossz könyv. Nem kellene magadat szégyelni miatta.

— Éppen az! Ilyen munkánál ez lopás, a hírnév eltolvajlása. — Meg fog az jelenni úgy, hogy rajta lesz a neved : Írta : Fedor Mihajlovics Dosztojevsky.

— Szóval nem egyezel bele? Pedig hiszen később minden kitudódnék, az is, hogy te jószívből tetted. Akik olvasnák, megsajnálják azokat a szerencsétleneket. Valamicske pénzt is kapnék belőle. Hát mért ne? Mért ne?

— Végig se hallgatsz. Az új cár lágyszívű ember. Kegyelem-osztást várunk. Atyafiságom nem lesz rest, minden követ megmozgat érted. Totlehennek is megint írtam, az útról. Omszokban jártam a kormányzónál. Van az emberekben jóindulat. Várjunk, Fegya, türelemmel ; talán közel van, amit várunk.

A másik lehorgasztott fővel hallgatta, Felállt, helyre tette a kéziratot. A láda előtt kucorogva szólt ki :

— Hát várunk. Persze, hogy várunk. Egyebet nem is tehetünk.

Mikor visszaült az asztalhoz, barátja a kezére tette kezét.

— Hiszen én jó hírt hoztam, Fegya! Nem látod? — Addig is kijösz lakni hozzám a kazakovi kertekbe. Ott jobb. Horgászunk, fürdünk. Hamarabb telik az idő.

— Itt is meglehetek, Jegor.

— Ne csüggedj mindjárt úgy el, Fegya! Egyszer azt mondtad : nem lehet remény nélkül élni . . .

— Én mondtam? Mikor volt az! Azóta már ahhoz is hozzászóktam.

A vendégnek éppen előtte feküdt az abc-és lap, a félkeze rajta pihent.

— Igaz, látom, itt járt Marina. — Vigyázz azzal a lánnyal.

— Ugyan, hagyj békén.

— Szánod. Jó. De a szájalom köpönyege alatt könnyen megbúvik . . . Na, érted! Marina szemet vetett rád. Tudod, hogy nem bánám, ha Issajeva kimenne a fejedből, hogyha letennéd a láncát. De Marina egy kis ördög. Vigyázz magadra!

— Még hogy magamra!?

— Magadra bizony. Te azt képzeled, ha a foglyok közt olyan jó emberekkel találkoztál, amint mondod . . .

— Úgy is van . . .

— . . . hát akkor azok, akik szabadon járnak, még jobbak. Annyit mondok : őrizkedjél ettől a lánytól.

Fjodor Mihajlovics nagy szemet meresztett.

— Testvérkém — szólalt meg kis vártatva, fölényes hangon, — te csak úgy magadra veszed ezt a kaszárnyai gondolkozást, mint Ézsau a gödölye bundáját. Csakhogy én ismerlek. Az ilyen fiatal lélek, mint Marina, ha cudar helyzetben nő is, olyan, mint a szentkép a paraszt viskójában : megfogta a füst, belepte a piszok, de hogyha letörölgeted. aranyfényben egy szent arca sugárzik reád. A fiatalságnak testvére a jóság.

Most a másik hallgatott egy pillanatig, azután komolyan szólalt meg :

— Fegyva! Most hazajövet a trojka a kazakovi kertek alá került. Gyönyörködni kívántam a friss lombokban. A nyírek közt, a hol a mi fürdő-kunyhónk van, ott állott a polgármester kocsija ; ismerem azt a vereshajú kirgizt, te is ismered. A vízparton meg Marinát láttam. Virágot szedett. Nagyon rossz a szemem, ha nem ő volt.

— Csakugyan rossz, mert délután itt volt. Nem régen ment el. Azóta oda sem érhetett.

— Kocsin sem?

— Haha! Azt hiszed, hogy a polgármester kocsiján . . .

— Egyszerű. A polgármester fia is ott volt. Holmi köpönyeg-félét szedett le a kocsiról.

A másik a szemébe nézett, azután izgalomtól fojtott hangon szólott :

— Te bizonyosan jót akarsz, de nekem fáj, ha az emberek bántják egymást, ha rosszat gondolnak egymásról.

— Vannak, akik igazán rosszak. Ha nekem nem lüszel, gyere, menjünk le a kertek alá, lesd meg ; bizonyosan arra fog hazajönni, nem az utcán.

A másik már el is fújta a mécszet. A hirtelen sötétben két fekete árnyék botorkált az ajtó felé, két testetlen hang suttogott :

— Még a gyanút is szégyenlem.

— Mért is kell nekünk végére járni? Nem értem.

Az udvar végében veteményes kert volt, azután a telek keskeny szalagján végig rozsvetés. A barázdában mentek, le-lecsúsza az ormárol.

A kert alatt a bokros fűben két kijárt, mély kerékvágás, ritkán járt félre-út. Ott jobbra fordulnak. Az úton arrább valami fekete tömeg. Egy koci. Kocsis nem ül rajta.

Fjodor megfogja barátja karját. Csendben egy pár lépést tesznek előre, a koci felé. A szomszéd telek túlsó szélén valami nesz. Felfigyelnek. Ott laknak Marináék. A telken satnya gyümölcsfák ácsorognak, le az útig. A fák közül taszigalódás nesze hallik, de mintha vigyáznának a esendre.

Átlépnek a kis árkon. Egész figyelmük fülükben van.

Beljebb lopóznak a fák közt. Már suttagást is hallani :

— Eressz el, eressz, te gyalázatos, te ördög!

Egy durva hang fojtottan dörmögi :

— Ha mán idejutottál, hiába vagy nemes kisasszony.

— Űrfi! Gazfickó! — kiáltja Fedor ; odaugrik, megmarkol valakit, aki kirántja karját a kezéből s most ő kapja meg balkézze a támadója mellényét, hogy a kék lánc elszakad, gyöngyök peregnek a földre. Egy széles arc néz Fjedor arcába. A kirgiz-kocsis.

A rázásra Fjedor megtántorodik, lába valami puhát érez s azt ki akarja kerülni. Elvágódnék, ha a kocsis marka nem tartaná. Dulakodás közben falevelek, éretlen apró almák hullnak rájuk, körülöttük.

Jegor Marinát segíti fel a földről. Azután a kocsisra támad ; rásújt, hogy a kucsmája lerepül.

— Ketten vagytok? — sziszegi a kirgiz s jobb kezében meglóbálja az ostor nyelvét, hogy suhog.

— Ereszd el! — kiált rá Jegor.

— Tüstént! — A sötét kirgiz-szem szikrát hány.

— Ereszted el rögtön! Tudom, ki vagy : a polgármester kocsisa.

— A hát!

— Én pedig a kerületi ügyész. Kushadj!

A kocsis elbocsátja ellenfelét, behúzza nyakát, az ostort lábhoz ereszti.

Marina arccal egy fának támaszkodik, vékony hangon sír, szipogva. Mindenkinek háttal van, csak a nyaka fehérlik ; haja tele van lehullt falevéllal.

— Mi volt itt, Marina? — kérdezi Jegor.

— Hátha segíthetünk rajtad — teszi hozzá Fedor Mihajlovics, zavartan állva a leány mellett.

— Én . . . nem . . . — Hagyjanak — békén!

— Szegény teremtés!

— Az úrfi . . . az . . . az kezdte . . . Most ez . . . azzal ijesztget, hogy beárul . . . az úrfi apjánál . . . meg apámnak . . . ha szót nem fogadok neki.

— Mióta üldöz, ijesztget ez a kutya?

— Csak ma . . . most . . .

Fjedor Mihajlovics megsimogatja a leány karját.

— Eredj haza, Marina. Reggel menj el a templomba. Isten legyen veled!

Marina szó nélkül indul a ház felé, fejét lehorgasztva, lassan, kicsiket lépve.

A kocsis kucsmáját keresi a fűben, meg-megcsúsza a sok lehullott apró gyümölcsön. Már az árokig sompolygott, mikor hallja, hogy rászólnak :

— Eltakarodj a városból, még ma éjtszaka, annyit mondok . . .

— Könyörgök, a polgármester úr . . .

— . . . máskülönben holnap ötven botot kapsz útra-valónak, azután két kozák ló közt visznek ki.

A kirgiz a kis árkot sem lépi át, hanem belelép, azután fel a másik szélére.

Jegor utána néz. Helyre teszi az ostort, maga fel sem ül a kocsira, hanem vezeti a lovakat. A kocsi szomorún nyiszorog.

Fjedor Mihajlovics Marinát kísérte egy darabig a szemével, keresztet vetett utána s a felindulástól zihálva lép barátja mellé, aki karon fogja.

— Látod, Fegya, így van az ; nem jó mindent látni.

A másik hosszan maga elé néz a sötétben, azután csüggedten mondja :

— Senki sem kereste meg lelkében a jóságot.

VOINOVICH GÉZA.

KÖLTEMÉNYEK.

A végtelen felé.

Míg álmodnak a fáradt idegek,
Bilincseikből lopva kikelek.
Sodor, magával ránt a mély, a távol,
A titkok arcán meglebben a fátyol.

Csont-tömlőcén kitör a gondolat,
Villámlik vélem, mint csodavonlat.
A végtelenbe futnak a sínek . . .
Mint íjban pengve feszülő zsinog,
Úgy lendül át az űr fölött a pálya,
Súlyát két ingó, lenge oszlop állja :
A kezdet és a vég. Alapjuk reszket,
Amint az életár, a fékevesztett,
Dühös, dübörgő zengő vad folyam
Harsogva tombol s köztük átrohan.

Sötét, örvénylő mélysége felett
A gondolat káprázva fut, robog.
Mint táncoló telegráfoszlopok,
Maradnak el az eszme-fényjelek.
— Az elme őket küzdve tűzdelé
Utat mutatni : Végtelen felé.
Rajtuk szikrázik képzelet, tudás
Keresztül törni léten és halálon.
Áldás és átok ez a szent futás,
Istent idéző, égre rontó álom.

Ahol már ninesen tér, idő
És puszta emlék csak a férfi, nő :

Az ész előtt villámló fal mered,
 Zendülve zárja el a végtelent.
 Lesujtva porba hull az ismeret . . .
 — Ájult elmémben halványan dereng :
 Utat tovább csak tiszta szívnek adnak
 Az égiek, nem véges gondolatnak.
 Szívem után esengve vágyom — — —
 Remegve ébredek a renyhe ágyon.

RÉZ GYULA.

Tűz.

Ah szent a tűz, ha lánggal ég,
 S magasra törve fellobog ;
 Magasba vonja őt az ég,
 És én is égre gondolok.
 A fénye megvilágosít,
 S világa tündérszárnyain
 A mennybe röppen át a hit
 S elüzi rémes álmaim.

Be szép a tűz, ha lángja közt
 Egymást cseréli szín, alak,
 S betölti szépen azt a közt,
 Mit nyitva hagy zord pillanat.
 Nem sujt a gond, nem bánt a lét,
 Nem érzek és nem szenvedek,
 Rám szórja minden kellemét
 A boldogító képzelet.

Mily jó a tűz, ha láng alatt
 Parázsban égve hőre vált,
 S hozzám simulva, mint a nap,
 Feloldja lelkem jéghevát . . .
 A vén, beteg szív fölhevül,
 Fürdője volt e jó meleg,
 És lassan, észrevétlenül
 Szememből néma könny pereg . . .

Az óra.

Az óra egykor így mesélt
 Álomba ringató mesét,
 S megállt a kedvemért :
 Élvezzed ifjuságodat,
 Míg tiszta boldogságot ad,
 Míg érzed kellemét.
 A röpke perc elillanó,
 S míg benne álom a való,
 Mindent megédesít ;
 Miért sietned oktalan,
 Mikor szivednek titka vah?
 Maradj, míg jól esik!

Az óra most már nem mesél,
 És, mintha úzná messze cél,
 Száguld, akár a vész ;
 Mióta tűnni kezd a nyár,
 S a hosszú télnek gondja vár,
 Már szinte rám se néz.
 S bár hallja néma sóhajom,
 Mert sorscsapással van bajom
 S marasztanék időt.
 Egy pillanatra sem pihen,
 Csak ezt susogja röptiben :
 Siess, mert nincs időd!

VIETÓRISZ JÓZSEF.

SZEMLE.

Az amerikai Unio ügye.

Elnöki beszéd a M. T. Akadémia 1926. okt. 4. ülésén.

Midőn Akademiánknak a nyári szünet után ez első összes ülését megnyitóm s munkába visszatért tagtársainkat és bennünket megjelenésükkel megörvendezettő vendégeinket tisztelettel üdvözlöm. kötelességem megemlékezni arról, hogy a lefolyt nyáron két oly ünnepély vonta magára hazánkban a közfigyelmet, mellyel az Akademiának is közösséget kell vallania. Az egyik a mohácsi évnap megünneplése volt, annak négyszázadik fordulója alkalmából; másik gyanánt az Amerikai Egyesült-Államok függetlenségének masfélszázados fennállása emlékére Budapesten, a Washington-szobornál július 4-én végbe ment ünneplést kell emlékezetökbe idéznem.

Az elsőnek történeti jelentőségét a nyár előtti utolsó összejövetelünk alkalmával itt az elnöki székéből méltattam már; Akademiánk egyébiránt részt vett az évnapon Mohács mezején rendezett emlék-ünnepélyen is.

A másíknak nemzetközi s azért hazánkat is illető jelentőségéről legyen szabad most megemlékezni ebben az ülésünkben, amely értekező részében is az amerikai Unióhoz való viszonyunk méltatásának lesz szentelve.

Az Egyesült-Államok függetlenségének megalapítása ezelőtt 150 évvel kétségkívül egyike volt az újabb kor legnagyobb hatású világ-eseményeinek. Egy szövetséges államot hozott létre, mely azóta az emberi civilizáció majdnem minden terén túlhaladta régibb társait. Megvalósította a szabadság és függetlenség elvét, oly ellenállhatatlan példaadó erővel, hogy az azóta világszerte érvényesült függetlenségi és szabadságtörökvések — elkezdve a francia forradalmon — mind öntudatosan vagy öntudatlanul az amerikai példa követőivé lettek; esakhogy, míg a követők az erők nem helyes mérlegelése, vagy túlhajtások és szertelenségek miatt gyakran vereséget szenvedtek vagy eltévedtek s az igazi függetlenséget, szabadságot és demokráciát megvalósítani nem tudták, addig a példaadó, Amerika, bölcs mérték-tartás és előrelátás, a hagyomány és haladás szerencsés összeegye-

tetése által zökkenés és visszaesés nélküli folytonossággal haladott tovább a nagy alapítóktól megjelölt úton, lett mintaképévé a valódi, demagóg üzelmektől meg nem rázkódtatott demokráciának, egy újszerű konzervatív politika uralmának a haladás legszédületesebb arányai közepett.

Midőn mi is lerójuk elismerésünk adóját egy ilyen, az egész emberiség sorsára kiható nagyszerű politikai alkotás megindítóinak emléke előtt s szerencsét kívánunk annak a nemzetnek, amely nagy alapítóhoz azáltal bizonyult legméltóbbnak, hogy művöket s hagyományait megtartani és továbbfejleszteni tudta, illő megemlékeznünk arról is, hogy nekünk, mint magyaroknak és mint a tudomány embereinek, különleges jogelmünk is van az északamerikaiakat emlékezetes ünnepsők alkalmából lelkesen és melegen üdvözölni.

Mint magyarok nem feledhetjük el azt, hogy a nagy északamerikai nemzet mindig megértéssel és meleg rokonszenvvel viseltetett a mi nemzeti és szabadságtörekvéseink iránt. A magyar szabadságharc menekültjei ott találkoztak legmelegebb fogadtatással s részesültek legtöbb támogatásban; Kossuth nevének ma is bámulatos varázsa van Északamerikában. Újabb hazánk egy más nagy, még élő fia részesült ismételve kitüntető fogadtatásban az Unió területén s annak nyilvánossága körében. És minden jelét bírjuk annak, hogy az után a mostoha és igazságtalan bánásmód után is, amelyben hazánkat az Egyesült-Államok által el nem fogadott békeszerződések részesítették, a megcsönkített, megalázott Magyarország is megtartotta Északamerika rokonszenvét és barátságát s ama nagy nemzet egy jeles fiának köszönhetjük, hogy legalább gazdasági téren a nemzetközi gyámokodás alól aránylag gyorsan és könnyen szabadultunk.

Mint a tudomány embereinek, meg kell végül emlékeznünk azokról a bámulatos szolgálatokról, melyeket az Egyesült Államoknak különösen társadalma a tudomány érdekeinek tesz. Mint a legfiatalabb államok egyike, az Unió a maga területén a tudomány minden szakát gazdagabban virágoztatta fel, mint a legrégebb kultúrájú államoknak nem egyike. Az óriási méretű gazdasági tevékenység körében ott gyakran rövid idő alatt szerzett ugyancsak óriási méretű vagyonok ott nem csak a korlátlan életélvezet, nem is csak a további gazdagodás céljait szolgálják, hanem arra is szolgálnak, hogy fejedelmi adományokkal és alapítványokkal vigyék előbbre a tudományt, a kutatást, az ismeretterjesztést. Amerika ma szellemi téren már-már azt a szerepet viszi, amelyet az a gyermek visz, kit szülei fölnevelvén és önállósítván, idővel istápolójává lesz saját szüleinek. Az öreg, elszegényedett Európa ma már szívesen veszi, ha a szellemileg az ő emlőin

nevelkedett új világrész a maga bő eszközeivel és tudományos eredményeivel segítségére jön nevelő anyjának, az európai tudományosságunknak. A készség és bőkezűség, mely erre nézve Amerikában nyilvánul, legfényesebb jele annak, mily mélyen gyökerezik már az új világrész fiatal kultúrájában a tudomány becsének, hivatásának, szolgálata egyetemességének és közösségének tudata.

Berzeviczy Albert.

Még egyszer Világostól Trianonig.

A *Budapesti Szemle* folyó évi április-júniusi füzeteiben — majd utóbb különnyomatban is — részletes bírálatban ismertettem Pethő Sándornak *Világostól—Trianonig* címen közreadott könyvét. Kritikám megírására egyedül az az ok vezetett, hogy pusztán a tárgyi adatok tömegével mutassak rá a nagy nyilvánosság előtt és ellenőrzése mellett az amerikai reklámmal terjesztett munka megbízhatatlanságára, tömördek hibájára és ezek között is főleg azokra a végzetesen könnyelmű ténymegállapításaira, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a trianoni békemonstrumot az utolsó évtizedek magyar politikája logikus következményéül tüntessék fel és ezzel alkalmasak lehetnek arra is, hogy itthon, sőt — a mű idegen nyelvre fordítása esetén — külföldi barátaink körében is megrendítsék azt a hitet, hogy a trianoni sírból lesz még feltámadás.

Ilyen ténymegállapítása Pethőnek, hogy «annak a politikának a bölcsőjét, mely köztudattá és államböleleteti elvvé tette azt a felfogást, hogy ami nem kérdés az országgyűlésen, az nem kérdés a közéletben sem s amely egyik alapvető oka lett a történelmi Magyarország összeomlásának: Tisza Kálmán korában ringatták» (92. l.). Ez az állítása pedig az összefüggésből kitetszőleg azt jelenti, hogy elnyomó nemzetiségi politikánk kényszerítette hallgatásra a nem magyarnyelvű tömegeket. Ugyanez értelemben beszél «a magyar közvéleményben sohasem szunnyadó sovinizmus»-ról (103. l.) a nemzetiségekkel szemben, akiket Bánffy politikai passzivitásba kergetett. Az a Bánffy, aki érvényesíteni igyekezett «a maga sovinizmusát a közigazgatási, a közoktatási, a forgalmi és a kormányzati vonatkozásokban egyaránt» (104. l.) stb.

Ahány állítás, annyi valótlanosság, sőt — amint bírálatomban részletesen kifejtettem — mindennek épp az ellenkezője igaz, mert a nemzetiségekkel szemben itt-ott elkövetett tyúkszemretaposások inkább közigazgatási botlások voltak, semmint a magyarosítás eszközei.

Annál fájdalmasabb, hogy Pethő, a magyar publicista vállalko-

zott a tárgyi igazság ellenére a Millerand-féle, 1920 május 6-án Párisban kelt kísérőlevél azon tételének alátámasztására, mely szerint «a magyar kormány elkésett intézkedései, amelyekkel ki akarja elégíteni s nemzetiségek autonómiára való törekvését, senkit sem fognak tévedésbe ejteni; nem változtatnak semmit azon a fontos történeti igazságon, hogy hosszú éveken keresztül a magyar politika minden erejével azon volt, hogy a nemzeti kisebbségek hangját elfojtsa».

Ugyancsak Trianont indokolja Pethő akkor, amikor Tiszát állítja oda a háború egyik felidézőjéül (180. l.), úgy, amint azt a ránk kényszerített békeszerződés is szemforgató képmutatással mondja bevezető részében, hogy a «háború Ausztria-Magyarország volt es. és kir. kormányának 1914. évi július hó 28-án Szerbiához intézett hadüzenetével és az Ausztria-Magyarországgal szövetséges Németországnak ellenségeskedéseivel kezdődött».

Ma már ugyan az ellenséges külföldi közvéleményében is kezd utat törni az igazság, mely Montesquieu klasszikus meghatározásában így hangzik: «Nem az a háború igazi felidézője, aki azt megüzeni, hanem az, aki azt elkerülhetetlenné teszi». És csak a kisantant propagandájában találkozunk még ezzel a Pethőnél visszatérő váddal.

Most említett két legveszedelmesebb kisiklása volt tehát az az ok, mely miatt bírálatomat megírtam s érdemeinek elismerése mellett a könyv hibáit, mulasztásait, pártos egyoldalúságát lapról-lapra kimutattam. Ugyanakkor azonban, mikor a nagy elfogultságából és hihetetlen felületességéből származó személyi, tárgyi és időbeli tévedéseit olykor szigorúan megróttam, szándékosan kerültem minden személyeskedést. Így, bár pl. a Nadányi könyvből idézőjelek nélkül kiírt sorainak ismertetésénél erre bőven nyílt volna alkalom, elhallgattam azt a csúnya plágiumpört, melynek évekkel előbb Pethő szomorú szenvedő hőse volt, amikor kiderült, hogy *A szabadságharc eszméi* című könyve megírásánál valami hatvan esetben az ollót használta toll gyanánt. (Lásd a *Magyarország* 1917 február 18. és 20-iki számát), s amely miatt neki fokozott mértékben vigyáznia kellene minden sorára.

Bírálatomra Pethő külön röpiratban és a *Magyarság*-nak egy névtelen cikkében (1926 július 9.) felelt, amelyekre — miután július 3-tól szeptember 4-ig szabadságomat a fővárostól távol töltöttem — csak most adhatom meg a viszonzást. Örömmel fogadtam volna feleletét, ha általam megtámadott tételeinek, megcáfolt állításainak egyedül komoly tárgyi érvekkel kelne védelmére. Pethő azonban nemcsak tárgyi polémiát folytat, hanem ugyanakkor, mikor elismeri, hogy bírálatom «hatalmas studium eredménye, mely «mikroszkopikus

módszerrel készült» és «olyan anyaggal egészítette ki helyenként vázlatyszerű» korszemléletét, «amelynek hasznát látja, aki a *Világostól—Trianonig* terjedő korról ismereteit bővíteni iparkodik», más oldalról rosszhiszeműséggel és «mázsás gorombaságok»-kal vádol. Mintha bizony mázsás, sőt tonnás tévedésekből összerakott anyagát szét lehetne fejteni a nélkül, hogy a törmelékek őt ne érhék és az elkövetett hibákért a felelősséget ne kellene viselnie. Ez a személyeskedése úgy hat, mint a bukott diák panaszkodása és mentegetődzése, de néhol sikerül megütnie a vidéki kis lapok nyílttéri közleményeinek hangját is.

Anúnt megértjük annak a gazdának keserű kifakadásait, aki egész évi fáradságának eredményét : aratásra váró gabonáját, a földön heverve, szétpaskolva látja, éppúgy megértjük Pethő lelkiállapotát is, mikor látnia kell, hogy adataiból kritikánk rostáján mily kevés tiszta szem ment át és mily sok köztük az ocsú és a polyva. És mert megértjük, megbocsátunk neki, de erre a térre nem követjük.

Polémiajának legtöbbit mondó része az, ami belőle kimaradt. Pethő ugyanis a rá nézve kényelmetlen megjegyzéseinkre egyszerűen nem felel. Ám azért a *Magyarság*-ban közreadott cikkében ekként dicséri meg röpiratát : «A válasz pontról-pontra sorra veszi és kellő értékere szállítja le Nagy Miklós megállapításait. Sorra kerülnek a füzetben jelzett tárgyi tévedések is s egy számadat kivételével valamennyiről kisül, hogy tulajdonképpen a rosszindulat erőszakolta ki őket».

E főlnyeskedő kijelentéssel szemben kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Pethő alig harminc kifogásunkra próbál felelni, a többit — úgy látszik — elintézettnak vette idézett mondataival. Így, hogy csak egynéhány fontosabb kritikai megjegyzésünkre mutassunk rá — adós maradt annak bebizonyításával, hogy a bécsi abszolutizmus «szocialistikus és gazdasági politikája magasabb színvonalon állott, mint a magyar rendiségé», t. i. a XVII. században. Nem bizonyítja be, hogy a honfoglalás korában Erdélyt a vlachok lakták, hogy a Partium Máramarosmegyében volt, amint nem bizonyítja be Küküllőszék létezését sem. Azt sem magyarázza meg, hogyan gyakorolhatott befolyást Kossuth angliai és amerikai szereplésének híre itthon, még mielőtt Kossuth oda kiérkezett volna. Örömmel olvastuk volna azt a forrását is, mellyel Szögyény-Marich-csal szemben bebizonyítja, hogy az 1857-ben I. Ferenc Józsefhez benyújtott kérvényt Széchenyi indítványozta s ha igazolja, hogy a kérvényen valóban 227 aláírás volt s nem, amint eddig tudtuk, csak 131. Épp így nem felel arra a kifogásunkra, melyben megróttuk Széchenyi tragédiájának hibás beállítását.

sát, vagy a Lónyay Menyhértről adott téves jellemzését. Nem magyarázza meg azt az állítását, hogyan változott át nála Apponyinak a szükségbeli polgári házasság mellett elfoglalt álláspontja a fakultatív polgári házasságot kívánó állásponttá. Egyetlen szót sem tud felhozni ama tétele mellett, hogy a nemzetiségek Bánffy alatt vonultak passzivitásba, holott passzivitásuk majd harminc évvel előbb kezdődött.

Nem válaszol az osztrák-német pártokról és a Taaffe kormányzati rendszeréről írott bíráló szavainkra. Egy betűvel sem próbálja védelmezni az ischli klauzuláról adott hibás magyarázatát s az ezt követő hét dátumbeli tévedését (l. bírálatom 78. lapját). Elmulasztja bebizonyítani, hogy « Darányi-féle telepítési kísérletek nem annyira földbirtokpolitikai, mint inkább magyarosító célt szolgáltak». Nem bizonyítja be, hogy Ferenc Ferdinánd Grossösterreich-jának tervei a monarchia életképes érdekeinek bordájában szövődtek. Épp így bizonyítás nélkül hagyja ténymegállapítással szemben azt az állítását, mely szerint Tisza nem hívta meg az ellenzék férfait kormányába, hogy kimélyítse «a nemzeti egység bázisát». Azt sem magyarázza meg, mért tartotta szükségesnek Buchinger Manó menekülését is megírni ugyanakkor, amikor a Hollánok, Návaayak és Fery Oszkárék mártírhalálát elhallgatja stb.

Polémiajában első érdembeli tétele az az állítása, hogy «a német birodalom hadisegélyének megtagadása egyenlő volt Magyarország izolálásával és bukásával», amiért Luthert teszi felelőssé. Ezzel szemben kétségtelen, hogy hazánk elszigeteléséért legalább is oly mértékben, ha nem még inkább felelős a VII. Kelemen pápától is támogatott I. Ferenc francia király külpolitikája és török szövetsége, mely a cognaci liga által pár hónappal a mohácsi vész előtt két táborra szakította Nyugateurópát s amely miatt V. Károly, még ha akart volna, sem tudott volna nagyobb segítséget küldeni sógorának, II. Lajosnak, amint természetesen elmaradtak a franciák is, akik pl. a nikápolyi csatában 1396-ban a legnagyobb segélyhaddal szerepeltek a törökök ellen a nyugateurópai nemzetek közül. Egyébként tény, hogy Ferdinánd osztrák főherceg, bár éppen nem volt Luther követője, szintén megtagadta Mohács előtt a segítséget.

Forrásairól szólván, téved abban, mintha én vádként hangoztatam volna azt a tényt, hogy Beksics műve volt majdnem egyetlen forrása. Ezt csak azért állapítottam meg, mert maga alig tett erről említést és mert ez a körülmény magyarázza meg a könyvében található elavult adatokat. Lehetséges ugyan, hogy — mint mondja — állandóan asztalán feküdtek a Berzeviczy, az id. Szögyény-Marich

műve, a Kossuth iratai, a Deák beszédeinek Kónyi-féle gyűjteménye stb. Ám ez annál rosszabb rá nézve, mert hiszen e művekből is fejére olvastam nem egy tévedését. Ugyanitt az idézőjelek hiányáról is nyilatkozik, még pedig — Anatole France-ot idézve — akként hogy «az író, aki csak azt veszi másoktól, ami anyagszerű, ami megfelel neki, ami hasznára szolgál, az tisztességes ember». Elfogadjuk A. France tételét azzal a megszorítással, hogy a forrást kötelesek vagyunk megnevezni. Mert hiszen anyagra minden írónak szüksége van, amelyet különböző forrásokból kell összehordania és saját lelkének kohójában új egységgé kialakítania. De idézés nélkül szedni össze anyagot és eszméket, ez azt jelentené, hogy a gondolatok világában nincs többé enyém, tied, övé, hanem «minden a mienk», ami megfelel nekünk, ami hasznunkra szolgál. Vagyis lomtárba a szerzői tulajdonjogot védő ósdi törvényekkel! Jöjjön az irodalmi kommunizmus! Bocsánatot kérünk elmaradottságunkért, de mi már csak kitartunk a régi elv mellett, mely tiltja az idegen tollakkal való ékeskedést.

Arra a megjegyzésemre, mellyel a nemzetiségek magyaryilkos fölkelőinek Vendée-szerű szerepeltetése miatt róttam meg, ellentámadással felel. Egyfelől megallapítja, hogy a nemzetiségeket a cs. és kir. ellenforradalom mozgósította a magyar rebellió ellen, mely rebelliót azonban — ezt már nekünk kell hozzátennünk — az osztrák kormány azért provokálta, hogy ürügye legyen a magyar alkotmány elkobzására. Másfelől megvédi az általam «méltatlanul lebecsmérelt» Knicsamint, Sztratimirovics Györgyöt és Jankut. E két utóbbinak neve nálam elő sem fordul. Róluk tehát most sem beszélek. Knicsamint azonban megemlítettem azért, mert az első egyike volt, akik a szerbiai szerbek közül fegyveres kézzel törtek be a történelmi Magyarországra, melynek területén 1690-ben Csernojevics Arzén földönfutó szerbjei menedéket találtak. Nem tudjuk, mit ért Pethő az ő «nemesebb és tisztább becsváyai» alatt, melyeket szerinte «a magyar embernek is tisztelnie kell». Talán azt, hogy ő is a nagyszerb gondolatnak volt — bár talán öntudatlan — hőse? Igen ám, csak hogy Pethő elítéli «az úgynevezett magyar imperializmus délibábjá»-t! Vagy talán csak a magyarnál bűn a sovinizmus, másoknál ellenben nemesebb becsváy? Kétségtelenül tanulhatunk a szerbektől, de az ő nemzeti hőseik tiszteletét átengedhetjük nekik. Azóta pl. Princip is bevonult a szerb Pantheonba. Emlékezetét őrzik a róla elnevezett utcák. A mi hőseink kissé más stílust követtek. Nevükhöz nem tapad idegen zsarnokság szolgálata, sem nőknek és gyermekeknek kiontott vére, sem tőr és bomba. Bocsássa meg tehát nekünk Pethő, hogy «az irántunk ellenséges tényezők etikai értékét» nem tudjuk az ő felsőbbbrangú történeti szemszögéből

mérlegelni. A multa ugyan, ha kell, fátvolt vetünk mi is, de az igazság akkor is igazság marad.

Vitatkozási módszerének egyik tanulságos példája, ahogy a Schwarzenbergről és politikájáról tett felületes megjegyzéseit bíráló fejtegetéseimre próbál válaszolni. Én ugyanis egyrészt megróttam azt az állítását, hogy sem Bismarck, sem III. Napoleon nem foglalkoztak komolyan az osztrák birodalom szétrobbantásával s «ezért volt nagy igazság Schwarzenberg frivol feleletében, amelyet Dessewffy Emilnek adott: hogyha nem sikerül valamelyik oktroy-alkotmány vagy politikai rendszer keresztülvitele, ráérünk a másikra gondolni» stb. Másrészt kifogásoltam azt a könnyedségét, mellyel Schwarzenberget és Schmerlinget egy-egy nyilatkozatuk kapcsán egymás mellé helyezte. Ez utóbbira még ad valamelyes magyarázatot, de az előbbit figyelmen kívül hagyja, mert valóban nehéz lett volna ellenérvet találni arra a megjegyzéseimre, hogy az 1849 március 4-iki alkotmány megjelenése idején III. Napoleon még Bonaparte Károly Lajos volt, Bismarck pedig, mint szélső konzervatív politikus az osztrák császárság mellett és nemzetünk ellen foglalt állást.

De ha itt ki is tért a bizonyítás elől, ügyvédi szemmel nézve, nem utolsó az a védekezése, ahogy megkísérli kimagyarázni Windischgrätzről mondott következő szavait: «Mikor Windischgrätz bevonult az országba, ő maga sem volt tisztában, hogy a 47-es alkotmány restaurációját hozza-e vagy egy új önkényes uralmat». Erre én bebizonyítottam, hogy Windischgrätz nem új önkényuralmat akart, hanem az ország pacifikálását és a 47-es alkotmány restaurációját. Mire Pethő úgy értelmezi szavait, hogy ő mondatában a Windischgrätz és a Schwarzenberg közti ellentétet oldotta fel, mert Windischgrätz bevonulása alkalmával ez a kérdés kettőjük között még nem volt tisztázva. Ha azonban így érti szavait, miért nem írta meg mondatát úgy, hogy ne adjon okot a félreértésre?

Mintán Keményről és Eötvösről elismeri, hogy publicisztikai munkásságukat nemes intenciók fűtötték, áttérhetünk arra a mentésre, mellyel a magyar úrról tett szerencsétlen nyilatkozatán igyekszik enyhíteni. Kifogásolt mondata így hangzik: «A magyar urakról — tisztelet a kivételnek — közszájon forgó hagyomány, hogy belső zavarok idején nem annyira sebeiket, mint inkább zsebeiket siratják». Most ezt a megjegyzését kizárólag az ókonzervatív arisztokratákra kívánja érteni, akiknek soraiból kerültek ki a muszkavezetők is. De ha ezekre értette, miért nem jelölte meg közelebbről őket és miért beszélt általában a magyar urakról, akik — persze, nem a konzervatív főurak — a szabadságharc alatt és után legtöbbet kockáztattak és

szenvedtek vérben és vagyonban? Avagy talán az úr nála is a bárónál kezdődik?

A girondei politika értelmezésében megmarad korábbi felfogása mellett, mely szerint a gironde a középreszoritottság és a megértetlenség tragikumát jelenti. Ezzel szemben állítottuk, hogy a girondeisták tragikuma nem a középútnak vagy a középreszoritottságnak a tragikuma, hanem azon politikusoké, akik a túlzók által felidézett nagyobb veszélyek elkerülése végett tesznek önként egy lépést lefelé a lejtőn, melyen azonban nincs többé megállás, egészen a teljes elbukásig. Ezért nem tud Pethő az általa girondeistának nevezett Deák Ferencben olyan tragikus vonást megjelölni, mely jogcímmel szolgálhatna Deáknak a politikusok e kategóriájába való sorozására.

Épp így nem bizonyítja be, hogy Görgey «megátalkodottan» hallgatta Kossuth mennyköveinek zúgását. Viszont azonban a *Petition of right* és a *Declaration of right* hasonlatairól megengedi, hogy «ártatlan analógiája sántikál», bár úgy igyekszik közben lelkén könnyíteni, hogy kritikai észrevételeimet terméketlen szörszálhasogatásnak nevezi.

Igen eredeti értelmezést ad a «hallatlanná tenni» kifejezésnek. Szerinte «ez a kifejezés azt foglalja magában, hogy Deák irányára és politikai felfogásának változására Kossuthnak ez a prófétai levele — az ú. n. Cassandra-levele — semmi benyomást sem tett». E szerint tehát — *sit venia verbo* — minthogy az én bírálatom sem volt Pethő történetírói módszerére hatással, válasza ellenére is Pethő «hallatlanná tette» kritikámat.

Röviden végezhetünk röpiratának azokkal a pontjaival, melyekben igen loyálisan fejtegeti Tisza politikai renegátságát, a kiegyezés korabeli nemzetiségi kérdést, Andrásynak a honvédség megteremtése körüli szerepét s az orthodox vagy haladó kiegyezési politika lényegét. Hangja itt a komoly vitatkozóé, amit elismerünk, bár álláspontját nem tehetjük magunkévá.

Annál inkább kihívja a kritikát a *Volt-e magyar sovinizmus?* címet viselő vitapontja. Egyfelől hangsúlyozza, hogy «a drasztikus, erőszakos, gyakorlati eredményekre törő formájában ez a magyar nemzeti sovinizmus valóban nem létezett». De másfelől mindjárt hozzáteszi, hogy «élt jelszavakban (!), szónoklatokban (!), az úgynevezett magyar imperializmus délibábjában (!), a harminemillió magyar megálmodásában (!), élt annak a kormányzati s közigazgatási politikának a nemzetiségi vidékeken érvényesülő módszereiben, amelyek ugyan sikert elérni nem tudtak, de a kis okoknak sorozatával talán sokkal nagyobb okozatokat hoztak létre, mint amilyet akár

az orosz, akár a porosz, akár a francia sovinizmus a maga reális túlhajtásaival eredményezett).

Pethő szerint tehát felelős a magyarság a jelszavakért, szónoklatokért. Ellenben — mint láttuk — a Knicsanin és más nemzetiségi pártfőnökök «nemesebb és tisztább becsvágyait a magyar embernek is tisztelni kell». Végül elmarasztalandó az egyébként általunk is elítélt tyúkszemretaposási esetek bűneiben. Az a magyar nemzet bűnös mindezekben, amelynek jóvoltából a török elől menekült szerbek és oláhok itt hazát találtak s amelynek jóvoltából e nemzetiségeink a szerbiai és a romániai fajtestvéreiket messze felülhaladó anyagi jólétben, dús állansegélyekkel támogatott kulturális virágzásban élhettek és gyarapodhattak, ahol pl. egyedül a nagyváradi oláh püspökségnek 139,657 kat. holdat kitevő uradalmi lehettek!

Viszont egyetlen elítélő szó nélkül tesz említést az orosz, a porosz és a francia sovinizmus «reális túlhajtásai»-ról. Persze az erősnek minden szabad. Ezt vallja Millerand is idézett kísérőlevelében. És ezt mondják nemzetünk ismert fanatikus ellenségei, Jászi Oszkár, Scotus Viator, Benes stb. és a kisantant mindazon politikusai, akik tüzzel-vassal írtják igájuk alá került testvéreinket, a nélkül, hogy Pethő egy betűt vesztegetne rájuk. Pedig bírálattunkban felhívtuk, hogy «mutasson fel egyetlen, kényszermagyarosítás útján nyelvéből kivetkőztetett oláhot, tótot stb., vagy közölje a kiüldöztetésnek, a vagyonelkobzásnak, iskolabezárásnak, bankok, vállalatok nacionalizálásának egyetlen olyan esetét, minőt tízezerszámra szenvedtek és szenvednek az ú. n. «utódállamok» magyarjai». Felhívtuk, hogy közölje, miben nyilvánult a Bánffy «forgalmi sovinizmusa» és számonkértük tőle annak bebizonyítását, hogy a nemzetiségek passzivitásba vonulását Bánffy sovinizmusa okozta.

Még szerencse, hogy közvetlenül következő sorai vidámabb hangulatba ringatják az embert. Részünkről ugyanis nem tudtuk mosolygás nélkül olvasni azt a megjegyzését, melyben a Tisza Kálmánról adott egyoldalú jellemzésével szemben általunk idézett Apponyiról elmondja, hogy «Apponyit kortársi viszonya kellett, hogy kritikájában befolyásolja. A nagy embereknek egymásról való nézete és ítélete, főleg a kortársé és ellenfelé, sohasem lehet mérvadó a történelem előtt». Tehát szerinte pl. nem mérvadó, hogy Kossuth Széchenyit a legnagyobb magyarnak nevezte és nem mérvadó idősb. Andrassy Gyulának vagy Apponyinak véleménye Tisza Kálmánról, holott pl. Apponyi egy emberöltővel utóbb, a világháború és a béke rettentő tanulságai után úgyszólván teljes történeti távlatból emlékszik vissza néhai kortársára és ellenfelére. Ám ha Apponyit nem is tartja hivatottnak arra,

hogy Tisza Kálmánról ítéletet mondjon, azt helyénvalónak látja. hogy Apponyinak az ő (Pethő) könyvéről «futólagos bepillantás» után írott udvarias, elismerő nyilatkozatát maga mellett közölje.

Arra a kifogásunkra, melyben szövéttük azt az állítását, hogy Tisza Kálmán felelős az iskolákban a történettanítás révén kicsírázott antidinasztikus hangulatért s megjegyeztük, hogy aligha gondolta végig ötletét, kifejti Pethő, mily nagy szükség lett volna arra, «hogy az ifjú magyar nemzedékeket ráneveljék, minő világpolitikai erők nyomása kényszerített bennünket egy közösségre Ausztriával a Habsburg-uralkodóház alatt. Ez esetben — teszi hozzá — valószínű, hogy olyan nemzedék sarjadzott volna fel, amelynek vérmes politikai aspirációit nem kellett volna fékezni erkölcsileg aggályos eszközökkel. Következésképpen a nemzet társadalompolitikai öntudatában egyensúlyozottabb és jellemesilárdabb fejlődési irányt vett volna». Viszont könyvében megírta, hogy az 1905. évi választásokon, a koalíció győzelmével «olyan politikai irányzat kerekedett túlsúlyra, amely végső cél gondolatával a szétrepesztésig akarta tágitani azokat az államjogi kapcsolatokat, amelyekben éltünk» (125. l.). Amennyiben tehát jól értjük Pethőt, ha Tisza Kálmán megrendszabályozta volna a hazai történelemoktatást, akkor nem támadnak vérmes politikai aspirációk és elmarad a koalíció győzelme. Ehhez azonban szükség lett volna arra is, hogy Tisza kezébe vegye a sajtó irányítását, sőt nagynevű ellenzéki vezérférfiainkra is hatnia kellett volna, hogy programjukkal és célkitűzéseikkel maradjanak a józan számvetés határain belül. Kétségtelenül Mussolini ezt meg is csinálja. De magyar államférfi annál kevésbé gondolhatott volna ilyen diktatórius kormányzatra, mert sohasem tudhatta, mikor lesz szüksége az ellenzékre Béccsel szemben. Ilyen körülmények között ellenzékünknek kellett volna több belátással és nagyobb lelkiismeretességgel irányítania politikai küzdelmeit. Hogy ez nem így történt, azért a «túlságosan sovinsztikus» történettanítás elnézése címén annál kevésbé vonható Tisza Kálmán felelősségre, mert hiszen még a koalíció vezérférfiai között is nem egy kiválóság volt, aki még Tisza kormányzata idején lépett politikai pályára, akit tehát Tisza már nem taníttathatott volna mérsékelt nemzeti felfogásban a középiskola padjain.

Mellőzve két kisebbjelentőségű vitapontot, — melyek közül az egyikben azt bizonyítgatja Pethő, hogy ő igenis tisztában volt Apponyinak a függetlenségi pártba való belépése következményeivel, a másikban pedig Kálnoky külügyminiszteri képességeit bírálja — áttérünk azokra a fejtegetéseire, melyekben Tisza Kálmán és a szabadelvű párt megítélése tekintetében most és egy öt évvel ezelőtt megjelent

dolgozatomban elfoglalt álláspontom közt keres ellenmondást. Sajnos, itt sincs szerencséje. Amít én öt éve megírtam, részletesen feltárva Erdély elvesztésének okait, az nagy vonásokban, az országos politikára vonatkoztatva olvasható Pethő könyvéről írt bírálatomban is, ahol Tisza Kálmán hibáit foglalom össze. Ezek közül ismétlek itt egy néhányat: «Hiba volt — írom — nem egyszer túlzásba vitt párturalma is, mely olykor felcsereelni látszott az egyetemes nemzeti érdeket a pártérdekkel, aminek legfájdalmasabb következménye volt a nagyrészt ellenzéki Alföld és Székelyföld érdekeinek nem kielégítő támogatása . . . Hibájául róható fel, hogy megfelelő oktatásügyi és gazdasági programmal nem gondoskodott a birtoktalanná vált középosztály fiainak a szabadkereseti pályára való neveléséről és elhelyezkedéséről . . . És hiba volt végül, hogy szociális programjának hiánya folytán nem történt hosszú kormányzati ideje alatt intézkedés a parasztság kulturális és gazdasági helyzetének emelésére. Pedig az eladásra került nagy- és középbirtokok szinte felkínálkoztak a demokratikus birtokpolitika céljaira, azonfelül az Alföld és a Székelyföld népfölöslegének tervszerű telepítésével sokat lehetett volna javítani a magyarság néprajzi határain is». (Különlenyomat, 46. l.)

Ezek után néhány külpolitikai vitapont következik. Sajnálattal nélkülöztem ugyan a válaszát arra a kifogásomra, hogy mennyiben tehetők felelőssé Andrássy tehetetlen utódai a külügyminiszeri székben a német-angol viszony elromlásáért, pl. Bismarck elbocsátásáért, a német flottaprogrammért, Vilmos császár személyes ambícióiért, a Drang nach Osten-ért, VII. Edvárd király bekerítő politikájáért stb. Ám ha erre nem is felel, annál határozottabb hangon jelenti ki, hogy a szerb vámháború felidézésének kérdésében az általam felhozottak teljes tudatában állapította meg az osztrák és magyar nagyzagráriusok felelősségét. Mint mondja, tudja, hogy Európaszerte fokozott agrár-vámokkal kezdték az államok védeni belföldi termelésüket; tudja, hogy amily mértékben elzárta Németország a monarchia mezőgazdasági kivitele előtt a határait, ugyanolyan mértékben kellett utóbbinak védekeznie a balkán államok behozatalával szemben. Ha ezeket tudja, bizonyára az sem kerülte el figyelmét, hogy a monarchia és Szerbia közt folyt vámtárgyalások egyik főnehézségét az okozta, hogy Szerbia nem akarta tüzéségi szükségletét az osztrák Skoda-műveknél megrendelni, úgy mint azt az osztrák kormány által képviselt osztrák nagyipar követelte. Ám talán ezért a magyar agráriusok még sem tehetők felelőssé! Egyébként engedjük meg, hogy agráriusaink túloztak, bár nem mentek annyira, mint az osztrák agráriusok, és engedjük meg, hogy az osztrák-magyar külügyminisztérium is messzebb ment takti-

kázásában a szükségesnél, de még ez esetben is a felelősség alkotmány-jogilag véve a kormányt — akkoriban a koalíciós kormányt — terhelte, mely az egyetemes nemzeti szempontok és érdekek érvényesüléséről gondoskodni és a külpolitika helyes vezetését ellenőrizni tartozott volna. Minden esetre kétségtelen, hogy ellenségeink örömmel fogják tudomásul venni egy magyar publicista állásfoglalását egy oly ügyben, melynek körülményei a bécsi és belgrádi külügyminisztériumok aktáiból még csak ezután lesznek véglegesen tisztázhatók.

Kissé részletesebben kell foglalkoznunk *Algeciras és nemzeti követelmények* c. fejtegetéseivel, nehogy abba a hibába essünk, melyet Pethő követ el akkor, mikor kifogásunknak csak második felét idézi, remélvén, hogy azzal könnyebben pörbe szállhat. Én ugyanis könyvének következő mondatait tettem szóvá (részben szó szerint is idézve): «Az algecirasi konferencia 1906 elején a hármasszövetséget már teljesen megosztott állapotban találta. Olaszország a franciákkal szövazott s ez a kis extratour láthatóan megrendítette Németország szárazföldi diktatúráját, úgy, hogy vereséggel volt kénytelen távozni a marokkói konfliktusból. Ezek a diplomáciai kudarcok a középhatalmakban megérlelték azt az elhatározást, hogy fegyverkezéssel kell egyensúlyozni a külpolitikai vereségeket. Németország sürgette a monarchia véderejének emberanyagban és technikában való tökéletesítését . . . Ez volt a világpolitikai háttere annak a válságnak, amely a magyarság katonai követeléseiből származott» (132. l.). Erre mondtam, hogy ez «hysteron-proteron», mert az algecirasi konferencia 1906 január 16-tól április 7-ig tartott, holott a magyar ellenzék már 1903 január 26-tól április 4-ig obstruálta a katonai javaslatokat.

Pethő nehéz helyzetében úgy próbált magán segíteni, hogy válszában nem beszél az algecirasi diplomáciai kudarcról, mint amely a középhatalmakat fegyverkezésre készítette, hanem arra hivatkozik, hogy «Németország túlsúlyának hanyatlása tulajdonképpen az orosz-francia szerződés megkötésével kezdődik», vagyis 1891-ben. Merész állítás, az bizonyos, hiszen a világháborúban is Amerika beavatkozása ütötte ki tulajdonképpen német kézről a fegyvert.

Míg az előbbi vitapontonál könnyebb védekezés kedvéért elhagyja állításának első felét, a premisszát, a most következőnél merész fordulattal az én állításon próbálja kiforgatni, azzal a váddal illetve engem, hogy én «egy lényegtelen mellékmondat miatt» kétségbevonom «Andrássy Gyula grófnak az 1913-as őszi delegáció ülései alkalmával mondott beszédcinek jelentőségét».

Ezzel a durva ferdítéssel szemben a tárgyi igazság a következő: Könyvében megírja, hogy «az 1913-as őszi delegációs ülésezések alkal-

mával Andrássy két nagy beszédet mondott, amelyekben megjelölte a monarchia új külpolitikájának irányait, kifejtette, hogy a közép-európai szövetség számára csupán egy lehetőség van a diplomáciai elszigeteltségből való békés és tisztességes kibontakozásra: ha a monarchia teljesíti a maga történelmi feladatát s közvetít Anglia és Németország világversenyében oly módon, hogy a maga befolyásával igyekszik a német flottaépítést korlátozni s az angol közvéleményt meggyőzni a monarchia szétbomlásának reá háruló válságos következményeiről» (173. l.). E sorokhoz fűztem én a következő megjegyzésemet: «Kár, hogy a szerző nem jelölte meg közelebről azt a helyet, honnan a beszédek tartalmát merítette. Részünkről ugyanis figyelmesen végigolvastuk Andrássynak az 1913 november 18-ra összehívott delegáció folyamán (1913 dec. 9-én és 17-én) elmondott nagyérdekű felszólalásait. A flottaépítésről és a monarchia szétdarabolásának Angliára háruló következményeiről azonban halvány vonatkozást sem találtunk bennük. E hiányok ugyan mit sem vonnak le a beszédek értékéből, mert a békét akarta Andrássy szolgálni stb. (Különlenyomat, 115. l.). Majd idézem Andrássy beszédének néhány fontos mondatát is.

Én tehát nem Andrássy beszédeinek jelentőségét vontam kétségbe, hanem a forrást kértem számon. Pethő erre a könyvével szemben — persze ezt az állítást is nekem tulajdonítva — megállapítja, hogy Andrássy az albizottsági felszólalásával együtt tulajdonképpen három beszédet mondott a delegációban. Majd a következőket mondja: «Az a kivonat, amelynek alapján német nyelven a magyar delegáció külügyi albizottságában elmondott beszédét ismerem, valóban nem tartalmazza szó szerint . . . azt, hogy a monarchia a maga befolyásával igyekezzék a német flottaépítést korlátozni s az angol közvéleményt meggyőzni a monarchia szétdarabolásának reá háruló válságos következményeiről».

Ezt a kénytelen-kelletlen beismerését azzal igyekszik enyhíteni, hogy mindez «a német érzékenységre való tekintetből» maradt ki a hivatalos kommunikéből. Mintha bizony a németek előtt nem lett volna szabad vagy ildomos a monarchia szétbomlásának válságos következményeiről beszélni! Ám, ha elismerte is Pethő, hogy amit ő Andrássy szájába adott, az nem olvasható sehol, a *Magyarország*-ban mégis megírja, hogy «frappánsan döntötte el a vitát akkor is, mikor Andrássynak oly rosszindulattal kétségbevonat beszédeit hiteles szöveggel közölte».

Valóban nem irigyeljük ezt a vitakozási modort, melyben Pethő, a publicista így siet a történetíró Pethőnek segítségére.

Arra a megjegyzésemre, melyben kifogásoltam a háború előtti magyar társadalomról festett képét, «mintha az egész társadalom született jobbágyává süllyedt volna a kormányhatalomnak...» «mintha egészen hasztalanná vált volna az ellenzék erkölcsi fölénye, vezéreinek európai látköre, higgadtsága, a monarchia életérdekei iránt tanúsított fogékonysága és megértése» stb., a már egy ízben hivatkozott régebbi tanulmányomból vett következő idézettel felel: «Körülbelül a XX. század kezdete óta divatba jött nyíltan kigúnyolni a magyar hazafias érzést. Az obstrukcióktól és korrupcióktól elfásult közvélemény szinte észre sem vette, hogy szellemi életünkől lassanként kipusztulnak a legszebb nemzetfentartó erények, hagyományok, hogy irodalmunk, sajtónk és színházaink már csak névben magyarok» stb. Sajnos, idézett soraim legkevésbé sem igazolják Justh Gyula és Károlyi Mihály «európai látókörét, higgadtságát» vagy a túlzóknak azt az erkölcsi fölényét, mely Kovács Gyulának Tisza ellen elkövetett merényletében jutott legszomorúbb kifejezésre.

Azzal az állításával szemben, hogy «Tisza a berlini és bécsi nyomásnak engedve, alkudozik a hazai románság vezéréivel», hivatkoztam bírálatomban Tiszának 1893-ban elmondott beszédére, melyben a legteljesebb megértést hirdette a magyarság és oláhság között s amely megértő politikát igyekezett győzelemre juttatni miniszterelnöksége idején az oláhokkal és a horvátokkal szemben. Ezt a kiegyenlítést Tisza élete egyik legfontosabb feladatának tekintette s mihelyt időt és módot tudott rá találni második miniszterelnöksége idején, sietve megkezdte a tárgyalásokat. Pethő ugyan ez adatokat nem vonja kétségbe, de azért válaszában mégis úgy állítja be a tényeket, mintha Tisza bécsi és berlini nyomásra cselekedett volna, ami szerinte 1913-ban és 1914 elején «köztudat» volt. Én tehát tényekre hivatkoztam, ő meg a köztudatra.

Ezzel áttérhetek a háború kitörésének és az érte való felelősségnek kérdésére, melyet bírálatomban több mint háromnegyed nyomtatott íven részletesen ismertettem. Sajnos, hiábavaló volt minden érveim a történeti igazság mellett, mely — szerencsére — egyúttal összeesik a magyar igazsággal és nemzeti jövőnkbe vetett reményünkkel is. Kritikámban kimutattam, mily hosszú kézzel készítette elő a francia-orosz diplomácia a központi hatalmak bekerítését és másfelől felsoroltam a nagyszerb propaganda által Délmagyarországon kezdeményezett irredenta szervezkedéseket és a merényletek egész sorát, melyek betetőzője volt a szerb kormány bebizonyított bűnrészessége mellett előkészített és elkövetett szerajevói gyilkosság. Mindezek célja volt a monarchia aláaknázása és szétrobbantása, illetve a háború kierőszako-

lása, úgy, hogy a monarchia állíttassék oda az európai béke megzavarójául. Közöltem Paléologue volt pétervári francia nagykövét emlékirataiból azt a részletet, melyből kiderül, hogy Nikita montenegrói király már 1914 július 22-én ugyanazon hó vége előtt várta a háború kitörését. Pethő mindez adatokra így nyilatkozik: «Hogy a monarchia ultimátumát jelöltem meg a háború kitörésének közvetlen okául, mondjuk, annak a szikrának tartottam, mely az évtizedek óta össze-sűrűsödött gyúanyagot lángbaborította, az nem ellenkezik a történelmi hűséggel». Vagyis szerinte nem a merényletek sorával bevezetett szerajevói gyilkosság volt a szikra, mely a háborút kirobbantotta. Hanem az ultimátum, mellyel a monarchia létét akarta biztosítani! Más szóval: nem az a bűnös, aki a csapdát felállítja, hanem az, aki óvatlanul belelép!

Ezután válaszában a Tisza magatartását próbálja elemezni a nála megszokott egyoldalúsággal s azt állítja, hogy Tisza háborúellenes magatartását ismeretlen okok hatása alatt adta fel. Bírálomban az okok egész sorát közlöm, amelyekről azonban Pethő nem vesz tudomást. Sőt az általa idézett Berchtold-féle nyilatkozatból is kihagyja épp azokat a sorokat, melyek az egyik lényeges okot tartalmazták. «Nemcsak a Belgrádból befutó hírek — írja Berchtold — amelyek egyrészt a szerb kormány passzivitásáról szólnak, másrészt tanúsítják ennek egyetértését egy határtalanul provokative viselkedő sajtóval, hanem a szerb hivatalos körök külföldön megjelenő kvalifikálhatatlan nyilatkozatai is azt a meggyőződést keltik benne», t. i. Tiszában, «hogy Belgrádban csak egy energikus akció vezethet célhoz». Kihagyja pedig nyilván azért, hogy megállapíthassa, hogy «Berchtoldnak most idézett levele sem fedi fel azt az okot, mely Tiszát eredeti elhatározásának megváltoztatására bírta». Holott Berchtold szavaiból is kétségtelen, hogy Tisza csak akkor járult hozzá az energikusabb lépésekhez, mikor szerb hivatalos nyilatkozatokból meg kellett győződnie arról, hogy «már nyakunkon volt a hurok».

Azt is elismeri Pethő, hogy Tisza nem óhajtott területi gyarapodást, de hozzáteszi, hogy «ez a feltétel azonban csak plátói volt, gyakorlati értéke egyenlő a semmivel». Ez a megjegyzése is azt mutatja, mily kevésbé ismerte a Tisza nemes lelkét, kimondott szavához való férfias ragaszkodását, aki, bár beszélhetett és menekülhetett volna, hallgatott és helyén maradt, noha tudta, hogy ez számára a halált jelenti. Úgy érezzük, vétenénk az ő nagy emléke ellen, ha e föltevés ellen védelmeznők.

Végül a Tisza konkrét háborús felelőssége mellett idézi Berchtoldot és Kautskyt, mint akik bizonyítják, hogy 1914 július 31-én Tisza

csak elvben fogadta el az angol közvetítési tervet, egyebekben pedig szükségesnek tartotta, hogy katonai akciónk Szerbia ellen folytattassék. Ezzel szemben immár kétségtelen, hogy Európa sorsa már 1912 őszén meg volt pecsételve, mikor november 17-én Izwolszki párisi orosz nagykövet jelenti, hogy a háború kezdeményezési joga Oroszorszáé; ha pedig Oroszország háborút kezd, Franciaországnak kötelessége támogatni őt. Viszont Anglia nevében november 22-én vállalt Grey kötelezettséget Franciaország katonai támogatására. És csak a Paléologue emlékiratainak már idézett soraira kell gondolnunk, hogy tisztán lássuk a Grey-féle közvetítési ajánlat komolyságát. Tisza már 1914 július 14-én tudta, hogy a háború többé ki nem kerülhető, még a monarchia meghátrálása esetén sem. Ezért kívánta fentartatni az angol javaslattal szemben a monarchia cselekvési szabadságát, hogy még idejében elvágassuk a nyakunkra font hurkot. És ha az antánt nem akarta volna a Szerbiától felidézett alkalmat felhasználni a központi hatalmak megsemmisítésére, éppúgy napirendre tért volna Európa a szerbek megfenyítésén, mint ahogy három évvel ezelőtt beavatkozás nélkül elnézte, hogyan vett Olaszország összehasonlíthatlanul kisebb okból véres elégtételt — népszövetség ide, népszövetség oda — Görögországon.¹

Arra a kifogásomra, hogy Pethő kétféle mértékkel mér, amikor menti Andrásst, mert az annexiós válság alatt helyén maradt, és elítéli Tiszát, mert a háború kitörésekor nem mondott le, többek közt ezeket írja a válaszban: «Andrássy nem mondott le, mert a tényeken már nem változtathatott, másrészt mert a közepében voltunk már akkor egy nagy diplomáciai hadjáratnak, amelyet Izwolszki orosz külügyminiszter vezetett ellenünk. Kilépése a koalíciós kormány megbontását vagy talán a rendszer összeomlását vonta volna maga után, a nélkül, hogy magát a diplomáciai hibát reparálhatta volna. Másként áll a helyzet Tisza István grófnál. Ő, mint miniszterelnök, Berchtold külpolitikájáért felelős volt, de elvi felelőssége mellett személyes felelőssége is nagyobb, mint Andrásy Gyula grófnak az annexiós válság alkalmával. Kezdetől fogva résztvett minden fontos elhatározás

¹ 1923 aug. 27-én görög területen albán banditák legyilkolták Tellini olasz tábornokot. Aug. 29-én akcióba lépett az athéni olasz követség, sőt 31-én az olasz flotta is megjelent Corfu előtt, azt rövid határidő leteltével ágyútűz alá vette, melynek 16 halott, 32 súlyos és számtalan könnyű sebesült volt az áldozata a polgári lakosságból, majd meg is szállotta és csak akkor ürítette ki, mikor a követelt elégtételt megkapta. (l. bővebben *Lasturel: L'affaire gréco-italienne de 1923*. Paris. 1925. 6., 84. és köv. 107. lapokon.)

megfontolásánál, szavát a dolgok fejlődésének úgyszólván kezdeti stádiumában érvényesíthette s módjában volt lemondásával vagy lemondásával való fenyegetéssel a következményeknek útját állnia, melyek hozzájárulása nélkül ki sem fejlődhetek volna. Ő kezdetben a háború ellen volt; utóbb azonban július 14-én már a háború mellett szavazott, sőt Berchtold és Kautsky közleményeiből kitűnik, hogy a háborút megelőző diplomáciai hadjárat második fázisában döntő súllyal esett szava a mérleg serpenyőjébe. Ennek az ellenmondásnak, amely magatartásán észlelhető és konstatálható, semmiféle politikai következményét nem vonta le».

Andrássynál tehát három okot lát: 1. mert a tényeken nem változtathatott volna, 2. mert nagy diplomáciai hadjárat közepében voltunk és 3. mert kilépése a kormány megbontását, vagy a rendszer összeomlását idézte volna elő. Kérdezzük most Pethő-től: 1. vajjon Tisza lemondása változtatott volna-e a tényeken? Vajjon meg nem történekké tette volna-e a szerbek gyilkosságait? 2. Vajjon nem voltunk-e sokkal súlyosabb külpolitikai helyzetben 1914-ben, mint az annexió válság idején? 3. Vajjon nem omlott volna össze a magyar nemzet belső frontja, ha Tisza kilép a kormányból és nem vált volna-e Magyarország még 1914 őszén orosz provinciává? Végül 4. hiszi-e Pethő, hogy Tisza lemondása útját állotta volna a háborúnak?

Pethő tehát megállapítja a háborúért Tisza elvi és személyi felelősségét, mert nem mondott le. Vagyis szerinte Tiszának félre kellett volna állania és talán külföldre is menekülve, Pilátus módjára, kezét mosva néznie, hogyan omlik össze az oroszok, szerbek ostromában az ő magyar hazája. Ez elvi felelősség mellett van azonban egy magasabb erkölcsi felelősség is, melyet Pethő — úgy látszik — nem vesz figyelembe s amelynek parancsszavára Tisza, a legnagyobb, a legerősebb magyar államférfi, — úgy, amint akkor ellenfelei: Andrássy és Rakovszky István is kívánták — vállaira vette a magyar glóbuszt és vitte dicsőségesen, mígnem — hogy Pethő szavaival éljünk — «azon a göröngyön, amelyet az udvari intrika útjába csempészett Andrássy programjából, elbukott» (192. l.).

Mindaddig tehát, amíg Pethő be nem bizonyítja, hogy Tiszának vagy politikájának bárminő része volt a központi hatalmak ellen irányuló antant-konvenciók vagy a szerb merényletek előkészítésében, Tiszát a világháború felidézói közé nem számíthatjuk.

Míg az iménti vitapontban úgy szerepelteti Tiszát, mint a háború kitörésének egyik okozóját, a következőkben úgyszólván Tiszának tulajdonítja a háború elvesztését. Szerinte Tisza 1918 október 17-iki «megrendítő konfessziójának erkölcsi hatása a magyar társadalomra és

katonaságra azért tett olyan megdöbbenő benyomást, mert külföldön és belföldön az ő kemény, érces férfiasságában látták a monarchia háborús erőfeszítésének hátgerincét». Hogy Károlyi Mihály minő defetista politikát űzött suba alatt és parlamenti felszólalásaiban, az «korántsem kelthetett akkora feltűnést, akkora rémületet», — mondja Pethő. De hogy Tisza Károlyi nyilatkozatát a háború elvesztéséről helyreigazítva, megmagyarázta, hogy a háború elvesztése minő új kötelességeket ró a nemzetre, ez egyszerre demoralizálta a frontot és a hátmögötti részeket! Mindezekből az következnek, hogy ha Tisza akkor nem beszél, úgy nem bomlik fel künt a front és itthon nem következik be október 31-ike.

Az utolsó vitapontban a Dutasta-féle sürgönyről maga kénytelen beismerni, hogy az nem Dutastá-tól, a francia diplomatától, hanem a berni követünk útján Revertera gróftól — az 1917. évi külügyi évkönyv szerint — a monarchia egyik követségi tanácsosától indult útjára. Ez a beismerése teljesen igazolja azt a kétségeskedésünket, melyet Pethő ez adatával szemben támasztottunk, mert ez a névcsere is csak az ő felületessége mellett kerülhetett könyvébe. Egyébként nem tehetünk róla, de ezt a sürgönyt, melyben Franciaország nevében egy belga dominikánus tesz ajánlatot a béke feltételeire nézve, másnak, mint kísérleti léggömbnek nem tekinthetjük. Egyszerűen szerettek volna megtudni a válaszból, hogy meddig képes még a háborút húzni a monarchia. Ismerjük ugyanis a franciák jóindulatát, mely azóta is a legválogatottabb gyötrelmeket, nyomorúságot és megaláztatást kereste ki nemzetünk számára s akiknek elsősorban köszönhetjük trianoni megcsónkíttatásunkat. Ezért nem tudjuk Pethővel együtt ebben a kedvező feltételeket kínáló ajánlatban Clemenceau és Foch igazi szándékát látni.

Ám tegyük fel, hogy a sürgöny komoly ajánlat volt. Ez esetben is, mint a következmények mutatták, ez az ajánlat nem gróf Andrassy Gyula külügyminiszter politikájának, hanem az erősnek, ellenállóképesnek hitt monarchiának szólt, melynek leghatalmasabb oszlopa Tisza volt. Ha pedig valóban így áll a dolog, annál súlyosabb a Károlyi Mihály felelőssége, aki szerencsétlen és bárgyú forradalmával az összeomlást idézte fel, mikor még minden meg lett volna menthető, és annál fájdalmasabb, hogy Andrassy képviselőházi felszólalásának hatása alatt Wekerle nem tette idejében ártalmatlanná Károlyit.

Ugyane fejezetében próbál védekezni Pethő azzal a megjegyzéssel szemben, hogy ő Károlyi Mihály mellett a védőügyvéd szerepében jelenik meg. «Nem hiszem — írja, — hogy elfogulatlan olvasó, akinek szemét el nem homályosította az elfogultság hályoga, ilyen

szemrehányást még álmban is tehetne nekem. Meltatlannak tartom magamhoz, hogy védekezsem ellene». Úgy látszik, elfelejtette Pethő, hogy ugyancsak a Károlyi mellett írt fejtegetéseiért nem álmban, hanem a *Budapesti Hírlap* 1925 december 25-iki számában rendkívül súlyos támadást intézett ellene Miskolczy Ágost budapesti kir. ügyész-ségi alelnök, hosszabb cikkében többek közt ezeket mondván: «A könyv a zsurnaliszta ügyességével burkolja magát a tárgyilagos történetíró palástjába, de az avatott olvasó hamarosan rájön arra, hogy alighanem ez a fejezet szolgálja az egész könyv célját: kérdése tenni azt, vajjon valóban hazaáruló volt-e Károlyi Mihály?» Erre a cikkekre egyébként pár nap múlva a *B. H.* 1925 december 29-iki számában felelt Pethő, megírván, hogy érdemben nem vitatkozik a cikkíróval, mert a «gyanúsításnak ellenkezőjéről minden jóindulatú és tárgyilagos olvasó meggyőződhetik, ha... az egész könyvet elolvassaa». E szerint tehát az ügyész-ségi alelnök is velem együtt rosszindulatú és elfogult olvasó.

Ezután tőle nem várt szép szavakban hódol a Tisza emlékének. Helyesen mondja, hogy Tisza igazi nagyságából semmit sem veszít, ha tévedéseire is rámutatunk, hogy az igazság fényében pályájának és martírúmának dicsősége annál egyetemesebb és oszthatatlanabb nemzeti kultusz tárgya maradhasson. Kár, hogy erre nem gondolt Pethő akkor, mikor könyvében és válaszában is jóformán mindenért őt tette felelőssé.

Épp az igazság fényét kerestük hiába nála, mikor íveken át voltunk kénytelenek feltárni egyoldalúságából és felületességéből származott tömérdek hibáját. Ezeket válaszában sem tudta helyreigazítani, ami különben lehetetlen feladat is volt. És így válasza után sem mondhatunk mást a könyvéről, mint azt, amivel bírálatunkat befejeztük, hogy t. i. az egy irodalmi Világos, egy irodalmi Trianon.

Nagy Miklós.

Külső segítség nélkül vívták-e ki a szerbek függetlenségüket és szabadulásukat a török uralom alól?

Nagyon sok — főleg propagandisztikus szerb tényezők által befolyásolt — könyv, kisebb szemle-tanulmány és hírlapi cikk forog ma közkezen, főleg francia, angol, német és szerb nyelven, amelyek azt hirdetik, hogy a balkáni, a volt belgrádi pašalik területén élt szerbek minden külső segítség nélkül vívták ki Karagyorgye, majd Obrenovics Milos vezérlete alatt nemzeti szabadságukat.

Ebben az állításban két, a történelmi valóságot sértő tévedés van.

Az egyik kisebb jelentőségű. Lényegileg helytelen ugyanis az az állítás, hogy a szerbeket a Karagyorgye által kezdett s Obrenovics Milos által sikeresen befejezett szabadságharc függetleníttette volna a töröktől. Tudjuk, hogy ez csak az 1877—78-iki török-orosz-szerb háború eredményeképpen s az 1878-iki berlini szerződés keretében valósult meg. De mivel másrészt kétségtelen az, hogy a szerb nemzeti élet Karagyorgye alatt jutott nemzeti önkormányzati területhez, az államiságot megközelítő belső szervezettséghez, hadseregnek nevezhető védőcsapatokhoz. — vagyis a nemzeti állami élet első feltételeinek ekkor jött birtokába: az említett első tévedést nem tekinthetjük fontosnak.

Sokkal fontosabb a másik. Ez pedig abban áll, hogy a szerbek újabb nemzeti önállóságuknak fönt meghatározott tökéletlen fokát sem érték el döntő erejű külső segítség és támogató befolyás nélkül. Ezt a segítséget és támogatást először a szomszéd habzburgi monarchiától, másodsor Oroszországtól kapták.

Ez a történelmi valóság, melynek nagy fontosságú orosz vonatkozásait éppen egy magyar történelmi tekintély: Kállay Béni tisztázta 1909-ben megjelent nagy munkájában.¹

A magyar történetírásnak erről minden alkalommal tudomást kell vennie. Ez a körülmény indított bennünket e kérdésnek rövid, de Kállaynál valamivel messzebb nyúló tisztázására. Aktuálisan pedig az, hogy a Hajnal István úr rendkívül érdekes és eleven tollal megírt, legújabb szerb vonatkozású tanulmányában² — a következőket olvassuk:

«... ez a szerb nemzedék az, amely felszabadította magát a török uralom alól. És pedig nem is idegen segítséggel, mint például a görögök, akiket az európai államok támogattak, hanem csakis saját véres elszántságával».

Az idézett tanulmány szerzője is áldozatául esett az európai történetírásban minduntalan ismétlődő tévedésnek. De ezzel nagyon kiváló történelmi tudósok társaságába került.

E társaság tagjainak időrendileg is, tekintélyben is, legelseje Ranke Leopold, a nagy német történész. Az ő, a szerb forradalomról, szerb papírok és közlések alapján, már 1844-ben második kiadást ért munkája³ gyökerezett meg a szerb történelemmel foglalkozókban

¹ *A szerb fölkelés története.* Budapest 1909. M. Tud. Akadémia.

² *Belgrádi diplomácia és magyar emigránsok a szabadságharc után.* Budapesti Szemle, 589 sz. 394. lapon.

³ *Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen.* Berlin 1844. Zweite Auflage.

azt a hiedelmet, hogy a balkáni szerbek szabadságukat tisztán önerejükből vívták ki.

A Ranke által fölhasznált szerb papirosok és közlések szolgáltatója Karadzics Vuk volt. Az első nagy balkáni szláv népköltési gyűjtemény összeállítója, az első szerb-latin-német szótár átdolgozója, a modern szerb irodalmi nyelv megalapozója (1787—1861). A szinte vak nemzeti elfogultság prototípusa. Az az ember, aki egy 1836-ban megjelent értekezésében¹ az összes balkáni szlávokat, a bolgárokat is, szerbeknek mondta, valamint a délmagyarországi szlávokat is, kivéve a Zágráb, Varasd és Kőrösmegyei horvátokat. Nemzeti névül a horvátot nem ismerte el. És az, aki szótárában is, a történelmi ferdtetésnek és hamisításnak — inkább naivitással, mint rosszindulattal — de teljes zabolátlansággal adta át magát.

Karadzics papirosaiból és közléseiből Ranke bő leírását adja a szerbek nemzeti szokásainak s népköltészetüket úgy tünteti föl, hogy megmentette a szerb nép történelmét. Ezzel az látszik valóságnak, hogy a szerb nép teljes nemzeti szervezethez élt át a török uralmat s ennelfogva természetes fejlemény volt a nemzeti erőnek fegyveres csapatokká való átalakítása, ami mindenféle szabadságharcnak első kelléke. És ez a hirtelen átalakulás olyan hihetetlen csodaerejű lett volna, hogy egymagában lebírja a bomlása mellett is aránytalanul nagy ozmán birodalmi haderőt!?

Hát nem. Nem történt csoda. A teljes hitelességű történelmi adatok más világításba helyezik a szerbeknek kétségtelenül elismerésre méltó függetlenségi küzdelmeit. Mert fontos, sőt döntő befolyásokat és segítségeket igazolnak, amelyek nélkül önálló szerb államról talán még ma sem beszélhetnénk.

És most felsoroljuk a szóban levő tévedést helyesbítő történelmi adatokat.

A habsburgi monarchia segítsége és befolyása.

A szerb nép a török uralom alatt teljesen elszokott a fegyverviseléstől és a katonáskodástól. Tudjuk, hogy az ozmán hadseregbe csak janicsárokképpen kerültek a szerbek, akik azonban mind vallásilag, mind érzületileg megszűntek szerbek lenni. A Magyarországhoz közel eső balkáni szerb területeken még egyes szabad rablók is ritkábbak voltak, mint pl. a bolgár hegyek között. Tehát hiába énekeltek a guzlárok a kolostori ünnepeken és más, a török ellenőrzéstől szabad alkalmakkor, régi szerb hősookról, hőstettekről, csatákról. Nem volt férfi

¹ *Srbi svi i svuda.* (Szerb mind és mindenütt.)

és fegyver, harci tudás és tapasztalat e katonai emlékek fölelevenítésére.

Lassanként változni, a fegyveres készség fejlődése irányában javulni kezdett a helyzet akkor, amikor a Habsburgok megindították a török uralom elleni offenzívát. E harcokban már egyes balkáni szerbek is bekerültek a császári csapatokba. De szerb nemzeti alapon, nemzeti öntudattal csak a passarowitzi (pozsareváci) béke után következő 21 éves habsburgi megszállás (1718—1739) alatt ment végbe a szerb véderő első szervezése. És pedig császári tisztek által és vezetése alatt, akik között sok volt a magyar.

A megszállott vidék kétharmadát alkotta a későbbi szerb nemzeti uralmi területnek és a következő 15 kerületet (megyét) foglalta magában :¹

Belgrád (42 falu), Grocka (18 falu), Semendria (19 falu), Passarowitz (17 falu), Ram és Gradiska (35 falu), Jagodina és Kragujevac (18 falu), Paratyin és Resava (28 falu), Rudnik (39 falu), Valjevo (76 falu), Talezs (73 falu), Sabac és Jad (81 falu) = 466 falu.

A megszálló császári katonaság rögtön hozzáfogott a használható katonai anyag összeszedéséhez. A határok védelmére Miloszavlyevics (a katonai följegyzésben : Milosaff) kapitány vezérlete alatt tizenhárom hajduk-század szerveztetett. Később megszűnt ez a külön vezérlés a szerb hajduk-századok is a területileg illetékes császári parancsnokságok alá rendeltettek, — számuk pedig tizennyolcra emeltetett. Minden századnak volt egy lovas-osztaga is. E századok létszáma — a németesen elferdített s részben törökös rangfokozatok föltüntetésével — a következő volt :

1 Capitán, 1 Hadnak, 1 Harambasa, 1 Barjaktar, 1 Stražamister, 5 Corporale és 146 gyalogos közember ; továbbá 50 szolga-katona ;

1 Hadnak, 1 Barjaktar, 1 Stražamister, 1 Corporal és 46 lovas közember. Összesen = 250 ember.

Vagyis a császári megszállás 4500 embert tartott állandóan katonai kiképzés meg fegyelem alatt. Az ily módon kiképzett, fegyverforgatásban gyakorlott s rendszeresebb katonáskodáshoz szoktatott balkáni szerb férfiak száma a 21 éves megszállás alatt kétségtelenül többször tízezer főnyire rúghatott.

Ez a fejlődési irány, vagyis a fegyveres akciótól elszokott szerb rájáék között a képzett katonák szaporítása, még erősödött a II. József

¹ A megszállásra vonatkozó adatok forrása : Langer : *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717—1739. (Mitteilungen des k. k. Kriegs-Archivs. 1889. III. köt.)*

által 1787-ben, Katalin orosz cárnő szövetségével, Törökország ellen indított háború alatt. A császári ügynökök valóságos toborzó tevékenységet fejtettek ki a Duna és Száva melléki szerbek között. Az első nagyobb szerb csapat Mihálovics határőrvidéki kapitány alatt gyűlt össze s küzdött a császári csapatok között. Az 1788. év elején, Nenádovics Alexa, valyevói knéz vezérlete alatt, szerb fölkelő csapatok kiűzték a török csapatokat Valyevóból. A Morava mentén Kócsa nevű vezér szedett össze nagyobb szerb csapatot. Karagyorgye körülbelül száz fegyveres élén Novibazárig és Boszniában Visegrádig kalandozott. Branovacski őrnagy parancsnoksága alatt, hol 2, hol 4 szerb század a bánáti hadtest kötelékében harcolt. Belgrád 1789-iki ostromában több századnyi szerb fölkelő vett részt. A szerb csapatok nagyobbára magyar csapatokkal együtt küzdöttek, — főleg a délmagyarországi Greven-huszárokkal. A csapatvezérek sorában szerepelnek: Vécsey tábornok, Liphay alezredes, Szarvassy kapitány. Általában fegyveres mozgásba jött az egész belgrádi pasalik szerb lakossága.

Az 1791-iki szisztovoi (szvistovi) béke visszaadta a balkáni szerb területeket a portának. A török katonai előkelőségeket rendkívül meglepte ez a katonai fegyelmezettség és harcias szellem, amit a várakból kivonuló szerb csapatok mutattak. Az újra bevonuló török parancsnokok nem azt a szerb ráját találták már, mint amilyenek előbb ismerték.¹ A megszállás alatti első katonai oktatásnak és szervezésnek most már érett gyümölcsei mutatkoztak. Amnyi lett a fegyver és képzett katona Szerbiában s olyan nagy lett a vágyakozás a tapasztalatilag is megismert enyhébb, keresztyén uralom után, hogy a néhány év múlva kitört szabadságharc minden tekintetben elő volt készítve és megalapozva.

Ez volt az az első, nagy, igazán döntő hatású segítség, amit a balkáni szerbek a szomszédos habsburgi államoktól kaptak nemzeti önállóságuk kiküzdésében.

Az orosz segítség.

Ezt a maga teljes valóságában és jelentőségében Kállay Béni második, nagy, szerb vonatkozású munkája állapította meg és tette közzé.²

¹ Ez adatok forrása: Kállay Béni: *A szerbek története 178—1815*. Budapest 1877. M. Tud. Akadémia.

² *A szerb fölkelés története*. Írta: Kállay Béni. Hátrahagyott kézírataiból kiadta Thallóczy Lajos. Budapest 1909. M. Tud. Akadémia.

Az 1806. év áprilisában, a moldvai határon, Törökország ellen összpontosított cári seregek parancsnoka, Michelson tábornok, a szerb fölkelőkkel való közvetlen érintkezés végett, egy Ugritics nevű, újonnan átkeresztelt szerbet (Novokrsten), orosz cári hadnagyot küldött hivatalosan a szerb fölkelőkhez. Ez volt — írja Kállay — Oroszország részéről az első határozott lépés, mely aztán idő multával a szorosabbra fűződő orosz-szerb összeköttetésre vezetett. (152. lap).

A következő esztendőben már 8000 arany pénzsegélyt is kaptak a szerbek. Michelson jan. 23-án hosszabb iratot intézett Karagyorgye-hoz, a knézekhez, a vojvodákhoz és az igazgató-tanács-hoz, amelyben önállóságot, teljes fölszabadulást ígért nekik, kitartást kért tőlük s bizalmat I. Sándor cárban. A szerbekre erősen hatottak e lépések, annál inkább, mert Karagyorgye is úgy látta a helyzetet, hogy az osztrák császártól segítséget nem várhatnak¹ s hogy Szerbia külső hatalmas segítség nélkül nem igen bírhat Törökországgal.

A szerb igazgató-tanács (Pravitelysztvujuesi szovjet) egy háromtagú küldöttséget menesztett az orosz főhadiszállásra (Csardaklija Péter, Lukics Ábrahám és Jagics Jeremiás a tanács titkára). A küldöttség kérése volt: küldjön a cár egy magasabbrangú hivatalnokot Szerbiába, aki ne csak az érintkezést közvetítse, hanem a szenátusban elnököljön is és segédkezzék az ország belső szervezésében. Mindenik küldött ajándékot kapott, Karagyorgye pedig kardot, «A vallás és haza védőjének» fölrással; a tanács 50,000 piasztért. Cári megbízottul Rodofinikin nevű cári diplomáciai ügynök küldetett ki. Még az ő megérkezése előtt. Budberg orosz tábornok kiküldöttje, Paulucci őrnagy ezredes útján létrejött a negotini szerb-orosz egyezés² (1807 júl 10), melyben a szerb nemzet a cár védnöksége alá helyezkedik, a szerbiai várakba orosz csapatokat, hat-hat tüzér és mérnök-kari tisztet, ágyúkat, fegyvereket, pénzsegélyt, kórházi bērendezéseket stb. kér: Rodofinikin aug. 14-én 100,000 piasztért hozott magával. A sokszor egészen üres nemzeti pénztárt 500—2000 arannyal segítette. Ólomra 1000 aranyat, az orosz csapatokkal érintkező Milenko-tanács tagnak 3000 aranyat adott. Mindig a cár nevében. Szeptember hó folyamán Rodofinikin útján 400 mázsa lőport és 200 mázsa ólmot kaptak orosz részről a fölkelők. A várak kiigazítására Growberg, a tüzérség szervezésére Lavrov orosz őrnagyok érkeztek meg.

Nem lehet célunk az, hogy az egész Karagyorgye-fele fölkelés

¹ Ekkor Törökország kímélése volt a Napoleonnal elfoglalt bécsi politika álláspontja.

² Egész szövege közölve Kállay id. m. 72 lapján.

során az oroszoktól kapott materiális és diplomáciai támogatás különféle eseteit felsoroljuk. Csak arra akartunk rámutatni, hogy a fölkelés elején, mint későbbi válságos mozzanataiban mindig kaptak Karagyorgyeék olyan segítséget, amely lehetővé tette hareuk 10 éves tartamát s amely idő alatt kialakult a nemzeti uralom első területe, szerveződött a közigazgatás, igazságszolgáltatás, sőt a közoktatás is.

*

Nem tartjuk fontosnak, de meg kell említenünk a magyarországi szerbek által számos esetben adott pénzt, lőpor-, ólom-, fegyverszállítmányokat is. A bécsi kormány, ellenére a Portával ápolt jó viszonyoknak, elbízta mindezt s menedéket adott az időnkint átmene-külő szerbeknek, sőt tűrte a fölkelők részére időnkint a monarchia területén eszközölt beszerzéseket is.

Az Obrenovics Milos-féle második fölkelés sikerét nemcsak a Porta belső hatalmi összeroppanása, hanem a Habsburgok és az orosz cárok politikája mellett főleg az itt ismertetett két előzmény biztosította.

A szerb nemzeti függetlenséget tehát a Habsburgok katonaképző akciója alapozta meg ; orosz segítség támogatta legfontosabb útszaka-szán s az európai diplomácia valósította meg az 1878-iki berlini szer-ződésben.

Nagyon természetes, hogy a szerbek fölébresztett katonai erényei és nemzeti függetlenségre törő erős akarata nélkül semmiféle segítség nem lett volna eredményes. De Rankének az a megállapítása, hogy a szerbek függetlenségüket külső segítség nélkül vívták ki, téves s a történettudományból kiküszöbölendő.

Németh József.

IRODALOM.

Történelmi rege a honfoglalásról.

Kozma Andor: *Honfoglalás. Történelmi rege.* N. 8r 286 l. Budapest, Pantheon, 1925.

A *Zalán futása* megjelenésének százados fordulója a honfoglalásnak új eposzával is megajándékozta a nemzetet. Ami száz esztendőnek előtte országos hírre emelt egy ifjú költői lángelmét, az száz esztendő múlva egy fényes költői pályának már dús babérait gyarapította egy hervadatlan ággal. A tárgy, a lelkesedés, talán a célzat is ugyanegy mindkettőben, de egészen más a «hangnem». Vörösmarty egy álomba merült nemzet lelkét ébresztgette búsongó és lelkesedő hangjával, Kozma Andor egy halálosnak szánt csapás kábulatától alélt nemzet önbizalmát akarja a gyászon diadalmas lelkesedéssel s bölcs példázással fölkelteni, annak a hitét, hogy isteni ős végzés örök életre rendelte ezt a nemzetet. Vörösmarty a honfoglalásnak dicső hőisével és egyik nagy haditettével akarta a kétségeskedő nemzetet e hon megtartására lelkesíteni; Kozma Andor a honszerzés egész nagy művével akarja ébren tartani a nemzet lelkében azt a hitet, hogy isteni végzés és emberi véráldozat jogán csak őt illeti meg a honfoglaló ősoktól megszerzett föld. Vörösmarty a klasszikus eposz föllengző pompájában vezet idealista életfelfogású nemzedéke elé honfoglaló őseit; Kozma Andor a «történelmi rege» igénytelenebb hangján szól a maga nemzedékéhez, mely mögött már szomorú élettapasztalatok kiábrándító tanulságai állanak. Regét mond csak, de olyat, mely elgondolásban, kivitelben és súlvban valóságos hősi eposzként hat.

A terjedelmes költeménynek mintegy előkészítőjéül a költő öt esztendővel ezelőtt a turáni népek eredetének regéjét (*Turán*) bocsátotta közre. A magasba vívó tehetségnek s a megsemmisítő vizsálynak végzetes, ősi örökségéből magyarázza ebben azt a tragikus sorsot, mely a történelem folyamán ezeket a népeket hatalmas világbirodalmak alkotására hitta el s ezeket aztán megrendítő váratlansággal döntötte romba. Az ős bűnének büntetése gyanánt nyit kilátást a költemény befejezése erre az ős leszármazóit sújtó, végzetszerű, örök harcra. Csak egyik ivadékában talál megnyugvást s remél diadalt a végzet fölött a fajtája jövőjén borongó ős: Magyarban. Benne az égi dicső ősnak a vere egy földi deréknek vérével vegyült s így égbe csapongó szenvedélyét erős, számító elme fékezi. Az ősatya látomása szerint az ő utódai vannak hivatva arra, hogy megtörjék a faj végzetét s férfiasan megküzdjék a rájuk váró örök harcot.

A honfoglalásról szóló nagy költemény, melyet Álmosnak multba

szálló látomása fűz az eredet regéjéhez. Magyar ivadékaiknak honszerző küzdelmeit éneкли meg, a fajtájukat sújtó átkon vett diadalukat, melyvel át tudták vágni magukat életüknek egyik válságos fordulóján. Három nagyobb részre tagolva, 23 énekben mondja el a költő a honfoglalás nehéz művét. Az első rész (*Etelköz*) azokat az indítékokat világítja meg, melyek megérlelik a honkeresés szándékát. Árpád belátja, hogy ha a magyar törzsek széthúzva, idegenek zsoldjában, külön-külön hadakoznak, vérüket céltalanul tékozolják s erők hamarosan felörlődnek. Az addig szétforgácsolt erők egybefogására egyesíti a hét törzset s a fenyegető besenyő veszedelemtől is ösztönözve, megindítja a honfoglalás művét. A második rész (*A nagy út*) Etele örökségének, az új hazának kifürkészését s három nagy portyával három irányból: a Kárpát szorosain, Erdélyen s az Alduma felől történő megközelítést, a birtokbavétel előkészítését mondja el. A harmadiknak (*A haza*) tárgya az ősi örökségnek lépésről-lépésre történő meghódítása az Árpádtól egységesé szervezett s egységében megtartott nemzet által, a törzsek elhelyezkedése, majd az, hogyan állja ki a tűzpróbát az új állam, mikor Árpád utódja, Zsolt, meglazítja az atyjától szerzett ország rendjét, de aztán Árpádnak nemzeti egységre törekvő gondolata és ereje mintegy megújul Gézában, ki fölvetetvén népével a keresztséget a területi foglalás munkáját a lelki honfoglalással koronázza be s a hódított földet hazájává teszi nemzetének, amely fölött további viszontagságai során is örköldve lebeg Árpád szelleme.

A költemény anyagát főként Anonymus szolgáltatta, a vezérfonalat ő adja a költőnek s ez erre fűzi a maga költői leleményeit, melyekkel változatossá teszi s élénkíti az egyszínű harci események sorát. Köztük a legjelentékenyebb, mely legnagyobb terjedelemben s legköltőibben képviseli a regényes elemét. Árpád egyik fiának, Leventének két szerelme Dzsindzsa, majd Lóna iránt.

A költő elődeinél egységesebbre fogta költeménye anyagát: a honszerzőnek nagy célja vonul rajta végig vezérlő gondolatúl. Minden tekintet erre szegeződik, ezt szolgálja mindenkinek karja. Ez a gondolat Árpádban testesül meg, a nagy munkának minden szála az ő kezében fut össze s mindenkinek akarata az övéhez igazodik. Elődeivel szemben Kozma Andornak sikerült Árpád alakját erősen előtérbe állítani: személye nemcsak eszményi egységbe fogja az eseményeket, hanem testi nivoltában is ezek középpontján áll. De viszont az epizódok gazdagsága következtében a költő sem tudta egészen elkerülni, hogy hosszabb-rövidebb időre epizódikus események el ne vonják tőle figyelmünket s időnként mellékalakok ne álljanak eléje. Az egység fonala nem szakad el, de meg-meglazul. Memmel nagyobb változatossággal tolnak az események, annál inkább hiányát érezzük annak, amit epikus koncentrációnak neveznek. Kozma Andor nem tekinti Árpád munkájával befejezettnek a honfoglalást. Elmondja még a fejedelmi hatalomnak azt a válságát is, mely szétmállással fenyegette Árpád nagy művét. A szerkezetben ez erősen észrevehető törest jelent; a költeményt egységesítő eszme, mely addig Árpádban megtestesítve eleven erőként hatott, az ő halálától kezdve már csak eszmei elvontságában működik s lelkünket már sokkal kevésbé tudja megkapni. S a költemény menete is olyan magasságba jut akkor, mikor

Árpád befejezi a honfoglalást, amelyre többé nem tud lendülni s így a helyett, hogy mindvégig egyenletesen emelkednék, az Árpád halálát követő események leírásában egy időre lehanytlik.

Ahol minden ennyire egy hős köré van összpontosítva, a hatás elsősorban attól függ, hogy sikerül-e a költőnek élővé formálni az előtte lebegő képet. Az epikus hagyománynak a fenség ködébe vesző Árpádjával szemben Kozma Andoré reális vonásokkal megrajzolt alak: egy államalkotó lángelme, aki egységes nemzetté szervezi a széthúzó nomád törzseket s hazát foglal számukra. Mindenkép méltó arra, hogy ilyen nagy események központja legyen s nagy feladatát betöltse. Valóban «fejedelmi» Árpád; de szeretnők, ha nagyságát még meggyőzőbbé tette volna a költő azzal, hogy valóban nehéz akadályokkal torlaszolta volna el útját. Semmi sem emeli hatásosabban a hős nagyságát, mint az erős ellenfelek, kiken diadalmaskodik. Árpád elé nem igen tornyosulnak nehéz akadályok, nem kell hatalmas ellenfelekkel szembeszállnia s így, ha munkája sokkal magasztosabb hatású is, mint Anonymus lakomázó honfoglalása, mégis itt-ott azt érezzük, hogy inkább lelkes és festői bevonulás folyik előttünk, mint igazi epikai jelentőséget és nagyszerűséget éreztető honszerzés.

A költő nemcsak Árpád alakját igyekszik elődeinél valószínűbb vonásokból megalkotni, hanem a honkeresés útját s a honszerzés egész befolyását is igyekszik csupa reális vonásokkal rajzolni. Az életnek csaknem minden körében és vonatkozásában elénk vezet a honfoglaló ősokeket; a hadi élet képeit a magánélet eseményeivel élénkíti és színezi. Ez a bőséges változatosság szinte a hatás rovására érvényesül. Folyton el-eltereli az érdeklődést a főeseményről s mivel a színhely is nagyon sűrűn változik, a figyelem gyakran síklik át az eseményről a színhelyre, a fontosról a mellékesre.

Regét ír a költő s felszabadítja magát az eposzi formának minden feszes és nagyhangú hagyományától, de gondosan ügyel arra, hogy elkerüljön mindent, ami kisszerű, súlytalan s a költemény magasztosan komoly hatását veszélyeztetné. Hasonlóan elkerül mindent, ami tableau-szerűségével, théátrális beállításával hathatna. Az olyan hatásos képeket, mint a vérszerződés, Árpád paizsra emeltetése, ő csak röviden, pár sorral intézi el. De viszont kifogyhatatlan az üde, friss színekből, melyekkel festői képeit élénkíti, különösen azokat, melyeket a népindulásról s a portyázásokról fest. A tárgyhoz nagyon jól illően valami fiatalos, hajnali frissesség árad el ezeken a képeim.

Alakjairól a műfaj természete szerint nem nyújthat részletező jellemrajzot, de a költeményben előttünk elvonuló tömérdek szereplő legtöbbször egy-két vonással is pompásan tudja elképzeltetni. Főként a jellemzetesen magyar sajátságokat tudja finoman felvillantani alakjaiban. Kozma Andor magyar világa azok után a képek után, melyek a hexameteres eposzokból élnek emlékezetünkben honfoglaló őseinkről, éppen annyira újszerű, mint gyönyörködtető világ. A honkereső, ősök a tiszta ifjúságnak nyers, de szűzies erejével s a nagy hivatásnak áhítatos érzésével adják át magukat a honszerzés magasztos feladatának. De ezt az egységesítő nagy érzést az egyes alakokban egyéni vonásokkal differenciálja. Magában Árpádban is vannak ilyen magyaros vonások, melyek alakját hozzánk még közelebb hozzák.

A költő nemcsak a henye epikus sallangokkal szakított, hanem elfordult a hagyományos epikai versformától is. Formájául a tíz. egyenként tíz szótagú sorból álló versszakot választotta s ez a régi eposzok nyugalomával, sokszor terjengősségével szemben bizonyos friss lendületet ad költeményének. Ezt az élénkebb menetet a költő egy nyilatkozatában azzal indokolta, hogy míg eposzíró elődei gyalogos hősökről énekelnek, ő lovon él és hadakozó népről ír költeményt s mivel az ilyen nép életének egész tempója gyorsabb a gyalogos népeké-
nél, a róla szóló éneknek is gyorsabb haladásúnak kell lennie. Ez igen kedves ötlet s az eleven lendületű vers csakugyan mintha nagyon jól illenek a bonfoglaló nép szilaj tettvágáéhoz. Kozma Andor verse-
lése csodálatosan szép muzsika itt is, de ilyen terjedelemben az élénk menetű s nem eléggé változatosan tagolható versforma mégis egy-
színűvé válik s azt juttatja eszünkbe, hogy a lovas népek nemcsak vág-
tattak, hanem néha poroszkáltak is. Verse azonban végesvéig bánu-
latos készség, formai tökéletesség és lüktető erő.

A hatalmas költemény méltán csatlakozik a magyar epikus köl-
tészetnek ahhoz a szomorú hagyományáéhoz, hogy e költészet leg-
nagyobb alkotásai nemzeti életünknek válságos koraiban születtek.
Mint e dicsőséges láncolatnak utolsó szeme, a mult képével ez is esz-
mélteti és lelkesíti a lesújtott nemzetet. Esmélteti arra, hogy a nem-
zet egységbe olvadása szerezte meg e hazát, megtartania is ennek kell.
Isteni akarat s a sok hű magyar szív vére, mely megszentelte e föld
rőgeit, örök tulajdonul a magyar nemzetnek rendelte ezt. Sugalló hit,
lobogó nemzeti érzés, nagy erkölcsi mélység árad végig meleg fuvallat-
ként az egész költeményen. Költőinknek ez a nemzetébresztő szolgálata
történetünk tragikus fordulatai után s nemzetünk gyötrelmes meg-
próbáltatásai között külön is megérdemel egy babérágat koszorú-
jokhoz.

—8.

Az Ormánság naturalistája.

Kodolányi János: *Szép Zsuzska*. Regény. 8r 112 l. — *Börtön*. Regény.
8r 127 l. — Mindegyik: Budapest, Athenæum, é. n. (1924, 1925).

Abba a különös kis ország részbe visz bennünket Kodolányi János,
amelyre Baksay Sándor így emlékezett vissza: «Szép ligetes Ormán-
ság, patakos mezők, bársonyos hegyek, sugárzó ormok ott a Dráva
mentén». Az idillnek boldog, mindent megszépítő derűje ragyog Bak-
saynál e fehérben járó, tisztességtudó, tanulékony, mézes beszédű s
mindenekelőtt énekes kedvű nép fölött. Fekete szemű, piros arcú
patyolatos leányok lépdelnek előttünk «görög szobrokról másolt» vise-
letben s velük zsolttáros ajkú asszonyok és önérzetes, tiszta tekintetű
férfiak.

Ez a világ ugyancsak elsötétül Kodolányi Jánosnál. Már Baksay
panaszkodott a színekben «szegényítő fényűzés» térfoglalása miatt,
azóta meg éppen nagyon megváltozott minden ott is. A leányok divat-
lap után, selyembe öltöznek, boások, sárgacipősek. Az asszonyok

ruhája sem olyan makulátlanul fehér már s lelkök derűjét is árnyékba vonta a gyűlölet a fiatalok ellen, kik csak öltözködnek és viháncolnak, míg ők küzködnek és kínlódnak. Az anya még áhítatos zoltárokat énekelget, de a leány már shimmyt táncol s azt dalolja hamisan és vinnyogva: «Egy rongy van, egy rongy van a szívem helyén». Baksay istenes, szinte asszonyosan lágy érzésvilágú parasztjai helyén önála már a háború utáni idők önző, megkeményedett szívű parasztja él, aki már ezt hirdeti: «Nincs szeretet. Pénz van és erő . . . Nincs apa, nincs fiú. Csak farkasok vannak.» A fiatalabbak a világháború iskoláját járták ki: építeni, gyarapodni akarók, nagy terveket kovácsolók. Egy idősebb asszony ezt mondja róluk: «Ezök a fiatalok . . . erős népség. Nem kell nekik az Úr igéje. Pénz ott az isten mamá». Ami kevés kedélyesség van bennük, az is Pestről fertőzi őket. Nála már ilyen jassz-kifejezésekkel bájolja a falu ártatlanságait egy kovácslegény: «Bukok magára ötmillió ficcsért». Még a gyermekek is, kikben Baksay a jövőnek üde, ígérettel teljes virágos kertjét dédelgette, Kodolányinál «nyomorékok, sírósak, ványadtak, kiket csak a véletlen segített át embriókorukban a magzatelhajtás ezer fortélyán».

Sötéten látó író Kodolányi, alighanem legsötétebben rajzolja irodalmunkban a parasztleleknek. Naturalista, nemcsak formakereső ösztönből, hanem programmszerűen is. Végtelenen sötét mindkét regénye, állati ösztönök viaskodnak bennük, embereik legszívesebben egymás torkába marnának.

Szép Zsuzská-ja a baranyai szerb megszállás idejébe visz bennünket vissza. Hőse, Szép Zsuzska, afféle paraszt környezetbe helyezt «nagy nő», egy öregedő Finum Rózsi, akire rácsap az elvénülésnek, az örömtelen egyedül-maradásnak érzése s még egy utolsó nagy fellángolással szeretné bíborba vonni életének alkonyát. «Ronda, pálinkás, cigányos, céda esztendőket» élt, de nem rosszaságból, csak így hozta sorsa, mely mind mélyebbre taszította. A kicsinyes életviszonyok szűk korlátait feszegette, a szépet hajszolta s élete egyre csúfabbá lett. Gyűlöl maga körül mindenkit, de különösen azt a hajdani barátnőjét, aki elszerezte tőle első szeretőjét s ezzel tönkre tette életét. A férfi már rég elhalt, egyetlen fiuk orosz fogságba esett. Zsuzska kárörvendve várja a legény holthírét, ez azonban hazaérkezik és Zsuzskában valami örülden szenvedélyes vágyódás lobban fel a legény után. Különös, anyáskodó érzés leplebe burkolja ezt a sóvárgást, melynek teljesülését utolsó lobogásúl akarja még kicsikarni az élettől a «híres ölelő». A legény csakugyan szeretőjévé lesz, de csak piszkos önzésből, csak azért, hogy kiforgathassa vagyonából. Zsuzska vérének esztelen követelkezésében beleegyezik mindenbe, a legény hamarosan kivereti házából és elhagyja. A falu ad irgalomból szállást neki a koldusházban, apái hajlékának helyén pedig cserepes kőházat épített a legény. «Mindenki tudta, hogy miképpen szerezte, mondták is a háta mögött, de tisztelték, mert «erős ember» volt, ésszel élt».

Mit gondoljunk ennek a csúnya történetnek különös hősnőjéről? Biz ez egészében papirosfigura, azok közül az elhibázott alakok közül való, melyeket szerzőik naturalisztikusan akarnak rajzolni s rajzuk csupa romantikába ferdül. Nagystíliú, kielégíthetetlen vágyú, szertelen nőnek rajzolja ezt a valójában csak érzéki szenvedélyétől zaklatott

paraszt nőt. «Minden érzéken dobolt, kiáltott, suttogott, zengett a világmindenség szörnyű szépsége, titokzatos nagysága és hideg nyugalma» — írja róla. «Ő maga is érezte földöntúli erejét, mindenhatónak tudta magát, aki a természet vak erőin uralkodik, szellemeket nyugtóz le, szemmel ver, ráolvasással ront, a titkok kulesát tartja kezében». — mondja róla másutt, mikor igazi realista csak annyit írna, hogy kuruzslással is foglalkozott. Mi más ez, mint túlesapongó romantika?

Nemcsak alakját rajzolja az író indokolatlanul komplikáltnak, hanem szerelmét is, melyről ezt mondja: «Most szeretett valakit halálos szenvedéllyel, teste-lelke minden utolsó fellángolásával, ez a szerelem több volt szerelemmel, mert anyává tette, több volt az anyaságnál, mert befejezetlen, kielégítetlen és fájdalmas volt s áthurcolta őt az emberi lélek minden mély szenvedésének és örömeinek tisztítótüzen. Nem meggyőző lelki folyamat azonban ez, hanem az író szeszélye ráaggatja Zsuzskát most egy tiszta szerelem felé, majd állati szeretkezések fertőjébe. Szomorúan csúf vergődésében egyébként az író sorsunk determináltságát érezteti s nem is nagyon rejtegetett szájalommal szól róla: nagyon vétkezett, mert egyedül-valóságában nagyon áhítózott a szeretet után.

Annál nagyobb ellenérzéssel nézi azt az egész környezetet, mely Zsuzskát körülveszi. Csupa rossz, gyűlölködő indulat tölti el őket egymás ellen. Különösen az érdekből szerelmeskedő legény rajza ellen-szenves.

Az író jószemű, de egyensúlyozatlan lelkű, fiatalos szertelenségekre, ízléstelen túlzásokra könnyen hajló embernek látszik. Főlölege-sen sok nála a visszatetsző részlet, a henye naturalista túlzás, melyek csak konvencionálisan vannak ráaggatva alakjaira. Nagyon emlegeti Zsuzska betegségét, mely «titkos volt és mégis mindenki tudta» s undorító ízléstelenséggel írja le, mint nyomkodja ki lefekvés előtt beteg-ségével kapcsolatos sebeit s mint latolgatja, önmagától undorodva, mi lesz belőle, ha izenki rothad majd le minden tagja. Csupa túlzás a legény után való sóvárgásának leírása, többnyire fiziológiai jelentkezéseiben, teljes nyersséggel. Csúnya, minden tartózkodás nélkül való naturalizmussal vannak leírva Zsuzska szeretkezései is. A főlöleges, ízléstelen túlzások miatt a könyv kellemetlen és vissza-tetsző olvasmány, a szerzőnek minden írói készsége mellett is.

Csupa sötét indulatok kavarognak másik regényében, a *Börtönben* is. Itt is a háború utáni paraszt lelket teregeti ki előttünk. Hóse. Nagy Varga János, hihetetlenül rabiátus, zárkózott és fősvény paraszt. Benne mintegy sűrítve van a parasztgóg, durvaság és erőszakosság s főként a szerzési vágy. Az egész világot szeretné a magáénak tudni. Azt mondogatja, hogy úgy érzi magát, mintha börtönben volna s a világ minden földjét, házát, erdejét meg tudná emni. Rabja annak is, amije van s börtönén csak úgy tágíthat, ha újat szerez vagyonához.

A regény sovány cselekvényét egy családi háborúság szolgáltatja. Varga el akarja perelni nővérétől azt a hat hold földet, melyet gyámoltalan apjuk ráíratott, amiért gondját viseli. Rabló vágyában keresztülgázol mindenkin s minden családi érzésen és erkölcsi törvényen, elidegeníti magától fiát s halálba hajsolja beteges feleségét. De

ez a csupa salakból, határtalan önzésből összegyűrt lélek könnyen meg is rendül. Egyik lovának elpusztulása egy nap alatt összezavarja egész életét. Ádáz törtetésében megtorpan s konok dühében úgy látja, hogy börtön a világ, ahol mindenki porkoláb s az ő pusztulását lesi. Zaklató indulatában kötelet vet nyakára, hogy így törjön ki börtönéből.

Varga lelke annyira csupa sötét vonásokból van összerakva, hogy szinte a szívtelen önzés elvont képének látszik. A naturalista jellemrajz itt is a romantika útjára téved, mikor egy hatalmas, szinte emberfölöttivé erősödött szenvedély rabját rajzolja benne. Ezt a sötét képet csak az alázkodó parasztnőnek egy pár kesernyésen komikus nyilvánulása élénkíti. Egyébként semmi emberséges érzés sincs benne. Nem szánja elesett, szelűtött apját. «Az apák számára nincs irtalom. Pusztuljanak. — mondja. Nem szánja beteg feleségét. «Minden beteget agyon kéne verni», — feleli panaszaira. Nem szánja nővérét. «Farkasok vannak, de testvér nincs», — torkolja le a testvéri szeretetre eszméltető figyelmeztetést.

Még főlöszeges naturalista túlzásokkal is sötétíti képét a szerző. Jól felépített naturalista regényben perverzitásnak is kell lennie, ezért hát Varga egy rossz éjszaka után «szeme sarkából végig gyönyörködte a lánya vastag, erős fehér testét s eszébe jutott, hogy kellene már az asszony». Egy más alkalommal «kinyújtotta kezét a lány dereka után, átölelte, magához vonta s meleg, jóleső bizsergés omlott el rajta. Tenyerét végigcsúsztatva a lány combjain s megvergette a vékony harisnyában duzzadó lábikráját».

A család tagjaiban egyébként éles világításba van állítva a két szomszédos nemzedék ellentétének örök témája is. A leány gyűlöli beteg anyját, mert helyette neki kell dolgoznia; még ádázabb az ellentét apa és fiú közt. Egyben megértik egymást: apát és fiút halálos szomorúság fog el beteg lovukért, míg a halálosan beteg feleséget és anyát kutyaszámba se veszik.

Közömbösségét itt sem tudja megőrizni az író; lépten-nyomon kiérzik, hogy a parasztot megveti, lakásának és öltözködésének ízléstelenségeit kifigurázza. A regény főjelenetében, a per bírósági tárgyalásában is van egy-egy elhajlás a kabaré-mókázás felé, vannak rikítóan nyers színek, de egészében igazán szólaltatja meg azokat az indulatokat, melyek e kéréses szíveket dúlják. Még az asszony temetésének leírásában is ironikus, még itt is a nemtelen indulatok törnek ki parasztaiból. Nála a paraszt elmékedése az életről ebben lyukad ki: «Azért élnek az emberek, hogy egymást megöljék? S ha nem azért élnek, miért élnek akkor?»

A regény bizonyos eltávolodást mutat az előbbitől abban a tekintetben, hogy az író itt nem hempergeti alakjait olyan szembevető kedvvel a pocsolyában. De ízlése még itt sem tisztult ki, világfelfogása még itt sem buggadt le. Sokszor nem is nagyon leplezett rokonszeny hangzik ki szavaiból eszmék és törekvések iránt, melyek csak nemrég vittek katasztrófába bennünket, sőt ezt sokszor átjuttassa alakjaiba is. Azt, hogy a rosszsebet emlegetik folyton s alakjai mindig köpködnek, immár a legtúlzóbb naturalista sem tekintheti jellemzőnek vagy újszerűnek, legföljebb csak ízlése szerint való dekoratív elemnek.

Kodolányi egyébként a jellemző apróságok megfigyelésében és tekintetű, tagadhatatlan elbeszélő készséget s feszült vagy robbanó helyzetek rajzában bizonyos nyers erőt mutató író. Érdekes és újszerű ormánsági tájszólása, melyen alakjait beszélgeti; kár, hogy a sok hagyományos naturalista sallang miatt lelkükben kevesebb az ormánsági szín, mint szavukban. Ha ízlése nem tisztul s világfelfogása megmarad elfogult, merev egyoldalúságában, soha el nem juthat a tiszta, zavartalan művészi hatásig. Szomorú látvány, hogy fiatal írónak ennyire nincs egyetlen fiatalos lendülete, egyetlen mosolya, minden csupa koravén fanyarság nála. A legmélyebb börtönökbe is behatol egy-egy napsugár, a legkérgesebb szívekben is fel-felvillan a jóságnak egy-egy sugara. Ezt a sugárt várjuk az írótól, e nélkül nemesak hidegnek, hanem hazugnak is érezzük világát.

—ky —s.

A VILÁGHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI.

(Gróf Andrassy Gyula új könyvei.)

Gróf Andrassy Gyula a német külügyi hivatal által összegyűjtött és kiadott diplomáciai iratok (*Die grosse Politik der europäischen Kabinette. 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes.* Berlin), mint főforrás alapján sorozatos tanulmányokat ír, melyekből két kötet hagyta el a sajtót.¹

Ezekben a munkákban is érvényesül Andrassy általánosan elismert írói tulajdonságainak minden fényes oldala. Irányítója az objektív igazság keresése. Semmi célzatosság, semmi kendőzés. Leplezetlen nyílt feltárása az eseményeknek és az eseményekhez fűzött logikus okfejtésnek. Plasztikusan építi fel a nyers anyagból a mindig essay-i magaslaton maradó művét. Színt, erőt, elevenséget, valódi életet, igaz emberi és politikai értelmi és erkölcsi jellemrajzokat látunk a nagy anyaggyűjteményből kiemelkedni.

Az első kötet «Bismarck és Andrassy» címet viseli. Ezzel kiemeli a két nagy történeti nevet, amelyekhez a világtörténelmi események a megírt időszakban fűződnek.

A második kötet a Bismarck bukása utáni időszzakkal foglalkozik.

Annál nevezetesebbek ezeknek a köteteknek közlései, mert véglegesen leszámolnak a pozitív adatok, különösen Bismarck leveleinek megcáfolhatlan erejével, azzal a rosszindulatú mesével, amely fájdalom, a világháború egyik lélektani forrásává is vált, hogy a német birodalom megalakítása óta mindig agresszív politikát folytatott és a háborút csak az ellentábor békeszeretete és előrelátása akadályozta meg.

¹ I. *A világháború előzményei. Bismarck és Andrassy.* II. *A világháború előzményei.* Budapest, Franklin-Társulat kiadása.

Különös gondot fordítottam e sorokban is arra, hogy az olvasó tisztán lássa, hogy alapjában a német birodalmi politika, az úgynevezett «Weltpolitik» jelszavának ellenére, békeszerető volt és fölismerte, hogy a háborúviselés nem német érdek.

I.

Bismarck és Andrássy.

Bismarck pályafutása két egészen különböző részből áll. Más az ő politikai magatartása Sedan előtt és más a német birodalmi egység és császárság létrejötte után. Az ő óriás alakjának egyik legérdekesebb és a legritkábban feltalálható jellemvonása, hogy összes szokásait, politikai mentalitását meg tudta változtatni és hatalmas egyéniségét alkalmazni tudta hazája érdekeihez.

Amint Bismarck pozitív céljait elérte, amint a német egységet porosz vezetés mellett megalkotta, átalakul a «vér-és vasember» és félénk óvatossággal kerüli a nyílt harc lehetőségét, a békét tartja a legjótékonyabb kincsnek. Célja az volt, hogy lehetőleg békében megtartsa és megerősítse, amit harccal szerzett. Felfogása szerint «a várakozás, a passzivitás már nem kockázat többé, hanem okos számítás, ellenben a háború fölösleges és elkerülhető kalandkeresés.»

Bismarck bűnös frivolitásnak tartotta jóslatok alapján háborút kezdeni. A sűrűn jelentkező jóslókkal szemben szokta mondani, «hisz a legokosabb ember sem próféta és mindenki tévedhet.»

Nagysága — mondja Andrássy — mély erkölcsi alapon, nagy hazafiságán nyugszik. Eszközeit sokszor hibásnak lehet tartani, de motivumai feltétlenül tiszteletreméltók, magasztosak, a germán komolyság és mélység nagyszerű megnyilvánulásai a politika mezején.

Ily nagyság mellett jutott id. Andrássy Gyulának az együttműködés kitüntető, de nehéz feladata.

Azt hiszem, mindenki készséggel elismeri és megbecsüli azt a fiú kegyeletet, mely az ifjabb Andrássyt a legújabbán közzétett hiteles adatok alapján arra bírta, hogy atyjának

külpolitikai szerepét kellő világításba helyezze. Ez nemcsak a családi kegyelet érdeke, hanem valóban a nemzet igazi érdeke, hogy a nagy Bismarck nagy munkatársának egyénisége a lehető legtisztábban foglaljon helyet a diplomácia történetében is. Szép emléket emelt már Wertheimer Ede több kötetes könyve is Andrássy nagy egyéniségének. Örömmel emlékszem vissza azokra a tanulmányokra, melyeket a Wertheimer-könyvek megjelenése alkalmával nekem volt szerencsém a *Budapesti Szemlében* közzétenni (1910 decemberi füzet, 1913 júliusi füzet), továbbá tanulmányt írtam «Bismarck und Andrássy» címmel a Stuttgartban megjelenő *Deutsche Revue* 1917 februári számában, majd születése százéves évfordulója alkalmából a *Pester Lloyd* 1923 március 4-iki számában és külön tanulmány tárgyává tettem Andrássy keleti politikáját. (*Pester Lloyd* 1923 május 26.)

Az ifjabb Andrássy Gyula kifogástalanul az objektív történetíró és elsőrangú essayista tehetségével rajzolja meg a nagy államférfiúi szerepet, melyet Andrássy Bismarck mellett betöltött. Bismarck egyénisége oly hatalmasan emelkedett ki a világ akkori vezető egyéniségei között, hogy bátran elmondhatjuk: mellette csakis Andrássy individualitása nyerte el az önállóság patináját. Igazán az értelmi és erkölcsi jellemrajznak mesteri műve az a párhuzama, melyet szerzőnk Bismarck és Andrássy között von meg. Világossá válik előttünk Bismarck nagy egyénisége, ki a világesemények központjában áll. A világ minden külpolitikai szálát kezében tartja. Nemcsak a jó barát, hanem az ellenséges államférfiak is minden nemzetközi kérdés elintézésénél Bismarck tekintélyének súlyát mélyen érzik. Annyi bizonyos és ezt főntebb idézett egyik tanulmányomban én is kiemeltem, hogy Bismarck és Andrássy a politika nagy irányvonalában sohasem küzdöttek egymás ellen. Sőt a nagy történeti súlyú feladatokat egyik sem tudta volna a másik közreműködése nélkül úgy megoldani, miként megoldta. Mindketten a történelmi méretű egyéniség nagy tulajdonságaival megáldva a legtanulságosabb könyvből, az élet gazdag tapasztalatainak tárházából szerezték bölcsességüket és tisztánlátásukat. Bismarckot vadon felnőtt autodidactának nevezgették és

hasonló tartalmú jelszavakat röpítettek világgá Andrássy ellen már itthon is, de különösen akkor, mikor bevonult a Ballplatzra a Kaunitzok, a Metternichek helyére. Pedig kevesen voltak, kik az igazi tudomány hatalmát úgy átérezték és a szellemi élet nagy megnyilvánulását oly magas fokra helyezték volna, mint e két államférfiú. Csak az úgynevezett professzor-politika fontoskodásait, a prókátor-politika szór-szálhasogatásait és a céhbeli diplomácia üres alakiságait és nagyképű «pose»-ait nem méltányolták. Még parlamenti szereplésükben is sok közös vonás van. Egyik sem volt a szónak közönségesen elfogadott értelmében nagy szónok. Mindegyiknél a nagy beszédek tartása már előzetes lelki felindulásokkal járt. Egyik sem beszélt szívesen. Nem is beszéltek máskor, csak ha valamit kellett mondaniok. Mindegyik kedvelte a helyzeteket megvilágító hasonlatokat. Mindegyiknek szelleme sziporkázott és a szállóigék egész özönét bocsátották világgá. Szállottak is ezek a palotától a kunyhóig és terjesztették a propaganda világosságát. Egyben azonban határozottan eltértek. Bismarck csaknem gyűlölte a parlamentárizmust és a miniszteri politikai felelősség rendszerét. Andrássy, ha látta is a parlamentárizmus sok árnyoldalát, mégis a parlamentárizmusban a sokszor felfüggesztett és sokszor újra kivítvott magyar alkotmánynak éltető lelkét, a magyar nemzeti állam nélkülözhetlen szerves biztosítékát látta és ezért azt teljes épségben sértetlenül kívánta fenntartani.

Mindenki készséggel ismeri el a fiú kegyeletnek azt a megnyilvánulását, hogy ifjabb Andrássy párhuzamában atyjának a nagy államférfiúnak politikai és emberi jellemrajzához a maga közvetlenségével, de mindig igazi történeti ihlettel kívánt hozzájárulni. Sok hasonlatosságot, de sok eltérést talál ő is a két államférfiú között.

Nézetem szerint az együttműködő igazi nagyságok államférfiúi fajsúlyát a maguk egészében és saját tetteiken át kell megállapítani. Ez azonban nem azt jelenti, hogy két kimagasló egyéniség jellemzésében, kik oly sok világtörténeti eseménynek együttesen voltak tényezői, a fajsúly mellett ki ne legyenek domboríthatók a két nagy elmének és két nagy léleknek hasonló és eltérő jellemelei. Azt ma már történeti

biztossággal írhatjuk le, hogy Andrásynak azon külpolitikai szereplése, melyet a keleti kérdésben fejtett ki, igazságosan sorozható Bismarck legszebb teljesítményei mellé.

Néhány szóval találóan emeli ki ifjabb Andrassy az egyik eltérést, midőn azt mondja, hogy «Bismarck legkedvesebb gondolata a három-császárszövetség volt Franciaország, Andrassyé a kettős szövetség Oroszország elleni defenzív éllel».

Bismarck az Andrassy koncepcióját csak akkor fogadta el, amikor már másként nem tehetett, amikor a keleti válság során a cár elfordult tőle. Reméli is, hogy a három császárszövetség megszűnése csak ideiglenes fog maradni. Vissza akar térni hozzá, amint Oroszország éppen a kettős szövetség által terrorizálva belátja tévedését. A kettős szövetség az ő szemében eszköz a hármasszövetség helyreállítására.

Andrassy ellenben kezdettől fogva a kettős szövetséget tekintette céljának. Mikor pedig ezt elérte, végkép szakítani akart a három-császár-szövetséggel; «a három-császár-szövetség főztéből nem akar többé enni». Andrassy a cár bevonása helyett a kettős szövetséget az Angliával való entente által kívánja kiépíteni és túlsúlyhoz juttatni.

A három-császár-szövetségen belül Andrassy helyzete a legnehezebb. Ő áll a katonailag leggyengébb hatalom élén, a siker pedig a nyers erőnek szokott kedvezni. E mellett az osztrák-magyar monarchia a régi Ausztriától súlyos örökséget vett át. Mindenütt bizalmatlanság kíséri. Berlinben még mindig a régi Habsburg német politika felelevenítésétől félték. Oroszország nem felejtette el a krimi hálátlanságot.

Andrassy volt az akkor szereplő vezető államférfiak között az egyetlen, akinek sikerült Bismarckot befolyásolni, sőt a reá nézve nem rokonszenves útra is terelni anélkül, hogy Bismarck bizalma és barátsága Andrassy iránt megintgott volna.

Szerzőnk kiemeli édesatyjának lelkes magyarságát, igazi mély «nacionális érzelmét». És azonnal hozzáteszi, hogyha Andrassy minden ízében magyar volt, Bismarck egész lényében porosz volt, de a legritkább és legbensőbb kiadásban.

Teljes objektív igazság az, midőn a fiú atyjáról írja: «Faját forrón szereti és nagyratartja, magyarságára büszke. Közös szolgálatba lép, de nem közös hazafiságból, hanem egyedül azért, mert így vél Magyarországnak az akkori helyzetben legtöbbet használni. Felfogásában pályafutása alatt sokban átalakult, cselekedeteinek főrűgője azonban változatlanul ugyanaz maradt, a specifikus magyar hazafiság: a Hofburgban és a közös miniszteri tanácsokon épp úgy, mint Isaszegnél, ahol mint honvéd küzdött vagy Buda sáncai alatt, hol egy fáradt osztrák golyó érte a mellét. Gyermekeit a Ballhausplatzon, Schwarzenberg lakásában intranzigens magyar hazafiságra nevelte.»

Csak a tiszta igazságot írja szerzőnk, midőn kiemeli, hogy atyjánál azok a tulajdonságok vannak meg, amelyek a magyaroknál a legritkébbek. Európai látkörű ember. Minden politikai kérdést nagy internacionális vonásaiban ismerte fel, holott a magyar faj baja a magyar globusba való elmerülés, a külfölddel való nemtörődömség.

Kifogástalan megállapítás az, hogy Bismarck és Andrássy felfogása megegyez abban, hogy a politika főművészete a helyes koncepció, olyan, amely megfelel a hatalmi viszonyoknak, a reális helyzetnek, amit éppen azért be is lehet vallani: az erélyes, bátor, kapkodásnélküli cselekedet, nem pedig kniffek, fogások és hazugságok ügyes alkalmazása.

Andrássy kétségen kívül az idealistább politikus. Bismarck izomember, a megtestesült erő, a durvaságig erő, csak az érdek, a belátás kever konstitúciójának acéljához mérsékletet és finomságot. Andrássy erejéhez, határozottságához nemesség és finomság párosul, mint az erővel egyenértékű emberi tulajdonság, veleszületett ösztön, amelyet legfeljebb az ország érdekének parancsoló követelménye szoríthat momentán hátra. Ő a politikába is beleviszi azt a lovagiaságot, amely jellemének egyik főkarakterisztikumuma. Bismarck azt mondja, hogy a «gentleman»-nal — «gentleman et demi, a — corsairrel corsaire et demi» kell bánni. Mint Cavour, Bismarck is azt mondta, hogy: a miniszternek hazájáért még becsületét is fel kell tudni áldozni. Andrássy ennek a felfogásnak jogosultságát elvileg elismeri, de nem

tud más lenni, mint aminő: egyenes és lovagias. Sándor cár helyesen mondja róla, hogy nagyon is büszke arra, hogy csaljon.

Igen érdekesen rajzolja meg Andrásy és Bismarck eltérő felfogását a szolgálat és miniszteri állást illetőleg: Bismarck császárával szemben is csupa önérzet, önállóság, sőt zsarnok, de mégis magát tulajdonképpen a császár és király egyszerű hivatalnokának, sőt szolgájának tudja. Bismarckot nem feszélyezi, ha szolgálati érdemeit, külön munkáját, külön megjutalmazással honorálják. Andrásy inkább grandseigneurnek, mint hivatalnoknak érezte magát, aki még a jogosan járó penziót is visszautasította, amint megszűnt hivatalban lenni és aki, mikor a pétervári fejedelmi találkozás alkalmával azt hallotta, hogy gyémántokkal megrakott tabatière-t akarnak neki adni, mindent megmozgatott, hogy ez meg ne történjék. Neki kellemetlen volt, a szokás ellenére, hogy fejedelmektől értékes ajándékot kapjon, mikor az ajándékot nem viszonzhatta.

Igen érdekesek és az essay-írás magaslatán állanak azok a fejtegetések, melyekben szerzőnk Bismarck és Gladstone párhuzamba állításával foglalkozik. Ide iktatok mutatványul néhány sort.

«Bismarck és Gladstone egyénileg is nehezen értik meg egymást. Bennük két homlokegyenest ellentétes politikai felfogás, teljesen eltérő egyéniségben perszonalizálódott. Bismarcknak és Gladstone-nak más fogalmai vannak a politika céljairól és etikájáról. E két óriás másfajta politikai tehetséggel is bír.

Gladstone az államférfit a nemzeti akarat szolgájának tartja. Az ő credoja szerint minden párt, minden államférfi kizárólagos hivatása nemzetét felvilágosítani, megnyerni, majd a versengés közben kialakult nemzeti akaratot végrehajtani, illetőleg tovább befolyásolni. Bismarck legfőbb motívuma ellenben nemzetének használni, ha lehet, a nemzettel együtt, ha kell, ellene.

Gladstone szerint a királynak nem szabad a kormányzatba avatkozni, az a nemzetnek és a neki felelős miniszternek joga és kötelessége. Bismarck szerint ellenben a király

istenti rendeltetése vezetni, a miniszter pedig segédje, szolgálója, aki csak neki felelős.

A többség akarata nem imponál a porosz junkernek. Hiszen már azt is szerencsés véletlennek tartja, ha az ország valódi érdekeit pár ember képes megérteni, miként lehetne ezt a tudatlan, az impresszionista milliokról feltételezni? A zajosan népszerű politika ipso jure gyanus előtte.»

Ezeket előrebocsátva mondja Andrássy: Gladstone iskolája tetszetősebb, mint Bismarcké. Csak az a nagy hibája, hogy a legritkább esetben őszinte és a legritkább esetben lehet őszinte. Ma még olyan erős a nemzetek egoizmusa, az államférfinak ma még olyannyira egyetlen kötelessége és vágya saját nemzetét szolgálni, hogy a jog és igazság jelszava többnyire csak köpönyege a nemzeti egoizmusnak.

Különösen sikerült az a rész, melyben szerzőnk azzal a kérdéssel foglalkozik, miért veszélyesebb az idealista politikus a reálpolitikusnál és az érdekpolitikusnál. Figyelmeztet, hogy az őszinte utópia sok vérbe kerülhet. A történelem nem sok jót látott eddig abból fakadni, hogy az állami egoizmus helyett állítólag az igazságot, az emberiséget akarták a hatalmak szolgálni. Ez így van. A világháborút is az emberiség, az igazság jegyében viselték, az emberiséget, az igazságot azonban összetiporták.

II.

Bismarck után az algecirasi konferenciáig.

Míg Bismarck tartotta kezében a külügyek vezetését, addig a német politika egysége éles vonalakban lépett előtérbe. Bismarck távozása után nemcsak Németországban, hanem a többi államokban is, a politikai orientációban bizonyos szakadozottság mutatkozik.

Caprivi kancellárságával kezdi Andrássy a második kötetben elmélkedését és kiemeli, hogy Bismarck utódja nagyban és egészben ugyanazon a nyomon óhajtott haladni, mint Bismarck. Főcélja a béke és a vele járó német suprematia fenntartása. II. Vilmos császár is békeszerető volt. Ez nemcsak nyilvános nyilatkozataiból, hanem azon bizalmas szél-

jegyzeteiből is kiérezhető, amelyekkel a diplomáciai jegyzékeket kíséрни szokta. Amikor például azt jelentik neki, hogy az olasz külügyminiszter csodálkozott azon, hogy ő, a fiatal ember, nem keres nagy hadseregével hadi dicsőséget, azt a sokatmondó megjegyzést teszi, hogy ő nem condottiere, hanem Hohenzollern. Amidőn (1902 február 20.) Pétervárott attól tartanak, hogy ő azt «a bolondságot» fogja elkövetni, hogy őket megtámadja, azt a széljegyzetet teszi, hogy a támadás nem bolondság, hanem «komizság» volna. Eléggé ismeretes, hogy eleinte II. Vilmos császár komoly kísérletet akart tenni, nem lehetne-e a francziáknak állandó és mély németellenességét megszüntetni vagy legalább lényegesen enyhíteni. Nem vélek tévedni, ha azt állítom, hogy az a gondolatkör, mely most 1926-ban a francia-német közeledést létrehozta, éppen nem volt idegen II. Vilmos császár koncepciójától. Ő komolyan akart a régi ellenségből barát lenni. Azokat a francziákat, akikkel módjában volt érintkezni, mind meg is tudta nyerni. Jules Simon, a híres balpárti francia politikus, a munkásügyi kongresszus alkalmával Berlinben teljesen a császár bájának hatása alá kerül. A német politikának Caprivi alatt is, úgy mint Bismarck idejében, a hármasszövetség az alapja. Be is következett a szövetségek megújítása a román szövetséggel együtt. Caprivi azonban nem akar titkos szerződést kötni Oroszországgal, de magatartását Bismarck tradíciói és céljai határozzák meg.

A különbség csak abban áll, hogy Caprivi nem akarja magát arra formálisan kötelezni, amit különben tenni el van szánva. III. Sándor cár a németek szerződés-kötő vonakodásában azt látta, hogy Vilmos császár háborút tervez és hogy ezért neki a francziákkal meg kell egveznie.

Így az oroszok és francziák között megérlelődik az az elhatározás, hogy szerződéses formába öntsék azt az intim viszonyt, amely közöttük már régóta kifejlődött. Ez a szövetségi szerződés és katonai konvenció nagy változást jelent a politikai helyzetben, mert ez fokozza Párizs önértetét és biztosságát.

Semmi kétség, hogy ez a kettős formális szövetség visszaesés volt a Bismarck idejében elért hatalmi állásunkról.

A német-angol viszonyt is behatóan tárgyalja szerzőnk és kiemeli, hogy azok a próbálgatások és meghiusult közvetítések, amelyeknek célja volt a keleti kérdésben belső összeműködést létesíteni Németország vagy legalább a hármasszövetség többi tagjai és Anglia között, Londonban éppen az ellenkező benyomást keltik. Az a politikai felfogás erősödik ott meg a régi oroszellenes szellem ellenére, hogy tanácsos lesz a kapukat Oroszország felé megnyitni és lehetővé tenni, hogy Anglia a török kérdésben is megegyezzen a cárral.

Caprivi visszavonulása után Hohenlohe, Bismarck régi híve következett. Ő mint bajor miniszterelnök a birodalom megalakulásának munkájában nagy részt vett. Főleg azzal a reménnyel fordult hozzá a császár, hogy helyre fogja állítani a jó viszonyt Bismarckkal.

Hohenlohe két kézzel kap is az alkalom után, amelyet a távoli Ázsia nyújt arra, hogy Oroszországhoz közelebb jusson anélkül, hogy ezért, mint rendszeren, Ausztria-Magyarország vagy Olaszország keleti érdekeit kelljen feláldozni.

Az a remény nem vált be, hogy Oroszország megbízhatóbb és nagyvelkűbb lesz, mint Anglia.

Mióta az önálló orosz külpolitikát az orosz-francia külpolitika váltotta fel, senki sem kételkedhetett azon, hogy a három-császár-szövetséghez való viszony többé nem állhatott helyre.

A feszült helyzet Anglia és Németország között visszahat a hármasszövetség belső életére is és egyrészt Berlint, másrészt Bécsét és Rómát eltérő politikára tereli, ami a hármasszövetség tekintélyének nem volt hasznára.

A mi monarchiánkban Goluchowski külügyminiszter inkább Andrássy ideáljaihoz ragaszkodik, mint közvetlen elődjéhez, Kálnokyhoz. Goluchowski is irányító szerepet akar a Balkánon játszani. Az orosz befolyást ott ő is ellen-súlyozni akarja. Célja a balkáni «status quo» fentartása. A török birodalom felosztását vagy a hatalmi szférák gondolatát, mellyel Bismarck, majd II. Vilmos nyomása alatt Kálnoky, néha már megalkudni látszott, Goluchowski éppen úgy visszautasítja, mint Andrássy tette. Goluchowski világosabban látja, mint elődje, hogy az osztozkodásban nekünk

felajánlott nyugati Balkán nem volna igazi erőforrás, inkább gyengeséget okozna. Goluchowski ezért a «status quo» mellett kardot is kész rántani. Ehhez azonban elsősorban Anglia támogatását kellene biztosítani.

Goluchowski nem Anglia ellen csinál politikát, hanem Oroszország ellen.

Goluchowski ismerve a német hangulatot, nem sokat kérdezi Berlint. A hatalmak közös fellépését célzó javaslatot tesz. Anglia helyett az iniciatívát átveszi, de Anglia érdekében. Anglia eddig csak Oroszországgal és Franciaországgal dolgozott együtt, vagyis két ellenféllel, két féltékeny ellenőrrel, most bekapcsolódik az akcióba igazi érdektársa, ami helyzetén javíthat. Salisbury arra is számít, hogy Oroszország szívesebben fogja Ausztria-Magyarország tanácsát követni, mint Angliáét és hogy a szultán talán mégis a reform útjára fog térni, ha egész Európa fog rá nyomást gyakorolni. De Goluchowski kísérlete nem vezetett célhoz. Salisbury (1895 február) kijelenti, hogy az angol közvélemény miatt nem vállalhatja azt a kötelezettséget, hogy a török integritást megvédje.

Németország, amely azelőtt nagy könnyel nézte Törökország sorsát és hajlandó volt az európai béke biztosítására Törökországot martalékul odadobni a nagyhatalmak terjeszkedési vágyának, most erősen törökbarát politikát folytat és a leghatározottabb görögellenes tendenciát képviseli az összes nagyhatalmak között és pedig azért, hogy Oroszországgal együtt haladjon és magát közé és a görögök felé hajló Franciaország közé ékelje.

A krétai kérdésben Németország a legélesebben lép fel a görögök ellen. Csak akkor hajlandó törökellenes közös eljárásra a többi nagyhatalommal, ha eleve kimondják, hogy Kréta a szultán szuverénitása alatt marad. Vilmos személyesen avatkozik bele a tárgyalásokba, a berlini nagykövetnek azt a javaslatot teszi, hogy a nagyhatalmak ne csak Krétát vegyék blokád alá, hanem a görög kikötőket is. Olyan büszke ezen személyes beavatkozására, hogy amikor Marschall államtitkár a Reichsratban azt a nyilatkozatot teszi, hogy a történekről a kellő időben Hohenlohe kancellár fog felvilá-

gosításokat adni, a császár megharagszik és határozottan kijelenti, hogy mivel a világbéke érdekében szükséges javaslatot ő személyesen csinálta, ő akarja személyesen a kívánt magyarázatot is megadni és e végből magához fogja hivatni a Reichsratot. E tervében csak Hohenlohenak azon nyugodt, de határozott korrekt nyilatkozata akadályozza meg, hogy mivel a német külpolitika szükségszerűleg szabad bírálat tárgya, a császár szavát pedig bírálni nem illik, ő, a felelős kancellár fogja előzetes jelentéstétel után Németország külpolitikáját kifejteni.

Ebben az időszakban, melyről a könyv szól, II. Vilmos császár személyisége áll a központban. Dicséretére válik a szerzőnek, hogy nem áll be azok sorába, kik, miután bekövetkezett a nagy katasztrófa, a szerencsétlenség által sujtott II. Vilmos személyiségét egyszerűen a sárba rántják. A történetírónak első feladata a tárgyvilagosság. A történetírónak minden körülményt számításba kell venni, ha nagy történeti személyek értékméréséről van szó.

Vilmos császár jellemrajza kimagasló része a második kötetnek. Szerzőnk minden szava talál. Bismarck sem szeretheti hazáját jobban, mint ő. Soviniszta. A németet tartja a világ legelső nemzetének és magát a legelső németnek. Aki a németet bántja, fájdalmas érzést kelt benne. Kíváló anyjától is eltávolodik, mert azt gondolja róla, hogy inkább angol, mint német. Mondhatni meggyűlöli, mert látja, hogy szívében és lelkében angol maradt, bár férje német császár, a német nemzet hivatásos képviselője. Az angol fajta azért hat idegeire, mert hatalmasabb a németnél.

Vilmos sokoldalúsága így van jellemezve: Ő katona és politikus. Népe gazdasági fejlődésének, kulturális haladásának fontosságát és előfeltételeit jobban megérti, mint a legtöbb más ember. Széles látköre van. Figyelme az egész földgömb politikájára kiterjed. Egyszer Páneurópa álláspontját képviseli és egész Európát szeretné Amerika ellen összefoglalni. Majd a fehér fajjal azonosítja magát és a sárga fajban látja ellenségét. Persze mindig magában látja e nagy erkölcsi erőt e nagy egységek képviselőjét. Kiemeli szerzőnk a császár írói tehetségét, szónoki képességét, klasszikus és

tudományos nagy műveltségét. A császár levelei és beszédei mindig érdekesek és erős egyéniségének jellemvonásait viselik magukon.

Nem áll hátrább a II. Vilmos erkölcsi jellemrajza. Alaptermészete megbízható, becsületes, a legjobb akarat hatja át. Isteni hivatást vél teljesíteni, amikor a legtehetségesebb és legbecsületesebb nemzetet, aminőnek a németet tartja, ahhoz az elsőséghez és vezetőszerphez juttatja, amelyre teremtetett és amelyből az emberiségre nézve is haszon származik.

Tetőtől-talpig katona, bízik hadseregében, amelyet szeretettel ápol és vezet, de hadi dicsőség után nem vágyódik még fiatal korában sem. Kötelességtudó. Szerzőnk azonban Vilmost sem nagy államférfiúnak, sem nagy katonának nem tartja. Inkább művész, mint politikus. Távolról sem olyan határozott, oly bátor, mint amilyennek látszani szeretne és aminőnek lenni kellene, hogy nagy céljait elérje. Kérlelhetetlen és kegyetlen nyilatkozatai alighanem részben arra szolgálnak, hogy belső ingadozásait palástolják. Edward király, a nagybátyja, éles szellemességgel azt mondta egyszer róla, hogy a világtörténelem «legragvogóbb felsülése». Tagadhatatlan, hogy a császár bizonyos fokig dilettáns. Túlsokba avatkozik, túlsokról nyilatkozik, túlságosan sokat akar irányítani, olyan dolgokban is, amikhez nem ért. Túlsokat beszél. XIV. Lajos francia király jegyezte meg egy ízben, hogy a király kerülje a nyilatkozatokat, mert nehéz annak hibákat el nem követni, aki sokat beszél, a királynak pedig nem szabad hibázni. I. Ferenc József többször mondotta szerzőnknek: «Wenn nur der deutsche Kaiser schweigen könnte! Er spricht zu viel, zu oft. Es ist besser, wir schweigen und lassen unsere Minister reden».

Túlságos fantáziával rendelkezett. A fantázia ugyan nem hiba, sőt egyik kelléke a politikai vezetés művészetének, de a császár politikája épp ezért sokszor következtelen, kapkodó, rögtönzött és felületes megfigyeléseken alapszik.

Helyesen mondja Andrásy, hogy ahol nincsen meg a kellő arány a hideg ész és a fantázia között és az utóbbinak képzeleti világa zavarja meg a tiszta látást, ott könnyen for-

dulhat elő olyan tévedés, hamis következtetés, amelyekért a nemzetek vérükkel és létükkel fizetnek.

Fejlődésére káros hatást gyakorolt, hogy szüleivel nem élt jó viszonyban, hogy korán lett császár, sok volt a hízelgője és kevesen mondtak neki igazat.

Ha el tudja kerülni a végső katasztrófát és fenn tudja tartani a világbékét, szép helyet foglal el az uralkodók sorában. A jövő még így is kedvezőbb ítéletet fog róla mondani, mint a jelen.

II. Vilmos és a világ fátumává az vált, hogy nemzetét egészen új útra akarta terelni. Nem elégedett meg azzal, hogy megtartsa azt, amit elődei teremtettek és hogy a kitaposott ösvényen lassú munkával haladjon előre, a német történelem új, az eddiginél nagyobb és dicsőbb korszakát akarta megteremteni és ehhez nem volt elég nagy államférfi.

Andrássy jellemrajza nem takargatja ugyan II. Vilmos hibáit, ötletességét, impulzív elhatározásának káros következményeit, túlhajtott szubjektivitását, de nem állítja oda egyedüli hübnaknak. Semmiesetre sem akarja azonban úgy beállítani, mintha az ő egyénisége a biztos nyugodt uralkodói képesség hordozója lett volna. Sőt nagyon kár volt, hogy neki igazi államférfiúi képességgel bíró elsőrendű tanácsadója Bismarck után nem volt. Bülow iránt nagy bizalommal volt. Bülow egyike a legtanultabb, legműveltebb diplomatáknak. nagy szónoki erő is, de a császárra döntő befolyást nem igen gyakorolt. Bővebben jellemeztem annak idejében *A német világpolitika és Bülow* cím alatt ugyancsak a *Budapesti Szemle* 1914. évi 456. számában Bülow külpolitikai szereplését, mely írásom önálló füzetben francia nyelven is megjelent.

A helyzet igazságos megítélésénél azonban — igen helyesen utal erre Andrássy könyve — figyelembe kell venni bizonyos bekövetkezett elhajlásokat a világpolitikában.

Úgy látszott, és ez általános nézet volt, hogy Oroszország új irányt vesz politikájában. Nem a tengerszorosban keresi többé a tenger elérését, hanem Kelet-Ázsiában. Ekkor válik Németországban jelszóvá a nagy világpolitika — die Welt-politik. A császár és Bülow elérkezettnek látták az időt, hogy Németország vezére legyen a világpolitikának. Ezt Bismarck

minden valószínűség szerint másképp értékelte volna. Vilmos császár ebben az időben mondta ki egyik angliai utazása alkalmából, hogy az európai egyensúlypolitika elavult, ő és kardja jelenti a világ egyensúlyát. Ettől az időtől fogva az lett a német politikai jelszó: «Anglia szorult mireánk, ő közeledjék, nekünk nincs rá szükségünk.» Természetesen a kedvező konjunktúrához tartozott annak kirajzolása, hogy Anglia sem Franciaországhoz, sem Oroszországhoz nem közeledhetik. Előbbihez Egyiptom miatt és az utóbbihoz az orosz keleti politika miatt.

A történelem meg fogja állapítani az elkövetett hibákat. Az bizonyos, hogy fennhéjázó, lenéző szólamok vérig sérthetnek nemzeteket, még pedig oly mérvben, hogy ezek, mihelyt valami komolyabb ok van, ellenségévé váljanak annak az államnak, melynek államfője vagy minisztere lenéző gánccsozkodásban leli kedvét. Andrássy könyvében bemutatja Vilmos császárnak ebben az irányban tanusított hibás magatartását II. Miklós orosz cár és Edward angol király irányában. Vilmos császár súlyos hibát követett el, midőn a cár trónraléptekor atyáskodó levelet írt a cárnak (a kedves rokonnak) és felajánlotta magát «Miki» atyai barátjául, mentorául. Edward királyról pedig mélyen sértő kifejezéseket szokott használni, melyek természetesen amannak füléhez jutottak. Ez valódi gyűlöletet keltett Edward királyban Vilmos császár iránt. Helyesnek kell tartanom azt a megítélést, hogy ebben az időszakban a német politika szem elől tévesztette azokat a nagy irányvonalakat, amelyekhez minden nép ismét visszatér, ha a pillanatnyi konjunktúra kiélte magát, mint például Oroszország visszatért a szlavofil irányhoz és a tengerszoros politikájához, mihelyt a japáni háborúban vereséget szenvedett.

A legnagyobb ballépés kétségen kívül az volt, hogy Németország nem egyezett meg Angliával, amikor Anglia az ő barátságát felajánlotta.

A német-angol szövetséget az tette természetessé, hogy Németországot ugyanazok az államok veszélyeztethették a legjobban, amelyek Angliát.

Berlin végzetes tévedése nem az volt, hogy nem akart Angliával közös politikát folytatni, hanem az, hogy nem is-

merte fel annak a pernek döntő lélektani fontosságát, amelyben Anglia feléje nyújtotta baráti kezét.

Nem értették meg s Berlinben nem fogták fel Anglia új helyzetét és a vele összefüggő új lelki állapotot. Nem értették meg, hogy a rohamos flottaépítés, a Weltpolitik, az új német ambíciók, az angol lelket átalakították.

Kálnoky és Goluchowski egyaránt átérzik, hogy a hármasszövetség legértékesebb kiegészítése az angol barátság volna. Mint megbízható barátjai Németországnak és Anglia régi érdektársai, az élő kapocs szerepét akarták a két germán hatalom között betölteni és ugyanekkor Franciaország és Németország között a kiengesztelődés útjait egyengetni.

Bécs alapgondolata tehát egészen helyes. Sajnos. azonban nem volt Bécsnek elég súlya, nem bírt Berlinben befolyást gyakorolni és így nem bírt megfelelő eredményt elérni.

Németország egyelőre éppen úgy akarta a békét, mint a többi nagyhatalmak. Helyesen utal Andrássy arra, ha Németország biztosítani akarta volna fegyverrel a politikai túlhatalmat, versenytársait le akarta volna törni, akkor megtámadta volna Angliát a búr háború, Oroszországot japáni vereségei alatt vagy felhasználta volna az orosz-japán háborút arra, hogy Franciaországgal végleg leszámoljon.

Andrássy határozottan kijelenti, hogy az általa eddig áttanulmányozott 25 kötetes német külpolitikai hivatalos okmánygyűjteményben egyetlen olyan szó sincsen, amely valamelyik német vezető államférfinak háborús célját árulná el, egyetlen olyan megjegyzés sincsen, amelyet még az ellenséges szellem is háborús akaratnak minősíthetne.

Nem hagyja Andrássy válasz nélkül azt a sokszor felvetett kérdést sem. nem jelenti-e már egymaga a háborús akaratot a «Weltpolitik», nem rejlik-e benne — mint ahogyan sokszor hallani — olyan ambíció, amely a XX. század politikai erkölceibe ütközik?

Andrássy meggyőződése szerint Németországnak e tekintetben legfeljebb azt lehet a szemére vetni, hogy kisebb arányban, de nagyobb garral és nyíltsággal magáévá tette

a többi nagyhatalom ambícióit, hogy nagyobb lármával és rendszerességgel a többi nagyhatalom útjaira tért. Anglia, Franciaország és Oroszország sokkal nagyobb horderejű hódításokat tettek, sokkal nagyobb hódítási kísérletekkel foglalkoztak ez időben, mint Németország. Még Washington sem maradt mögötte el.

A német politika egyáltalában nem volt erkölestelenebb, önzőbb, mint a többi nagyhatalomé. Az ultima ratióhoz sem volt a német nemzet hajlandó hamarabb hozzányúlni, mint a többi.

Szerzőnk helyesen utal arra, hogy a francia, az angol cselekedeteit, hódításait szereti valamely nagy gondolat vagy igazság presztizsével körülvenni, de igen természetesen mindegyik nemzet a saját érdekét szolgálja. A német kormány ellenben Bismarck nyomdokain haladva, nagyon is őszintén és nyersen kimondja, hogy egyetlen célja saját érdeke. Egyenesen a becsület követelményének tartja az egoizmus hangoztatását, amely a többi államokat is vezeti. De ezzel súlyos számítási hibát követ el, mert azt a benyomást kelti, hogy Németország vezetőszerpe nem a haladás nagy érdekeit, hanem a nyers erők uralmát van hivatva meghosszabbítani.

Valótlannak és egyenesen nevetségesnek állítja szerzőnk azt a divatos vádat, hogy Ausztria-Magyarország agresszív politikát folytatott, hogy Szaloniki felé akart terjeszkedni, hogy felosztása tehát a béke biztosítására szolgált. Ezzel a váddal szemben erőteljesen mutat reá Andrássy, hogy minden terjeszkedés annyira ki volt nálunk zárva, hogy amikor egy ízben a német politika a nagyhatalmak kielégítése céljából nekünk bizonyos előnyöket akart juttatni, nem tudott mást találni, mint azt, hogy a Balkánon a «status quo» fenn fog maradni és a tengersizosok nem lesznek az oroszok kezébe játszva! Nem megy el szótlánul Andrássy azon állítás mellett sem, hogy Bismarck Magyarországot azzal vádolta, hogy orosz háborút akar. «Ez — válaszolja Andrássy — csak annak volt következménye, hogy a vasember mindenkit elítélt, sőt meggyanusítani is hajlandó volt, aki útjait keresztezte.» A magyar közvélemény a balkán államok függetlensége mellett nem háborús célból, hanem azért foglalt állást,

mert azt hitte, hogy hamarabb lesz háború, ha engedékenységgel az orosz politikát olyan követelésekre biztatjuk fel, amelyeket végelemzésben még sem fogadhatunk el, mintha a cár eleve tudja, hogy követeléseinek erőszakolása harchoz fog vezetni, amelyet ő is kerülni akar. Azzal a felfogással szemben, mely a nagy világháborút befejező szerződésekben a háború bűnösségének címével akarja igazolni a legyőzött államokat sújtó rettenetes büntető igazságtalanságokat, a következő szavakkal zárja be szerzőnk tüzetes tanulmányának összefoglalását.

«Igazság a multtal szemben sine qua non-ja a jelen és jövő szanálásnak és annak, hogy az állandó békében bízni lehessen. Ezen szükséges objektivitás alapján pedig kétségtelenül meg lehet és meg kell állapítani, hogy 1905-ig legalább egy nagyhatalom sem vádolható háborús akarattal és a kettészakadt Európa mindkét csoportjának kormányai békét kívántak. A háború veszélye a kölcsönös bizalmatlanságban, az egymástól való félelemben, az egymás ellen való fegyverkezésben rejlett, nem pedig az egyik államesopornak azon elhatározásában, hogy a másikat fegyveres kézzel magának alávesse vagy megtörje. Az objektív szellemnek meg kell állapítani, hogy a hármasszövetség politikája ugyan sok tekintetben hibás volt, önmagának ártott, de motivumjai tiszták és békések voltak.»

Andrássy bizonyára folytatni fogja igen becses tanulmányait, melyek megérdemelnék, hogy külföldi nyelven is megjelenjenek.

BÁRÓ WLASSICS GYULA.

ERDÉLY JÖVŐJE.

Ha fölvetjük a kérdést, hogyan veszíthette el a magyarság ezeréves szakadatlan birtoklás után nemzeti létének leg-erősebb bástyáját : Erdélyt, mely magyar érzésének erejében, mélységében, gazdagságában és főleg öntudatosságában még ma is szinte elérhetetlen magasságban áll a nagy magyar Alföld felett, három főokot állapíthatunk meg :

Az első főok egy száraz statisztikai tény. 1910-ben a népszámlálás a Királyhágón túl 918,218, vagyis 34·3⁰/₀ magyarral és 234,085, vagyis 8·7⁰/₀ némettel szemben 1.472,021, azaz 55⁰/₀ oláhot talált. Annál fájdalmasabb ránk nézve az oláh-ságnak ez az általános többsége, mert Jancsó Benedek kutatásai nyomán ismerjük azt a boldog időt, mikor 1293-ban III. Endre királyunk elrendeli, hogy «valamennyi vlach, bárkinnek a birtokán legyenek is, Székás nevű királyi birtokunkra vitessék vissza». Pedig köztudomású, hogy a vlach akkoriban még nem csupán oláhot jelentett, hanem gyűjtőneve volt a bárminő nyelvű pásztoroknak.

A törökök előretörése és birodalmuk folytonos terjeszkedése nyomja őket át nagyobb számban a Kárpátokon. Majd, hazánknak a török uralom alól való felszabadítása után, vagyis a XVIII. századtól kezdve a fanarióták zsarnoki kormányzata elől menekülnek országunkba, hol a bécsi politika époly szívesen fogadja őket, mint a szerbeket is, a magyarság ellen bármikor felhasználható eszközöket látván elsősorban bennük. De a háborúk sem tettek soraikban nagyobb kárt. Míg a magyarok bőven ontották a legkülönbözőbb harctereken vérüket s a folyóvölgyekben fekvő nyílt falvaikban is főleg őket sujtották a Basta és Mihály vajda hadai, valamint a török betörések, addig a hegyek közé húzó-

dott oláh tömegek nyugodtan élhették félnomád életüket. Ezt az óvatos, véráldozatot nem kockáztató külpolitikát követte az oláh királyság is, mikor a balkáni háborúban elvérzett Bulgáriának hadat üzenve, az ellenállásra már nem képes országtól jelentős területet csikart ki, vagy amikor a világháború harmadik esztendejében, könnyű zsákmányt remélve, betört a védtelen Erdélybe. Végül szintén az oláhság arányszámát emelte a magyarságnak főleg az 1867. évi kiegyezés óta szembeötlő átszivárgása egyfelől az anyaországba, másfelől — leginkább a székely megyékből — Oláhországba.

Hosszasabban kell időznünk a második főoknál: ama tévedések és hibák sorozatánál, melyeket kormányaink az erdélyi magyar érdekek ellen 1867-től 1918-ig, vagyis az unió alatt elkövettek. Hogy azonban képünk teljes legyen, rövid visszapillantást kell vetnünk az előzményekre. 1690-ben megszűnik az erdélyi fejedelemség, melynek sorsát a mohácsi vész után, 1540 körül történt megalakulásától a török és a habsburgi birodalmak helyzete és politikai súlya által meghatározott keretekben az erdélyi magyarság jóformán kizárólag intézte, még pedig úgy, hogy otthon erős magyar nemzeti életet, kifelé pedig értékes politikai és kulturális kapcsolatokat tudott teremteni Angliával s a német, svájci és hollandus protestánsokkal. Alig került azonban Erdély a Habsburgok jogara alá, magyarsága csakhamar a saját bőréen állapíthatta meg, hogy a dinasztia vele szemben ellensúlyt keres a szászokban és oláhokban. A bécsi politikának e beavatkozása nélkül az erdélyi magyarság kétségkívül meg tudta volna találni a továbbfejlődés útját: a nemzetek és vallások egyenjogúsága rendszerének olyan újabb kiszélesítését, mely az oláhokra is tekintettel lett volna. Hogy előbb nem tette meg, ennek kizárólagos oka az oláhság elmaradottsága volt. Mert a magyarság nem űzött soha más elemeket kizáró faji politikát. Amint bevette az alkotmány sáncai közé a művelt szászok összességét, épúgy fogadta be sorai közé az oláhok közül is azokat, akik erre méltóknak mutatkoztak. Így kapott egész sereg oláh eredetű család magyar nemességet és vált ezen a réven a politikai jogok osztályosává és egyúttal ma-

gyarrá. Hogy pedig utóbb a XVIII. század folyamán vagy a XIX. század első évtizedeiben sem történt az oláhság közjogi helyzetében változás, mely figyelembe vette volna az oláhok művelődését és főleg számarányát, ezért már az a bécsi politika felelős, mely Mária Terézia idején Erdély vezető nemzetévé a szászokat emelte és amely féltő gonddal állott utóbb, I. Ferenc korában is a haladás útjába és amelynek bűne volt, hogy az oláh tömegeknek szociális helyzetükből folyó, részben jogos elégtelensége is a Hóra-lázadás és az 1848/49-iki szabadságharc idején a magyarság elleni véres kitörésekben talált lefolyást.

Ilyen körülmények között az erdélyi magyarság a nagy Wesselényi Miklóssal az élén, a bécsi politikával és az annak árnyékában lassan kifejlődő és egyre fenyegetőbb dákóromán veszedelemmel szemben hovatovább a testvérhazával való egyesülésben, az unióban látta az egyetlen menedéket. És amikor végre az unió 1867-ben, illetve 1868-ban a szilárd állandóság minden reménye mellett megvalósult, az 1848/49-iki oláh vérengzés és pusztítások emlékeit még élénken érző erdélyi magyarság sorsát és jövőjét most már biztosítva látván, gyanutlanul áldozta fel addig féltve őrzött politikai, egyházi és iskolai autonómiájának gyönyörűen kiépített berendezéseit az állami egység oltárán, sőt maga is segítette lerombolni az idők viharaival századokon át dacoló védőbástyáit.

Míg azonban az erdélyi magyarság 1867-ben önként adta fel pozícióit, addig a szászok és oláhok fenntartották, sőt Bécs támogatásával tovább fejlesztették védelmi szervezeteiket. (Ez a teljes fegyvertelenség vált 1918-ban a magyarság legfőbb veszedelmévé.) De ez csak az egyik baj volt, a másik ennél is súlyosabb és fájdalmasabb, még pedig az, hogy aligha van az állami és társadalmi életnek olyan tere, olyan megnyilvánulása, amely mentes maradt volna az erdélyi magyarság rovására a budapesti kormányoktól öntudatlanul elkövetett végzetes hibáktól.

Az unió egyszerre feledtetni látszott az erdélyi magyar értelmiséggel az oláh kérdés megoldatlanságát, s az oláhságnak látszólagos politikai passzivitásba vonulása után alig

esik komoly szó az erdélyi különleges viszonyokról vagy a Moldva és Havasalföld egyesüléséből megalakult Romániának az erdélyi oláhság lelkére gyakorolt izgató hatásáról. Azzal sem törődött senki, hogy a legtöbbször külföldi minták után vagy Nyugateurópában divatos elméletek alapján készült törvényeinkben és kormányzati politikánk általános irányelveiben a legmerevebb bürokrácia mindent uniformizáló szelleme jutott érvényre. Az oláhok-lakta kerületek lassanként leltári értékeké váltak a kormányok kezében s még jó volt, ha e kerületek egyikében-másikában Jókai vagy Mikszáth, vagy a Tiszák kaptak mandátumot, mert mellettük csakhamar megjelentek a budapesti nagytőke tipikus alakjai: a Jellinek Arturok, Weisz Berchtoldok, kiknek pénze ép oly veszedelmévé vált az erdélyi magyarságnak, mint azok a hangzatos, soha be nem váltható ígéretek, melyekkel az ellenzéki jelöltek a speciális erdélyi érdekekről teljesen megfejtkező közönségüket reális, építő politika helyett az országos politika jelszavainak szolgálatába fogták.

Amellett a vérbeli erdélyi képviselők anyagilag sem jártak jól. Akadt ugyan egy pár szerencsés ember, aki véletlenül a bankok igazgatótagságából vagyont szerzett, de a legtöbb képviselő ráfizetett a drága pesti életre, ha lépést akart tartani a nála sokkal gazdagabb alföldi vagy dunántúli képviselőtársával. Az ellenzéki képviselők meg éppen anyagi tönkremenetelükkel fejezték be legtöbbször politikai pályafutásukat. Ha összeírnök azokat az erdélyi családokat, melyeket az unió óta a politika döntött szegénységbe, szinte elrémülénk még utólag is ezen a fájdalmas, talán soha ki nem hverhető anyagi és társadalmi leromláson.

Az országos politika káros következményeinek ez általánosságban tartott vázolója után nézzük meg kissé részletesebben a kormányzati tevékenység egyik-másik ágát. Kezdjük nem létező kül- és hadügyi politikánkkal, melyeknek alapelveit tudvalevőleg Bécsben állapították meg, kizárólag a helytelenül felfogott dinasztikus szempontok szerint, legtöbbször a magyar nemzet és az erdélyi magyarság érdekeinek teljes elhanyagolásával, sőt rovására. Ismert dolog, hogy Bismarck volt az, aki kevéssel Königrätz előtt rábeszélte

Hohenzollern Károly herceget, hogy fogadja el a neki felajánlott oláh trónt, remélvén, hogy így kelet felől is sakkban tarthatja akkor még erős szomszédját. A berlini diplomácia Románia iránti jóindulatát megőrizte később is. Még a kettős, majd utóbb a hármasszövetség megkötése után is mindent elkövetett, hogy Oláhország a hármasszövetség oldalán jól érezze magát és ne kívánozzék belépni a főleg Magyarország rovására titokban még többet ígérő francia-orosz antantba. Ez a megfontolás vezette a magyarság iránt tanúsított ellen-szenv mellett a bécsi intéző köröket is az oláh királysággal szemben elfoglalt magatartásukban. Ezért nem tettek pl. Kálnoky gróf közös külügyminiszter és a monarchia diplomáciai testülete, a Nyugateurópa fővárosaiban akkreditált nagyköveteink, egyetlen lépést sem a múlt század kilencvenes éveiben Magyarország ellen nagy erővel megindított oláh propaganda megcáfolására és elhallgattatására. Sőt ez időben kezdi Lueger, a híres bécsi polgármester tüntető barátkozását az oláhokkal, melynek folytatásaként tesz Ferenc Ferdinánd trónörökös bizalmas embere, Czernin gróf, mint bukaresti követ, még a világháború kitörése előtt Ferenc Józsefnek előterjesztést Erdélynek Romániához való átcsatolása tárgyában.¹ Ferenc József ugyan elutasította a tervet, melytől Ferenc Ferdinánd azt remélte, hogy az Erdéllyel megnövekedett Nagyrománia is egyik alkotórésze lesz a megeremtendő Gross-österreichnek, de azért a háború kitörése után csak a Tisza hallatlan erélye mentette meg Erdélyt az osztrák és a német diplomácia által neki szánt sorstól. Egyébként, hogy mily fontosnak tekintették a bécsi körök a bukaresti követi állást, mutatja az a körülmény is, hogy Goluchovski, Aehrenthal és Czernin bukaresti követek is voltak, illetve e követi székben emeltettek a közös külügyminiszteri méltóságra. De a bécsi politika hagyományai mellett az is természetes volt, hogy magyar ember nem juthatott erre, a Magyarországra elsőrangú fontossággal bíró követségre.

Hogy is lehetett volna ilyen körülmények közt komolyan szó az erdélyi határ megerősítéséről? Míg a szövetséges Olasz-

¹ Czernin: *Im Weltkrieg*. 61. l.

országgal szemben a határvonalon elhúzódo hegycsúcsok megannyi erőddé voltak kiépítve, addig a könnyen elzárható erdélyi szorosok nyitva állottak az ellenséges betörés számára s az egyetlen Kuhn báró hadügyminiszter kivételével, megértés nélkül, egy-egy felsőbbeséges kézmozdulattal intézték el Bécsből azokat a magyar politikusokat, akik — mint pl. Ugron Gábor — merészelték felhívni a figyelmet a határvédelem elmulasztásának esetleges következményeire.

Ezzel a külpolitikával összefügg a hadügyi politika is. Egy pillantás Erdély vasúti térképére elég, hogy felismerjük a szerencsétlen magyar-székelyellenes sztratégiai szempontok érvényesülését és más oldalról megállapítsuk a magyar kormányok tehetetlenségét. Szinte azt mondhatnók, azzal az elgondolással építették ki Erdély vasútait, hogy a székelység egymástól, az általános forgalomtól és főképp attól a lehetőségtől elvágassék, hogy egy új szabadságharc esetén gyorsan összegyűlhessen és elérhesse Kolozsvárt, az erdélyi medence középpontját. Természetesen a hadtestparancsnokság is Nagyszebenben volt elhelyezve, majdnem a határszélen, a fekvésénél fogva erre a célra ezerszer alkalmasabb Kolozsvár vagy Marosvásárhely helyett. Nyolc erdélyi közös gyalogezred közül négynek szászjellegű város volt a székhelye, közülök a magyar többségű ezredek legtöbbször Boszniában vagy Galiciában teljesítettek szolgálatot, míg a szász-oláh ezredek sűrűn kerültek Bécsbe is, de soha Budapestre, Szegedre vagy Debrecenbe. Arra is tudunk esetet, hogy a csak magyarul beszélő újoncokat oláh ezrednyelv mellett képezték ki.

Hasonlóképpen teljesen elhibázott volt a közgazdasági politika is Erdélyvel szemben. Vegyük először a földbirtok kérdését. Kétségtelen, hogy a jobbágyság felszabadítása Erdélyben elsősorban a magyarságot érintette, mikor a közel tíz millió kat. hold összes területből 1.600,000 kat. holdat átengedett a 80°/_o-ban oláh volt jobbágyoknak. Ennek ellenére is a közel 40.000,000 forintnyi kárpótlásnak viszonylag nagyobb hányadát a volt szász földesurak kapták meg. Ezt a mostoha elbánást még ki sem heverte a magyar birtokosság, mikor

1867-től újabb veszedelem háramlott rá, ezúttal az unió következményeként. A gabonaárakat ugyanis ez időtől Erdélyben nem pusztán a termelési költség szabta meg, hanem a vasutak kiépítésének arányában egyre inkább befolyásolták a budapesti piacon kevesebb termelési és szállítási költséggel és viszonylag kisebb adóval terhelt dúshozamú alföldi birtokok versenye alapján kialakult országos árak.

A drágább termelési költségeknek, a kezdetleges termelési módszereknek, majd utóbb és még inkább az oláhországi búza és kukorica versenyének kártevő hatását csak olcsóbb, szervezett hitellel és többtermeléssel, illetve más oldalról az igények lefokozásával lehetett volna csupán elviselhetővé tenni. Az első módszer megmentette a fejlettebb iparokra és kereskedelmükre is támaszkodó takarékos szászokat, akik igen okosan használták fel és gyümölesztették a földtehermentesítés, helyesebben az úrbéri kárpoztás címén kapott jelentékeny összegeket. Viszont az utóbbi megoldás: az igények leszállítása, jobban mondva, a teljes igénytelenség átsegítette e nehéz időközön az oláhokat, akik a közép- és nagybirtokosok kategóriáiban elvétve sem voltak még akkor képviselve. Legrosszabbul a magyar birtokosság járt, még pedig egyfelől a középbirtokosok, kiknek földjei évről-évre szemmel látható mértékben jutottak részben a zsidó korcsmáros, részben az oláh parasztok kezére. Maga, a régi udvarház utolsó gazdája pedig az államnál, megyénél, városnál keresett szerény megélhetést, miután előbb nem volt képes igényeit jövedelméhez mérsékelni. De megsínylette e nehéz viszonyokat másfelől az oláh parasztnál szintén nagyobb igényű magyar kisbirtokosság is, mely földjétől megválni kényszerülvén, jobbik esetben kisiparosként, illetve munkás- vagy cselédproletárként a közeli városba húzódott vagy rosszabb esetben szegénységéhez képest csizma helyett bocskort lévén kénytelen venni, az oláh gúnyával (viselettel) együtt lecsúszott és faji öntudatának elvesztésével utódaiban beleolvadt a vele egyformán szegény oláhságba. Ez a szomorú folyamat ugyan idővel vesztett a tempó gyorsaságából, de azért Bethlen István gróf 1913. évi megállapítása szerint még a

háború előtt is esztendőnként átlag 15,000 hold magyar föld került Erdélyben oláh tulajdonba.¹

Hiábavaló volt ez ellen a magyarság feljajdulása. Kormányaink tehetetlenül nézték ezt a metamorfózist. A gazdát cserélő tömérdek magyar földre csak nagy óvatossággal telepítettek magyarokat. Pedig a Székelyföld népfölöslegének és az alföldi magyar paraszt földéhségének okos, céltudatos felhasználásával a folyók völgyeiben helyre lehetett volna állítani az Alföld és a Székelyföld között valamikor fennállott összeköttetést és meg lehetett volna erősíteni a nyelvszigeteket úgy, hogy az erdélyi medence közepében is hatalmas tömbbé alakuljon ki a magyarság ismét. E helyett mindössze 8 hozzátelepítés létesült 18,126 kat. holdon 529 telepessel.² (Ehhez még hozzászámítandó a dévai telepítés, melyről adataink nincsenek.)

Ugyanígy két balkézrel intézték kormányaink az erdélyi ipar- és kereskedelmi politikát is. Az unió után a fejlett osztrák nagyipar versenye csakhamar súlyos helyzetbe juttatta az erdélyi magyar városok többszáz éves virágzó kisiparát. Még szerencse volt, hogy a vasutak lassú kiépítése meglassította ezt a folyamatot. Majd az Ausztria érdekében Oláhország ellen megindított vámháború a Székelyföld pompás háziiparát tette tönkre. Ugyan melyik magyar államférfi törődött az így elpusztult kis existenciákkal? Ha elolvassuk a Romániával 1875 június 22-én kötött kereskedelmi szerződésnek, melyet 1876. évi XIX. t.-cikként őriz a magyar törvénytar, szövegét és vitáját, még ma, félszázaddal utóbb is elképedünk egyes nagynevű politikusaink végtelen naivitásán. Voltak ugyan, akik a függetlenségi politikus ösztönös érzésével vagy még inkább az erdélyi ember aggódó szemével meglátták a javaslat, illetve a szerződés veszedelmét, hogy t. i. a monarchia két országa és Oláhország közt megállapított szabadkereskedelem elve gyakorlatban csak az osztrák nagyiparnak jelent új piacot és olésó nyersanyagot, míg Magyar-

¹ Bethlen István gróf: *A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben.* 1913.

² Lovas Sándor: *A legújabb állami telepítések Magyarországon.* 1908.

országra és főleg Erdélyre csak új konkurencziát, hogy az olcsóbb oláh búza, kukorica, marha, sertés és juh versenye az erdélyi gazdáktól fogja a legnagyobb áldozatot kívánni. A többség azonban magáévá tette a szerződést, melyet a monarchia két állama nevében Andrássy Gyula gróf kötött Romániával, kinek bizonyára elkerülte figyelmét az erdélyi magyarság szorongatott helyzete.

De, visszatérve a kisiparra, igaz ugyan, hogy a gyáripar másutt is keresztülgázolt a kezdetlegesebb termelési formát képviselő kis- és kézműipar legtöbb ágán, azonban ez az eltolódás, bármily fájdalmas volt is egyébként, más országokban a belföldi gyáripar javára történt s a belföldi tőke és munkáskezek részesültek hasznában. Nekünk azonban ezt az áldozatot is Ausztria, illetve a csehek érdekében kellett meghoznunk minden ellenszolgáltatás nélkül, holott kellő előrelátással a Székelyföld páratlan természeti kincseivel, olcsó vízierejével, népének szorgalmával és szaporaságával a magyar gyáripar központjává, Csehország életképes konkurencsévá lett volna fejleszthető. Ezt a szerencsétlen iparpolitikát betetőzte a hadügyi vonatkozásban már érintett rövidlátó vasútpolitika, mely a Székelyföldet valósággal kikapcsolta az országos forgalomból s amelynek következménye volt, hogy pl. Székelyudvarhelyről kocsin majdnem hamarabb eljutott az ember Marosvásárhelyre vagy Csikszeredára, mint vonaton.

Az erdélyi magyar bankokról sem tudunk semmi jót sem mondani. Mint a jórészt pesti nagybankoktól alapított vagy támogatott intézmények, semmi közösséget nem éreztek a magyar érdekekkel. Rideg üzleti politikájuk volt, melynek nevében méltányos segítségnyújtás helyett bőrig nyúzták ügyfeleiket ugyanakkor, mikor az oláh és szász pénzintézetek céltudatos politikával valóságos missziót tölthettek be a maguk fajtájának anyagi támogatásában. Ráadásul a pénzintézeteink által a segítségre szoruló magyar birtokosságból kiszípolyozott könnyes, verejtékes garasokból nem erdélyi magyar tőke keletkezett, amit az ember, ha méltányolni nem is, de legalább megérteni tudna, hanem egynéhány, a nemzeti érdekek iránt érzéketlen fővárosi nagybank hízott rajtuk.

Kultúrpolitikánk sem állott feladata magaslatán. Vegyeslakosságú falvakban a legtöbb helyt nem volt állami iskola. Közoktatásügyünk vezetői beérték a felekezeti iskolák államosításával. Viszont állami középiskolákat létesítettek ott, hol azt semmi fontosabb kulturális vagy nemzeti érdek nem kívánta. Állami középiskolát kapott ilyenformán pl. Fogaras, Nagyszeben, Szamosújvár stb., melyek csak úgy ontották a nemzetiségi értelmi felesleget. Ez pedig jelentékeny százalékában sem a szabadkereseti, sem a tisztviselői pályán nem tudván elhelyezkedni, természetszerűleg mély gyűlölettel telt el a fennálló viszonyok ellen s azok megváltozásától várta anyagi helyzetének javulását. És ugyanakkor, mikor Budapestről valami émelygős kozmopolitizmus kezdett elterjedni a magyar vidékeken is, más oldalról nemzetiségeink között a legtüzesebb sovinizmus kapott lábra, mert a mi nevelési rendszerünkben hiányzott a nemzeti gondolatnak, a nemzet érzelmi, lelki egységének és nagyságának ápolása, igazi kultusza. E helyett ép nemzetiségi vidékeken látszat-eredményekre törekedtünk s erőltettük a magyar nyelvet ott is, ahol annak vajmi kevés értelme volt, nem gondolván meg, hogy ezzel csak az izgatók dolgát könnyítjük meg. Sajnos, a kolozsvári egyetem sem váltotta be teljesen a hozzáfűzött reményeket. Idegenből odakerült tanárai kevés kivétellel nem értették meg és nem becsülték meg az Erdély multjában és hagyományaiban rejlő nagy erőt. Helyüket legtöbbször csak átmeneti állapotnak tekintették és legfőbb céljuk az volt, hogy mielőbb feljuthassanak a budapesti egyetemre. Sőt, amire ez utóbbi nem vállalkozott, azt megtette a kolozsvári: rehabilitálta nemzetünk leggonoszabb és legveszedelmesebb, mert legképzettebb ellenségét: Jászi Oszkárt és nem egy csatlósát, akiktől az egyetemnek Szegedre költözködése után nemzetietlen magatartásuk miatt meg kellett vonni a venia legendi-t.

Közigazgatásunk sem tudott lépést tartani a korrallal s a változott viszonyok szükségleteivel. Emeltünk néhány pompás középületet, de egyébként inkább romboltunk az állami egyformaság szent nevében, amint eltávolítottuk a föld színéről Kolozsvár híres szép várkapuit is. Így vált a magyarság

rovására az 1867-es kormányok jogegyenlőségi politikája is, amely mellett veszíteni kezdte nemzeti öntudatát és önbizalmát ugyanakkor, mikor ugyanez a politika új lelket öntött az addig közjogi jogosítványokkal fel nem ruházott oláhságba.

Ezek az itt csak vázlatosan felsorolt körülmények, mint láttuk, nemcsak az ellenállóképességet csökkentették az erdélyi magyarságban, hanem anyagi viszonyaiban is megrontották. A székelységnek a hegyei közt megélhetést többé nem találó tömegei, a helyett, hogy nagyszerű munkaerejük itthon értékesítettetett volna akár belső telepítés útján, akár hazai viszonyoknak megfelelő és az osztrák verseny mellett is jövedelmező, hazai terményeinket, nyersanyagainkat feldolgozó iparágak, gyárak létesítése révén, kénytelenek voltak vándorbotot venni kezükbe és előzőlötték Oláhországot, ahol egészséges vérükkel javították a satnya oláh népet, tudásukkal és szorgalmukkal pedig jelentős tényezőivé lettek Románia anyagi föllendülésének, nemzetünknek a legkitünőbb emberanyagban is pótolhatatlan veszteségére.

De az értelmiség, a honoratior-osztály s az elszegényedett birtokos nemesség sem maradt otthon. A fiatalabb nemzedéket részint a jobb megélhetés, a boldogulás reménye, részint az elhagyatottság leverő érzete csábította az anyaországba: hivatalokba vagy szabadkereseti pályákra. Néhány évtizeddel az unió után alig volt nagyobb városa az országnak, ahol székely társaság ne alakult volna. Az ő helyükbe pedig, kik az erdélyi magyar öröklött tapintatával, józan hazafiságával zökkenés nélkül vezették a rájuk bízott pozíciókban a népet, jöttek az erdélyi viszonyokkal nem ismerős, más országrészekből oda kinevezettek, kik közül igen sokan beváltak, sőt lelkes hódolói lettek az erdélyi szellemnek, de viszont akárhány büntető állomásnak tekintette helyét. Ami botlás, elhibázott intézkedés történt itt-ott a nemzetiségekkel szemben, az legtöbbször ezek túlbuzgóságának vagy gyöngeségének rovására írható, akikből hiányzott a nemzetiségi ügyek kezeléséhez szükséges felsőbbrendű hazafiság, belátás, erély és tapintat.

Ha ez a folyamat teljes végzetességében nem is volt felismerhető, mégis elég sokan akadtak, akik egyes részleteit észrevették, sőt keresték a segítség módját és eszközeit is.

Jancsó Benedek egy hosszú élet szorgalmas munkásságát szentelte az oláh kérdés földérintésének és tisztázásának, hogy a közelgő veszedelem elhárítására felhívja nemzete figyelmét. Sándor József is már 1903-ban megállapítja a vasútvonalak vezetéséből, hogy az unió káros következményekkel járt az erdélyi magyarságra. Mások egyidejűleg az erdélyi magyar pénzüzetek lelketlen osztalékpolitikájának nyomán támadt fájdalmas sebekre mutatnak rá. Valamivel később Bethlen István gróf tár megrázó adatokat a magyar birtokosság pusztulásáról a magyar közvélemény elé. Más oldalról Tisza István gróf már 1893-ban hirdeti a magyarok és oláhok egymásra utaltságát, hogy a két faj közötti harcot elkerülhetővé tegye. Mint miniszterelnök komoly odaadással dolgozik a két nép lelki békéjének megteremtésén és még 1917 június 25-iki képviselőházi beszédében is, mikor Románia nagy része Bukaresttel együtt a győztes központi hatalmak megszállása alatt állott, a megértést hirdette «a magyar állam és románajkú polgárai között».¹ Tisza nagy körültekintéssel véghezvitt tárgyalásai az oláhok vezetőivel nem vezettek ugyan eredményre, mert míg ő csak harmonikus együttműködést és különböző nyelvi kedvezményeket ígérhetett az oláhoknak, addig Bécs, Berlin és még inkább az ántánt-hatalmak szabadon ígérhettek bármit, amit az oláhok kívántak, Magyarország testéből. De azért Tisza nemzetiségi politikája ma is nagy erkölcsi érték számunkra, sőt útmutató lehet a jövőre is.

Sajnos, az erdélyi magyarság tömegéit sem kiváló fiainak intelmei, sem Tisza tárgyalásai nem tudták egységes táborba tömöríteni. Vagyonilag elszegényedve, az unióba vetett hitében meginogva, oldott kéveként állott az oláh kérdés megoldatlan problémája előtt, mikor a világháború során Románia hadüzenete és betörése azt a reményt ébresztette benne, hogy karddal fogja megejteni a nagy leszámolást.

Ezekben foglaltuk össze katasztrófánk második okát. Harmadik okként az oláhok és velük együtt a csehek, szerbek, sőt az osztrákok botor magyargyűlölettől izzó, ellenséges propagandáját jelölhetjük meg, mely, miután mi nem törőd-

¹ *Képviselőházi napló* XXXVI. köt. 120. l.

tünk kellően e nagyrészt hazug rágalmak megcáfolásával, lassanként elidegenítette tőlünk azokat a nemzeteket is, melyek Kossuth emigrációja idején a legmelegebb rokonérzéssel kísérték a magyar ügyet. Kezdetben csupán a dákóromán kontinuitás meséjére és a latin testvériségre hivatkoztak propagandájukban, az oláhok Nyugat-Európa népeitől kérve segítséget, hogy felszabadulhassanak a barbár magyarok zsarnoksága alól (melyhez hasonló «elnyomást» oly szívesen viselnének most a megszállott területek magyarjai). Később már a legképtelenebb hazugságokkal sem átalloztak előállani. Magunk pedig cáfolat helyett csak mosolyogtunk a vakmerő rágalmakon s nem gondoltunk arra a lehetőségre, hogy valamikor ezek is érveikül fognak szolgálni ellenünk. Így írta és tanította pl. 1918-ban a Sorbonne katedrájáról a francia akadémián jutalmat nyert Sturdza Sándor,¹ hogy Erdélyben, a Bánátban, a Körös-vidéken és Máramarosban 6.500,000 (!) oláh él magyar járom alatt, hogy Magyarország 1526-ban a töröktől légyőzve pasalikká változik és kiegészítő része lesz a török birodalomnak, míg ugyanazon időben, vagyis 1526-tól 1699-ig (!) Erdély oláh (!) autonóm fejedelemség, választott, bennszülött oláh (!) fejedelmekkel az élén, hogy a dunai oláh vajdák e nehéz időkben is függetlenek és szuverének, hogy a Szobieszki János lengyel király törökverő, felszabadító hadseregében 1683-ban nagyszámmal voltak oláhok is, hogy az 1848-iki oláh lázadást Erdélyben a magyarok oláh-mészárlása idézte elő stb. Ez csak egyetlen, hazugságokkal telt füzet a magyarság ellen, melyet csupán azért részleteztünk, hogy az oláh sajtó képtelen rágalmaira is rámutathassunk, mint Erdély elvesztésének egyik okára.

Így veszett tehát el Erdély és vált Bukarestnek néhány évi uralma alatt kizsákmányolt balkáni tartománnyá, melyben 1918 decembere óta orgiáit üli a Balkán erőszaka, korrupt szelleme, kapzsisága és erkölcstelensége, mely immár nemcsak a magyarság megsemmisítését tűzte ki nyíltan is bevallott céljául, hanem szembekerült vérrokonaival: az erdélyi oláhsággal is, mely az évszázados magyar uralom és

¹ Alexandre de Stourdza : *Album roumain, Genève.* (Atar) 1918.

iskolák, valamint a gör. kath. vallás révén osztályosa lett a nyugati kultúrának. A bukaresti kormányzati szellem alatt immár olyan mélypontra sülyedt Erdély, melyhez hasonlót talán csak Basta és Mihály vajda korában találunk.

Ha e sülyedésnek igazi okait vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy Erdély — bár a Kárpátok hatalmas íve s a magyar Alföld felé siető folyói szoros egységbe fűzik a magyar anyaországgal — oly tökéletes földrajzi és gazdasági egység, melynek élete irányvonalát csak önmaga szabhatja meg. Boldogulásának alapfeltétele tehát az önkormányzat. Ezt mutatja a történelem is. A római birodalom Dácia provinciáját: a magyar Erdélyt a magyar államiság első hatszáz esztendejében vajdák kormányozzák. A mohácsi vész után önálló fejedelemséggé alakul, melynek megszűntével is fennmarad a külön erdélyi országgyűlés és a külön erdélyi kancellária. Nagyságának és dicsőségének akkor érte el tetőpontját, mikor sorsának rajta kívülálló tényezői: egykor Bécs és Konstantinápoly legkevesébbé avatkoztak ügyeibe. Viszont pusztulás és nyomorúság költözött a virágzó élet helyére akár Rudolf, akár a Mihály vajda hadai, akár a török csapatok jelentek meg az erdélyi medencében. Ez a pusztulás és nyomorúság lett sorsa Erdélynek újból, amióta az oláh királyság kardcsapás nélkül birtokba vette. Bármily fájdalmas is Bukarest brutális uralma, egy előnye le nem tagadható, még pedig az, hogy újra kemény élniakarást korbácsolt a vagyonától, iskoláitól és egyéb kultúrjavaitól megrabolt erdélyi magyarságba, hogy rendszeresen üldözött és elnyomott testvéreinknek visszaadta az elveszített öntudatosságot és önbizalmat, melyekkel együtt újrászületett az irodalmi, a társadalmi és a politikai életben is az erdélyi lélek.

Nagy tanulságok rejlenek e változásokban, melyeknek konzekvenciáit le kell vonnia Budapestnek, de Bukarestnek is, annál inkább, mert ettől nemcsak Erdély jövője függ, hanem a magyarság és oláhság egymáshoz való viszonya is. Romániának Erdély három okból is inkább tehertétele, semmint emelkedésének tényezője. Először is alapigazság, hogy amíg Románia kizárólagos ura Erdélynek, addig a környező szláv tengerben egymásra utalt két nemzet: a magyar

és az oláh lelkében az egyensúly, a kölcsönös megértés és békesség állapota helyre nem állhat, mert a magyarság sohasem felejtheti el hazája kisebbik keleti felének elrablását, testvéreinek sanyargatását. Sőt tegyük fel, hogy Romániának sikerül egykor a másfél millióra rúgó magyarnyelvű állampolgárát kiirtania, elüldöznie vagy eloláhosítania. De vajjon hiszi-e egyetlen komoly oláh államférfi, hogy ezzel a Romániával valaha is kibékülhet a maradék Magyarország? Hiszi-e, hogy a Besszarábiát és a Dardanellák felé irányuló politikai hagyományokat sohasem felejtő oroszoknak megmozdulása esetén Magyarország segítséget nyújt a szláv világbirodalommal viaskodó oláhságnak vagy akárcsak semlegességre is fogja-e kötelezni magát!

Másodszor tehertétele Erdély Romániának azért is, mert Erdély elrablása és magyar lakosságának sanyargatása miatt nem csökkentheti észszerű mértékre katonai készenlétét, mellyel őriznie kell összerablott birtokállományát. E miatt azonban nem tudja minden természeti gazdagsága mellett sem helyreállítani államháztartásának egyensúlyát. Végül tehertétele azért is, mert Erdély birtokában erősen nemzetiségi állam, míg a nélkül földrajzilag és népének nyelvében — Besszarábiáról itt nem szólnán — meglehetősen egységes.

Más oldalról Erdélytől nemcsak a Kárpátok hatalmas hegylánca választja el, hanem azok a századokon át kialakult lelki, erkölcsi és kultúrkülönbségek is, melyek áthidalhatatlan szakadékként tátonganak Nyugat és Kelet között s amely különbségeket hiába próbálnak akár francia-utánzó külsőségekkel, akár a balkáni politika minden erőszakos eszközével és módszerével is eltüntetni, mert a Balkán bizantinizmusát, belső romlottságát és a nyugati önkormányzati szellemet, melynek Erdély klasszikus hazája volt eddig, közös nevezőre hozni sohasem lehet. Ezt igazolja az utolsó nyolc év története is. Erdély nem lehet másé, mint az erdélyieké!

Ezekből az okokból életkérdés az erdélyi probléma megoldása Romániára. Ma ugyan még tekintélyes, gazdag közep-hatalomnak tűnik fel az avatatlan előtt állítólagos nyelvi egységével. De aki a néprajzi viszonyokat ismeri, az tudja, hogy az országnak közel egyharmadrésze idegen anyanyelvű.

Külpolitikai helyzete sem irigylésre méltó. Három oly szomszédjával van legnagyobb közös határa, melyektől nem erkölcsi vagy katonai fölényével hódított hatalmas területeket, hanem azzal a módszerrel, mellyel illető szomszédjának (bolgárnak, magyarnak, oroszoknak) nemzeti katasztrófáját kihasználta. Ezért tulajdonképpen csak addig élhet, míg a szomszédai erőre kapnak. Ha egyszer az orosz nacionalizmus talpraáll és megmozdul, ez ellen sem a cseh, sem a szerb szövetséges nem fog segítségére sietni és Románia el fog pusztulni éppúgy, amint elpusztultak a történelem folyamán mindazon államok, melyek a mai Nagyrománia területén alakultak, miként megsemmisült a dák birodalom, Róma Dácia provinciája, a hatalmas hún és avar birodalom, ahogy eltűnt a gepidák országa, az etelközi magyar állam, a besenyők, majd a kunok országa és amint rövid dicsőség után összedőlt Mihály vajda kísérlete. Románia maga is eddigi létének legnagyobb részében hódoltság, hűbéres terület volt s hogy néhány évtized előtt önálló királyság lett, azt is elsősorban a nemzetközi helyzetnek és nem a saját államalkotó erényeinek, képességeinek köszönhetette.

Azok a földrajzi és politikai okok, melyek érvényesültek a múltban, fognak hatni talán még gyorsabb ütemben a jövőben is. Az egyre növekvő szláv veszedelemmel szemben tehát Romániának, hogy legalább egy oldalról szilárd támasza legyen, keresnie kell a közeledést hozzánk, magyarokhoz, hogy erős gátként állhassunk együtt az északi és déli szlávok között. Romániának azonban tisztában kell lennie azzal, hogy erre a szerepre csak az erős és megbékített magyar nemzet vállalkozhatik. Ennek ára pedig a Királyhágón inneni területek visszaadása és Erdély autonómiája. Amint egykor az erdélyi fejedelemség tartotta bizonyos mértékben egyensúlyban a habsburgi és a török birodalmakat, ugyanúgy lenne összekötő és egyúttal ütköző állam Erdély Magyarország és Románia között.

Erdély autonómiája a régi 1848 előtti alkotmány megfelelő módosításával könnyen ki volna építhető a magyar-szekely, oláh és szász nemzetekkel és ha úgy tetszik, a felekezeteknek: a római és görög katolikus, a lutheránus, a refor-

mátus, az unitárius és a görög keleti vallásoknak tökéletes egyenjogúsításával. Sőt az egykori székely és szász székek, valamint az egymástól távoleső darabokból állott Felsőfehér megye példájára meg lehetne csinálni a három faj között a nyelvi alapon álló helyi közigazgatási egységeket, legfelső fokon a három nemzet által választott törvényhozó szervvel és ez utóbbi által megválasztandó háromtagú kormányzó tanáccsal.

Hátra van még Erdély autonómiája kérdésének megvizsgálása Európa szempontjából. Európának két érdeke fűződik Erdélyhez. Az egyik, hogy Erdély a békés alkotó munkának eleme legyen, a másik pedig, hogy megmaradjon Nyugat-Európa kulturális közösségében. Ezt a két érdeket kifogás-talanul biztosította 1000 éven át a magyar szupremácia. Viszont Oláhország e feltételeknek sohasem lesz képes eleget tenni. Nem pedig azért, mert a nála műveltebb magyar kisebbséget az erőszak minden eszközével elnyomó politikája, amely még azokat az ígéreteket sem teljesíti, melyeket a választások előtt tett, nemcsak az erdélyi magyarságot tartja állandóan elkeseredésben, hanem Csonka-Magyarország népét is. Fokozza a helyzet súlyát a gazdasági kizsákmányolásnak az a rendszere, melyet Erdélyben egyfelől a nagyobb adók, másfelől a Bukarestből alkalmazott hitelmegszorítás és az elégtelen pénzjegyforgalom okoznak, nem is szólva a nevelésesen csekély összegű kártalanítás ellenében végrehajtott föld-reformról és arról a baksisvilágról, mellyel a főleg regátbeli tisztviselő minden lépését megfizetteti. Ezekből a körülményekből folyik Erdélynek, ennek a természettől oly dúsan megáldott országnak szomorú gazdasági leromlása, melyből gyarmati állapota miatt ki nem emelkedhetik, míg a hatalom jelenlegi urainak kezében van. De veszélyeztetve van Erdélynek a nyugateurópai kulturális közösségben való megmaradása is, melynek oszlopai a magyarok, szászok, sőt a magyar iskolákban felnevelkedett oláh értelmiség is. Amily mértékben szorítják ki a regátból jött tisztviselők Erdély korábbi tisztviselőit helyükből és amily mértékben szegényedik a magyar és szász lakosság, ugyanoly mértékben válik Balkánná Erdély. Mert magát az oláhságot görög keleti vallása, multja

és egész lelki berendezkedése a bizánci és a pravoszláv orthodox világhoz fűzi. És ha egykor szász reformátorok példájára a magyar erdélyi fejedelmek nem fordították oláh nyelvre a bibliát és más egyházi könyveket s I. Rákóczi György nem rendeli el a görög keleti oláh istentiszteletben az oláh nyelv használatát a szláv helyett — amely rendelkezésre viszont az oláhországi görög keleti érsek megtiltotta az oláh nyelv alkalmazását — kétségtelenül az oláhok beolvadtak volna, mint a bulgárok, a szlávokba, amiként pl. a múlt század 60-as éveit a görög keleti szláv népek cirill betűt használták írásban és nyomtatásban egyaránt.

A trianoni békeomonstrum azonban nemcsak Erdély végleges elbalkánizálását és a fajok harcának állandósulását jelenti, hanem oly elvnek a művelt világ törvénykönyvébe való beiktatását is, amelynek következményei ma még ki sem számíthatók. E békeparancs ugyanis a hivatalos magyar statisztika szerint 1.705,000, vagyis 32·5% magyart és 560,000, azaz 10·6% németet vetett alá a 2.800,000, vagyis 53·2%-nyi oláh többségnek. A hivatalos oláh statisztika ugyan jelentősen csökkenteni igyekszik kisebbségeinek tömegeit, de még így is beismeri, hogy az új területeken 1.357,443 magyar és 557,487 német él, vagyis hogy az 58·9%-os oláh többséggel 24·7% magyar és 10% német áll szemben, mint másodrangú állampolgár. Viszont Svájcban a 3.880,320 főnyi összes lakosból 2.750,000, vagyis 70·8% a német, 824,320, azaz 21·2% a francia és 238,544, azaz 6·2% az olasz. Megannyi teljesen egyforma politikai jogokat élvez, nyelvét szabadon használhatja, vallását szabadon gyakorolhatja. Míg tehát a 6·2%-os olasz lakosság Svájcban ugyanolyan teljes jogú, mint a közel 71%-os németiség, addig az Oláhországhoz csatolt Kelet-Magyarországnak 46·8%-os kisebbségét, éppen azt a művelt elemet, mely ezer éven át a politikai vezéruralmat kezében tartotta, ma politikai, nyelvi, vallási és gazdasági igába szorítja a műveltségben hátramaradt oláhság, amelyből az oláh hivatalos statisztika szerint is csak 280,950 lélek a városi lakos, holott az egyharmadrésznyi magyarságból 369,680 fő, bár szép számmal vittek a magyaroktól elvett házakba falusi oláhokat. Vajjon tudják-e Nyugat-Európa nemzetei, hogy Erdély ősi

vármegyei es községi önkormányzati élete legfölebb papiroson van meg? Tudják-e, hogy 1919—1924 között elvettek, eloláhosítottak vagy megszüntettek 2070 magyar tannyelvű elemi iskolát, 123 polgári iskolát, 23 tanítóképzőt, 46 középiskolát, 27 felső kereskedelmi iskolát, 1 kereskedelmi akadémiát, 2 jogakadémiát, 1 tudományegyetemet, nem is szólva a 645 elvett kisdedóvóráról, a 3561 általános ismétlő népiskoláról, 1002 gazdasági ismétlő népiskoláról stb., amelyekkel együtt összesen 8076 kultúrintézményét veszítette el az erdélyi magyarság? És tudják-e, hogy Erdélynek az oláh statisztika szerint 5.258,451 holdnyi földjéből 2.745,788 holdat — úgyszólván megannyi magyar földet — sajátítottak ki 1924 szept. 15-ig saját bevallásuk szerint?¹

Pedig Erdélyben éppen úgy három népfaj találkozik, mint Svájcban és nagy politikai bölcseség volt az, amely ott, a három népfaj találkozó pontján, befelé a teljes jogegyenlőséget, kifelé a semlegességet biztosította. Ugyanilyen politikai bölcseség kívánja Erdély autonómiáját is, a benne lakó három nép tökéletes egyenjogúsításával. Mert ha ez be nem következik, ha Európa nem revideálja sürgősen a Trianonban felállított kizárólagos többségi elvet, ez nemcsak Erdély balkánizálását jelenti, hanem azt is, hogy Németországnak nemcsak Németausztriára van igénye, hanem a 71%-os német lakossága révén az egész Svájcra, a német lakosságú Szudeta-vidékre, sőt a fajrokonság alapján a germán többséggel bíró Belgiumra, úgyszintén Hollandiára és Dániára is. Ez volna a trianoni békeelv érvényesítése Európában. Alig hinnők, hogy a franciák ezt az elvet következményeiben végiggondolták volna.

Egyetemes európai érdek tehát, hogy ez a végzetes elv, amely jogot ad a kisebbségek beolvasztására és amely nem is nagyon távoli jövőben Európa kontinensén csak a német, az olasz és az orosz népeknek adna létjogosultságot, mielőbb kitörültsék a világ törvénykönyvéből. Ennek azonban csak egy járható útja van, még pedig a Páris körüli békék mielőbbi

¹ Mitičă Constantinesco: *L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie*. 403 l.

revíziója és ennek keretén belül mindenekelőtt Erdélynek önkormányzata.

A többit rá kell bízni Erdély népeire. Európa nyugodt lehet a megoldás felől. Mert amint a magyar Erdély még a XVI. században az egész világon elsőnek mondotta ki a vallásfelekezetek egyenjogúságát és amint a harmincéves háború után a linzi békében biztosítja még a jobbágyok vallásszabadságát is, («hogy . . . őket szabad vallásuknak szabad gyakorlatában . . . sem ő kir. felségének vagy szolgáinak (tisztviselőinek), sem földesuraiknak bármi módon háborítani vagy akadályozni nem szabad») akkor, amikor még Európa-szerte a cuius regio, eius religio elve érvényesült, ugyanígy meg fogja teremteni Erdély népe a magyarsággal az élén most, a nemzeti államok rendszerében a cuius regio, eius lingua elv korában is a nemzetek és nyelvek egyensúlyát s a harmonikus és békés együttműködés lehetőségét.

NAGY MIKLÓS.

A MAGYAR OPERETT ELSŐ ÉVTIZEDEI.

Az ember tragédiájának londoni színében, amikor Ádám megborzad a vásári közönség alacsony műízlésétől, közte és Lucifer között a következő párbeszéd folyik le :

Lucifer : Vajjon tetszőbb-e egy Shakespeare neked,
Mint nékik a torzképű összevissza?

Ádám : A torz az éppen, mit nem tűrhetek.

Lucifer : Rajtađ tapadt még a görög világból . . .

Én éppen e torzban gyönyörködöm,

Az ember arca egy majomvonás ;

A nagyszerű után egy sárdobás ;

Ficamlott érzés, tisztos szörruha . . . stb.

Ez értekezés is éppen erről a torzról akar beszélni. Arról a torzról, amely a színpad deszkáiról nagyobb közönséget mulattat, mint Molière vagy Goldoni komédiái, arról a torzról, amelyet a poétika a drámai alsóbb fajok közé soroz s amelyeknek modern irodalmunkban való kifejlődésével eddigi irodalomtörténetírásunk elfelejtett foglalkozni.

Pedig a drámának e fajai éppen nem mellőzhető jelenségei az irodalom fejlődésének. A ponyvaregényekre vagy a futó népszerűségű fűzfaversekre tekinthet a tudomány bizonyos arisztokrata kicsinyléssel, de a drámaként fellépő és a színpadon hosszabb ideig uralkodó alantasabb műfajokat okvetlenül észre kell vennie, mert a többi irodalmi ágak alsóbb fajainál ezek sokkal szorosabban kapcsolódnak bele a költészet történeti folytonosságába. Már maga az a körülmény, hogy a színpadról, szóval ugyanarról a helyről, ugyanannak a tömegintézménynek dobogójáról szólanak a közönséghez, ahonnan a drámai költészetnek magasabb megnyilatkozásai, már maga ez is szorosabb kapcsolatot teremt színdarab és szín-

darab között, mint aminő egyéb műfajoknak alsóbb és felsőbb megnyilvánulásai között fellelhető. S éppen ezért nem is tudnak egymástól annyira elszigetelődni, mint például a lélektani regény és a ponyvaregény. S a finomabb és durvább szövéssű színpadi termékek között a kölcsönhatás könnyebb is, gyakoribb is, mint a költészet többi ágaiban.

E tanulmány az operettnek a magyar drámai irodalom fejlődésében való kezdő jelentkezéseit és megizmosodásának első évtizedeit akarja bemutatni. A zenei elemeket természetesen mellőzi s csak az irodalmi vonatkozásokat fogja nyomozni.

* * *

A modern magyar operett megszületése a mult század hatvanas éveire esik s majdnem évszámnyi pontossággal vág egybe a főváros második állandó magyar színházának, a Budai Népszínháznak megalapításával. Operett azelőtt is volt, de ez az újabb korszak e megjelölésen lényegesen mást kezd érteni, mint a megelőző. Azelőtt operettnek a vígoperákat vagy a kisebb igényű és terjedelmű operákat vagy pedig az olyanféle dalműveket nevezték, melyekben az énekrészeket megszakította a beszélt szöveg. Ennek a formának ágazásai voltak a francia vaudevillek, a német Singspielek, az énekes Possék, a tündéries, látványos, dalos vígjátékok.¹

A modern operett azonban műfaji lényegbe vágó átalakuláson megy keresztül Offenbach működése által. Az ő csufondáros és parodizáló muzsikájához kongeniális szöveget olyan kiváló tehetségű librettisták szolgáltattak, mint Meilhac, Halévy, Crémieux, Decour és Morand. E szerzők teszik e drámai formának fősajátságává a torzot és a burleszket. E pajzán alkotások a komikumot a karrikaturáig esigázzák, kedvvel rángatják le a fenségest a trivialitás sarába, élénken kedvelik az erotikust, a frivolt, szétzilálják a dráma feszebb formáját és motiválásukban nem törekszenek szükség-

¹ Az operettnek e régi formáit igen tanulságosan tárgyalja Otto Keller e műfajnak egész fejlődését felölelő nagy munkájában: *Die Operette in ihrer geschichtlichen Entwicklung. (Musik. Libretto. Darstellung.)* Leipzig. 1926.

szerűsége, hanem megelégszenek az esetlegessel, sőt nem egyszer a valószínűtlenségig is merészkednek s a dráma zárt kereteiből szívesen öltögetik ki nyelvüket a legaktuálisabb újságokra.

Ezeknek a szeszélyes röpkeségeknak a XIX. század közönségében nagyon is megvannak a maguk érzelmi alapjai, mely éppen ezért élénken rezonál e feléje kiáltott hangokra. E kiábrándult korszak embere a maga világnézeti és érzelmi bomlottságában örömmel vág fintort a legtiszteletreméltóbb elvek és hagyományok felé, e pajzán műfaj kegyetlenségei funkciós gyönyöröket hívnak életre benne és a maguk kusza lelkének művészi megfelelőjét látja e formarobbantó műfajnak formai szabadosságaiban. A mulatni vágyásnak minden korban meglevő ösztöne mellett e század publikuma a komikumtól még azt is követeli, amit a modern operett nyújt neki: minden eddigi pozitívet relatívnak látó szelleme és evekbe fáradt lelke örömet leli e «torzképű összevisszában». Hogy azonban e torz mellett, hogy e burleszk és tiszteletlen karrikatura mellett sok poétikus és művészien kedves könnyedség, sőt bizonyos enyhe szentimentalizmus is megfér, azt éppen ennek a formának összhangtalan formátlansága magyarázza.

Mindeme sajtáságok azonban Offenbachnál sem nyilatkoznak meg mindjárt első operettjeiben. Van néhány egyfelvonásos dalműve, melyek alig mutatnak különbséget a régi vaudevillekkel szemben. Ám e kezdetek után csakhamar megjelenik az új szellemű, az igazi offenbachi operett, mely szerzőjének világhírességet, magának pedig immár háromnegyed százados életet teremtett.

Az első, aki az operettet magyar színpadra szerette volna vezetni, Bulyovszky Gyula, a népszerű tárcaíró volt. A *Nefeletts* 1859. évfolyamának 10. számában abból az alkalmából, hogy a Nemzeti Színház Pedrottinak *Tutti in maschera* című könnyed operáját bemutatta, ezeket írja: «Ha az előadáson tapasztaltam volna, hogy énekművészeink Pedrotti úr víg daljátékát érthetőbben szavalják és kevésbé nehézkesen éneklik, ajánlottam volna, hogy Offenbachnak keces operettjeit, melyek most mindenütt oly meleg fogadtatásban

részesülnek, szerezzük meg, de ezekben igen sok a *parlando*, egyszerű a melódia és sok játék és kedély kell előadásuk sikeréhez».

E tanács megvalósítását siettette az a körülmény, hogy a Nemzeti Színháznak akkortájt súlyos anyagi gondjai voltak és olyan darabokról kellett gondoskodni, amelyek tartósan tudnak közönséget vonzani. E tekintetben a népszínművek is megtették volna kötelességeiket, ámde a színház élén Nyéky Mihály udvari tanácsos főigazgató állott, aki gyűlölte a népies drámákat, színműveket, mondván: *Gatyás darab nem úri embernek való!* Elhatározta tehát, hogy színpadra vezeti az operettet.¹

Az első operettelőadás a Nemzeti Színház színpadán 1860 november 21-én ment végbe. Színrekerült Offenbach egyfelvonásosa, az *Eljegyzés lámpafénynél*, Feleki Miklós fordításában. E kezdetet 1861-ben több más egyfelvonásos Offenbach-operett követte, így *A férj az ajtó előtt*, *Az elizondói leány* és *A varázshegedű*, majd 1862-ben *Fortunio dalu* és Treumann és Suppétól *A nőnevelde*.²

Valamennyinek nagy sikere volt és mindegyik műsoron tartotta magát. Nem vált valóra Buljovszkynak aggodalma, hogy a Nemzeti Színház tagjai súlyosabb zeneművekhez lévén szokva, e könnyed műfajban nem tudnak otthonosan mozogni. Szerencsére akadt néhány színész, kiknek temperamentuma igen alkalmas volt az új tónus megszólaltatására. A férfiak közül Szerdahelyi Kálmán, a nők közül Markovits

¹ L. *Az operettkultusz kezdete. Fővárosi Lapok* 1888 aug. 7. (A cikk szerzője nincs megnevezve.)

² Az első operettelőadásról l. *Vasárnapi Ujság* beszámolóját nyomban az előadás után, a továbbiakról pedig l. a *Sürgöny* 1860 dec. 13. és 19.; a *Hölgyfutár* 1861 febr. 12.; márc. 14.; okt. 5.; a *Nefeletts* 1862 febr. 1. és május 18. számait. Későbbi hivatkozások ez előadásokra: a *Fővárosi Lapok* már idézett 1888 aug. 7-iki cikke s ugyane lapnak az 1890. évf. dec. 13. számában egy pár soros emlékezése abból az alkalomból, hogy a M. kir. Operaház is színrehozta az *Eljegyzést*. V. ö. még a *Pesti Hírlap* 1880 jan. 15-iki számában y—y (Ilubay Károly) cikkét: *Magyar operettek*. E különben értékes cikk azonban téved, amikor a Nemzeti Színház első offenbach-i operettjéül *A férj az ajtó előtt* címűt jelöli meg.

Ilka, Huber Ida és Bognár Vilma nyomban kitűnően eltalálták az operetti hangot.¹

Az új műfajjal egyidejűleg természetszerűen beköszönt a Nemzeti Színházba egy új divat, az aktuális dolgokra a színpadról való kiszólás divata is. E tekintetben kivált Szerdahelyi Kálmán merészségét kell megemlíteni. S e merészséget szószerint — nemcsak művészi, hanem kriminális vonatkozásában is — kell érteni. Az *Eljegyzés* a maga diadalát jórészt Szerdahelyi politikai kupléinak köszönheti. Az 1861-i év forró atmoszféráját ez ötletes színész igen alkalmasnak találta arra, hogy elméssége villámaint beleszikráztassa. Ez operettben előforduló bordalt a közönség tomboló lelkesedése mellett aktuális strófiákkal toldotta meg. Volt ezekben célzás Garibaldira, a franciákra, a Drezdában elfogott Teleky Lászlóra, a politikai feszültségre és Deák Ferencre. E betéteket a rendőrség végre is annyira megsokalta, hogy a színpalak mögé készültséget vezényelt, melynek az lett volna a feladata, hogy ha Szerdahelyi élesebben elszólja magát, nyomban ott az előadás alatt tartóztassa le. Az ügyes színész azonban azzal felelt, hogy magát a karhatalmat is kiverselte: egyik kupléjában arra kérte a közönséget, hogy ne újrátassák már annyit, mert jobb, ha ő zárja be a dalt, mintha őt zárják be. Egyik ilyen betoldása hagy álljon itt, mint a magyar kuplééneklés egyik első példája. E versszakot 1861 augusztus 10. énekelte, abból az alkalomból, hogy Deák Ferenc két nappal előbb felolvasta a második felírat javaslatot. Poharát felemelve, Szerdahelyi így dalolt:

Azért, kinek köszönhetjük,
Hogy egy lett az akarat,
Augusztus nyolcadikának
Hőiséért e poharat!

De az operettnek a magyar színpadon való népszerűsítése érdekében még egyebet is tett a Nemzeti Színház. El-

¹ L. *Hölgyfutár* 1860 dec. 5. és az előbbi jegyzetben id. lapokat.

² Szerdahelyi kupléira vonatkozólag l. *Hölgyfutár* 1861 jan. 19. ápr. 9., jún. 7., aug. 12. és Hubay Károlynak már említett emlékezését a *Pesti Hirlap* 1880 jan. 15. számában *Magyar operettek* címen.

küldte Szerdahelyit Bécsbe, hogy az éppen ott vendégszereplő Offenbach-társaság előadásait megnézzék s ha lehet, hozza Pestre őket. A megegyezés csakugyan létrejött hat estére oly feltételek mellett, hogy a Nemzeti Színház kétszeresen fel-emelt helyárrakkal tűzi ki az előadásokat s a bevétel három-nyelcadrésze Offenbaché.¹

A vendégszereplés júliusban folyt le: 12., 13., 14., 16., 17. és 18-ikán. A francia társulat nagy sikerrel többek közt *Fortunio dalát*, *Orpheust* és *A kofákat* játszotta.²

* * *

Ez új műfajnak lendületet azonban nem a Nemzeti Színház adott, hanem a fővárosnak egy újonnan megnyílt magyar színháza, a *Budai Népszínház*. Ez intézményt az 1861-iki politikai megmozdulás és nemzeti lelkesedés keltette életre. Ez év tavaszán Molnár György színész Mailáth Györgytől, a Helytartótanács elnökétől engedélyt kapott, hogy a Krisztinavárosi Színkörben negyven előadást tarthasson. Ebben az arénában — melyet még 1843-ban emeltek³ — akkor Alsdorf pesti német színigazgató társulata játszott: Molnárnak tehát a jövedelemben vele kellett osztoznia. Első előadásul a magyar társulat Szigligetinek a Nemzetiben is gyakran adott *Pünkösdi királynő* c. énekes vígjátékát játszotta 1861 április 2-án, majd pedig egy-két népszínművet is vaudeville-t kerített sorra. Sikereinek hatása alatt Budaváros protekciójával kért és kapott engedélyt Molnár egy Budán építendő új színházra. Ez engedély megadását az akkor felbuzdult hazafias érzés is sürgette, mely méltán ütközött meg azon, hogy a testvérfővárosnak a színkörökkel együtt négy német színháza van és csak egyetlenegy magyar.

Az engedély megérkezése után nyomban hozzáláttak a

¹ L. *Hölgyfutár* 1861. évf. 70. és 75. sz. és *Sürgöny* 1861 jún. 16.

² Az egyes előadásokról l. a beszámolókat a *Sürgöny* megfelelő számaiban.

³ Evva Lajos: *A budapesti színházak története. Magyarország és a Nagyvilág*. 1876. évf. 119—121. l.

munkához. Volt a Lánchíd és az Alagút között, a mai Kereskedelemügyi Minisztérium helyén egy régi magtár. A legrégibb időkben Budaváranak alsó határfalát alkotta, később épületté egészítettetvén ki, Mátyás király lóistállónak használta; a törökök Musztafa basa idején őrtanyává alakították át; kiűzésük után pedig kincstári magtár lett belőle. Molnárék az ősi falakat lőporral robbantották szét s ez épület helyén, bizonyos mértékig ennek részeit felhasználva, kezdték meg az építést. A munka hasonló hazafias lelkesedéssel folyt, mint hajdan a Nemzeti Színházé. Nyár elején urak, úrinők, művészek, jogászok, kereskedők, kocsisok, hordárok a *Szózat* hangjai mellett fogtak munkába s rá pár hónapra, külsőleg még vakolatlanul, de belül teljesen készen állott az új színház. Homlokzatára Kisfaludy Sándornak a Balatonfüredi Színházra írt szavait helyezték: *Hazafiság a nemzetiségnek!* A megnyitás nagy ünnepek között, többek közt Jókai prológjának elszavalásával, 1861 szept. 14-én történt. Az új színházat a hozzáfűzött nagy reményekért Buda és Pest városának tanácsa egyenként évi 1000 forinttal segélyezte.¹

De nemcsak a hivatalos körök és a közönség tekintett nagy várakozással a vállalat elé, hanem az irodalom vezető emberei is. Hogy a drámai alsóbb fajoknak külön otthonra van szükségük, azt Arany János írói köre is belátta és a *Szépirodalmi Figyelőben* Salamon Ferenc, a *Koszorúban* pedig Gyulai Pál támogatták bírálataikkal és tanácsaikkal az új intézményt.² Különösen Gyulai Pál jelöli ki nagy biztosság-

¹ A Budai Népszínház megalakulásának körülményeire l.: Molnár György: *Világostól Világosig. Emlékeimből.* Arad, 1881. 293—327. l. — Fésűs György: *A budai magyar népszínház keletkezése.* (*Thalia.* Zsebkönyv 1862-re. Pest, 1862. 9—34. l.) — Kempelen Győző: *A budai népszínház ügye.* (*Népszínházi Évkönyv* 1863-ra. I—XXIV. l.) — *Sürgöny:* 1861 aug. 21., szept. 10., szept. 11. — Pataki József: *A magyar színészet története.* Budapest, 1922. 125—126. l.

² *Szépirodalmi Figyelő:* —m—: *A budai népszínház megnyitása.* 1860—61. 734—735. l. — Salamon Ferenc: *Népszínház Budán.* U. o. 828. s kv. II. — Bírálatok Salamon Ferenctől: 1861—62. I. 13., 44., 60., 93. l. — —m—: *Népszínház Budán.* II. 317—319. l. — *Koszorú:* —i —r.: 1864. I. 235—238. l. — Gy. P.: 1864. II. 68—70. l.

gal a Népszínház feladatát : Ne akarjon a Nemzeti Színházzal versenyre kelni, hanem szorítkozzék egyedül az alsóbb fajú művekre, de ezek megválasztásában ízlés és az a szándék vezesse, hogy darabjainak speciális magyar íze és levegője legyen.

E tanács nagyon elkelt, de sajnós, Molnár György nem mindig ez elvek szerint dolgozott. Valóban kultiválta az alsóbb fajú drámákat is, de többször átcsapott a Nemzeti Színház területére s természetesen, hogy itt a rövidebbet húzta. Nagy baj volt még az is, hogy Molnár György igen is pazarul állította ki a darabokat s e tekintetben sokszor elszámította magát. Túlköltekezésével még egy-két nagy sikere sem állott arányban. Ezenfelül tapintatlan modora sem szolgált az új intézménynek javára.¹

A színház fennállásának két korszaka volt : Az első tartott 1861-től 1864 okt. 31-ig,² akkor egy pár évre be kellett zárni, mert Molnár anyagilag nem bírta tovább, a másik korszak pedig 1867-től 1870 tavaszáig tartott. 1871-ben az épületet lebontották s helyére az Északkeleti Vasúttársaság házát építették.³

Legnagyobb érdeme a Budai Népszínház első korszakának, hogy színrehozta az első magyar operettet. A Nemzeti Színházban játszott külföldi operettek hatása alatt egyszerre többen kezdtek foglalkozni azzal a gondolattal, hogy ez új műfajt magyar művekkel is gazdagítsák. A zeneszerzők közül Erkel, Doppler, Huber Károly keresnek megfelelő szövegírókat.⁴ Ám a magyar operett megteremtése mégsem az ő nevükhöz fűződik. Az első fajta kísérletről csak egy nagyon homályos hírünk maradt. A *Sürgöny* 1861 december 6-án ezeket írja : «A *Jogász-csárdás* szerzője Veszter Imre egy operettet írt,

¹ A Budai Népszínház működésének és Molnár Györgynek érdekes jellemzése olvasható Verő György könyvében : *A Népszínház Budapest színiéletében*. Budapest. 1925. 56—66. l.

² *Sürgöny* 1864 okt. 31.

³ Molnár György id. m. : 443—444. l. — *Reform* 1870. évf. márc. 5. ; 6. ; ápr. 10. és 1871. évf. jan. 14. ; júl. 9.

⁴ *Nefeletts* 1862. évf. jan. 26.

melyhez a csinos költeményeiről ismert fiatal költő Madarassy Pál készített szöveget. Címe: *A vőlegény álarcbán*. Ez az első magyar operett. Ez a Madarassy Pál később Tarnay Pál álnév alatt a Budai Népszínháznak több operettet fordított s mint később látni fogjuk, maga is írt operett-szöveget. A hír tehát nem valószínűtlen. Az itt említett művet azonban, úgylátszik sehosem játszották és nyomtatásban sem jelent meg.

A legelső magyar operett, amelyet el is játszottak, Bényei István budai népszínházi színésznek műve: *A szerelmes kántor*, melyhez zenét Allaga Géza, a Budai Népszínház karmestere szerzett. Bemutatta Molnár György társulata 1862 április 21-én, húsvét hétfőjén.¹ E kis egyfelvonásos műnek szövegkönyve és rendezőpéldánya elkallódott, nyomtatásban sem jelent meg, de egy-két dolgot tudunk róla. Molnár György azt mondja, hogy inkább népszínmű volt, mint operett, de Molnár — miért, miért nem? — később szégyelte, hogy ő hozta divatba magyar színpadon az operett-formát, neki tehát érdeke volt e mű operett-jellegét kétségessé tenni.² E kis mű személyei, kiket a *Színházi Látszóben*³ közölt színlapról ismerünk, valóban részben népies alakok: kántor, korcsmárosné, béres, gazdasági irtok. Egyébként alighanem Offenbach egyfelvonásosainak hatása alatt termett. Kétségtelen, hogy sikere volt,⁴ s hogy a maga kora úgy üdvözölte, mint első fecskéjét a magyar operettnek. A következő években is elővették, sőt a Budai Népszínház második korszakában is többször felelevenítették.⁵ Hogy a benne előforduló dalok igen népszerűek lettek, azt egykorú híradásokon kívül⁶ az a körülmény is mutatja, hogy egyik énekét itt-

¹ *Sürgöny* évf. 1862 ápr. 22.

² Id. m. 340. l. s v. ö. cikkét a *Budapesti Hírlap* 1884. évf. (szept. 23. és 24.)

³ 1863. évf. ápr. 19.

⁴ *Nefejejs* 1862. évf. ápr. 27.

⁵ *Pesti Napló* 1867. évf. jún. 22.; 1868. évf. márc. 16.

⁶ Pl. *Reform* 1872. évf. nov. 3.

ott még ma is hallani. Ez a *Szeretlek én egyetlenegy virágom...* kezdetű dal.¹

E sikeren felbuzdulva, ugyane társszerzők még ez évben egy új egyfelvonásos operettet írnak. Címe: *A zeneszerző*. Először játszották a Budai Népszínházban, 1862 szeptember 14-én, a megnyitás első évfordulójára.² Hatása azonban nem versenyzett az elsővel. Szövegkönyve ennek is elveszett.

¹ *A szerelmes kántor* dalaiból a Múzeum könyvtára egy-két kottát őriz. (*Mus. pr.* 4681. sz.) Az első magyar operett szövegének maradványai hadd álljanak itt:

I.

Szeretlek én egyetlenegy virágom,
Szeretlek én mint senkit e világon,
Szerelmem oly tiszta mint nap,
Amelynek hó fényétől
Eloszlik a tél vad fagya
Kis ibolya kebléről.

Szép szemedben lakik a menny, galambom.
Szép szemeddel elbűvöltél angyalom.
Bogár szemed, gyöngysor fogad,
Rózsa ajkad éd' méze, (így!)
Mind oly kedves én előttem,
Mert meg vagyok igazve.

II. (Allegretto.)

Két menyegző vár mireánk,	Rajta fiúk, rajta!
Vígan fiúk táncra hát.	Táncra hí fel a nóta:
Igyék, akinek búja van,	Mind bolond az, aki búsul.
Üssük össze a bokánk.	Mikor bor, lány, zene van.

Friss 1.

Vígan lányok és legények,	Adja Isten, ne sokára.
Ne érjen a kedv ma véget,	A mi lakodalhunk járja.

Friss 2.

Eresz alá fészkel a fecske	Arany pillangó az ágon.
Szeretőnek jobb a menyecske,	Nem igen kapok én a lányon;
Liliom karját ha kitarja,	A lány pillangó a szíven.
Szeretőjét keblére várja.	Mihamar túlad a legényen.

² *Nefelejts* 1862. évf. szept. 1., szept. 21.

Érdekes, hogy alig kezdi szárnyát bontogatni ez új műfaj, már is felfigyvel rá a magyar színpadnak akkori legnagyobb mestere, Szigligeti Ede s maga is közeledik e genre felé. Szigligetit úgylátszik, hogy vaudeville-jeinek sikere bátorította ez irányban. Első operettszerű próbálkozása *A fogadott leány* (zenéje Bognár Józseftől) 1862 nov. 16-án került színre a Nemzeti Színházban.¹ De sem ez a kísérlete, sem a másik, *A debreceni bíró* (zenéje Böhm Gusztávtól), nem sikerült.² Amaz népies vaudeville, emez pedig a víg opera felé hajlik.

E műfaj fejlődésében további lépés, hogy 1863-ban már feltűnik az egyfelvonásosnál hosszabb, de még egész estét be nem töltő, operett is. Szövegének és zenéjének szerzője Vencel Tivadar, címe: *A fekete vőlegény*. Ezt is a Budai Népszínház mutatta be. Terjedelme két felvonásnyi volt. Szövegekönyve ennek is elkallódott, nyomtatásban sem jelent meg, szóval csak hozzávetésekre vagyunk utalva.³ Az egykorú ismertetés elég ügyesnek mondja, de megállapítja, hogy szerzője sem zenében, sem szövegben még nem kellőképpen kiforrott. Történethelye a «Hideg» csárda volt, szereplői Kőrösdiné asszonyság, ennek leánya és szolgálója, két jogászfjú, béresek, parasztok, «népzenészek». Mindössze háromszor játszották: szept. 17., 19. és okt. 24-én.

Ez évben a Nemzeti Színház színpadán is megjelenik egy eredeti egyfelvonásos operett. A szöveget Némethy György, a színház színésze írta, a zenét Huber Károly szerezte hozzá. Címe: *A víg cimborák*. E színpadon csak négyszer játszották,⁴ de eljutott vidékre is: Kassán 1868-ban adták s 1871-ben Latabár társulata a Budai Színkörben kétszer játszotta.⁵

Ez egyfelvonásos kis mű azért nevezetes, mert a magyar operett gyermekkorából ez az egyetlen, mely nyomtatásban is

¹ *Sürgöny* 1862. évf. nov. 17. — *Nefeletjs* 1862. évf. 315. l.

² *Koszorú* 1863. II. 524—526. l. — Mindkettőnek kéziratoss példánya a Nemz. Múzeum könyvtárában.

³ *Színházi Látszó* 1863. évf. szept. 11., 17., 19.; okt. 24.

⁴ 1863 dec. 3., 8., 31-én és 1864 jan. 3-án. L. a *Színházi Látszó* megfelelő számain.

⁵ L. Szinnyei József; *Magyar Irókjában* a Némethy György címszót s a *Reform* 1871. évf. júl. 26. és aug. 4. számain.

megjelent. Mostani felfogásunk még nem érzi operettnek: hiányzik belőle az a formai és tartalmi szabadosság, ami e műfajnak jellemző sajátága. Inkább énekes bohózatnak nevezhetnénk. Kora azonban operettnek tartotta és hirdette s ezért illő, hogy e műfaj fejlődésében helyet juttassunk neki. Érdekes különben, hogy technikai és tartalmi tekintetben némiképp a *Liliomfi* hatása érzik rajta.

Ugyanez év még egy magyar operettet dob felszínre, de nem Budapesten, hanem Kolozsvárott. Szövegét Haray Viktor, zenéjét Pongrácz József szerezte. Címe: *Tűz van!* Ez is egyfelvonásos volt. Szövegekönyve nem maradt fenn.¹

A következő, 1864 év azután meghozza az első teljes estét betöltő magyar operettet, még pedig ismét a Budai Népszínház deszkáni. Ennek az operettnek nagyon érdekes és jellemző előzményei vannak. Molnár György 1863-ban hozta színre színházának legnagyobb sikerét, Offenbachtól a *Dunanan apó és fia utazása* c. háromfelvonásos operettet. E darabot szövegén és zenéjén kívül nálunk főképpen az tette olyan szenzációs újdonsággá, hogy a darab végére betétként egy kánkánt illesztettek s a kissé merészebb lábemelgetések nagyon meglepték az akkor még ilyenféléhez nem szokott magyar közönséget. Az első előadásokon rendőrért kiabáltak s általában Pest-Buda közönsége szörnyen megbotránkozott. Csak-hogy az volt a baj, hogy kissé tartósan botránkozott meg. Összesen száznyolcszor botránkozott meg. (Ezt a sikert a következő évben bemutatott *Ördög pilulái* sem érték utól.) A szenzáció Deák Ferencet is elcsalta a színházba. A *Dunanan* oly kapós lett, hogy zenéjéből négyest szerkesztettek, a kánkán pedig olyan vonzóvá vált, hogy Winter, az erzsébettéri német színház igazgatója is kénytelen volt előadásaiba kánkánt illeszteni: ez azonban a budai színház táncánál is sokkal sikamlósabb lévén, a tapssal a füttyszó is erősen versenyzett.²

¹ Ferenczy Zoltán: *A kolozsvári színház története*. 433. l.

² E híres budai kánkánra vonatkozólag ld.: *Koszorú* I. 189—190 — *Sürgöny* 1863. évf. jan. 28., márc. 12., 13. — *Színházi Látszó* egész 1863. évfolyama — Toldy István: *Népszínház és cancan. Hölgyfutár* 1864. I. 42. — Molnár György id. m. 349—352. l. — Verő György id. m. 62. l. — Érdekes, hogy e híres táncban, mint a

Ehhez a botránnyal határos nagy sikerhez kapcsolódik az első teljes estét betöltő magyar operett. T. i. e szenzációnak hatása alatt írta meg Rajkai Fribeisz István *Cancan a törvénytörés előtt* c. háromfelvonásos operettjét. A darab 1864 áprilisában került színre Budán. Ez operettnek sem maradt ránk a szövege, azt sem tudjuk, zenéjét ki szerette, tartalmát azonban az egykorú tudósítások megőrizték. Egy mosónő leánya áll a darab középpontjában, kit anyja nem akar szerelmeséhez, egy fiatal irnokhoz adni. A jó táncos leány pénzt keresendő, beáll a Budai Népszínházhoz, melynek ballerínája éppen beteg lett. Föllépése azonban botránnyos véget ér, mert anyja, aki jelen van a nézőtérén, felismeri s elájul. A kánkán maga is heves ellenzőkre talál, az egyik párt tapsol, a másik püsszeg. Utoljára a rendőrség is közbeveti magát és a komédiának a komédiában végét szakasztja. A rendező kilép a közönség elé s jelenti, hogy az előadást folytatni nem lehet, mivel az egész táncszemélyzet le van tartóztatva. Felszólítja azonban a nézőket, hogy ha tetszik, legyenek tanúi a színpadon azonnal folyamatba teendő törvénytörési tárgyalásnak. A harmadik felvonásban a törvénytörés ex offo eltáncoltatja a letartóztatott népséggel a kánkánt s mivel a bírácoknak is nagyon megtetszik a tánc, ők maguk is a táncolók közé vegyülnek és egész dühvel járják. Azután a színészeket felmentik az illemsértés vádja alól. Az elájult mama szintén megjelenik s mivel a fiatal irnok véletlenül örökséghez jut, a házasságot nem ellenzi tovább s a két fiatal egymásé lehet.

A rendezés a nagyobb hatás kedvéért rég bevált fogásokat vett igénybe. A mosónő egy kísézőjével, aki szintén pályázott a leány kezére, a közönség közt ülve nézte végig a táncot s rajtuk kívül a nézőtér tele volt műpüsszegőkkel, kik miatt — mivel a publikum naivabb része a nem-tetszés e nyilvánítását komolynak vette — parázs kis botránny keletkezett. Érdekes még, hogy a tenyeres-talpas mosónőt, özvegy Teknyősinét, férfiszínesz, Vince János játszotta.¹

kar egyik tagja Jászai Mari is szerepelt : maga többször említi *A tükröm és a Színház és közönség* c. munkáiban.

¹ E darabra vonatkozólag l. *Sürgöny* 1864. évf. ápr. 19. és *Fővárosi Lapok* 1864. évf. 88. és 89. l.

A darabnak a rendezése, fogásai és mulatságos meséje ellenére sem volt tartós sikere. Mindössze hétszer-nyolcszor játszották. E sikertelenség főoka az volt, hogy elkéstek vele. A Dunanan-féle kánkán-botrány tetőpontján lett volna időszerű. Igaz, hogy akkor meg azért nem játszhatta a színház, mert a maga nagy sikerének csinált volna vele konkurenciát. Számunkra azonban érdekes e darab, mert alsóbb fajtájú komikumában is ötletesnek látszik és mert ez volt az első teljes estét betöltő magyar operett.

A következő operettek, melyekről tudomásunk van, a Budai Népszínház működésének második korszakára esnek. Ezt az operettsort is Bényei és Allaga társszerzők nyitják meg *A szakállas farkassal*, mely már 1864-ben elkészült,¹ de csak 1868 jan. 5-én került először színre. Sokat e darabról sem tudunk, csak annyit, hogy egyfelvonásos volt, hogy meséje az erdélyi havasokban történt és hogy alapjául valami oláh monda szolgált s éppen ezért zenéjében oláh motívumok fordultak elő s végül, hogy körülbelül nyolcszor játszották.²

Ezután megint egy egyfelvonásos operett következik, ugyancsak Molnár Györgynél, de nem a Népszínházban, hanem a Budai Színkörben, ahol a társulat nyaranként játszott. Címe: *A furfangos prókátor és a kupaktanács*. Színrekerült 1868 júliusában. Írta T. P. Zeneszerzőjét nem tudjuk. Ez a T. P. kétségtávol az előbb említett Madarassy Pál álnévén Tarnay Pál, ki Molnár György társulatával mint fordító, szoros összeköttetésben állott.³

A Budai Népszínház működésének második korszakából még csak egy eredeti operetről van hézagos tudomásunk, de ennek nemcsak szöveggönyvét nem bírjuk, hanem szerzőjét sem ismerjük. Csak annyit tudunk, hogy címe *Hornyicsek Vendel és Hanzli diák* volt, hogy három felvonásra terjedt s hogy Jókai egyik novellájából készült. Először 1869 ápr. 1-én játszották s azután többször is színre került.⁴

¹ *Nefelejts* 1864. évf. 515. l.

² *Sürgöny* 1866. évf. jan. 5., *Pesti Napló* 1868 jan. 5., 25., 30.; febr. 4., 28.; márc. 5., május 1.; 26.

³ *Nefelejts* 1868. évf. 323., 334., 360. l.

⁴ *Pesti Napló* 1869 márc. 11., ápr. 1. s köv. számok.

A Budai Népszínház működésének az alsóbb drámai fajok területén még egyéb ágai is vannak. Kultiválta a népszínműveket is s a nagy látványos játékokhoz is e vállalat kezdte hozzászoktatni a közönséget, pl. *Bem apójával*, melyet ugyancsak Rajkai Fribeisz István dolgozott át egy *Marengó* c. francia darabból s melynek 1868-ban szenzációs sikerei voltak. A színház ez irányú működése azonban nem vág szorosán tárgyunkhoz, így hát bátran mellőzhetjük.

Molnár György vállalkozása 1870-ben végleg megbukott. Igazgatásának botlásai mindenestre indokolttá tették e bukást, de érdemei a magyar dráma- és színháztörténetben elvitázhatatlanok. E színházban született meg a magyar operett, e színház fordított először gondot a frissebb, modernebb szellemű rendezésre, e színház csinált erős konkurenciát a pesti német színházaknak s végül e színház létezése és működése dobta fel nagy erővel a népszínházi eszmét. Egyfelől annak a művészeti gondolatnak volt népszerűsítője, hogy a magyar alsóbb drámai fajok számára új otthont kell teremteni, másfelől pedig képviselte a főváros magyar szellemű lakosságának azt a vágyát, hogy a négy német színházzal ne csak egyetlenegy magyar álljon szemben.

* * *

A népszínházi eszmét nem is lehetett többé elaltatni. Alighogy a budai Népszínház megszűnt működni, ugyanarra a célra — vagyis az alsóbb drámai fajok művelésére — kéri és nyeri meg Aradi Gerő, vidéki színigazgató Buda városától Buda városának segítségével a Várszínházat. Előadásait az akkori számítású színházi év elején, húsvét hétfőjén, kezdte meg. A nyári hónapokban a Krisztinavárosi Színkörben játszott. Anyagi okok miatt azonban ő sem bírta soká s még ez évnek decemberében megszüntette előadását.¹

E társulat azonban a fővárosban való rövid időzése alatt is egy érdekes operettet mutatott be. Ez, a már Aradon 1868-ban színrekerült *Zuávok* c. háromfelvonásos darab volt, melynek szövegét Follinus Emil, zenéjét pedig Káldy Gyula sze-

¹ *Reform* 1870 márc. 24.; ápr. 3., 11.; dec. 2.

rezte. E darab is elveszett, de egykorú ismertetésekéből körülbelül képet alkothatunk a meséjéről. Középpontjában egy nyugalomba vonult francia kereskedő áll, ki leányát nem akarja ügynökéhez adni, kibe pedig a leány szerelmes, hanem egy zuáv tiszthez. A társaságnak Algirba való utazása alkalmával azonban jószívű barátok fortélyának sikerül a szerelmeseket összeházasítani. Ez operettnek 1870 okt. 31-én volt a várszínházi bemutatója s utána is még többször játszották vidéken.¹ Egy későbbi megemlékezés még azt az érdekes adatot is fentartotta róla, hogy *Die Reise nach Algier* címen németre is lefordították és Ausztriában többször színre került.² Ez osztrák előadásokról azonban, sajnos, semmi közelebbi adatunk nincsen.

E várszínházi társulattal körülbelül egyidőben működik Pesten a városligeti fabódében Kőmives Imre társulata. E különben sem nagyjelentőségű színháznak azonban a magyar operett továbbfejlesztésére semmi hatása nem volt.³

A következő, 1871 esztendőben Budapesten népszínházi vállalkozás nem történik. E meddő évet egyedül Latabár kassai színigazgató tölti ki, aki 1871 márc. 27-től szept. 18-ig játszik a Krisztinavárosi Színkörben, népszínműveket és idegen operetteket.⁴

Jelentékenyebb, bár végeredményben szintén nem sikerült kísérlet volt Miklósy Gyula pécsi színigazgató vállalkozása. Ez a Miklósy már egyszer megfordult társulatával a fővárosban. Mikor Molnár Budai Népszínháza megbukott, 1870 márciusában, körülbelül egy hónapig ő próbált szerencsét e végső napjait élő színházban, de hiába, nem tudta magát fentartani.⁵ Most azonban, látva a népszínházi eszmének megerősödését, újra s valamivel nagyobb szerencsével próbálkozott.

¹ E darabra vonatkozóan l. *Reform* 1870 okt. 28.; nov. 1.; 1871 jul. 8.

² —y —y *Magyar operettek. Pestí Hirlap* 1880 jan. 15. E cikk mondja azt is, hogy Aradon már 1868-ban bemutatták. V. ö. Szinnyei *Magyar Irókjában* a Follinus-cikket.

³ Verő György id. m. 70. l.

⁴ *Reform* 1871 márc. 27.; szept. 11. és 19.

⁵ *Reform* 1870 jan. 14.; márc. 5., 6.; ápr. 10.

1872 májusában a Budai Színkörben működött, majd ez év szeptemberében átköltözött a Hermina-téri Fürst-színházba.¹ E kis színházat német vállalkozója 1870-ben építtette a Hermina-tér egyik udvarán egy régi orfeum helyébe.² Most körülbelül két hónapig Miklósyék játszottak benne mindaddig, amíg új, állandóbb otthonuk el nem készült. Az István-téren (ma Klauzál-tér) a Carré-cirkusz helyére építettek nagy hamarsággal egy kis színházat, melynek belső berendezése a Városligetben rövid ideig működött német gyermekszínház deszkáiból állt ki.³ Az épület október végére lett készen.

Az ünnepélyes megnyitás 1872 okt. 30-án történt. Ez alkalommal egyfelvonásos darabokból álló egyveleget játszottak s Laborfalvi Róza vendégfelléptével előadták *A szigetvári vértanúk* első felvonását. Az előadás prologusát Erődi Béla, a későbbi tankerületi főigazgató írta, ki e vállalkozással szoros kapcsolatban álló színházi lapot is szerkesztett.⁴

A színház azonban nem volt hosszú életű. Voltaképpen csak pár hónapig ment jól, azután a tengődés szomorú ideje következett. Maga Miklósy 1873 dec. végéig játszott benne, azután majdnem hat hónapig zárva volt, majd rövid időre Bokodi Antal székesfehérvári igazgató, végül Solymosi Elek, a Népszínház későbbi kedvelt színésze vette át. Életre lendíteni azonban egyiküknek sem sikerült. 1874 dec. 3-án volt az utolsó előadás.⁵

Pedig e vállalkozás működését eleinte mind a kritika, mind pedig a közönség jóakarató figyelemmel kísérte. Beöthy Zsolt *Athenæum*-ja majdnem állandó rovatban foglalkozik vele. Bukásának okait is ez a folyóirat foglalja össze a követ-

¹ *Reform* 1872 márc. 22., 30.; máj. 17.; szept. 1. — Abban az időben ezen a néven azt a térséget nevezték, amelyen ma az Operaház áll.

² Evva Lajos id. cikke.

³ *Reform* 1872 júl. 23.; szept. 12. és Evva id. cikke.

⁴ *Reform* 1872 okt. 30.

⁵ *Reform* 1873 júl. 23., 31.; 1874 jan. 1.; jún. 13.; szept. 19.; okt. 21.; dec. 4. — E színház működéséről még l. Verő György id. m. 70—71. l. és Pataki József id. m. 132—133. l.

kezőkben : 1. Miklósy nem magyar színházat csinált, hanem egy lefordított bécsit. 2. Az épület nem megfelelő : igen kicsi, pedig egy népszínháznak tágasnak kell lennie. 3. Miklósy túlságos népes társulatot szerződttetett s ezt fizetni nem bírta. 4. Az előadások igen gyöngék voltak.¹ Ez okokhoz az egykorú híradások nyomán még hozzátehetjük, hogy a színházat nehezen lehetett fűteni s fennállásának második őszén már egymást érik a panaszok a dermesztő hideg miatt.²

E színháznak leggyakrabban megszólaltatott magyar szerzője Lukácsy Sándor volt. Ez író későbbi működésének van némi érdeme a magyar drámairodalom alsóbb fajainak továbbfejlesztésében, Miklósy színházában játszott darabjai azonban még a legrikítóbb és legízléstelenebb hatásvadászat-tal dolgoznak. (*A zárdák titkai* c. darabja [1873] Ubryk Borbálát teszi meg egy silányul megírt történet hősnőjévé.)

Nagy hézaga Miklósy vállalkozásának, hogy — bár a külföldi operettirodalmat erősen kultiválta — a magyar operettnek nem tudott lökést adni. Igaz, hogy ez megfelelő szerzőkön is mult, de egy népies színház igazgatójának minden-estre lehetett volna valamelyes ösztönző hatása. Van ugyan egy hírlapi közlemény arról, hogy Miklósy egy eredeti operettet szándékozik előadatni, melynek szövegét gróf Teleky Géza, zenéjét pedig Langer Viktor szerezte, hogy ez operett háromfelvonásos és cselekménye a tengeren játszik, miért is címe *Tengeren*.³ De az akkor még hiányosan közölt műsor-hírekből nem lehet megállapítani, hogy vajjon játszották-e.⁴

* * *

¹ *Athenæum* 1873. évf. III. 1991—1994. hasáb.

² *Reform* 1873 okt. számai.

³ *Reform* 1873 május 24.

⁴ A pesti Népszínház megnyitása előtti időkből van még pár operetről egy-két kétséges hírünk : 1. *Az öreg orvos betegei*. Szerzője ismeretlen. *Reform* 1872 jan. 6. — 2. Ifj. Geiger Manó : *A trójai háború*. (*A Szép Heléna* folytatása.) *Reform* 1874 jan. 17. — 3. Egy háromfelvonásos operett, melynek szövegét még régebben Felekyné Munkácsi Flóra írta s zenét Huber Károly szerzett volna hozzá. *Fővárosi Lapok*. 1865. I. 132. *Nemzeti Hírlap* 1875 szept. 23. — 4. *Rándó és Ilonka*. Szövege Farkas Lajostól, zenéje Farkas Ödöntől. *Nemzeti Hírlap* 1875 dec. 11.

Mindezek a szétszórt és végeredményben bukással végződött népszínházi törekvések azután egy fényes működésű s az egész magyar színház- és drámatörténetben nagyjelentőségű vállalatba torkoltak: a budapesti Népszínház létesítésébe.

Molnár György még játszott Budán, amikor 1869-ben a pesti Népszínház bizottsága megalakult.¹ Ettől kezdve e színház felállítása érdekében céltudatos munka folyt. A lapok közül a Rákosi Jenő szerkesztésében megjelenő *Reform* a közönség széles rétegének érdeklődését tudta az ügy iránt megnyerni, úgy hogy sokan önként adakoztak vagy legalább is gyűjtöttek számára.²

Az ünnepélyes megnyitás 1875 okt. 15-én ment végbe a királyi pár jelenlétében. E műsor új magyar operettet hozott színpadra, Berczik Árpád egyfelvonásos kis művét, *A király csókját*, melyhez Huber Károly szerzett zenét. E bájos apróság Mátyás király korában játszik s hősnője a szép juhászné. A csinos menyecskét a király egyszer megcsókolta s ezzel az udvari urak között divatba hozta, kik most azon versengenek, hogy a király után ők is kapjanak csókot a szép asszonytól. A bonyodalom e csók megnyerése és a szép özvegy vőlegényének féltékenysége körül forog. A meseszöveg ügyes és a versek nagyon kedvesek.

E kezdet után azt hinné az ember, hogy az új Népszínház a népszínmű mellett egész erejével hozzálát a magyar operett fellendítéséhez is. E helyett azonban működésének első öt esztendejében csak idegen operetteket látunk a műsorán. Az *Angot asszony leányának*, a *Cornevillei harangoknak* és a *Boccaccionak* nagy sikerei ez évekhez kapcsolódnak, hazai szerző operettje azonban egy sem kerül színre e színpadon.

Mi lehet e feltűnő meddőség oka? Nyilván az, hogy ez első öt esztendő legnagyobb hatású népies drámaírójában, Csepreghy Ferencben kevés hajlandóság volt az operett iránt. *A piros bugyelláris* és *A sárga csikó* népszínművein kívül nagy

¹ *Pesti Napló* 1869 júl. 6.

² Az előkészítési munkálatokat érdekesen ismerteti Veró György id. m. 67. s köv. lapok.

hatást ér el látványos darabjaival: az *Utazás a föld körül*, a *Sztrogoff Mihály*val és a *Kolumbusz Kristóffal*. Operettet azonban csak egyet írt, a Jókai után dolgozott *Perózzest*, de ez már csak halála után került színre.

A Népszínház működésének ez első s a magyar operett fejlődése tekintetében meddő, öt esztendejében csak vidéki színpadok hoznak hazai szerzőtől e fajta műveket. Az egyiket Arad, a másikat Nagyvárád.

Az aradi előadásról Jókai Mór és Törs Kálmán *Életképei* is hírt adnak 1867-ben.¹ A darab címe: *A kivándorlók* volt. terjedelme három felvonás, zenéjét Bauer Henrik, aradi lyceumi tanár, szövegét Rajner József, aradi ügyvéd szerezte. A darabot 1867 dec. 21-én mutatták be. A szöveg nem jelent meg nyomtatásban, csak egykorú híradásokból következtethetünk a mesére. Középpontjában egy gazdag fiatal magyar ember áll, ki a kommunista eszméket akarván megvalósítani, Indiában birtokot vásárol és jobbagyaival oda kivándorolva, minta-államot akar megvalósítani. A kísérlet azonban balul üt ki s a kivándorolt társaság visszatér Magyarországra.²

A darab Aradon nem sok előadást ért, mindamellett később Budapesten is megfordult: a Krisztinavárosi Színkörben 1877 jún. 24-én Geröfy társulata bemutatta. Szövegét azonban ez előadás számára Bényei István, a legelső magyar operett szerzője átdolgozta.³ Több adatunk e darabról nincsen.

A másik vidéki bemutatót szintén észrevették a fővárosi újságok. 1878 aug. 29-én a nagyváradi társulat színpadra hozza *A vadászok* című egyfelvonásos operettet, melynek szövegét Konti József írta, zenéjét Konti József szerezte, dirigálta Konti József és előadták Konti József karnagy javára.⁴ Szövege ennek is elveszett, de tudjuk, hogy Németországban játszott s hőse egy fiatal gróf volt, ki hosszú távollét után hazajő vadászni s beleszeret fővadászának leányába s némi

¹ 236—237. és 1493. l.

² *Alföld* 1876. évf. dec. 23.

³ *Nemzeti Hírlap* 1877 jún. 24., 26. — Színyei: Magyar írók *Rajner és Bauer* címszók.

⁴ *Nemzeti Hírlap* 1878 aug. 30.

bonyodalom után feleségül is veszi.¹ Az egykorú tudósítások nincsenek a mű szövegétől elragadtatva, de zenéjét dicsérik. Kontinak, a későbbi nagyhatású operett komponistának ez első műve tehát megbukott.

A magyar operettnek eddigi kezdetei után, már nagyon is égető volt a szükség, hogy ez az annyira népszerű műfaj tehetőseges magyar művelőkre is találjon, mert féltő volt, hogy közönségünk teljesen idegen szellemű termékek hatása alá kerül. Hogy e szükséget a magyar irodalmi élet legkiválóbbjai is mennyire érezték, arra egyetlen példa is elég. Gyulai Pál a Kisfaludy Társaságnak 1879 febr. 10-iki ülésén Szigligeti Ede fölött tartott emlékbeszédében megemlíti, hogy a magyar drámának e fürge tollú munkása *A debreceni bíróban* az operettre is tett kísérletet. «Ha tovább él — mondja Gyulai — és talál zeneszerzőt, talán megalapítja, amit kezdett: a magyar operettet. Oh, ha úgy háttérbe szoríthatta volna a francia operettet, mint egykor a német bohózatot s egy új fejlődést indíthat vala meg!»²

Ami azonban soká késett, a magyar operettnek a gyermekorszóból való kibontakozása s az eddig széthulló törekvéseknek egységesebb és fegyelmezettebb fejlődése, azt végre meghozta az 1880. esztendő.

Ez évben kerül színre az a két mű, melyeknek színpadon való megjelenésével a magyar operett teljes kifejlődése konstatalható. Mindkettő egyidőben készült el, de elsőnek Lukácsy Sándor *Székely Katalinja* jutott a közönség elé. E darabnak január 16-iki bemutatóját nagy hírlapi reklám előzte meg s a Népszínház rendkívüli gondot fordított rendezésére és kiállítására. Zenéjét Erkel Elek szerezte s a Báthory Gábor korabeli korhű jelmezek ifj. erdődi gróf Pálffy Daun Lipót, teánói herceg tanulmányai alapján készültek.³

Az operett meséjének középpontjában Székely Katalin, Báthory Gábor szeretője áll. E szerelem körül erős politikai ellentétek viharzanak: a török és német követ küzdenek az

¹ *Nagyvárad* 1878. évf. szept. 1.

² Gyulai P.: *Emlékbeszédek*. 3. kiadás. 1914. I. k. 156. l.

³ *Pesti Hírlap* 1880 jan. 9.

Erdély felett való protektorátusért. A két törekvés között az egyensúlyt Székely Katalin menti meg s Erdély önállósága neki köszönhető.¹

Míg az eddigi operettnek nevezett magyar színdarabok félig-meddig a vaudeville-stílust mutatták s legfeljebb többkevesebb közeledés látszott bennük az új forma felé, addig a *Székely Katalin* már erősen magán viseli az operettek minden műfaji bélyegét. A meseszövének szeszélyesebb önkényessége, a témának bizonyos mértékig való léhasága (Erdély függetlenségét egy fejedelmi szerető menti meg!), a komikumnak a torzból való fejlesztése, sok-sok szerelmi dal és aktualitásokra való kiszólások : ezek a darab főjellemvonásai.

Különösen nagy derűtséget keltett az akkori közönségben a két követnek karrikirozott figurája : a német Sturmwetterhahné és Mokány basáé. A kettő közül minden ferdesége mellett is Mokány basa van rokonszenvesebbnek bemutatva. Sturmwetterhahn alakjában azoknak az időknak osztrák gyűlölete tombolta ki magát. A darab előadásai a híres Verhovay-kravallók idejére estek és Sturmwetterhahn kupléiban a német törekvések tétettek csúffá. E kuplékba az előadó színész, Együd a közönség tomboló tetszése mellett naponként új meg új politikai célzásokat szőtt.²

Mai ízlésünk szerint e darab teljesen jogos operetti vonásokon felül magán viseli Lukácsy Sándornak egyéb munkáiban is tapasztalható lomposságát, alkotásbeli ötletszerűségét s a lendületesebbnek szándékolt helyeken is az igazi poézis helyett bizonyos kényszeredettséget és prózaiságot.

Annál poétikusabb formában lép föl e műfaj abban az operettben, melyet hat héttel Lukácsy darabja után hozott színre a Népszínház. Rákosi Jenő *Titilla hadnagyának* 1880 febr. 27-iki bemutatója a magyar operett virágzásának kezdete. Rákosi Jenő is él e formájának teljesen műfaj-szerű szabadosságaival, merészebb pajzánságait, komikumának torzba hajló túlzásait is bőven alkalmazza, de meséi-

¹ A darab nyomtatásban nem jelent meg. Kéziratot rendező-példánya a Városi Könyvtárban.

² *Pesti Hirlap* 1880 jan. 20.

nek épkezláb alkata van, tárgyait művészi tradíciókból meríti, fordulatait népies elemekkel gazdagítja, s a közbeszótt, gyönyörűen zengő dalokban példát mutat arra, hogy a versnek símulnia kell a muzsikához.

Rákosi Jenő egész drámaírói működésére jellemző, hogy operettjeiben, ezekben a kedves és könnyed alkotásokban is érint bennünket néha, mint valami hirtelen átsuhanó fergeteg, az ő sötétebb darabjainak tragikum-elgondolása. Egyáltalában kiemelésre méltó sajátsága Rákosinak, hogy Katona József óta ő az egyetlen drámaírónk, akinek biztos tragikum-elmélete és határozott sors-elgondolása van. S az a különös, hogy éppen ő, aki pedig külső formában és indítékokban annyit tanul, sőt vesz át Shakespearetől, végzetfelfogásában mennyire más elvekből táplálkozik. Közelebb áll a végzetszerűségnek görögös felfogásához, mint Shakespeare individuális elhatározásoktól duzzadó hőseinek életnézetéhez. S ez a végzet-elgondolás nemcsak tragédiáin látszik, hanem vígjátékain is, melyek közül egyet-kettőt — ha ez a megjelölés használatos volna — akár végzetvígjátéknak is lehetne nevezni. De meglátszik operettjein is, amelyekben néha igazán csak egy lépés kellene, hogy a legderültebb vígságból a legsötétebb tragikus mélységekbe szédüljünk. A komédiának a végzet borotva-élén való ez a táncolása ad valami különös egyéni ízt ezeknek a különben műfajszerűen könnyed alkotásoknak.

Első operettje, a *Titilla hadnagy*, melyhez Puks Ferenc szerzett zenét, Blahánéval, mint főszereplővel, nagy sikert ért el. Sokszor játszották s egy hírünk afelől is van, hogy Tewele Ferenc a bécsi Karlszínház számára megvásárolta.¹

A négyfelvonásos operett cselekménye a napoleoni háborúk idején történik Magyarországon. Egy francia ezredes egyik hadnagyát, mint katonaszökevényt agyon akarja lövetni, nem tudva, hogy a tiszt az ő gyermeke. A titok azonban kiderül s a tragédia szerencsésen elkerültetik. E motívum, mely élénken emlékeztet Szigligeti *Szökött katonájára*, még egy másik titokzatos fordulattal is összekapcsolódik. A fiatal hadnagyról nemcsak az pattan ki, hogy gyermeke az ezredes-

¹ *Pesti Hírlap* 1880 márc. 5.

nek, hanem egyúttal az is, hogy nem férfi, hanem férfiruhában járó leány. Most azután napvilágra jut annak a lélektani furcsaságnak oka is, hogy ezt a hadnagyot miért szereti egyik tiszttársa olyan heves érzésekkel, melyek a barátság melegét veszedelmesen túlviharozzák s magát a tisztet önmagával szemben is erősen feszélyezik. Természetesen a darab végén azután mint férj és feleség boldogan egymáséi lesznek.

Rákosi e főtörténet mögé ügyesen megrajzolt miliót állít, bemutatván, persze operettszerű torzitással, a Napoleon korabeli vidéki magyar társadalmat. Az alakok egy része is groteszkül karrikatúrás. — A negyedik felvonásbeli kísérteties kolostor-csarnok némileg emlékeztet a *Cornerillei harangok* második felvonására.

Ugyancsak az 1880-ik esztendőben hoz színre a Népszínház még egy harmadik magyar operettet: Csepreghy Ferenc posthumus munkáját, e népszerű szerzőnek egyetlen operettjét, Jókai egyik elbeszélése után írt *Perózes*t. E darab azonban sem hatásában, sem értékében nem mérkőzhet Csepreghy egyéb munkáival.

Alighogy a Népszínház végre ilyen lendülettel neki lát a magyar operett művelésének, e biztató kezdet után ismét visszaesés, háromesztendei meddőség áll be. S érdekes, hogy megint a vidéki színpadok azok, amelyek e műfaj segítségére sietnek. A Népszínházban még tapsolnak Lukácsy és Rákosi darabjainak, amikor az aradi színpadon ismét bemutatnak egy új operettet. Szerzője ugyanaz a Bauer Henrik, aki négy évvel ezelőtt *A kivándorlók* zenéjét szerezte. Ez új operettnek, az *Elza hercegnőnek* szövegét is ő írta. Bemutatója 1880 márc. 20-án volt. Szöveggönyve elveszett, de tudjuk, hogy meséje a német lovagkorban játszott s a bonyodalom egy elveszett hercegleány, Elza, körül forgott, kinek jogos örökségére több hivatlan is tart számot. Végül azonban Elza visszaszerzi jogait s trónjával együtt férjet is szerez magának.

A darab háromfelvonásra terjedt. Zenéjéről is tudunk annyit, hogy a vígopera-felé hajlott. A szöveget Illés László fordította magyarra, mert — úgylátszik — Bauer németajkú volt (Szinyei szerint Bauer [Boér] Henrik Besztercebányán

született.) Egykorú tudósítások a librettónak csak egyes jeleneteit dicsérik.¹

A következő évben Kolozsvár veszi kezébe a magyar operett sorsát, két e nembe tartozó művet is mutatván be. Az egyiket bátran arisztokrata-operettnak lehetne mondani, mert szövegét báró Kemény Endre, zenéjét pedig báró Bánffy György szerezte. Címe *A gólyakalifa* volt. Először 1881 március 19-én játszották. A szereplők között a későbbi hírességek közül ott látjuk Pálmay Ilkát és Gabányi Árpádot.

Szövegét ennek is csak egykorú hírlaptudósításokból állíthatjuk össze. Főmotivumát az *Ezeregyéjszakából* vette. Jezid, bagdadi kalifa és megbízottja Manzur nagyvezér, inkognitó kóborolnak Bagdad félreeső utcáin. Találkoznak Szelim bűvésszel és leányával, Zulejkával. A kalifának megtetszik a leány és szerelmet vall neki. Közben hírnök érkezik, hogy Mirza trónkövetelőnek sikerült esellel elfoglalni a palotát és a trónt s Jezidet most mindenfelé keresik, hogy elfogják. Szelim bűvész azzal menti meg Jezidet, hogy gólyává változtatja. Ez az első felvonás. A másodikban Zulejka az új kalifával kezd kacérkodni, a harmadikban Jezid kínai segítséggel visszafoglalja a trónt és feleségül veszi Zulejkát.

A kolozsvári lapok dicsérték zenéjét is, szövegét is. A libretto szellemes és tele volt társadalmi és politikai vonatkozásokkal.²

A második kolozsvári operett sokkal gyengébbnek látszik. Szövegét a népszerű *Fogoly lengyel* szerzője, Csengey Gusztáv írta, zenéjét Kőszeghy Géza szerezte. E francia tárgyú, *A falu rózsája* című operettet 1881 dec. 6-án mutatták be, a főszerepben Szentgyörgyi Istvánnal. A kétségtelen bukásnak egyik oka a szöveg gyarlósága, a másik pedig a zenének operetthez mért túlságos komolysága volt. A következő évben Budapestre is felhozták s jún. 29. és 30-án a Krisztinavárosi Színkörben játszották. A fővárosi bukás teljesen igazolta a kolozsvári közönség ítéletét.³

¹ E darabra és bemutatójára l. *Alföld* 1880. évf. márc. 20., 21., 23.

² *Magyar Polgár* 1881 márc. 19. és 22.

³ E darabra vonatkozó hírek: *Magyar Polgár* 1881 dec. 6., 8., 10. — *Budapesti Hírlap* 1881 szept. 2. 1882 jún. 29., 30. — *Pesti Hírlap* 1881 nov. 2.

Pár évi szünet után 1883-ban szerencsére ismét Rákosi Jenő veszi kezébe a magyar operett művelését. Ez évben jan. 29-én kerül színre tőle a Népszínházban *A fekete hajó*, melyhez a zenét ugyanaz a báró Bánffy György szerezte, aki Kolozsvárott már szerepelt.¹ A darab Kisázsziában játszik, a hellenisztikus korban. Meseszövése majdnem felsőbb vígjáték-szerűen gondos. Egyes részei nagyon költőiek s a fekete hajóról szóló ballada-betét kitűnő költemény. Legérdekesebb azonban, hogy ez operett voltaképpen Shakespeare *Periklesének* átdolgozása. A vérfertőzés motivuma persze kimaradt belőle, egyébként azonban teljesen a szerencsétlen sorsú, de végül is boldogságát és elveszett leányát megtaláló tyrusi fejedelemnek története. A nevek változtatva vannak: Periklest itt Apollóniusznak, Marinát pedig Tharsziának hívják. Még annak a jelenetnek megfelelője is benne van, ahol Marina nyilvános házba kerül, de ártatlanságát megőrzi. A főmotívum mellett azonban számos indíték teljesen Rákosi leleménye s az egész darab egységesebb öntésű, nem annyira kalandokra széthulló, életrajzszerűen epikus, mint Shakespeare-é. Operettszerű jókedvét az író a három miniszter: Alopex, Gorgon és Kefallosz, valamint a hivatalból süket Küküllosz alakjának rajzában éli ki.

Az 1883-as év még egy Rákosi-operettet hoz színpadra, a *Tempefőit*, melyhez Erkel Elek szerzett muzsikát. E darabnak hőse Csokonai s a többi fő alak szintén Csokonai költeményeiből való: Dorottya, Lilla, Serteperti báró, Szegény Zsuzsi. Ezekkel az alakokkal játszhat le az író egy vídám komédiát, melynek azonban mélyebb magva is van: Lilla nem azért nem lehet a költőé, mert az nem szereti, hanem azért, mert Tempefői soha nem lehet boldog. Az első felvonásban Csipke Rózsa, a «Helikon tündére» felavatja Tempefőit a halhatatlanság számára, ennek fejében azonban tartósan boldognak lennie nem szabad:

¹ A mű nyomtatásban nem jelent meg. Kéziratot rendezőpéldánya a Városi Könyvtárban.

A tánc szabad	Ezt szabad, ez a te birodalmaid!
És a kacagás neked,	Ámde fészket verni.
A poharat	Egyet csak szeretni
Rajta! kiürítheted —	És ez egygé lenni.
Mámort lenni csókban, borban.	Azt boldoggá tenni —
Mámort lenni s örömet,	Ez a boldogság: ezt nem szabad!
Kézzül venni, adni sorban	
A vídám leánysereget —	

Következő operettje, melynek zenéjét Serly Lajos szerzte, *A világszép asszony Marcia* (1887.), a Césarak korához fordul tárgyért. Hőse Divus költő, akit a császár kegyencnöje, Marcia száműzet Rómából, mert nem viszonzza érzelmeit, hanem egy kis virágáros leányt, Céliát szereti. Marcia valamikor menyé volt az öreg Crispusnak, de lejtőre jutott s emiatt férje öngyilkos lett, az öreg pedig megöregült. Crispus keresi Marciát, hogy bosszút álljon rajta. E közben Marcia megtudja, hogy vetélytársa, Célia, az ő gyermeke. Megrendül, jobb útra tér, kegyelmet eszközöl Divusnak s átengedi őt Céliának. Az egyik motívum, amint látjuk, Rákosi *Magdolnájában* is megtalálható: anya és leánya ott is egyazon ifjút szeretik. Divus sorsában van valami Ovidius életéből, csak hogy Divus szándékolt száműzetése végül is nem történik meg. Az első felvonás fináléja azonban még így zeng:

Messzi hazát Tengeren át Gyászos Pontusz ad.

Teljesen operettszerűek a keresett anachronizmusok, Kokocillus groteszk figurája és kupléja, a női szereplőknek fantasztikus ruhákba való gyakori átöltözése. E víg elemek azonban a történet komorságát nem tudják annyira felderíteni, hogy az operettben elsősorban vídamságot kereső közönségnek tartósan tetszhetett volna.

Az 1890-ik évben Rákosi ismét egy igen bájos művel gazdagítja a magyar operettirodalmat. *A négy király*, melyhez Szabados Béla szerzett zenét, abból az ügyes ötletből fakad, hogy a négy kártyakirály játszik végig egy meseszerű történetet. A cselekmény középpontjában a vörös király fiának és a zöld király leányának szerelme áll, melyhez törülmetszett népies jelenetek szolgáltatják a háttérrel. Az egész annyira harmónikus, annyira kedves alkotás, hogy

Rákosi operettírói működésében bátran ezt lehet a tetőpontnak tartani.

E területre Rákosi még csak egyszer tér vissza, 1898-ban *A bolonddal*, mely ismét újabb formakísérlet. Az író itt megpróbál bővebb, operaszerűbb palástot dobni e műfaj cingár vállaira. Éppen ezért már nem is tiszta operett, hanem félig a mese-opera körébe tartozik. Irodalomtörténeti tekintetben megemlítendő, hogy a darab Malonyai Dezső egyik elbeszélésén alapszik s hogy egyik indítékára, az ikergyermekek elcserelésének motívumára nyilván Éjszaky Károly *Cydoni almája* volt hatással.

Rákosi Jenő működésével a magyar operettnek önálló műfajjá való kifejlődése kétségtelennek tekinthető. Az ő tehetsége teremtett e népszerű ágban a külföldi termékekkel versenyképes hazai műveket. Természetes, hogy az utána feltűnt valamennyi magyar operettet már nem kötelessége az irodalomtörténetírásnak tárgyalni, úgy mint ahogy e műfaj vajudási korszakában minden jelentkezési tünetet észre kellett vennie.

A kialakult operett tehát a Népszínházban lelt támogató otthonra. E műfaj további fejlődésében is e színháznak vannak a legnagyobb érdemei. Csak egyetlenegy jelentékeny siker fűződik egy másik népszínházi vállalathoz.

E vállalkozás Feleki Miklóstól, a Nemzeti Színház művésztől indult ki 1884-ben. Ez évben ugyanis az opera kiválván a Nemzeti Színházból, e színházunk egyedül nem merte vállalni a várszínházi előadások tartását is. Eleddig azokon a napokon játszott a Várban, amikor színpadán operaelőadások folytak. Az opera elszakadásakor a Nemzeti egy darabig lemondott a Várról, úgy hogy ennek bérbeadása aktuálissá vált. A bérletet Feleki Miklós nyerte meg.¹

A kiváló színész egész határozottan Népszínházat akart csinálni a Várból. Törekvése azonban nem sikerült, pedig egy olyan elsőrangú művészi erő állott rendelkezésére, akiről az igazgató joggal hihette, hogy egymaga biztosítja majd az anyagi és erkölcsi sikert. E nagy tehetség Blaha Lujza volt,

¹ L. Pataki József id. m. 153—154. l.

aki egyidőre otthagyván a Népszínházat, a Várba ment játszani. A Várszínháznak a forgalmi életből kieső helye azonban nagyon megnehezített minden törekvést. A legfőbb baj azonban az volt, hogy Feleki Miklós nem tudott műsort teremteni. Csak régen lejátszott operettek és népszínművek állottak rendelkezésére, mert a Népszínház átengedte ugyan azokat a darabokat, amelyeket annak idején ő kapott a Nemzeti Színháztól, de semmi áron sem azokat az új színműveket, amelyeket maga szerzett meg magának. Feleki Miklós pedig hamarjában nem tudott új műsort teremteni.

Egy nagy operett-sikere azonban mégis volt. Megszerezte az 1884 év nyarán a Krisztinavárosban játszó Csóka Sándor társulatától Derék Antal és Konti József *Eleven ördögét*.¹ A következő év első hónapjaiban a Várszínház legtöbbször játszott darabja ez lett,² sőt a Gyapjú-utcai német színházba áttelepült társulatnak műsorát is ez az operett dominálta.³

A népszerű operett Felekiék bukása után átkerült a Népszínházba, ahol szintén vonzónak bizonyult.⁴ Pedig maga a téma nem is eredeti. A libretto írója, Derék Antal színész Bayard — egykor kedvelt — francia vígjátékírónak *Le vicomte Letorrières* című vígjátékát dolgozta át. Hőse egy fiatal vicomte, aki a maga nagy kedvességével és elevenségével mindenkít meg tud magának nyerni; rokonszenves fellépésével örökségi pörét is kedvezően dönti el s a pénzzel együtt szép leányt is szerez magának.

A darab magyar átdolgozója az eredetinek elevenségét megtartotta, de ami a nyelvét és a beleszótt dalokat illeti, azok olyanok, mintha az operett-műfaj még nálunk «vaskorát élné». A versek nehézkesek, süketen hangzóak: a librettista

¹ E darab krisztinavárosi bemutatójáról l. *Budapesti Hirlap* 1884 aug. 9. számát.

² L. *Fővárosi Lapok* jan., febr., márc. számai.

³ *Fővárosi Lapok* máj., jún., júl. számai.

⁴ Verő György id. művében (242—244. l.) érdekesen írja le e darab útját a Krisztinavárosi Színkörtől a Népszínházig, annyiban azonban téved, hogy e mű bemutatójától keltezi «a magyar operettirodalom megszületését».

nem látszik tudomással bírni Rákosi Jenőnek ez irányú eredményeiről. Blaha Lujza bájos játéka (ő játszotta a címszerepet) és Konti József kitűnő zenéje azonban mindent megmentett, úgy hogy az énekes darabok történetében immár Isten tudja hányadszor beteljesedett Beaumarchais mondásának igazsága: Ce qui ne vaut pas la peine d'être récité, vaut encore la peine d'être chanté.¹

De Kontj e sikerét még felülmutatta egy másik darabja, *A suhanc*, melynek bemutatója 1888 jan. 12-én² volt. Ez operett szövege is francia vaudeville-re megy vissza, a *Le gamin de Parisra*, melynek szerzői Bayard és Vanderburch voltak s melyet a Nemzeti Színház régi gárdája is gyakran játszott. Sőt érdekes, hogy a darab hőséneke, a gazkópé Józsinak szerepében legkiválóbb színészeink próbálkoztak. 1837 és 1838-ban az akkori színészvilág két olyan nagysága között folyt művészi verseny e darab főszerepében, mint aminők Lendvayné és a nagy tragikus színész, Egressy Gábor voltak. (Vörösmarty színibírálatai megörökítették e nemes versenyt.³) Most pedig a Népszínházban Blaháné szerzett e szereppel sok derült órát a közönségnek.

Konti zeneszerzői működéséhez kapcsolódik Csiky Gergely szereplése is az operettirodalom területén. 1886 október 29-én mutatta be és azután évekig játszotta a Népszínház a *Királyjogást*. A darab zenéje az éppen nálunk időző Johannes Brahms-nak is nagyon tetszett.⁴ Szövege is a legjobb operett-szövegek közé tartozik. Meséje színes, eleven. Hőse Radzivil lengyel herceg, a nagy nőcsábász, aki belekerül a Báthory István halálára következő lengyel királyválasztási mozgalmakba, egy pillanatig maga is ambicionálja a koronát, de egyik elcsábított szerelmese, a svéd Fjóra eltántorítja lehetetlen szándékától s miután egyéb veszedelmekből is kiment, a csélesap herceg visszatér hozzá s királyi trón helyett a családi tűzhellyel elégszik meg.

¹ Érdekes, hogy e népszerű darab nem jelent meg nyomtatásban. Kéziratosszerű példánya a Városi Könyvtárban.

² Verő György id. m. 245—246. l.

³ *Összes munkái*. VIII. kötet. 115., 132. és 162. l.

⁴ Verő György id. m. 244. l.

E darab szövegének vígsága zavartalanabbul derült, kicsapongóbban operetti, mint Rákosi operettjeinek tónusa, amelybe mindig vegyül sötétebb szín is. Egyébként azonban látszik, hogy nemcsak az új romantikus, hanem az operettíró Csikyre is hatással volt Rákosi technikája. Különösen a verseknek muzsikához simulásán, a dallamos verselésen látszik a mester befolyása. Kupléi, dalai fülbemászóan csengenek. Különösen két dala: *Ezt a szerelem tevé...* és *A szökés párosan...* voltak sokáig népszerűek. Egyébként az is megemlékezésreméltó, hogy irodalmunkban nincs talán még egy operett, ahol a verses részek ennyire túlnyomóak lennének a próza felett, mint ebben.

A magyar operett lendületbe jutásának e korszakával bővebben foglalkozni nem célja már ez értekezésnek. Csak még egy-két jelenségre akar futólag rámutatni. 1886-ban kerül a Népszínház színpadára Straussnak világsikert ért *Cigánybárója*, amelyet, mivel szövege Jókai után készült, legalább félig magyar operettnek is nevezhetünk. Ez évtized terméke Bátor Izidor és Hegyi Béla *Uff királya* (1887 máj. 21.),¹ Rothauser Miksának és Sztojanovicsnak a Turandot-monda után dolgozott *Peking rózsája* (1887 nov. 7.),² Konti József *Kópéja* (1890 febr. 7.),³ Vidor Pál és Erkel Elek *Kassai diákjai* (1890 nov. 15.),⁴ A következő évtized is biztatóan kezdődik Lukácsy Sándor *Tél és tavaszával* (1891 okt. 17.)⁵ és Verő Györgynek sokáig népszerű, bájos *Szultánjával* (1892 március 19.)⁶

* * *

A magyar operettnek ezután következő fejlődése kiesik vizsgálódásunk kitűzött köréből. Ez értekezés csak a teljes kifejlődésig megtett utat akarta irodalomtörténeti szempontból felderíteni s ezzel e tudománynak egyik feltűnő tartozását

¹ Verő György id. m. 244—245. l.

² Verő György id. m. 246. l.

³ Verő György id. m. 246. l.

⁴ Verő György id. m. 246—247. l.

⁵ Verő György id. m. 147. l.

⁶ Verő György id. m. 271—272. l.

e nagyon népszerű műfajjal szemben kiegyenlíteni. Mert bármennyire sem lehet az operettet a drámairodalom elite-ágai közé sorozni, a tudományos vizsgálódásnak mégis észre kell vennie létezését. Vele szemben az irodalomtörténetnek is és a napi bírálatnak is szem előtt kellene tartania azt, amit a magyar operettnek legkiválóbb művelője Rákosi Jenő, az alsóbb drámai fajokról mondott, azt t. i., hogy nélkülük épp olyan csonka és hiányos egy nemzeti művészet, mint az emberi szervezet is az volna valamelyik nem nemes része nélkül. S ha Salamon Ferenc és Gyulai Pál nem tartották ez alsóbb műfajokat *quantité negligible*-nak, akkor az irodalomtörténetírás sem mellőzheti őket. Elvégre egész nemzeti irodalmunk történeti megítélése szempontjából sem lehet közönyös, hogy ez alsóbb fajok hogyan és mikor fejlődtek. Hozzá tartoznak ők is a nemzetnek az irodalomban megnyilvánuló szelleméhez.

GALAMB SÁNDOR.

A TÁRSADALOM MEGISMERÉSE.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

VII.

A szociognózis jelentősége új oldalról tárul elénk, midőn az élet teleológiai mozzanata után tudakozódunk. Az életben nem tárgyról s nem állapotról van szó, hanem tovarohanó folyamatokról, melyeknek megérthetősége attól függ, hogy helyesen tudjuk megállapítani irányát. Maga a «megértés» szó többféle jelentésű; jelentheti idegen én lelki tartalmának megismerését, egyéni lelkek közt létrejövő (interpszichikai) ismeretet s ez esetben a megértés tágabb fogalma van előttünk. Jelentheti a megértés szó amaz irányzat felismerését vagy legalább megsejtését, mely felé valamely folyamat tendál. E szűkebb jelentésben alkalmazzuk a szót ez esetben; a társadalmat megérteni csak úgy lehet, ha a benne csirázó, fejlődő és uralkodó célösszefüggéseket kiderítjük.

A modern filozófusok sorában Dilthey utalt nyomatékosan arra, hogy a lelki életet nem részeiben, elemeiben kell magyarázni, hanem egészében, szerkezetében és céljaiban kell megragadnunk. Az egész az első, a részlet a második, míg a természet-megismerésben fordítva haladunk. Míg a külső természet tényei közt a tudomány deríti ki fáradságos munka árán az összefüggést, addig a lelki élet tényei előttünk saját élményeink átélése közben máris összefüggésben adóttak, vagyis spontán élményeink tárgya maga az összefüggés is. «Ein allgemeingültiger, gesetzmäßiger, das ganze Seelenleben umfassender Zusammenhang ist für uns möglich ohne (!) Anwendung der in den erklärenden Naturwissenschaften gebotenen Konstruktionsmethode».² Ezt újabban is hang-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1926. évi 591. számában,

² Dilthey, *Gesammelte Schriften*, 1924. V. 1. 175. l.

súlyozzák nyomatékosan.¹ Az összefüggés szóban forgó élménye azonban nem kauzális, hanem teleológiai jellegű. Általában életfolyamatok kérdésében első annak kiderítése, hogy valaminek mi az iránytartalma.

Míg a természettudományokban a kauzalitás a legfőbb magyarázó elv, addig a szellemi tudományokban a teleológia. Ugyanezt kell elmondani a társas életre vonatkozólag is. Még a természettudományi jellegű szociológiák, minő Spencer Herberté is, valamiképp, ha nem is éppen öntudatosan, ezt a teleológiai mozzanatot érzik jelentősnek akkor, amidőn szociológiájuk főrészévé a «dinamikus» szociológiát teszik. Ezzel észrevétlenül bekapcsolják a társadalomtudomány centrális problémáiba a — történetfilozófiát. Jellemző az is, hogy sem a Comte, sem a Spencer-féle szociológiáknak nem más része vált igazában hatásképessé, mint éppen ama történetfilozófia, melyet akkor szélteben szociológiának gondoltak.

A társadalom megfigyelése igazában nem is indulna meg statikai állapotában, mint a lelki élet megfigyelése sem. Minden életfolyamatban a labilitás a vonzó s a cél felé való szüntelen törekvés látványa. Ez ragadja meg legelső-sorban a pszichognózist és a szociognózist is. Van valami misztikus vonás is a cél kérdésében, mert teljesen sohasem tisztázható. Minden társas tényben csupán megsejthető valaminő célhoz való vonatkozás; a célok határozott tudása rendszerint öncsalódás. A célok logizálása, avagy a célok «heterogoniája» (Wundt) sok nehézséggel összekötött problémák.

Hogyan jöhet nyomára a szociognózis a célok alakulásának, eredő s végső irányító pontjának? A szemlélő kezdetben csak sejt bizonyos latens céltartalmat, ezt egyes «helyzetekből» érzi ki. Az élet kiszámíthatatlan. Az élet nem folyik egyszerűen előre megkonstruálható geometriai felületeken, hol a mozgalmak koordinata-rendszeren számon tarthatók. Az életnek vannak földalatti áramlatai, amelyek csak olykor

¹ V. ö. A. Tumarkin sikerült tanulmányát: *Wie ist Psychologie als Wissenschaft möglich?* Kantstudien, 1921.

törnek elő és sajátos, csak az előtörési pontokon érezzük a földalatti áramlat jellegét. Ez előtörési pontok olykor vagy gyakran változtatják a helyüket, s nem lehet oda következetesen visszatérni, hogy megfigyelő eszközeinkkel felkészülten tehesünk huzamos megfigyeléseket. Az élet örök folyamatosságában célelőtörések, rithmusok vannak, itt épp helyszínen kell lennie a vizsgálónak.

Azt is kérdezhetjük, vajjon a célok csak egyszer s egyes előtörési pontokon jelentkeznek? Ez esetben a szociognózis munkája csakhamar lezáródhatnék. Ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy a szociognózis lényegéhez tartozik épp a szüntelen munkábanlétel, a szociognózis szüntelenül keletkezik, áramlik, mint maga az élet. A tudományos megfigyelő mintegy nagy fáradsággal, tervek szerint ás aknákat, hogy a mélyen fekvő igazsághoz hozzáférközhessen. Módszeres tapasztalatára számít s tudni, sejteni véli, merre «kell lennie» a kutatandó főtényeknek. A szociognózis ellenben nem keresi a kincseket rejtő geológiai réteget, melyet, ha egyszer megtalált, tartósan aknáz ki a kutató. A szociognózis nem törődik a rétegvonalakkal, a szociognózis hajlékony, mert közel jár az élethez s útja éppoly ingadozó és kanyargó, mint az élet útja. Fontos ama célvonalkozások kiderítésére a momentán «megértés». A szociognózis szándéktalan életközelségének az a nagy előnye, hogy érzi a momentán lüktető életecélokat s a célösszefüggések momentán összefonódását; ennyiben «megértés» is a szociognózis, nem pusztán tények leírása, töredékes adatok, regisztrálója.

Míg eddig a szociognózist «pillanatfelvételnak» s töredékes «ismeretanyagának» mondtuk, most azt találjuk, hogy a szociognózis összefüggések kiderítője is. Mondottuk azt is, hogy a szociognózis a társas élet «szemlélete», s íme látjuk, ez a kifejezés nem fedi a tényállást, már annyiban sem, amennyiben a szemlélet többnyire állapotyszerű rajz, a szociognózis pedig folyamatok teleológiájának utánélője, tehát több, mint szemlélet. De most már arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy a szociognózis mint folyamatok átélője, nem ad időbelileg lezárt rajzokat, keresztmetszeteket, hanem folytonos sort is tartalmaz, amennyiben szüntelenül

keletkezik. Élünk, társadalomban élünk s amennyiben életünk intenzív élet, a szociognózis nem egyes társadalomképek laza egymásutánja, nem izolált valami, hanem «sorozatos átélő aktus». A sorozatosságban pedig nem halmaz, hanem rend alakul ki, egyik mozzanat a másikra mutat, a másik egy harmadikra, negyedikre és így tovább, s végre is kialakul előttünk az élet legfontosabb mozzanata: a célösszefüggés.

Innen van, hogy annyi mindent végtelenül egyszerűnek látunk a magunk hazája társadalmában. Ha idegen kérdezősködik, csak nagy fáradsággal tudunk neki valamit megmagyarázni, sőt csak kevés célvonatkozást derítünk ki előtte, mert vannak meg nem magyarázható, logizálhatatlan mozzanatok is. Az idegen előtt számos mozzanatnak nincs «értelme», mert nem élt át «sorozatos szociognóziát», s e miatt latens célvonatkozások előtte ismeretlenek maradnak. Ha a szociognózis — első tekintetre — pusztán «benyomásnak» látszott, látjuk, mennyivel több tud lenni azáltal, hogy a sorozatos szociognózisok kölcsönös kiegészülése következik be. A szociognózis ezen a ponton nélkülözhetetlen: oly társadalmi ismeret, mely hosszú idők alatt folytonosan kiegészül, «teleológiailag színezett» ismerettartalom, mely képes a társas életmozzanatok apró árnyalatainak is «értelmét» megadni.

Ezzel szemben nyugati tudományos kultúránk egyoldalú társadalomszemléletet nevelt talán napjainkig. Egy országról lehetők tartanak pusztán adatok, statisztikák, könyvek, idegenből jött szakértők véleménye alapján dönteni, mint bevezetésünkben láttuk. Tanulmányutak, jelentések, történelmi tanulmányok stb. mind nem pótolhatják azt, amit a sorozatos szociognózis megad, ami tehát első-sorban szükséges, s csak erre az alapra helyezkedhet egy másodlagos ismeret, szociografia, szociológia stb. Ott, ahol életfolyamatról van szó, mindennek alapján teleológiát kell meglátnunk, s e teleológiailag színezett ismeret nem keletkezhet másképp, mint szociognózis formájában. Minden más csak «célüres deskripció» s mint ilyen, nem igazi társadalomtudományi ismeret.

A célgondolatnak végre nem is pusztá meglétéről lehet szó; nem csupán a célmozzanatnak kiérzésére, hideg konstataálására kell törekednie a társadalom megismerésének, hanem ama célgondolat dinamikájának átélésére is. Maga a természettudomány megismerő munkája hideg konstataálásban merül ki; a megfigyelő előtt minden folyamat pusztán «jelenség», mely előtte «lefolyik», eredetét, útvonalát, okait és következményeit megállapítja, mint pusztán szemlélő. Ezzel szemben az a szemlélő átélés, mit szociognózisnak mondottunk, lényegesen többet tartalmaz, s ez újabb többlet ismét abból a viszonyból származtatható, amely viszonyban állanak ismerő alany s ismerendő tárgy speciálisan társadalomtudományi értelemben. Ha ugyanis a társadalmat megismerő egyben társadalomtag is, úgy a társadalom célvilága nem pusztán «jelenség» a szemlélő előtt, hanem e célvilágot a társadalomtag magába fogadja, «introcipiálja».¹ Ez az introcepció egyben a célgondolat erejére is vonatkozik, a megismerés a telos (cél) dinamikájára is ki fog terjedni.² Ily esetben ama «jelenség» a társadalomélet keretében «munkává»

¹ Az introceptio fogalmára nézve ld. W. Stern, *Die menschliche Persönlichkeit*, 1918.

² A társadalom megismerésében uralkodó szerepre jutó *teleodinamikai beállítódás* önmagában nem a «hideg», élettal szemben közömbös, «theoretikos nus» sajátossága. A természettudományok keretében uralomra jutó ú. n. objektivitás oly szemléleti elvvé emelkedett, amely a szellemi tudományok természetének nem minden vonatkozásában felel meg. Észrevétlenül az következett be, hogy az ú. n. szubjektivitás nem csupán egyéni, korlátozott, esetleges, önkényes gyanánt tűnik ki, (s ezzel egyben kerüendő ismerés-attitude), hanem mint amely minden társas egységgel szemben kívülre-helyezett s ezzel minden társas egységre kívülről tekintő is. A természettudományokból a szellemi, a társadalmi jelenségek vizsgálatára átszármaozó «objektivitás» épp a «kívülről-tekintés» attitude-jével természetellenessé válik ott, ahol természetes volna az, hogy a társadalomtag (mint szemlélő) a «maga» társadalmát vizsgálja. Mi sem természetesebb ilyen formán, mint az, hogy így, a «kívülről-tekintésnek» aniaz «objektív» álláspontján teljesen háttérbe szorul a teleodinamikus beállítódás, vagyis az, hogy a szemlélő, mint társadalomtag, a «maga» társadalmi egysége céljait teljes erejében élje át. Módszeres elvek terén itt várhatunk különbséget a természetmegismeréssel szemben a szellemi, történeti, illetve társadalmi megismerés terén.

válík. Ez alapon a szemlélő nemcsak társadalomtag, hanem a célgondolat erejének átvételével végül «munkatárssá» lesz.

É ponton szellemtudományi értelemben újabb, nézetünk szerint igen kiemelkedő fordulópontig érkeztünk. A megfigyelő lehet idegen, ámde a célgondolat erejét nem mint «előkelő idegen» éli át, hanem mint az életfolyamatokba közvetlenül bekapcsolt munkatárs, kinek ismerete társas környezetéről csak akkor lehet teljes, ha ugyanazon célgondolat hatalma alá esik, mint azok esnek, akiket megfigyel.

Az idegen lehet sajátos értelemben. hüvösen «objektív» megfigyelő, de csak bizonyos különbségi mozzanatok kiérzésével. Simmel nyomatékka utal arra, hogy az idegen előtt sok rejtett vonás feltárul: olasz városok idegenből hoztak bírákat, mert ezek nem voltak belebonyolódva a hazai érdekekbe és pártokba. «Az idegen objektivitásával összefügg az, hogy számára gyakran a legmeglepőbb megnyilvánulások, vallomások kinálkoznak — egész a gyónás jellegéig, — olyanok, amelyeket gondosan megvonnak a közelállóktól. Az objektivitás semmiesetre sem valaminő részvétel-hiány, hanem bizonyos pozitív-sajátos jellegű részvétel, mint ahogy az elméleti felfogás objektivitása éppen nem azt jelenti, hogy a szellem valaminő passzív iratlan lap, amelyre a dolgok a maguk tulajdonságait ráírják, hanem ellenkezőleg a saját törvényei szerint működő szellemnek teljes tevékenysége, csakhogy amelyből ki vannak kapcsolva az esetleges eltolódások és hangsúlyozódások».¹ Az idegen azonban ily esetben is csupán «relative» idegen;² Simmel épp csupán azt tárja elénk, hogy a küzdő-sodródó élet viharos áramlatából a «relative» idegen, mint független ember, magát részben ki tudja vonni, azaz részben szemlélő álláspontra képes helyezkedni. Az ily «potenciálisan vándorló» az, aki sajátos, szinte gyónás-jellegű nyilvánulatokat kap a társadalomtól. Ez az ő ú. n. objektiv-

¹ *Soziologie*. 1908. 688. l.

² Id. m. 685. l. «Es ist hier der Fremde nicht in dem Sinne gemeint, als der Wandernde, der heute kommt und morgen geht, sondern als der, der heute kommt und morgen bleibt — zusage, der potenziell Wandernde» . . .

tásának tulajdonképeni alapja? Nem, hanem az a benne szüntelenül felmerülő különbségérzés, mely összehasonlításokból áll elő hazai és nem-hazai között. Ennyit készséggel elismerhetünk, ámde korántsem azt is, hogy amaz idegen kezdettől fogva a különállás, a részvétlenség álláspontján volt, hanem épp fordítva, objektivitását mintegy szubjektivitás előzte meg, amaz objektivitás magasabb fejlődéstermék egy szubjektivitás-kezdetű alapon: nem a tárgy — alany, hanem alany — alany viszonyából nő itt ki minden, s az alany körében első a célgondolat.

Egy bizonyára elméletben tisztázatlan, de gyakorlatban ismert, mert önkényt adódó tényálláshoz jutottunk. Egy társadalmi egység, szervezet valódi életfolyamatait teljesen idegen nem fogja érezni; ott ahol reális élet-elemek számon tartásáról van szó, mindég azok tekintetnek valódi ismerettel telítetteknek, akik a szervezet életét maguk is, mint munkatársak átélték; csak ilyenek «képviselik» ama szervezetet. Hatalmas súlyú ezért a társadalompolitika évszázados elve, melyet negatív formájában a «rólunk nélkülünk» elv elleni tiltakozás fejez ki. Ha valaki valóban meg akar ismerni egy munkaszervezetet, ama szervezet statutumait sem elég tanulmányoznia; ez a panjuriszticizmus tragikuma volna; ez egy «adminisztratív tragikum» forrása. A «felülről»-kormányzás lényeges pontokon azért téved, mert csak ellenőrző szerve valaminek, nem pedig tényleges munkafolyamatban, azaz természetben, illetve általában alkotásban résztvevő társadalomtag, munkatárs.

Hosszú időről van szó egy szervezet életébe való betekintésnél. Itt működnie kell ama sorozatos szociognózisnak, mely lehetővé teszi a célvonatkozások lassú, de következetes kiderülését. Nem csekély jelentőségű körülmény a megfigyelés pontosságára és mélyrehatóságára nézve az, hogy ama munkában való tényleges résztvétel minő jellegű s arányú volt. Hadsereg működésének, s erejének vizsgálata sokszor merült ki bürokraták részéről szabályzatok szerinti felülvizsgálásban; e szabályok kihült célgondolatok, a reális erők, az erős célgondolatok ezen túl található fel. Ezt a reális tényállást is csak az a megfigyelő ismeri fel, aki mint

munkatárs fog a működő társas egység életfolyamatai közepett megfigyeléséhez.

Mindeme példák után összegezzük a következményt: csak cselekvő értheti meg a cselekvőt, s csak cselekvő társadalomtag a cselekvő társadalmegészet. A cselekvés energiája mindig lényeges határozománya az élő szervezetnek, s ha a cselekvő egészet akarjuk vizsgálni, a megfigyelő a cselekvés célját, s energiáját is tartozik átvenni. Egészen más, korlátozott eredmény áll elő az ellenkező esetben. Van pusztán «megfigyelő» is; ez esetben «karosszék-pszichológia» áll elő. A mai természettudományos lélektan az is tragikuma, hogy a pszichológus csak theoretikus elme, kiben nem fejlődhet ki soha kellőképp a cselekvő én. Helyesen utal Paulsen arra, hogy így önmagunkat sem ismerhetjük. «Lehetetlenség az, hogy magunkat, mint valami tárgyat elméleti úton, magunkra reflektálással ismerjük meg; élettevékenység közepett, cselekvés és szenvedés közben jut az ember annak közvetlen megérzéséhez, hogy mit várhat önmagától, úgyhogy feladatának megválasztásában és társaival szemben vagy bizonyos helyzetben való magatartásában nem hibázza el a dolgot, hanem a magához valót biztos érzéssel választja ki és teszi meg. Másféle önismeret, mint ez ösztönszerű, általában nincs; elvont lélektani, elemzésen és összehasonlításokon alapuló (elméleti) ismeret nem lehetséges».¹ Nem kell azt vélnünk ezzel, hogy az elemző általános lélektan eltévesztett irányú, csupán annyit kell felismernünk, hogy önmagunk ismeretéhez első sorban pszichognózis szükséges, s csak aztán ér valamit az elmélet. Az élettartalom előttünk nem elemzendő «jelenség», hanem «munka». Munkát megismerni pedig nem lehet karosszék állapotban.

Elmondhatjuk, sajnos, van karosszék-szociológia is. Van nekünk sápadt, vérnélküli elméletek, amelyekből az élet minden reális mozzanata elköltözni látszik (elég, ha Spann Otmár társadalomtanára utalunk, amely kietlenül száraz, empiriaszegény elméletek sápadt visszfénye).² Még oly írók is, kik a reális étellel közeli kapcsolatot tartó jogtudomány köréből

¹ *System der Ethik*, 1906, II. 104. 1. ² *Gesellschaftslehre*, 1914.

emelkedtek ki, olykor messze eltávoznak az élettől elméletek túlságos befolyása alatt (mint Stammler), kik reálisak ugyan, de egyes pontokon látásuk megtörik. Viszont elég ugyanezen problémafajban Iheringre gondolnunk, hogy lássuk, mit jelent az élethez közeli szociognózis, oly szemléletességet nyújtva, s hozzátehetjük, tény-gazdagságot is hozva, mellyel pusztá elméletek nem versenyezhetnek . . .

Elmondhatjuk, hogy általában nem azok ismerik valóban a társadalmat, akik állandóan statisztikai, vagy más hivatalok légkörében élnek, hanem a társadalom nagy átalakítói és vezetői, akik a társadalomban munkálkodván, mozgatják a társadalom erőit, alkotnak, építik a jövőndőt. Az ő eltulajdoníthatatlan előnyük az életközelség s ezzel a szociognózis kimeríthetetlen bősége.

VIII.

A társadalomszemlélet szoros kapcsolatban van a történetpszemlélettel, s így e két, tudományos célja szerint különböző ismeretet vizsgálunk kell egymásra való hatásukban. Társadalmi életünket nem lehet megismernünk szűk időhorizon alapján; minél nagyobb egységről van szó, annál inkább szükséges időhorizonunk kiterjesztése. Aki egy modern nemzeti társadalmat akarna néhány héten belül mutatkozó jelenségei alapján szemlélni és megérteni, csakhamar belátná ennek teljes lehetetlenségét: modern utazók, főképp hírlapírók, ilyenre is vállalkoznak, s hírt adnak tapasztalataikról, az ily tartalmú mű azonban nem tekintetik komoly ismeretforrásnak, legfeljebb csak, a szórakoztató eszközök bizonyos fájának.¹

Egy százados történeti egység magasabbrendű személyiség; élete nem vizsgálható a pillanat tüneteinek alapján, hanem csak történeti tetteinek nyomán, illetve a múltnak a jelennel való összehasonlításával. Kollektív személyről nem is szokott társadalomszemléletünk kialakulni keresztmetszet formájában,

¹ Ilyen felületes mű pl. Hedin Svennek újabban magyarul is megjelent műve: *Pekingtől Moszkváig*. Nem csekély jóakarattal szemlélte a szovjetet.

hanem önkénytelenül hosszsmetszetet alkotunk valamely (gazdasági, politikai, irodalmi stb.) irányban, s ezen hosszsmetszetben szereplő időpontot hozzuk vonatkozásba a jelennel. Az így vonatkozásba hozott időszakaszok tudatos egybevetését mondjuk «korösszehasonlításnak», mely mint tudományos módszer az összehasonlító történelem legsajátosabb módszerének tekinthető. Ezzel e helyen nem szükséges foglalkoznunk.

Van két fejlődési pont vonatkozásba hozatalának egy másnemű, nem-tudatos esete is, amely mint a szociognózis, önkénytelenül merül fel bennünk, nem tekinthető, mint az előbbi, kiszámított aktusnak, azaz módszernek. Ez a pillanatnyi helyzetből kipattanó termék a reminiscencia, mely a visszaemlékezéstől, mint az alanytól kiinduló szándékos cselekvéstől erősen különbözik. Kétféle esete lehetséges: 1. a retrospektív visszaidéződésnél tudatunk tárgya a jelen s ehhez kapcsolódik a múlt. 2. a prospektív visszaidéződés, mely nagy szerepet játszik a történetíró munkája közben, illetve általában mindazok elméjében, akik a történelemmel foglalkoznak. Az első esetben jelenközpontú, az utóbbiban multközpontú élményfolyamatról van szó.

Ez utóbbi döntően fontos a történelem rekonstrukciójában egyrészt azért, mert a múlt csak töredékesen van adva, az események összefüggését létesítő elemek csak a jelen élet-elemek ismeretéből vehetők¹, másrészt pedig fontos a prospektív visszaidéződés, amennyiben a halott maradványok, források életteljessékké ez úton tehetők.² A történetírás életteljességének egyedüli biztosítója a szociognózis elevevége. A reális életmegfigyelés, mely a jelen szüntelen figyeléséből származik, vezet történelmi realizmusra.³ A szociognózisnak a történetírásra eminens fontossága⁴ kitűnik a régebbi, klasz-

¹ V. ö. *Bevezetés az interpszichikai megismerés elméletébe*. Kolozsvár, 1918.

² V. ö. *A történettudomány módszertana*. 1925.

³ V. ö. *Történelmi realizmus és fejlődésszemlélet c. dolgozatomat*. Századok, 1915.

⁴ Hogy a jelen szükséges a múlt megértéséhez, hogy a történelem a pszichognózisra és a szociognózisra támaszkodik, az a tény is bemutatja, hogy minden ember-megértés saját lelki gazdagságunkon s

szikus történetírás s egyes modern áramlatok összevetése közben. Ha a régi nagy mestereket, mondjuk Rankét, sajátos írói művészetükben megfigyeljük, azt találjuk, hogy munkáikban minden lapon lüktet az élet eleven szemlélete, minden lapon plasztikus egyéniségek, s mozgalmas társadalmi összefüggések jelentkeznek. Ezzel szemben az újabb történetírás szinte általános hanyatlást mutat. Lamprecht munkásságában pl. már elvszerű kidomborításban¹ minden történeti változás bizonyos fogalmi, merev keretekbe szorítottan jelenik meg. Hiányzik ebből amaz életszemlélet, mely a régebbieknek szinte született erénye volt.

Nem tekintjük helytállónak azt a nézetet, hogy ama régebbi irány sajátosságát művészi vénából lehet és kell magyaráznunk: e téren ismét a már hangsúlyozottakat kell ismételnünk: más a vizsgáló alany és a tárgy viszonya mindazon tudományokban, melyek életfolyamatokkal foglalkoznak. A francia a történetírást önkénytelenül a «lettres» keretében helyezi el, mert kiérezte, hogy itt szellemi tudományról van szó, mely épp lényegében különbözik a «sciences» keretébe tartozó tudományoktól. Ma a történetírás önkénytelenül a «sciences» felé hajlott nemcsak azért, mert az erudíció, az egyre megbecsültebb tudós apparátus, a könyvkultúra akaratlan túlsúlya tolták ez irányba, hanem mert csábító hatással volt a természettudományoknak a XIX. században kivívott tekintélye, holott a két tudománykör jellegében végre mégsem tud

ennek (a jelenben) kifejlesztésén alapul: a történet-megértő gazdag emberi struktúrát hordoz. ezen belül oly «általános emberit», mely őt minden korról közös alapra tudja helyezni. Igen szépen fejti ki W. Humbold «*Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers*» című tanulmányában (*Ausgew. philos. Schriften*, Philos. Bibl. Meiner, 83. l.): «Je tiefer der Geschichtsforscher die Menschheit und ihr Wirken durch Genie und Studium begreift oder je menschlicher er durch Natur und Umstände gestimmt ist, und je reiner er seine Menschlichkeit walten lässt, desto vollständiger löst er die Aufgabe seines Geschäfts». (U. o. 91. l.): «Je tiefer das Gemüt einer Nation alles Menschliche empfindet, je zarter, vielseitiger und reiner sie dadurch ergriffen wird, desto mehr hat sie Anlage, Geschichtschreiber im wahren Sinne des Worts zu besitzen».

¹ V. ö. *Modern történettudomány*, m. ford. 1925.

egymáshoz közeledni, s minden eddigi közeledés igazában balsikerrel végződött.

Ha a történetíró, mint Lamprecht, érzi, hogy lélektani ismeretekre szorul, és a mai természettudományos pszichológiára kezd támaszkodni, hol érzetokról, reakció-típusokról, képzet-típusokról stb. hall, úgy kellő önvizsgálat csakhamar rávezetheti arra, hogy a lelki életről szóló képe ezzel éppen nem lényegében bővült. Egy mai kísérleti pszichológia halvány töredékekben sem pótolhatja a régebbi történetírók színeiben s tartalomban gazdag pszichognózisát. Így van a történetíró oly szociológiákkal, melyek csupán száraz, életteljességtől elvonatkozó elméletek; bennük nem fog rekonstrukciójához támasztékot találni.

A történetírást az is egyoldalúvá tette, hogy főképp a kauzális felfogásra rendezkedett be; ez is a természettudományi felfogás egykori egyeduralmának hatása. Ezer és ezer ténnyel mindenáron ki próbálják tölteni az események hézagait, hogy egyik esemény lehetőleg közvetlen oksági kapcsolatba jusson a másikkal, azonban a tények így előálló tömegén alig tudnak uralkodni. Erre újabb eljárások, minő pl. a tipizálás, nyomulnak előtérbe, mint a gazdaságtörténetben (Weber Miksa), de ezzel sem oldják meg a lényegét. Kialakul végre a «történetírói pozitívizmus», amelyben a történelem már csaknem teljesen természettudomány. Eltűnik a szemléletes összefüggés, elhalványul az élet képe, kialakul a szinguláris jellegű élettények struktúrája helyett általános fogalmakkal alig színezhető, sőt egyenesen törvényszerűségeket nyomozó «fogalmi történetírás».

A történetírónak, sajnos, mai neveltetése nem akadályozza meg ez irányzatot, s nem terelheti a klasszikusok irányzatába. A mai erudiciós neveltetés közepett szükségképen egyre inkább elszakad az élettől, lelki és társas életről való szemlélete vérszegény, sőt teljesen ki is marad. Hozzájárul pedig mindezekhez a mai milieu sajátossága¹, melyben már az intenzív társadalom szorosabb viszonyai alig szemlélhetők, csupán az extenzív társadalom lazább összetétele, melynek

¹ Erről alább szólunk, XII. fejezet.

szemlélete már nem is adhatja ki a szociognózis elevenebb formáit.

Mindezzel az állapottal összefügg az, hogy a történetíró már nem is érzi, merre volt feltalálható a régebbi történetfelfogás centruma. Már hozzászózott ahhoz, anélkül, hogy e kérdést szigorú elméleti alapjaiban csak átpillantani is óhajtaná, hogy mindaz, amivel foglalkozik, éppúgy «jelenség», mint aminőnek tekinti tárgyát a természettudós. A történetírás keretében egyre több mű csak jelenségek deszkripciója, a módszer sem genetikus, hanem deszkriptív. A felkutatott tények kapcsolata pedig szinte kizárólagosan kauzális. Ha megfigyeljük a régebbi történetfelfogás sajátosságát, melyet még a pozitívizmus nem érintett, azt találjuk: itt nem leírandó jelenségnek tekintik a tárgyat, hanem emberi munkának; a történetírás e szerint munkaátélés, aminthogy a szociognózisban is az intenzívebb társas közösségek tagjai természetszerűleg kapcsolódtak be társas munkafolyamatokba, s ezzel pusztán szemlélő attitűdjük nem is fejlődhetett ki. Ily módon a szociognózis nemcsak ismerettartalmi szempont gyanánt vált fontossá a régebbi történetírásban, hanem a tárgy és alany viszonyának természetszerű felfogásában is irányadóvá vált.

A történetírás mai állapota a szociognózisra nézve éppen nem közömbös. Lelki életünkben, láttuk, a mult bekapcsolódik a jelen szemléletébe; ugyanígy a mult tudata, sőt tudománya bekapcsolódik a jelen társadalom felfogásába, azt egyre gazdagabbá téve. A történetírás egyes újabb irányzatai már nem is tehetik azt a szolgálatot, mint egykor, hogy a maguk részéről is alátámasszák a jelen szemléletét, a szociognóziát. Ez viszont a történetírásra is visszahat.

IX.

Felkutattuk a pszichognóziának s a szociognóziának, mint sajátos fajú ismeretnek jellemző tulajdonságait, megállapítani törekedtünk azokat a sajátosságokat, amelyek mintegy született erőnyeit teszik ki, értékességét a tudomány felépítésére nézve igazolják. Dolgozatunk második részében hátra van megrajzolnunk az érem másik oldalát, kimutatva, minő születési

hibák tapadnak a szociognózishoz. Habár csak bizonyos kiemelésekben, de foglalkoznunk kell azzal is, hogy ez ismeretfajnak sajátos természetéből kifolyólag minő fejleszthetősége van, az mely irányban fejlesztendő. Többször utaltunk arra, hogy a szociognózis nem mellőzhető, munkája tisztán tudományos, tervszerű eljárásokkal nem pótolható, az elemző-elméleti eljárás kénytelen reá valaminő arányban támaszkodni.

Problémánk eme második részét, sajnos, e helyen teljesen meg nem oldhatjuk. Itt ugyanis egybe kellene vetnünk a «szociognóvizist» és a «szociológiát», s az összehasonlítás eme második tagját, hogy a kettő közti viszonyt kellőképp megállapíthassuk, tüzetesen meg kellene világítanunk, s a szociológiai megismerésnek is teljes rajzát kellene adnunk. Ez itt lehetetlen, s ezért csupán némely különbségre mutathatunk.

A szociognózis első negatív vonása ez ismeretnek csekélyebb tudatossága. Feltűnő már maga az a körülmény, hogy ennek a sajátos szemléleti fajnak oly későn ad nevet a tudomány. Vannak oly kifejezések, melyek jelzik azt, hogy meglétét az átlagos tapasztalat is észrevette, e kifejezések azonban nem a teljes tényállásra mutatnak, illetve annak több mozzanatban nem is helyes észrevételét tartalmazzák. Ha «élettapasztalatról» beszélünk, úgy a tapasztalat általában empiria, ama szociognózis az empirikus megállapításnak csupán bizonyos faja, a kifejezés tehát túlságosan tág; ha a pszichognóvizist mint «emberismeretet» szoktuk emlegetni, ugyancsak tág megjelölés áll előttünk. Ha «életszemlélet», vagy — a fejlődés kiemelésével — «történet szemlélet» szóval élünk, úgy maga a szemlélet szó ismét szűk megjelölés, mert hiszen (fennebb utaltunk rá, VII. fej.) a szociognózis több, mint szemlélet, «teleológiailag színezett» ismeretnek találtuk, ami a puszta szemléletnél nem emelkedhet még ki. Mind a mellett az életszemlélet, társadalomszemlélet szók közkeletűleg a leginkább használhatók.

A szociognózis szándéktalan figyelem terméke; nem sui generis vizsgáló attitude-ből származik, nem a pusztán theoretikus elme alkotása. Ennek folytán a legtöbb esetben megmarad az elme félig-tudatos régiójában. A «sorozatos» szociognózis egyes végső akkordjaiban azonban igen bele-

hangzik tudatos életünkbe, észrevesszük és méltányoljuk, de még mindig nem vesszük őt, mint eredetében speciális aktust tekintetbe ; életünknek, mondtuk, csak mellékterméke. Ha már most a szociognózis továbbfejlesztéséről óhajtunk gondoskodni, nyilvánvaló, hogy ez elsősorban ama szándéktalanul lerakódott ismereteknek tudatosítását jelenti. A szellemi tudomány az egész vonalon, társadalomtudományi értelemben is, mint önmegismerés indul meg ; az első lépés az önmegismerés tudatosítása.

E tudatosítás egyben tüzetesebb analízist jelent. Mi magunk, kik élménysorokat átéltünk, igyekezzünk számot vetni, tulajdonképp mit éltünk át, hogyan tagolhatjuk és rendezhetjük ama latens ismereteinket. Miután tagolt ismereteinket már egyre szilárdabb fogalmi apparátusban kifejeztük s ismereteinket bővítettük is, (miről azonnal fogunk szólni), ismereteink rendszerezése lesz a következő lépésünk. A rendszerezéshez nem elég az épp rendelkezésünkre álló ismeret feldolgozása, szükséges a hiányzó ismeret-tagok felkutatása is. E célból a szociognózisnak kibővítése válik szükségessé. Azt találjuk, ezen a téren találhatók az első tényleges hiányok.

A szociognózis mindig töredékes. A társadalom tagjainak szemlélő átélése a spontán társas életfolyamatoknak csak bizonyos részére terjedhet ki, miután a társadalomtag a társadalomegésznek mindig bizonyos pontján van, s így a társadalomszerkezetnek lényegében véve csak azon elemeit fedezheti fel, melyek társadalmi «helyzetéhez» közel esnek. Mindenkinek «társadalmi horizonja» többé-kevésbé korlátozott, nézőpontja szükségképen egyoldalú. Az egyéni életsors átlagosan szűk körre korlátozott, az átlagos egyén szociognózisa szűk körű alapról indul ki. E szociognózis továbbá önkénytelenül pragmatisztikus irányú. Goethe szerint¹ «der Mensch ist mit allem seinen Sinnen und Trachten aufs Äussere angewiesen, auf die Welt um ihn her, und er hat zu tun, diese insoweit zu erkennen, und sich dienstbar zu machen, als er es zu seinen Zwecken bedarf . . . Übrigens ist der Mensch ein dunkles Wesen, er weiss nicht, woher er kommt, noch wohin er

¹ *Gespräche mit Eckermann.*

geht, er weiss wenig von der Welt, und am wenigsten von sich selber». Önismeretet nem magában szerez önmagáról, hanem társas környezete reakciói nyomán alakul ki képe önmagáról — a pszichognozisba tehát belejátszik a szociognozis, a kettő egymást támogatja.

Az egyéni élethorizon korlátozottsága kettős. Egyrésztől szűk lehet az egyén «földrajzi életköre», szűk a fizikai térhorizon. Aki az irodalmi jellegű, de egyben reális irányú utleírásokat tanulmányozza, arra a megállapításra jut, hogy a közlekedési eszközök fejlődésével párhuzamosan a megfigyelés ingere nem nőtt, hanem újabban fogyott. A vasútkorszak előtt, a múlt század első felében roppant utazási vágy élt az emberekben, s utazásuk esemény volt, mely lelki életükben mély nyomot hagyott. Még ma is feltűnően élnek irodalmunkban a 30-as évek íróinak, egy B. Farkas Sándornak, egy Szemere Bertalannak írásai. Valósággal hévvel vetik magukat egy idegen világ tanulmányozására. Minél szűkebb életkörben élnek otthon, annál megragadóbbak az idegen környezet élettényei. Minél inkább könnyűvé, s megszokottá vált az utazás, annál kisebb jelentőségűnek érzik azt a kedvező alkalmat, melyet a megfigyelés körének kitágítására nyújthat az utazás. A modernebb kor felé haladva az utazás gyorsabb lett, egyben gyorsabb s felszínesebb a megfigyelési alkalom kihasználására való törekvés: az utazás a fokozódó könnyebbség folytán inkább a nagyobb távolság keresését állította előtérbe, mint az intenzívebb átélést. Az irodalom egyre elsietettebb leírásokat mutat fel. Ime, a múlt század közepe táján beköszöntő közlekedési forradalom nem hozott létre arányos változásokat az egyéni térhorizon kitágításában. A napi sajtó hírei pedig, mondanunk sem kell, szerfölött töredékesek, s a közönség érdeklődésének csak pillanatnyilag szolgáló hírek szolgáltatása következett be. A modern ember tényleges tudatállapota továbbra is szűkkörű, partikularisztikus maradt!

A XIX. század folyamán oly ismeretanyag került felszínre, mely kiválóképp alkalmas a térhorizon kitágítására, értjük az ethnografiai leírásokat. Ezek egyes kutatókat (Spencer, Morgan, Letourneau, Frazer stb.) érdeklődési irányukban egészen lebilincseltek. Mindamellettt ugyanez a kor volt az, mely a

szociológia természettudományos feldolgozását programmszerűvé tette, a szociognózis háttérbeszorulása nem tünt fel hatásaiban, s így az átlagos életfelfogásra sem volt jelentékeny hatással. Itt két kérdésnek kellett volna egymással kapcsolatba jutni: a megfigyelés extenzivitásának s a megfigyelés intenzivitásának. Ez utóbbi téren vált érezhetővé a hiány, mely időközben bekövetkezett.

A szociológiára nézve a térbeli horizon szűk volta hátráltató. E tudomány nem egy, térbelileg korlátozott társadalomegész rajza (szociografia), hanem különböző társas egységek konkrét leírása fölött emelkedő absztraktum: «a» társadalom életének analízise. Mindenesetre döntő körülmény a kellő tágasságú empiria, mellőzhetetlen a távolabb eső kultúrák teljes ismerete és szükséges alapja «a» társadalom megismerésének. Ha pl. valaki a töredékeiben ma is megtalálható magikus gondolkodás megfigyelését tüzi ki feladatául, ha a tömeglélektani kutató a «szófétisek» jelentőségét a mai demokrácia korában is kutatni óhajtja, nem lehet el az ethnografiai párhuzamok nélkül, sőt ismerete ez utóbbiak hiányában nem indul meg. Általában a korlátozott térhorizon, mely szociális okokból ma is fennáll, csökkenti a kutatás megbízhatóságát is, nemcsak teljességét csorbítja.

Gazdaságilag bejelentettünk már az egész globust átfogó világgazdaság korába. Feltehető, hogy ezzel tudatossá vált az összes életviszonyok oly vizsgálata, mely általában a «panglobalis összefüggésből» indul ki, azaz mindenki fokozottabban érzi, hogy életkörnyezete ma már az egész földfelszín¹. Ez a tudat ma is csak csirázóban van, sem a szociológiát, sem az átlagos társadalomszemléletet mélyebben nem érintette, csupán egyes tekintetben látunk erőteljes kapcsolatokat. Amit az átlagos élettapasztalat e téren nem tesz meg, pótolnia kell tudatos munkával a tudománynak, azaz az átlagos szociognózis korlátozottságának megszüntetése feladatává lesz a szociológiának, mint rendszeres diszciplínának.

¹ V. ö. «Helyi» környezet és «földrajzi» környezet. Földr. Közl. 1921.

X.

Az egyéni élethorizon második korlátozottsága «a társadalmi akciótér» szűk volta, mely összefüggésben van ugyan a földrajzi horizon korlátozottságával, attól sok tekintetben mégis eltér. E kérdés a szociológiában az «extenzív fejlődés» kérdéskomplexumához tartozik, itt elég egy-két mozzanatot kiemelnünk; különben is ismertebb kérdés, bár egészében ma sem kellőképp analizált.

Minden egyes történeti korban a társadalomnak bizonyos, különböző tágasságú «köre» található fel, mely az egyén maximális bekapcsolódási körét jelzi, ahova átlagosan bele tud illeszkedni. A kishordák korában abszurd dolog beszélni nemzetköziségről, avagy egy kultúrkör érdekéről, a régibb társas egységek általában kicsiny egységek. A fejlődés folyamán e társas körzetek egyre tágulnak, míg végre eljutunk a ma már egységében érezhető világmilieuhöz.

Ezektől a különböző maximális bekapcsolódási köröktől meg kell különböztetnünk a (quasi) minimális bekapcsolódási köröket. Az előbbieket a szociológiai ismeretek keletkezésére annyiban fontosak, amennyiben átlagosan az egyén érdeklődési köre nem terjed azokon túl, mint ahogy ma, a nemzet-társadalmak korában, kevés ember terjeszti ki érdeklődését a nemzet érdekkörén túl, mint ahogyan a középkorban a város, kisállam, a partikuláris vidék («Gebietskörperschaft», Schmoller) az a határ, ameddig érdeklődéssel tekintettek a dolgokra. A minimális bekapcsolódási kör nem egyéb, mint az az életkör, melynek visszahatásaira az egyén kénytelen berendezkedni, hogy az «ő társadalmával» harmoniában lehessen. Ezt a szorosabb kört «egyéni szociálszférának» mondjuk. Az egyén társadalmi ismerete legelsősorban erre terjed ki, miután ez ismeret szükséges normális élettevékenysége folytatására. Azt találjuk, hogy eme szociológiai ismeret szorosan egocentrikus jellegű. Mert az egyén e körben kénytelen másokra tekintettel lenni, s e körrel gyakorta érintkezik is, az egyén e körből szerzi be társas élettapasztalatának zömét, bőven ömlenek tudatába a társas szemléletek, olyannyira, hogy a társadalmi ismeret többi elemei háttérbe is szorulnak.

Természetes követelmény az, hogy a szociológusnak e körön túl kell terjeszteni látását, azaz, éppúgy tudjon szemlélni egyéni szociálszféráján túl is, mintha saját szociálszféráján belül tekintene körül. Ez a követelmény a megismerés körének extenziválódása, de amelybe bekapcsoltuk a szociognózist is, amely nem egyéb, mint a társadalmi megismerés sajátos mélysége, intenzív átélés, ama szűkebb körbe való «beleolvadás» természetes következménye.

Ma a társas szemléleti kör egyre inkább tágult. Látjuk egyben azt is, hogy az «intenzív» beleélés diszpozíciója egyben általánosan csökkent; nem úgy áll a dolog, hogy az egyéni szociálszféra intenzív szociognózissal telített képe fokozatosan kiterjedt egy nagyobb körre, hanem fordítva a megismerés körének átlagos terjedése az egyéni szociálszféra intenzív átélésének rovására esett. Azt találtuk az imént, hogy «extenzív fejlődése» útvonalán a társadalom egyre tágabb körökben áll előttünk, melyek azelőtt, alacsonyabb extenzív-fejlődési fokon az egyén előtt «idegenek» voltak (a középkornak szinte közlekedéstelen, partikuláris világában már a hely elszigeteltsége korlátozta a látást; a lokális patriotizmus pedig ma is ismeretes). Most ismét azt találjuk, hogy miközben a megtágult életkörök látványra tárul az egyes elé, egyben saját szociálszférája vált előtte kevésbé intenzíven átéltté, azaz szinte «idegenné». A nagyvárosok modern társadalmában lokális patriotizmus nincsen, hiszen a közeli szomszéd is már «idegen» — a modern társadalom sajátos életténye ez, mely nagy tömegek gondolkodásában szereplő átlagos társadalomkép kialakulására erős hatással van.

A modern egyén függetlenné válhat saját szociálszférájával szemben is, tehát ma már a saját életkörnyezetnek szemlélete sem oly kényszerű, mint volt gyakorlati okokból előbb. Megvan az egyéni szociálszféra továbbra is, de ez az életkör nem teremt szoros kapcsolatokat. A társadalom hézagossá vált. Még ez az életkör is jelentős hatással van az egyesekre, ennek értékelése ma is irányadó az egyén bekapcsolódási módjára nézve, melyre itt csak röviden utalunk. Az egyéni szociálszféra ugyanis — ha kihagyóbban is — továbbra is reagál az egyén cselekedetére. Ez a reakciókör az,

mely az egyéni éthosszal törődik, cselekvéseire nézve normáló hatalomként lép fel. Az egyéni szociálszféra — az a kör tehát, ameddig elér az egyén cselekvése normális tevékenység közben, tehát ritka alkalmakat nem tekintve — sajátos egyénlélektani tény alapján van öntudatunkhoz kötve. Ez az «önérték-érzelem». Önmagáról mindenkinek bizonyos ítélete van ; minden egyén bizonyos életideált akar megvalósítani, bizonyos standardot tart maga előtt. Ha cselekvése közben azt tapasztalja, hogy a saját szociálszféréja, az «ő» társas környezete személyiségének ez értékelő tartalmát nem becsüli kellőképp, ezzel önmaga értékéről vallott hite, mely énjének legbensőbb, dinamikus magva, bizonytalan lesz, az egyén önértékérzelme megrendül, önértéktudata elhomályosul, ami kínos érzést vált ki, melytől az érintett egyén úgy óhajt megszabadulni, hogy oly cselekvésmódokat választ, amelyek alkalmasak arra, hogy önértékérzelme helyreálljon a társai részéről tapasztalt értékelő reakció, becsülés-attitude nyomán. James William megjegyzi, hogy énkünk e sajátos formája : «the social self» háborodnék fel akkor, ha — feltéve ez eset lehetőségességét — nem is pozitív reakció utasítaná vissza értékvilágunkat ; «ha belépésünk alkalmával — írja ¹ — senki nem fordítaná fejét felénk, ha kérdésünkre nem adna ember feleletet, ha mindennemű cselekedetünk figyelem nélkül maradna, mindenki mint üres levegőn nézne át rajtunk s úgy viselkednék, mintha nem volnánk egyáltalán, csakhamar düh és tehetetlen kétségbeesés kerítene hatalmába, amelyhez képest a legborzasztóbb testi kínzás is elhalványodnék». James arra enged következtetni, hogy a szociálszférán belül van egy aktív kör, amelynek értékítéletei hatnak társadalom felé fordult énkünkre (social self). «Egy embernek oly sokféle társas énje van, ahányféle csoportja van az embereknek, akiknek véleménye érint bennünket.» A sokarcú én ez elmélete szerint másképp viselkedünk otthon gyermekeink körében, mint a klubban. itt ismét másképp, mint munkásaink körében : mindegyik «kör» értékítélete önértékérzelmünket befolyásolja. más lesz

¹ *Psychologie*, Übers. Dürr, 1908. 178. l.

társas éniük jelleme. Látható ily módon az, hogy még a modern, «hézagos» társadalomban sincs oly individualizmusnak helye, amely aránylagos «szolipszizmusnak» volna tekintendő. Az egyén ezer korlátozó, kényszerítő és irányító hatalmat talál maga körül; bárhol van a társadalomban, ennek életstandardjaihoz alkalmazkodik. Az egyéni szociálszféra — ez értékítéletekben reagáló hatalom — az egyén figyelmét állandóan magára vonja alig észrevehető rezzenéseiben, terveiben, lélekzetvételében is, főképp a társas életcél kérdésében. Az egyén és a szociálszféra telikus egybehangzásának síkja az, ahol az egyéni figyelem önkénytelenül megindul, állandóan működik s végeredményében sorozatos szociognózist ad ki, de íme — szigorúan egocentrikus ismeret ez, amelytől az «objektív» tudományig hosszú az út.

E ponton fölmerül az a kérdés, minő úton kísérreljük meg elérni a tudomány egocentrikus álláspontból kiemelkedését, «objektivitását?» Vajjon a társas «életkörök» gondolatban mind mellőzendők-e, pl. a nemzeti szempontok, mint Spencer mondja,¹ e téren mind «előítéletek?» Szerintünk a nemzet a társas fejlődés legsajátosabb életköre, mert a legnagyobb társas extenzitással a legerősebb társas intenzitást képes egybekötni, oly «közösség», mely mint politelikus alakulat² a társas életcélok leggazdagabb skáláját tartalmazza. Erre a történeti fejlődés tanubizonyossága szerint mindig súly esett, mióta eljutott a fejlődés ily extenzitási fokra. Nem lehet mondani, hogy Spencer nem ismerte fel a nemzeti nézőpont fontosságát. «A hazafiasság ugyanaz nemzeti értelemben, mint az egoizmus egyéni értelemben; mindkettőnek ugyanaz a gyökere és hasonló előnyei, hasonló hátrányai találhatók fel. Valaki társadalmának megbecsülése önértékelésének reflexe; társadalmunk érdekeinek érvényesítése nem egyéb, mint a magunk érdekének érvényesítése, tekintettel arra, hogy magunk a nemzetnek részei vagyunk. Az a büszkeség, melyet valamely nemzet tagja érez, látván egy nemzet alkotó munkáját, büszkeség, hogy oly nemzethez

¹ The bias of patriotisme, *The study of sociology*, 9. fejelet. 26. thousand, 1907. 200. lk.

² V. ö. *Egy új szociológiai irányról*. Társadalomtudomány, 1925.

tartozik, mely képes volt ez alkotó munkára ; és ily nemzet-hez tartozás magában foglalja hallgatólagosan azt is, hogy az illetőben magában is él ama közösség fensőbbisége». Ez jogos öntudatunk, ez az érzés egoizmus, de «arányos» egoizmus, mondja Spencer. «Már a túlzott önérzetnek kétféle rossz hatása van. Külön érdekeket illetéktelenül állít előtérbe, támadásokat, ellentéteket idéz elő ; és mivelhogy az illető személy hatalmának érzetét túlozza, hiábavaló erőfeszítésekre vezet, melyek katasztrófákban végződnek. Ezzel szemben azonban csökkent önértéktudat (deficient self-regard) ismét kétféle bajt okoz : amennyiben nem tartja fenn a jogos igényeket, támadtatásra ösztönöz, táplálja mások önzését és megfelelőkép nem becsülvén saját hatalomérzését, oly előnyöket csorbít, melyek elérhetők. Így van ez a hazafiságnál. Ha sok van belőle, nemzeti agresszivitást és hiúságot hoz létre ; ha kevés van belőle, elégtelen erőt ad a jogos nemzeti igények érvényesítésére, túlzott követelésekre vezetvén más nemzetek részéről ; és a nemzeti képességeket s intézményes erőket nem becsüli kellőkép, ami az erő kifejtést s a haladást bénítja».¹

A nemzet így Spencer felfogásában önálló célú társadalmi alany, mely folytonos érdekkiegyenlítésben áll más alanyokkal szemben. A nemzet, mint alkotó alany jogosan vesz fel bizonyos saját érdekeket ápoló attitude-öt minden más alannal szemben, csupán túlságba mehet, de nem egészében mellőzhető. Szükséges funkciót végez, értékeket tart fenn, röviden — s mai szóval — értékhordozó s ama «patriotizmus» ez értékhordozó szükséges öntudata. Nem lehet mondani, hogy Spencer nemzetellenes álláspontot foglal el a hüvös objektivitás érdekében ; ez álláspontnak az objektív megismerés érdekében nem megszüntetésére, hanem csupán kiegészítésére van szükség. Ez elmondható minden szűkebb vagy tágabbkörű társadalmi «kör» álláspontjára nézve.

¹ *The study of sociology*, 1904. 202. l.

XI.

A társadalomszemléletnek harmadik lényegbe vágó korlátozottságát «társadalomszerkezeti korlátozottságnak» mondjuk. A legismertebb tények közé tartozik. A társadalom vertikálisan tagozott, alacsonyabb-magasabb rétegekből áll s kiki a maga társadalmi pozíciójából kitekintve figyeli a szociális életet. Másképp szemléli a társas életfolyamatokat a nagytőkés és a proletár, egy miniszteri tanácsos és egy nagykereskedő, másképp érdeklődik egy emelkedő, egy stagnáló és egy süllyedő réteg tagja. Hogy a foglalkozás lényegesen differenciálja az emberek nézeteit, súlyában még nem eléggé elismert. Mások nemcsak az értékítéletek, hanem a pusztá tényítéletek is, különböző pozícióban más a lényegmeglátás. Ismeretes tény, minő átalakulást szokott létrehozni a politikai helyzet megváltozása politikusok elméjében. Az ellenzéki politikus mindenben abnormális elhanyagoltságot lát, szerinte mindennek a rossz kormányzás az oka, mindenütt uralkodik a korrupció stb. Mihelyt kormányra kerül, azonnal megváltoznak nézetei és igen sokat megnyugtató állapotnak vél, amit előbb hangosan kárhoztatott. Kezdi azonnal észrevenni, hogy mennyi minden kívül esik a kormányhatalom befolyásának körén, mennyi kompromisszumot kénytelen kötni egy erős kormány is ; észreveszi az államhatalom korlátait, az állami beavatkozás arányait, szóval az étatizmus túlzottságát is jobban megérti, mihelyt kormányra kerül. Előbb a vezetettek körében volt, most a vezetők sorába került, ahol látja, emberileg mit kell kormányférfiaknak teljesíteni, hogy felmutassanak csak csekély eredményt is. Egy szóval a heves hangú ellenzéki csendessé, belátóvá válik ; gyakori jelenség ez, a radikalizmus csak addig tart, míg nem állunk szemben közvetlenül a megoldás nehézségeivel. A radikális eszmekörben élő politikusnak sokszor csak a tényleges gyakorlatba kell sodródnia, hogy radikalizmusából engedjen : nem a szavak és érvek, hanem a tények ellenhatásai győzik meg őt.

Ez a kérdés arra is ráirányítja figyelmünket, hogy nem mindig a társadalomban tényleg, aktuálisan elfoglalt

helyzet a döntő a társadalomfelfogásra nézve, hanem a jövőre való kilátás, a «potenciális helyzet».

A potenciális helyzet fogalma adja kezünkbe a kulcsot az osztályöntudat megértéséhez. A társadalmi osztályt, mint aktuális összefüggést általában túlozni szokás. A társadalmi osztály nem tekinthető sajátos társadalmi alakulatnak. Igaz, hogy nagy szerepet játszik a társadalmi osztály (pl. ipari munkásság; városi elem) határozódásában a foglalkozások differenciáló hatása s kétségtelen, mindenkor igen lényeges különbségek fogják elválasztani az agrár elemet, a városi proletárt, a kispolgárságot, nagytőkést stb., azonban azok, akik e különbséghezó tényezőre nagy súlyt helyeznek, felelik, hogy ugyanezen tényező nemcsak a társadalmi osztályok létesülését magyarázza meg nekünk, hanem ezen «osztályok» túldifferenciálódását is, azaz midőn egy bizonyos fajú társadalmi egységre, illetve homogén tömegre rámutattak, már tovább a kérdést az osztályelméletté nem érlelődő kutatás nem vizsgálta, hogy vajjon nem esik-e szét tovább a modern társadalomban az, amit újabban «osztálynak» nevezünk.

Az osztályöntudat, mint a legutolsó évek tapasztalata mutatja, bizonyos töredékekben kimutatható, de egyben világosan jelentkezett, hogy nem tölti ki az egyesek tudatát, csak időnként erősebb tényező és azok legerősebb erőfeszítései, akik ez osztályöntudatot ápolják, mindenkép hangsúlyozzák, erősítik, küzdelembe dobják ellentétek szításával, gyakran nem érnek célt, mert az osztály maga nem lelki egység, nem igazi homogén bázis a közös akciók számára. Ily módon az osztályöntudat szinte mesterséges tákolmány-nak látszik, mely más összeforrasztó erőket s összefordást jelző szimptomákat kiszorítani nem tud. Az «osztályöntudat» kérdése másrésről arra figyelmeztet bennünket, hogy a modern társadalom még csak mesterséges, tudatos analízissel sem bontható szét külön «osztályokra», melyek egységes jellegűek volnának s ez egységes jelleg ki is volna mutatható. Széltében használt kifejezések mögött kevés a tartalom; e tekintetben szomorú példa a «középosztály», amely semmikép nem látszik egységesnek s határai föl és le bizonytalan távolságban vesznek el, annyiféle elemet foglal

magában, hogy csupán középrétegekről célszerű beszélni. Ámde a «munkásosztály» is hasonló esetre mutat, sőt itt a sokféleség még szembeszökőbb. Jelentékeny különbségek vannak iparágak közt lelki strukturában, társadalmi tekintélyben, jövedelmi viszonyok terén stb. Végül is bármennyit beszéltek társadalmi osztályokról, még nem akadt senki, aki ki tudta volna mutatni, mennyi osztály található a modern társadalomban s melyek ez osztályok. Ha az osztály társadalmi egység, valóságos homogeneitás volna, úgy ez egységet — mint pl. a nemzeti egységet — maguk az emberek éreznék, öntudatuk e homogeneitásról megvolna ; ámde csak egyes esetekben van ez meg, míg az emberek széles körének igen ingadozó a tudatuk «osztály»-helyzetükre nézve.

A kérdés világosabbá válik, ha felismerjük, hogy az osztályöntudat nem egy reális társadalmi egység sajátos tudata (ily egység nincsen), hanem e tudat lényegében társadalmi «viszonytudat»; e viszonytudatban csak az jelentkezik lényegében véve, hogy más társadalmi csoportokkal szemben egy társadalmi csoportnak minő állásfoglalása lehet. A viszonytudat leggyakoribb formája az ellentétnek tudata s ha megtekintjük a frázisszerűleg röpködő «osztályöntudat» szó tartalmát, valóban azt találjuk, hogy itt szó van — hogy ez egységnek tekinthető-e, igen kétséges, de a plurális is figyelmeztet annak lehetetlenségére — a «történelmi osztályok» s egy másik társadalmi csoport (pl. városi ipari munkásság) viszonyáról, ellentétéről.

Ily ellentét van s mögöttük kooperáló csoport is található, azonban ez a kooperáció épp az, amely csak bizonyos időben s bizonyos mértékig jó létre. Általában mai műszóval az osztály egy-egy «verseny-csoport», mely együtt küzd egy bizonyos cél elérésére ; a cél lehet közös, az eszköz azonban gyakran nem közös s előttünk áll az a tünemény, hogy a szorosan összeműködő csoport egyrésze (!) harc közben kiválik. Mert mi tartotta össze ama csoportot, melyet osztálynak s egységes társadalmi realitásnak szoktunk tartani? Lényegében alig több, mint a közös érvényesülés vágya, tehát a remény. Összetartása addig tartott, míg az előttük álló társadalmi akadályt leküzdeni remélték éppen egységes akció-

val, vagyis nem önmagában lelki egység az osztály, hanem épp csak más ú. n. osztállyal szemben az. Egy viszonyból, ellentétből táplálkozik, önmagában semmi.

Mindezzel közelebb jutottunk annak világos felismeréséhez, hogy az osztály csak sub specie reactionis szerepelhet tényezőként, az «osztály» csak ellentétes viszonyból él, harcból él és harcért él, tehát pillanatnyilag sikerrel kecsegtető akcióegység. A remény s az érvényesülés vágya tartja össze, ezek reális erők, de nem mindig elég erősek, hogy mindenmű akadályt leküzdjenek. Az osztály tehát közös érvényesülésvágy alapján egységesnek tekinthető társadalmi akció-csoport. Ez, látható, visszavezeti kérdésünket a «potenciális helyzet» kérdésére; benne van a viszony és a jövő fogalma. Valóban amaz akció-egység nem a multjában és aktuális jelenében, hanem jövőjéről való tudatában válik s válhat ideiglenes egységgé. Tudják a mozgalom vezetői azt is, hogy a jövőről való tudat is többfélévé válhat; sőt már az is fontos és sürgetős kérdés, vajjon a tömegek ugyanazon ideológiákat melengetik-e, mint vezetői: vajjon a távoli ideális jövőt nem töri-e át a puszta holnap gondja, amaz akcióegység éltető lelke nem merül-e ki a közeljövő biztosításában, mert ekkor az osztály csak párt, politikai csoport. Mindenkép jelentős behatással van a várakozás, a jövőről ápoltt hit a társadalmi nézetekre; az ember e téren a legsubjektívebb lény.

XII.

A társadalomszemléletet befolyásolja az egyéni életkor. Az egyén társadalomról szerzett benyomásai nem minden korban egyenlő élenek. Tapasztalás szerint sem a gyermeki, sem a serdülő kor nem ad ki elégséges társadalmi megfigyeléseket: egyszerű attitude-formák azok, melyekre a figyelem kiterjed, e formák a gyermek alkalmazkodásának irányvonalait meghatározó tényezők. A társadalomszemlélet igazi kora a 20—40. életév közé eső időszak, amidőn szellemünk már elég érett és még elég hajlékony friss benyomások szerzésére. Már Aristoteles felismeri, hogy az ifjúkor «az állam-

tudományok tanulmányozására nem alkalmas, hiányzik a gyakorlati élettapasztalat»;¹ ezzel kiemelkedővé válik az, hogy minden állam- és társadalomtudomány bizonyos kort tételez fel, mert bizonyos szemléleti alapon épül fel minden tanítás s a tanítás nem tartalmazhatja a szemléletet magát. Még a mai művelődési lehetőségek közt sem lehet az egyéni fejlődés oly gyors, hogy a társadalom harmonikus képe túlságos korán kialakulhasson.

A második feltétel szellemünk hajlékonysága. Van oly életkor, amidőn az élet már kevésbé érdekesnek látszik előttünk. Alkotó fantáziánk lezárul, új célokat nem melengetünk, megelégszünk a régi célok következetes továbbmunkálásával s ehhez már van megfelelő élettechnikánk. Ilyenkor a társadalom kanyargó élete, szabálytalanságai, új mozdulatformái iránt is egyre közömbösebbek leszünk. Van tehát oly életkor, amely a társadalomszemléletet specifikus kora, oly «távlati pont», melyből a társadalom képe a leghelyesebben szemlélhető. Ilyesfélére utal Pascal, midőn ezeket írja: «Nagyon fiatal korában az ember nem ítél helyesen, öreg korában szintén nem... Ha munkánkat közvetlenül elkészülte után vesszük szemügyre, még nagyon elfogultak vagyunk vele szemben, sokkal később pedig már nem értjük meg. Így vagyunk a képekkel is, ha nagyon távolról vagy nagyon közelről nézzük őket. Csak egyetlen pont a néző igazi helye».²

Az életkor s a társadalomszemlélet összefüggése más ponton is jelentkezik: a társadalmi fejlődésnek (filogenetika) van oly szakasza, amely az egyéni fejlődésnek (ontogenetika) bizonyos szakaszával egyezik, egyik a másikra rezonál. Hogy kellő megértés keletkezhessek, láttuk, kell harmonia az élet teleológiájában, sőt a cél dinamikájára nézve is. Az aggkor nem érti meg az ifjúkor hatalmas dinamikus előtörését, sem az egyén, sem a nemzetek életében. Nálunk Széchenyi gyakran utalt az egyén s a nemzet életkor-parallelitására,³ az ő

¹ *Nikomachosi Ethika*, 1095 a.

² *Gondolatok*, ford. Nagy J. 119. l.

³ V. ö. Angyal Dávid, *Széchenyi történeti eszméi*. 1907.

ifjúkori, friss reformvágya ismerte fel a fejlődésre képes magyar renaissance ifjúi korszakát.

Az életkorban általában megkülönböztethető kétféle jellegű stádium: egy idealisztikusabb, előtörő s egy realiztikusabb, valósító és lezáró. Ha egyeseknél gyors is a fejlődés, átlagosan férfiaknál a negyvenedik év táján kerül a társadalomlátás bizonyos mértékben a lezáródás állapotába; a szemléleti anyag friss rugékonyságában ezen időn túl már kevésbé változik. Annál inkább változik e szemléleti anyag rendezettsége, mely rendeződés állandóan folyik szemlélésre hajlamosaknál. Az ifjúkor rugalmassága abban is megmutatkozik, hogy benne könnyű gyökeret verni utópikus nézeteknek. A friss fantázia új jövőt varázsol elénk, míg bizonyos idő múlva a reálpolitikai látás kerekedik fölül.

A szociognózis korlátozottságának eddig ismertett irányai jobbra egy síkon fekszenek; azt lehet mondani, a fő hiányosság az, hogy nincs meg a szemlélet széleskörű kiépítettsége, «extenzivitása». Lehet azonban oly társadalmi helyzetben is a társadalomtag, hogy szemléletének nem adatik meg a kellő élénksége, mélysége, közvetlensége, egyszóval «intenzivitása». A szociognózisnak pedig ez a lényege és kétségtelen, tragikussá válik a helyzet akkor, amidőn a társadalomtag maga egy bizonyos történeti stádium oly társadalmi egységeiben találja magát, amelyből az élet intenzív összefonódása hiányzik. Ez a mai stádium, melyből az élet szorosan körülölelő viszonyai eltűntek.

A társadalmi élet különböző egységei (szervezetek, alakulatok) terén kétféle társulási formát különböztetünk meg: intenzív és extenzív társulási formákat.¹ Mindkettő más és más szociognóziát ad ki. A kétféle társulást Tönnies választja szét, az elsőt «közösség», a másodikat «társulat» (szervezet) néven. Az első nem szervezés útján jó létre, hanem az idők folyamánya, sokoldalú életet folytató, szorosabban ölelkező

¹ V. ö. a modern társadalom ez «extenzív» jellegére nézve dolgozatot, «A közvélemény erővesztésének okai». *Budapesti Szemle*, 1926, március.

«organizmus», míg a második csak «organizáció»,¹ csak a szervező akarat műve, bizonyos, racionális, tudott és korlátozott célra. Eme második életformára valóban illik Tönnies eme megállapítása: «békésen egymás mellett élnek és laknak az emberek, de nem lényegesen kötvék össze, hanem inkább lényegesen választvák szét; és míg a régi közösségben összekötte maradnak minden elválasztódás mellett is, addig itt szétválasztódnak minden összekötődés dacára».² A társadalom, mint Ihering mondja: «Leben durch und für andere». A szorosabb összefonódást, az individualizmus gyengíti, ahol az élet — «magáért mások által» — sajátos egyéni központokat kap. Ily egyéni érdekközpontok a régi közösségekben igazában nem találhatók fel, míg ma oly társas egységeket találunk nagy számmal, ahol az egyén mások által magáért él, és semmit nem ütközik meg azon, hogy az őt körülvevő egységek mindig csak bizonyos tekintetben kötik őt le, de egyben ez egységek minden más tekintetben közömbösek az egyén életsorsa iránt.

A modern társadalom tömegesen fellépő társadalmi szervezetei, vállalatai, alkalmi egyesülései a társadalom képét kaotikussá teszik. Az embertől egy-egy állásfoglalást, rövid időre szóló támogatást kérnek, de nem kérik magukba-olvasásra az egész embert, mint egykor a közösségek kérték. Más a közösségek s más a modern, mechanikus, egycélú szervezetek beolvasztási igénye. Az egyén is hidegebben, külsőleg áll a szervezetekkel szemben, szolgál nekik, de fenntartja velük szemben a maga egyéniségét. Ily alapon nem is fejlődik ki teljesen a kollektív-tudat («Mi-tudat»), mely az egyén beleolvadtságának következménye, az egyéni én transzszubjektívációja.³

¹ E téren szükség volna arra, hogy a magyar «szervezet» szó ne mind a kettőt, organizmust és organizációt kapcsolná össze egy szóba.

² *Gemeinschaft und Gesellschaft*², 1912. 48. l. Ugyan e cím alatt Kantstudien, 30. köt. 149. lk. Hozzá v. ö. A. Vierkandt, *F. Tönnies' Werk u. seine Weiterbildung in der Gegenwart*. Kantstudien, 1925 299—309. lk.

³ V. ö. dolgozatomat. *A társas én*, Athenaeum, 1924.

A modern egyén egyre kevesebb ingert érez a társadalomszemléletére, egyre több és több lesz előtte «idegen»; sok tény hozzá közel esik, látható, csak éppen közömbössé válik. A sokféle társas befolyás, akciók özöne már nagyvárosokban bizonyos fásultságot is eredményez: újabb tényező tehát a tudat nagymértékű elhalmozottsága arra nézve, hogy mind kevésbbé figyeljen az egész társadalomra, s csak épp arra gondoljon, ami reá közvetlenül jelentőssé válhat. A szociognózis a tömegesedő társadalmakban pusztulóban van, helyét mai elméletek kellőképp be nem tölthetik, tehát a társadalom ismerete általában csökken. Erre a negatívumra kellett jutnunk, hogy lássuk a mai helyzet igaz arculatát...

Íme, látható a szociognózisnak természetéből folyó természetes gyarlósága. Nehezen megfogható, fluktuáló tünelemény, mint minden átélés, mely intenzív életközelségből származik. Csak körvonalait jelezhattük, hiszen a mai kutatásban általában kezdetén vagyunk sokarcú funkciója felderítésének. De talán már ennyiben is látható volt, hogy ez a kérdés le nem vehető a tudomány boncoló asztaláról. Azt is láttuk, hogy a szociognózis jobbára egyénpontú ismeret — sok szubjektivitást hoz felszínre, ámbár e szubjektivitás bizonyos fokig nélkülözhetetlen. Végül pedig arra utalunk, hogy ma maga a társadalom szövevényes s áttekinthetetlen lett: a szociognózisnak tragikussá vált a helyzete, a szociognózis, ha megszólal is, egyre kevesebbet mondhat. A szociognózis ma és mindig közvetíti ugyan a társasélet intenzív melegségének átérzését, de nincs adva vele együtt az élet extenzitásának s komplex voltának részletezett képe.

Amely ponton a szociognózis csődöt mond, a tudomány nem állhat meg, sőt igazi feladatához most kezd közelíteni: a széleskörű analízishez és a rendszerhez. Ez a szociológia feladata. Valóban az egyénpontú látás fölé emelkedés szilárd akarata s a mai, extenzív társadalom megismerésének nagy horizontja veti fel a szakirányú szociológiai ismeretszerzés mind nagyobb szükségérzetének elérkeztét.

DÉKÁNY ISTVÁN.

A HÁLADATOS HASSZÁN.

(Keleti mese.)

A hodsa.

Ha emlékezetem nem csal, voltam én valamikor még háborúban is. De most, az azóta történtek után, szégyellenék erről a semmiségről beszélni, ha nem hoztam volna onnan valami hadizsákmányt: Hodsa Imám Szálih Efendi mese-mondó alakját. Ha ezt nem hoztam volna el, most az egész Bosznia-Hercegovinából nem maradt volna meg számunkra semmi, de egyáltalában semmi.

Hodsa Imám Szálih Efendi éppen Bosznia kellő közepében, Vrandukban volt az igazhívők tudós lelkipásztora. Először 1878 augusztus 12-én találkoztam vele, amikor Sarajevó felé erőltetett menetben előnyomultunk. Ő azonban a passzív ellenállás állapotába helyezkedett. Oda volt kötözve a saját dsámijának a kapufélfájához, de bajosan a maga kérésére. Csak annyit bírtam föléle átvonulóban megtudni, hogy félóra múlva Mohamed prófétánál fog vacsorálni, igen kellemes társaságban.

A második találkozásunk a hadi események után késő ősszel volt, de hála Istennek nem Mohamed prófétánál, hanem megint csak Vrandukban, ahova téli szállásra rendelték bennünket. Amikor is kisült, hogy a derék lelkipásztort mégis életben hagyták a svábák és agyonlövése helyett az imám haragosát: Abda Ahmed agát pofozták föl hazug árulkodás miatt. Még ekkor is bekötve hordozta a félpofáját.

Azt a telet együtt töltöttük a vranduki törökökkel, magasan a szirteket ostromló Boszna vize fölött, vadregényes tájon, nappal portyázó rablókkal, éjjel pedig farkasokkal tülekedve, akik igen szépen tudtak énekelni, tudniillik a farkasok. Hálából karácsonyig éppen hat ordast hámoztunk meg.

A hodsza — nem tagadom — engem különösen megszeretett; ennek azonban fogytékos erényeim mellett egyedül csak magyar voltom vala az oka. A Keleten magyarnak lenni amúgy is jó. Még Ázsia földjén sem találkoztam olyan mozlimmal, még koldussal sem, aki ne tudta volna, hogy a törökkel valami régi atyafiságban vagyunk, mashallah!

Ha itt-ott valami nagyobb jót tehattünk együtt, a derék imám este megjelent a dsámiban (mert akkor abban sem Allah lakott, hanem jómagunk), letette az ima-szönyegét, ráült és mesélt. Bosnyák nyelven ment a mese, ami a dél-szlávnak virágos, törökös nyelvjárása. Valahogyan csak megértettük, mert igazi stambuli török létére ő is csak úgy beszélt bosnyákul, mint jómagunk.

Nagyon szép téli mesék voltak, tele keleti bölcsességgel, melegséggel, színnel, ragyogással. Ime, ez az én hadizsák-mányom!

Jusszuf Bekri Búra.

... Egy havas téli éjszaka, úgy emlékszem, éppen karácsonykor én tartottam a főőrséget a régi váromladék alatt. Akkortáiban nagy volt még a szigorúság. Philippovics tábornok parancsba adta, hogy akinél fegyvert találunk, nem kell róla aktaesomót csinálni, hanem rövidesen agyon kell löni. Éjjel pedig nagy ok nélkül ne legyen lövöldözés sehol. Még fönt, a doglodi hágón sem volt szabad éjjel a mi tulajdon hegyi őrségünknek sem löni.

És ime, azon az éjjelen éppen a doglodi őrség felől hallok egy lövést, amint a hangja hosszasan kóvályog a hegyszorosok és sziklacsoportok tévetegében. Az ember, ha őrparancsnok, ilyenkor elkezd képzelődni. Kire lőttek? Meghalt-e? Támadás-e? Védelem-e? Küldjek-e föl őrzáratot? Kutya hideg téli idő! Eh! Majd kitudódik reggel! De még ki sem viritott a fagyos téli reggel, a hodsza már ott volt az őrségen és kérdezi:

— Hallottad kirkbasi a lövést az éjszaka?

— Hallottam, imám! Doglod felé lőtt valaki. Talán a mi őrszemünk lőtt.

A hodsza nagyban mozgatta igenre a fejét, ami Keleten azt jelenti, hogy nem.

— Jok nemere! Az nem a ti puskátok hangja volt. Az török puska volt. Roószat gondolok. Tudok egy embert ott, aki nagy-nagy vadász és puskája is van eldugva. Jusszuf Bekri Búra a neve. Mi lesz vele, ha az volt!

Vállat vontam.

— Parancs! Fejbelövődik!

A hodsza úgy szítta a csibukját, hogy szinte lángot vetett, de csak annyit mondott:

— Nem hoz szerencsét az ártatlanok vére.

Közben két fegyveres katona mászott le Doglod felől a hajnali ködben. Köztük egy fekete halinás alak, aki meg a hátán cipelt valami nagyot. Amikor leértek, a hodsza szájából kiesett a csibuk és rászólt:

— Merhaba Jusszuf! Hát megint beléd bujt Sálomo, a sátánok fejedelme.

A két katona csakugyan meghozta Jusszufot, az pedig a hátán egy nagyfene ordast cipelt, akit az éjszaka lesből lepuskázott. Az őrség a hang után ment, lefülelte és lehozta a farkassal meg a puskával együtt. Lesz, ami lesz. Az ébredező kis helyőrség kiszaladt a csudájára, a hodsza azonban behívott az őrszobába és megnyúlt ábrázattal így kezdte:

— Kirkbasi; ereszd el ezt az embert és bízd a jutalmadat Allahra. Elhidd, hogy meglesz. Ereszd el, kérlek, amíg a jüzbasi (a százados) meg nem tudja.

— Nem lehet, hodsza. Parancs, parancs!

— Nézd, efendim. Ez még fiatal ember; ostoba ember. De farkast löni a ti vallástok szerint is szabad. Nézd, efendim. Ennek az embernek az öregapja még él és ez mentette meg az én életemet. Tudod, amikor a svábák fejbe akartak engem löni? Ő volt az, aki megbizonyította, az Abda mekkorát hazudott. Most én annak az igazságos öreg embernek megfizetek, ha segítesz. Ereszd el, efendi, az unokáját! Alahüekber; ő is meg fogja neked hálálni. De a ti prófétátok, Mirjám fia is így akarja.

Ez nehéz próba volt. A hodsának igaza van, de a parancs is parancs. A katonák is tudják már. Talán már az öreg százados is tudja. Hopp! Az jó ember.

— Tudod mit, hodsa. Azonnal elmondom jüzbasinak. Talán rámbízza. Éntőlem szaladhat.

A hodsa megvakarta egy kicsit az orrahegyét és nemre csóválta meg a fejét. Ez azt jelentette, hogy igen, jó lesz.

A százados még az ágyban feküdt, de már csibukozott, amikor elmondtam neki a nehéz esetet. Rám nézett jóságos szemével és azt kérdezte :

— Eleresztetted már?

— Még nem.

— Hm! Máskor az után jelentsd. A farkast meg a puskát mindenesetre hagyja itt. De hogy ne hazudjunk szanaszét, jegyezd meg jól, hogy te most nem vagy itt. Nem is voltál. Megértetted?

Jóságosan nevetett. Én pedig kocogtam föl az őrségre. A katonák már akkor hámozták a lelőtt ordast és ők is sajnálták szegény Jusszufot. Valamennyi jó magyar katona volt. Hamar elértették a dürgést. Mire a nap végigmosolygott a fehér útszoroson, Jusszuf Bekri Búra már a legrövidebb úton mint a mókus, mászott fölfelé a hegységbe.

A hodsa az-este mondta el ezt a mesét, amint következik.

Hasszán.

Alláh nagy és hatalmas, de nem szereti az olyan jóságot, ami haszonra jár és ki lehet számítani. A próféta azt parancsolja, hogy ami jóságban részünk van valakitől, hálásan fizessük meg neki, akkor is, amikor nem gondolja, de ne tegyünk másnak semmi jót úgy, hogy az ő fizetségére gondoljunk. Mert ime, tiszta a hajnalban égből hullott harmat is és gabonát, gyümölcsöt terem a föld pora is Alláh gyermekeinek; azonban a harmatesöpp a füvekre meg a virágokra hullik és azokat eleveníti, mint a jóság az emberek lelkét. Ha pedig a földre hullik, a legtisztább égi vízből is csúnya sár lesz. Az okoskodás is csak rontja az életet, ha fölösleges. Alláh okosabb mindenkinél és amit ő parancsol, abban már előre benne van minden okosság, ami a világon lehet.

Hasszán Ibní Tahir akkor élt, amikor Bagdad volt a világ dicsősége és Kalasszim kalifa volt Bagdad dicsősége.

De Hasszán Ibn Tahir csak istállóban született mint Mirjám fia. A fényes, aranyos paloták közt is csak másoknak a tevéit hajtotta és járt-kelt messze-messze Kairuvanig és Cordobáig a karavánokkal. Egyszerű ember volt Alláh kedve szerint és tele volt iránta a szíve hálával, mivel szép ciprusfa-növést adott a testének, az elméje pedig élesebb volt és csillogóbb, mint a toledói hitetlenek acélkardja.

Hasszán Ibn Tahir csak járt-kelt városról-városra. Segített kereskedni a gazdájának, Dselál Hászir selyemkereskedőnek, aki gyönyörű aranyszőrű paripán lovágolt a sok teve, öszvér meg szamár között a nagy karavánban és 40 teherhordó állatja cipelte a sok selymet, patyolatot, arany-ezüst hímzést, mindenféle bársonyruhát, csoda szőnyegeket, drágaságokat, gyűrűket, függőket, násfákat, gyöngyös fejkötőket, sziriai fűszereket. Dselál Hászir olyan gazdag ember volt, hogy ha aranyba váltotta volna minden gazdagságát, nem kellett volna tengeren átvádolni Dsebel el Táríknál a kordobai kalifáságba, mivel aranytöltést csinálhatott volna a tengeren és még maradt volna neki annyi, hogy a dicsőséges Bagdad város minden utcáját arannyal kiköveze. De az aranyánál is többet ért az ő jósága és jámborsága, aminek nagy híre volt még a hitetlenek országában is. Egy este pedig, az imádság után aranyos sátorába hívatta a jókedvű tevehajcsárt és maga mellé ültetvén a tengerkék asserbeidsani szőnyegre, így szólott neki szívesen :

— Alláh hatalmas és álmomban azt súgta nekem, hogy ha kedviben akarok járni, vegyelek téged magamhoz társnak a selyemkereskedésembé és legyen feliben mindenem a tied is.

A vidám Hasszán elcsudálkozott erre a szóra ; előbb a földet a homlokával megérintette, azután pedig így szólott :

— Jó vagy, uram, hozzám, mint a homokpusztán fölkelő napvilág, de ugyan a feleségeiden is osztozkodni akarsz-e velem ?

A derék Dselal erre a szóra egyszerre elszomorodott :

— Az én szavam olyan, mint az ártatlan gyermeké és nincs benne semmi hamisság. Alláh akarja így. Látod-e itt a turbánom alatt ezt a hajcsomót !

A tevehajcsár pedig :

— Látoni uram! Már őszbe csavarodik.

— Imhol tehát válaszsd ki a feleségeim közül a fiatalab-
bakat és vidd el mind a hatot békességgel. Nekem elég lesz
a többi hat is, talán még sok is.

A vidám Hasszán megvakarta a fületövét és így
szólott :

— A próféta így beszél : «Az asszony pedig nem békesség
végett van köztetek, hanem azért, hogy meg ne poshadjon
az élet vize.» Jobb lesz uram úgy, ha az asszonyok választá-
nak köztünk, hogy azután békesség legyen.

A derék Dselál erre azt felelte :

— Imhol a Korán azt is mondja, hogy a nagy homok-
sivatag hosszát és a tenger szélességét kimérheted, de ne
próbáld az eszeddel kimérni az asszony kívánságát. Azonban
legyen úgy, ahogyan kívánod. Hogyha hazaérünk, megosz-
tozunk rajtuk is.

Egy álló esztendeig tartott a cordobai karaván-út és
visszafelé a 40 teherhordó állat alig bírta a sok arany- és
ezüstpénzt, asszonyoknak-gyerekeknek való drágaságot ci-
pelni. Amikor pedig hazaértek, a tizenkét asszonyra föl-
agatták a sok drágaságot és megmondották nekik, hogy vá-
lasszanak közülök. Fele ide, fele oda.

Három napig tartott a nagy marakodás emiatt a hárem-
ben. A negyedik nap kitetszett, hogy az asszonyok ábrázata
tele van ragasztva flastromokkal, de valamennyi a vidám
Hasszán felesége akar lenni a 15 évestől a 80-asig.

A vidám Hasszán azon az éjjelen reggelig imádkozott,
napfelkelte után pedig felöltötte régi tevehajcsár burnuszát
és odaállott a derék Dselál elébe ezzel a beszéddel :

— Alláh hatalmas és jót akart velünk, de mink elron-
tottuk az ő akaratát. Imhol megköszönöm jóságodat és a
békesség kedvéért elmegyek innen a delhii szultán országába,
a Dsumma mellé.

A derék Dselál erre azt felelte :

— Ahogyan Alláh akarja. De ime, neked adom meg-
rakodva mindenféle drága szövettel a negyven teherhordó
állatot tizenkét rabszolgával, hogy kedvet találj Dsafari
szultán fehér városában, mivel én nem akarok Alláh akarata

ellen cselekedni. Menj békességgel és növekedjen meg hírneved akkorára, hogy jámborságodat utólérje.

Másnap a vidám Hasszán Ibni Tahir elindult a karavánal a két folyón keresztül és három napig akkora sírás volt utána a derék Dselál Hászir háremében, hogy az asszonyok könnyeit három rabszolga sem bírta elég hamar csöb-rökben kihordani és szétönteni a rózsás kertben.

A vidám Hasszán második holdtöltekor érkezett meg a karavánal Delhi szent városába a Dsumma mellé, ahol akkor a jó Dsafar szultán uralkodott és akkora gazdagság vala, hogy még a lovak patkója is ezüsből volt és a kutyák is frissen sült fánkot ettek, mindennap kétszer. Nosza, kapva kapott a diófejú nép a sok drágaságon. Harmadnap már úgy tele volt a vidám Hasszán minden tönlője arannyal, hogy olyik meg is repedt, de nem bánták. Híre ment hamar a Bagdadból hozott sok drága csudának Dsafár szultán kék türkisz palotájába is és ime, negyven aranyos kardú testőr jött le a nagy bazárba, hogy a vidám Hasszánt fölvigye a szultán elibe. Dsafár szultán éppen jókedvében volt és így szólott az idegenhez :

— Te jámbor és igaz ember vagy, Hasszán fiam, hát mondd meg nekem, mit tennél te, ha valami nagyon szép aranyos madarat fognál az erdőben!

A vidám Hasszán azonnal elértette a szót és így válaszolt a szultánnak :

— Aranykalitkába tenném, gyémánt vályúból itatnám, csupa édességgel etetném és úgy vigyáznék rá, mint a szemem fényére.

A szultán nevetett erre a beszédre és így válaszolt :

— Nohát én is így teszek veled. Mostantól kezdve te vagy az én kincstartóm és adószedőm. Ész legyen olyan jó dolgod, mint az aranymadárnak.

Ettől kezdve egész Hindosztánban nem volt senki fiának olyan jó dolga, mint Hasszán Ibni Tahir kincstartónak. Egyik esztendő rálépett a másik sarkára, de mindegyik hozott neki valami új gazdagságot. Nagy palotái, földjei, erdei, legelői, gyümölcsösei, kincsei, teherhordó barmai és rabszolgái voltak és Alláh kegyelme is vele maradt. Mindenki

szerette és a szultán úgy tartotta, mintha a tulajdon fia volna.

Ötven esztendő telt el így, amikor egy éjjel megjelent az előregedett Hasszánnak álmában Alláhnak Heliál nevű angyala és táblát tartott elibe, amire a Koránból csak ennyi volt aranybetűkkel írva: «A meg nem hálált jócselekedet a halottak terhe a nagy költözködés napján.»

Másnap a kincstartó a hatalmas Dsafari szultán színe előtt földreborulva kérte, hogy bocsássa ki az aranykalitkából, hadd menjen haza Bagdad városába, mert Alláh üzent neki. A szultán még öregebb volt, mint Hasszán Ibn Tahir, és így szólott neki:

— Insalláh! Végezd jól az életedet és amit csak elbírsz, vidd magaddal, mert megszolgáltad. Negyven katonám kíséren el. Köszöntetem a dicsőséges kalifát.

Holdújuláskor negyven katona és negyven rabszolga indult nyolcvan teherhordó állaton tömérdek kincsel utána Bagdad felé. Amerre mentek, mindenki csodálkozott. Harmadik holdújuláskor megérkeztek a városba, de bár inkább megse érkeztek volna. A várost a szeldsukok akkor már nagyon elpusztították. Híre sem volt a régi gazdagságnak. Maga a kalifa is elmenekült onnan a rumulok országába és gazdátlan köpekek vonítottak egész éjjelen az utcákon. Csak egy-két utcájában lézengett még valami élet.

Szegény Hasszán azonban azon búsult el legjobban, hogy egykori dúsgazdag gazdáját és jóttevőjét már nem találta sehol. Ha kérdezte is, csak a vállukat vonogatták az emberek. Azt mondták: előbb elszegényedett, aztán meghalt. A jámbor Hasszán szeméből kicsordult a könny és utcáról-utára ment, hogy a derék Dselált vagy legalább valakijét megtalálja. Hiába volt minden.

Három napig kereste s íme, amint harmadik nap este a rézöntők utcájában keresi, egy öreg, bottal járó, hajlott hátú muzulmán lép elibe. Hasszán Ibn Tahir hangosan felkiáltott és a nyakába borult az öreg embernek.

— Mashallah Dselál Hászir apám, ime végre megtaláltalak és áldott legyen ez az óra, amikor leróhatom szent

adósságomat. Jőjj velem a karaván-szerájlba és vedd át a sok kincset, amit neked hoztam.

Az emberek összeszaladtak az utcán és csodálkoztak, az öreg hajlott ember pedig bámulva nézett a derék kincstartóra :

— Tévedsz kardasz, mivel én nem vagyok Dselál Hászir, hanem csak szegény koldus vagyok én, Abu Láhíb a nevem, aki mindenemet elvesztettem a háborúban és itt kéregetek. Az emberek az utcán bizonyolták az öreg szavait.

Hasszán Ibní Tahir azonban még egyszer átölelte az öreg koldust és akart, nem akart, csak cipelte magával erővel :

— Ne tagadd el, hogy ki vagy! Nekem te vagy az én egykori uram és jótevőm, Dselál Hászir, akit Alláh küldött utamba és nem múlik el a nap az én adósságommal.

Hiába mondta százszor is az öreg koldus, hogy ő nem Dselál Hászir, mivel az már régen meghalt, a jó Hasszán csak vitte magával a karaván szerájlba. Ott nagy lakomát csapott, átadta neki a sok szép kincset és a delhii katonákat gazdag ajándékkal hazabocsájtotta. Azután pedig az imádság órája elkövetkezvén, holdfeljöttkor megfürdött a szent folyóban s a legtisztább indiai gyolcsba öltözködvén, éjjelig földre borulva imádkozott.

— Bismilláh! Ime, tisztán adom vissza neked, Leghatalmasabb, amit tisztán kaptam tőled, mivel amiben Ember részesített engem, visszaadtam az Embernek, hálados szívvel. Mert bölcsőbb vagy te mindenkinél és beléje lehelted minden jócselekedetbe a te bölcsességedet. Fogadj magadhoz vissza irgalmasan.

Alláh pedig hallotta az imádságot és megint alaküldötte Heliál nevű angyalát, aki álmában így szólott hozzá :

— Jőjj velem derék Hasszán Ibní Tahir, Alláh illatos kertjébe, ahol a tiszta forrásvizek csörgedeznek és maradj mindörökké az igazak közt az ő árnyékában.

Hasszán pedig fölkelt és elindult az angyal után. Nem látta többé senki azóta se.

ANDROMAQUE.

Trója elfoglalása és lerombolása után Andromache, Hektor özvegye és Astyanax, a trójai hős fia, Pyrrhus epirusi király foglya. Pyrrhus szerelmre gyúl szép foglya iránt, aki azonban hűséges férje emlékéhez. A görögség híret veszi az epirusi eseményeknek, fél, hogy Astyanax, ha felnő, Trója bosszulója lesz, ezért követet küld Pyrrhus-hoz és azt kívánja tőle, hogy Astyanaxot adja ki. A görögség követe Orestes, aki Pyrrhus udvarában találkozik barátjával Pyladesszel, de ott találja Hermionet is, Menelaos leányát, aki Pyrrhus menyasszonya s akihez Orestest szenvedélyes szerelm fűzi. Hermione szerelmes Pyrrhusba, de büszke szívét bántja a mellőztetés és mindenáron azon van, hogy visszaszerezze vőlegénye elvesztett szerelmét, vagy ha ez nem sikerül, elpusztítsa vetélytársnőjét és bosszút álljon Pyrrhuson. Orestes viszont azt hiszi, hogy ez az alkalmas pillanat, amelyben a mellőzött Hermione rég áhított szerelmét megnyerheti.

Pyrrhus ide-oda ingadozik Andromache és Hermione közt. Ha Andromache egy jó szót ad neki, akkor észre sem veszi Hermionet, viszont az elkeseredés dühével mutat színlelt szerelmet Hermione iránt, ha Andromachenál meghallgatásra nem talál. Ugyanezt a játékot űzi Hermione Orestesszel, akitől ridegen elfordul, mihejlt Pyrrhusnál a legcsekélyebb közeledést veszi észre, akit azonban sokat ígérő, hazug biztatásokkal igyekszik magához édesgetni, hogy bosszútervének vak eszközüül használhassa fel. Orestes követsége különben is kapóra jön neki. Pyrrhusnak végre döntenie kell. De a döntés más irányt vesz, mint Hermione várja, Pyrrhus végső választást enged Andromachenak: vagy kiadja Astyanaxot a görögöknek, akiknél halál vár rá, vagy megvédelmezi minden ellenség ellen és mint fiát neveli fel, ha Andromache ezért kezével jutalmazza. És Andromache, hogy fiát megmentse, színlag beleegyezik Pyrrhus kérésébe és odaigéri kezét a királynak.

Ez a drámai helyzet, mikor a negyedik felvonás megkezdődik.

NEGYEDIK FELVONÁS.

ELSŐ JELENET.

ANDROMACHE, CEPHISE.

CEPHISE. Nincs semmi kétség már, ó hidd el úrnőm, férjed,
Hős Hector műve, hogy e nagy csodát megérted.
Az ő szándéka, hogy fölkeljen Trója még
S fiad támassza föl, kit megtart most az ég.

Amit Pyrrhus ígér, van annak foganatja
 S ő csak szavadra várt, hogy fiad visszaadja,
 Vonzalmában hihetsz, csak szíved kell neki.
 Atyját, multját, a trónt, mind lábadoz teszi,
 Urnőjévé emel népének és magának.
 Ez hát a győztes úr, kit csak gyűlölni látlak?
 S kit Hellas ellen már nemes harag ragad,
 És fiad életét úgy félti, mint magad?
 Őrséggel védi meg, holt atyja helyett atyja,
 Vállal minden veszélyt és gyáván ki nem adja,
 De már az oltár kész s illő hogy ott legyünk.

ANDROMACHE. Igen, de most előbb még fiamhoz megyünk.

CEPHISE. Ki sürget asszonyom? Ráérsz fiadhoz menni.

Ezentúl láthatod mindig, nem tiltja semmi,
 És dédelgetheti jószágod szabadon,
 Már nem számlálja más a csókot ajkadon.
 És mily gyönyör lesz majd, ha látod nőni, telni,
 Az érzés, hogy királyt s nem szolgát kell nevelni,
 Kiben sok nagy király hős vére izzik, ég.

ANDROMACHE. Menjünk, Cephise, fiam utolszor látni még.

CEPHISE. Mit mondasz? Istenek!

ANDROMACHE. Hallgass meg jó Cephisem.

Előtted semmiben titkot nem rejt a szívem.
 A bajban láttam én, hogy lelked hű s szeret,
 Bár látom, hogy szívem mégsem jól ismered.
 Hát gondolhattad-e, hogy elárulom rútul
 Férjem, ki azt hiszi, hogy élte bennem újul?
 És most, hogy holt szíven már hült a fájdalom,
 Saját nyugalmamért az övét zavarom?
 Hamvának százszor is szent hűséget fogadtam.
 De nem hagyom fiát, nem veszhet el miattam.
 Kezemnek ára lesz: hogy Pyrrhus védje meg.
 S az ő szavára én bizón építhetek.
 Mert Pyrrhust ismerem, heves, de talpig férfi.
 Megvédi fiamat, ha egyszer megigéri.
 Még Hellas dühe is csak nekem vág utat
 S Hector fiának uj apát haragjuk ad.

És most megyek s ha már föl kell áldozni vérem,
 Hogy Pyrrhusé leszek, míg élek, azt ígérem.
 S ha majd az oltárnál hitet tesz lángolón,
 Halálos esküvel fiamhoz láncolom.
 S aztán, ha elcsitult szívem leggyötrőbb gondja,
 E hűtlen életet kezem tüstént kioltja.
 Erényem mentve így. Pyrrhus s fiam pedig
 Megkapják mind, mivel csak tartozom nekik.
 Lásd, ilyen ártatlan cselhez fordul szerelmem.
 Ezt parancsolta ő, a néma, síri szellem.
 Megtérék én hozzá s őseinkhez legott.
 És terád vár, Cephise, hogy két szemem lefogd.

CEPHISE. Oh, ne hidd, asszonyom, hogy veszted én túlélem.

ANDROMACHE. Megtiltom, hogy kövess. Te vagy végső re-

Gondodra bízom itt egyetlen kincsemet, [ményem

Még nálam is jobban vigyázzon rá szemed.

Ő jövőnk záloga, Trója végső reménye,

És e királyi sarj kezébe van letéve.

Vigyázz Pyrrhusra is, hogy állja esküjét.

Szólj rólam is neki, úgy védj fiam ügyét.

Mondd Pyrrhusnak, e nász komoly, szent volt előttem.

S hogy halálom előtt egész hozzá szegődtem.

Hát űzze el, ha még gyanuja bármi van,

Hisz megbecsültem őt, mert rábízta fiam.

Fajának hőseit ismertesd meg fiammal.

Hadd kövesse nyomuk, ha virrad az új hajnal.

Mondd el, nevük milyen hőstettektől ragyog,

Mondd el, mit tettek ők s kik voltak e nagyok.

Mindennap mondd neki, mily hős volt atyja, Hector,

És végül rólam is beszélj vele olykor.

Bosszura itt, Cephise, ne gondoljon soha.

Vigyázz, ne kapja el ifjui mámor.

S ha Trójáról beszélsz, juttasd eszébe néha,

Hogy Hector vére ő, de végső sarjadéka.

S ezért a sarjért én fölláldoztam vakon

Egy nap vérem, hitem, szerelmem, haragom.

CEPHISE. Ó jaj!

ANDROMACHE. Ne tarts velem, ha fölzaklatott lelked
 Nem lesz elég erős s óvatlan könnyet ejthet.
 Valaki jön, ne sírj. S ez egyet ne feledd,
 Hogy most te vagy az úr úrnód sorsa felett.
 Hermione közelg. Jöjj, meg ne lássa könnyed.

MÁSODIK JELENET.

HERMIONE, CLEONE.

CLEONE. Eléggé nem tudom csodálni ezt a csöndet.
 Te hallgatsz asszonyom? E sértő megvetés,
 E hitszegés se bánt? Lelkednek mind kevés?
 Ily durvaságra sem zúdul fel szíved vére?
 Hisz megremegtél már az Andromache névre.
 Vad kétség égetett s el nem nézted neki,
 Ha Pyrrhus egy szelíd szóval tüntette ki.
 Most hitvesül veszi és nem csak koronája,
 Övé lesz szíve is és legtitkosabb vágya.
 S te néma vagy, hogy ily sok kétség rádszakad,
 S nincs Pyrrhus ellen egy kemény panaszszavad?
 E gyászos csönd ijeszt. De asszonyom, te reszketsz!
 Jobb volna tán ha most . . .

HERMIONE. Mért nem jön még Orestes?

CLEONE. Én hívtam. Jönni fog, meglátod csakhamar.
 A lábához borul, megnyerni így akar.
 Szolgálni egyre kész s jutalmat sem vár érte.
 Két szép szemed tüze egészen megigézte.
 Jön is már.

HARMADIK JELENET.

ORESTES, HERMIONE, CLEONE.

ORESTES. Asszonyom, megértem e napot?
 S Orestes úgy jöhet hozzád, hogy hivatod?
 Igaz volt hát a hír s nem hiú remény áltat,
 Hogy jelenlétemet csakugyan te kívántad?
 Hogy . . .

HERMIONE. Tudni akarom, szeretsz-e még uram?

ORESTES. Hogy én szeretlek-e? Hát esküm, hitszegésem,

Az, hogy most itt vagyok, átkom, menekülésem,

Kétségem, két szemem, mit egyre könny tüzel,

Kinek hihetsz, ha ily tanuknak nem hiszel?

HERMIONE. Boszulj meg s én hiszek.

ORESTES. Én készen állok, látod.

Borítsuk lángba hát egész Görögországot ;

Szálljanak harcba most nevedben e kezek.

Te légy Heléna s én Agamemnon leszek.

Trója gyötrelmeit zúdítsuk rá e földre ;

Legyen nevünk szörnyű, mint volt apáink ökle.

Jöjj vélem asszonyom !

HERMIONE. Nem, maradjunk uram.

Oly messze nem visz el megtorlásért utam,

Hogy míg itt ellenem győzelme felesap égig,

Másutt várjam be, hogy boszúm lassan megérik?

S a kardra bízom rá? A harc esélye sok.

S végül, még úgy esik, megboszulni se fog.

Sírjon, ha távozom, itt minden meghatottan.

Csak úgy kell boszúd is, ha boszút állsz legottan.

Már késedelmed is kosárnak számolom.

Menj hát s áldozd fel őt !

ORESTES. Kit?

HERMIONE. Pyrrhust !

ORESTES. Asszonyom ! Pyrrhust?

HERMIONE. Mit hallok én, gyűlölséged haboznék?

Rohanj mert ingatag szeszélyem visszahoz még.

S ne emlegess jogot, ha boszúm szava szólt.

Nem terád tartozik, hogy Pyrrhust igazold.

ORESTES. Én védeném? hiszen hozzá vajó szerelmed

Már bűnei előtt csak gyűlöletre keltett.

Álljunk boszút, helyes. De ily uton soha.

Mert ellene leszek, de nem a gyilkosa :

Jó, gázoljuk le őt, de jogos diadallal.

Fejét csak nem viszem válasz gyanánt magammal!

E küldetés terhét magam kerestem és

Rólam le nem veszi most egy gyilkos döfés,

Hát várd be míg apád döntő szavát kiadja
S halálba küldi őt Hellas méltó haragja.

Gondold meg, trónon ül s korona van fején.

HERMIONE. Hát nem elég neked, hogy elitéltem én?

Hát nem elég neked, hogy sértett büszkeségem
Oly áldozatra vár, mely nem vérzik csak értem?
Hogy én leszek a díj, ha tört versz át szivén,
Hogy gyűlölöm, vagy az, hogy szerettem is én?
Mert el nem titkolom, tetszett a háládatlan.

Mindegy: parancsra vagy mert én is úgy akartam.

Ezzel hiába, csak számolni kell neked,

Mert bármily becsstelen, bár megcsalt, rászedett,

És bár utálatom rút bűnét joggal éri,

Míg él, félhetsz uram, hogy megbocsátok néki.

Szeszélyes haragom fordulhat hirtelen,

Ha meg nem hal ma még, holnap szerethetem.

ORRESTES. Addig kell vesznie, míg nem kap gyors kegyelmet,

Tudom . . . De mit tegyek? Úrnóm, mi volna terved?

Ily gyorsan haragod szolgálni hogy tudom,

S csapásom Pyrrhusig hogy ér el, mely úton?

Még Epirus földjén alig hogy megjelentem,

Forgassam már fel itt a trónt s országot menten?

Megöljek egy királyt s e szörnyű tette sok,

Ha tőled egy napot, sőt egy órát kapok.

S lássa Epirus is, hogy omlik hűtlén vére?

Az egész nép előtt kell lecsapnom fejére?

Nem, úrnóm. Megölöm, de előbb még megyek,

S kinézem a helyet, hóhéra hol legyek.

S ma éjjel rátörök, úrnóm, — az éjjel vége.

HERMIONE. De Andromache még ma lesz a felesége.

A templom csupa dísz, a trón már készen áll,

Teljes lesz szégyenem s szörnyűbb mint száz halál.

Hát mire vársz? Pyrrhust ma legkönnyebb elérni,

Ma nászünnepre megy s őrsége nem kíséri.

Ma csak Hector fiát őrzi féltőn a had

S könnyen végez vele, ha boszúlóm akad.

S te védenéd, mikor ő maga sem akarja?

Ragadjon hát ma tört minden hű görög karja.

Barátid, híveim, mind ott lesznek veled.
 Pyrrhus megcsalt s kacag mindünkön, ne feledd.
 Görögjeid csak úgy szomjazzák már a vérét,
 S nem kimélik, tudom, egy trójai nő férjét.
 Mondd hát, hogy nem vehet többé egéruat!
 Vagy inkább küldjem én lecsapni karjukat?
 Nem. Légy te csak magad e szent boszú vezére,
 S ha megjössz s elborít a hűtelennek vére,
 Akkor biztos lehetsz szívemről csakugyan.

ORESTES. Gondold meg asszonyom!

HERMIONE. Ah, ez már sok, uram.

E sok fontolgatás a haragom csak szítja
 Adok rá módot ím, hogy Orestes kivívja
 Szivem s boldog legyen, de mit sem ér, hiszen
 Orestes sírni tud csak, tenni, merni nem.
 Menj hát s másnak dicsérd kitartásod, hűséged
 S a boszúm bízd reám, nem fog bevárni téged,
 Bár gyáva jó szívem bátorságom szegi
 S egy napra két kosár kissé sok már neki.
 Azért magam megyek násztemplomukba mindjárt.
 Hová félsz menni te, bár szívem is kivivnád.
 És Pyrrhushoz kezem majd csak közel jut ott
 S elvégzi töröm azt, mit bájam nem tudott.
 S átjárja nyomba rá a véres tör a mellem,
 És sorsunk összeforr Pyrrhus szándéka ellen,
 S bármilyen hitszegő, tán édesebb lehet
 Meghalni ott vele, mint élni it tveled.

ORESTES. Nem. Megkiméllek én, úrnóm, e gyászos kéjtől,
 Mástól nem hal meg ő, csak Orestes kezétől.
 Elpusztítom, ha kell, nem egy, száz ellened,
 Aztán, ha akarod, jutalmazd tettemet.

HERMIONE. Csak menj és bízd reám a sorsodat egészen
 S álljon minden hajónk menekülésre készen.

NEGYEDIK JELENET.

HERMIONE, CLEONE.

CLEONE. Te romlásodba törsz . . . Gondold meg asszonyom.

HERMIONE. Mit bánom. Most csupán a bosszúm gondja nyom.

Még mindig nem tudom, akárhogy megígérte,

Hogy bosszúm bízam-e Orestes lány kezére?

Más szemmel nézi ő, mint én, Pyrrhus bűnét.

Az én kezem biztos. Az övé, hátha vét?

S mily gyönyör volna az, ha bosszút magam állnék,

Kiránthatnám a tört, míg Pyrrhus vére ráég

S közben fokozná még kínját és gyönyöröm,

Hogy tört szeme elől szerelmét elfödöm!

S Orestes törivel hasítna bár szívébe

A késő bánat is, hogy miattam vesz élte.

Menj hát s közöld vele, Pyrrhusnak tudni kell,

Én áldozom fel őt, nem Hellas ejti el.

Kedves Cleone siess, mert bosszúm el nem értem,

Ha Pyrrhus azt hiszi, másért hal meg, nem értem.

CLEONE. Úrnőm, én megteszem. De ó nagy istenek!

Ki hitte volna, ott a király közeleg.

HERMIONE. Ó fuss Orestesért Cleone-om s mondd meg néki,

Egy lépést sem tehet, míg tőlem meg nem kérdi.

ÖTÖDIK JELENET.

PYRRHUS, HERMIONE, PHOENIX.

PYRRHUS. Nem vártál asszonyom s jól látják e szemek,

Hogy megzavartam itt beszélgetésetek.

De nem jöttem ravasz fogások fegyverével

Leplezni bűnömet, mert bűnt követtem én el.

S elég, ha elítél ezért titkon szívem.

S mit ér a védőszó, ha magam sém hiszem.

Trójai nőt veszek nőül, miért tagadjam

S most hozzá köt szavam, mit egykor néked adtam.

Más tán azt mondaná: a trójai sikon

Csak apáink között szövődött e viszony.

Nem kérdeve vágyamat s hogy kit kívánsz te férjül,
 Egymáshoz fűztek ott tudtunk, szerelmünk nélkül.
 Alávetettem én még ennek is magam
 S megvitte követem hozzád szívem, szavam.
 S adott szavát ura megszegni nem akarta,
 Így szállított hajóm Epirus földjén partra.
 És bár egy büvölő szempár hatalma itt
 Már megelőzte volt a tied bájait,
 Be nem hódoltam én ez új láng erejének,
 Akartam, hogy hozzád maradjon hű e lélek,
 Hisz királynő vagy itt s máig azt hittem én,
 Hogy esküm győzni fog a szerelem hevén.
 De győz a szerelem s váratlan elragadja
 Andromache szívem, mit megvetett haragja
 Eddig s hajszolt szívünk most oltárhoz liheg
 S szerelmét ott örök hittel pecsétli meg.
 Zúdítsd hát haragod az áruló fejére,
 Kinek, úgy fáj, hogy az, de nem lehet más mégse.
 Ilyen jogos dühvel nem szállok szembe én,
 Sőt rajtad sem könnyít úgy, mint szívem sebén.
 Illess a híszegők minden méltó nevével,
 Mert néma panaszod százszor kinzóbban ér el.
 S szívem, min fölszakad száz önvádverte seb,
 Mennél némább maradsz, annál beszédesebb.

HERMIONE. Őszinte vallomás, uram, s jól esik látnom.
 Hogy benne már magad itéltél is hibádon,
 S hogy megtörhesd e szent kötésnek erejét,
 Készséggel vállalod a bűnös szerepét.
 Mért is hódolna be ily hódító szerényen
 A szolgatörvénynek, hogy esküt meg ne tépjen?
 Nem, sőt csábít a bűn s megejt az ingere,
 S hozzám csak az hozott, hogy elkérkedj vele.
 Hát nem tart vissza már sem becsület sem esküd.
 Hogy hozzámfutsz, mikor a trójai nő elküld,
 És váltva ostromlod, hogy elnyerhesd kegyét
 Heléna lányát és Hectornak özvegyét?
 Űrnőd s rabod fején felváltva csillog éked,
 Tróját feláldoztad s Hector fiát megvéded.

S önmagának szived mindég ura marad.
 Hős vagy, nem szolga, kit béklyóba ver szavad.
 Sőt tán, hogy hitvesed gyönyörködhesen benned.
 Szert kell az áruló s hitszegő névre tenned?
 Vagy látni jöttél tán, hogy sápad homlokom,
 Hogy aráddal kacagj aztán e kinokon?
 Vágyad, hogy kocsija nyomában láthass sírva,
 De sok egy napra tán, tobzódnod ennyi kínba?
 És ahelyett, hogy itt koldulsz új címeket,
 Válassz a régiből, van már elég neked.
 Hector szegény, öreg, erőtlen, roskadt apja
 A lábához rogyott, hogy tört lelkét kiadja,
 S kardod keblébe vajt dulón kutatva ott
 A pár csöpp vért, mi már a kortól megfagyott.
 És Trója lángoló, forró vértengerén át
 Gázolva enkezed fojtá meg Polyxénát,
 Hogy már minden görög felzúdult ellened.
 Ily nemes tettekért ki áll ellen neked?

PYRRHUS. Ūrnöm, én jól tudom, mily tomboló dulásra
 Ragadta vak dühöm Heléna bosszulása.
 Elsírhathnám neked, sok vért ontott karom,
 De végre multamat feledni akarom.
 Az égnek hála, most közönyödből is látom,
 Mily ártatlan gyötört sok boldog sóhajításom.
 Szivemben túlhamar kelt önkinzón a vád,
 Mert nem ismerte még elég jól önmagát.
 Bántott, hogy szíveden tettem gyilkos sebet tép,
 Pedig hűtlen csak az, ki hitte, hogy szerették.
 S hogy hű maradjak én, nem kívánod te sem,
 Azt hittem, bántalak s tán kedved keresem.
 Nem fűzte vonzalom egymáshoz szíveinket,
 Engem szavam kötött, te apádét követted.
 De nem is fűzhetett hozzám a szerelem.

HERMIONE. Én nem szerettelek, ezt mondod, szívtelen?
 Mellőztem érted én minden királyi kérésom,
 Távol hazádba is utánad jöttem féltőn
 S még most is itt vagyok, hűtlenséged nyögöm
 És miattam pirul minden hű görögöm.

Én hagytam meg nekik, hogy szégyenem leplezzék,
 Titkon remélve, hogy egyszer hozzám sietsz még,
 Megbánás szava kél a hitszegés helyén
 S élem hozod szíved, mely jog szerint enyém.
 Ily állhatatlan és vak láng bilincselte hozzád,
 S tán még e percben is, hogy itt állsz és gonosz száz
 Így közli hidegen halálotmat velem,
 Félek, szeretlek én még most is, hűtelen.
 De ha már így esett és a haragvó mennynek
 Tetszett, hogy mást szeress és én utadból menjek,
 Űld meg hát nászodat, de add meg egy kegyem,
 Ne kényszerítsd szemem, hogy tanúja legyen.
 Egy napig még halaszd, ezt kérem csak kegyetlen.
 Hisz tán utolsó szó, mit itt váltunk ma ketten.
 Álnok, nem is felelsz? . . . Ó látom, számolod
 A percet, mit velem elvesztegetsz, holott
 Türelmetlen szíved csak egy nő után vágyik
 S gyötör, ha percre is, de visszatart a másik.
 Felé száll sóhajod, őt keresi szemed.
 Nem tartlak vissza hát, csak hagyj itt engemet.
 Menj s esküdd most neki, mit már nekem fogadtál,
 Úgyis hatalmasabb száz hitszegő szavadnál
 Az istenek neve s ők el nem feledik
 Nekem tett esküdet, mert az a szent nekik.
 Menj az oltár elé, ott engem esküszó véd,
 Menj, fuss, de félj, hogy ott találod Hermionét.

HATODIK JELENET.

PYRRHUS, PHOENIX.

PHOENIX. Uram, hallottad ezt? Vigyázz, veszted lehet
 A megcsalt szív, amely csak bosszuért eped.
 Itt sok támaszt talál s a sértés, mely őt érte,
 Olaj lesz csak Hellas fellángoló tüzére.
 Orestes még szeret, könnyű megnyerni hát . . .
 PYRRHUS. Rám Andromache vár, te őrizd meg fiát.

ÖTÖDIK FELVONÁS.

ELSŐ JELENET.

HERMIONE (*egyedül*).

HERMIONE. Mit tettem, hol vagyok? Ily kint belém mi
 Mily indulat sodor, mi fájdalom szorongat? [olthat?
 Bolyongok, céltalan járom a palotát,
 Csak tudnám, gyűlölet vagy szerelem fon át.
 A szívtelen, milyen szívvel hagyott ott engem?
 Résztét vagy fájdalom meg nem csillant e szemben.
 Elfogta percre csak zavar vagy fájdalom?
 Megenyhít tán, ha ott egy könnyét kicsalom.
 De állt némán, merőn s nyugodtan nézte kínom.
 Egy könnye nem szökött, hagyott magamba' sírnom.
 S én mégis siratom s bajom tetézve még,
 Szívem, ez árva szív csak egyre érte ég.
 A rásujtó csapás sejtése megremegtet
 S boszúra készülön úgy adnék már kegyelmet.
 Nem, vissza nem vonom többé ítéletem.
 Hadd vesszen élete, hisz úgy sem él nekem.
 Az álnok győz s dühöm vergődését kacagja,
 Pár könnyel, azt hiszi, elül lelkem viharja,
 Hogy mindig gyöngé még és ingatag szívem,
 S ha sújt egyik kezem, a másik véd hiven.
 Mert egyre régi, vak jószágomból itél meg.
 De mást fog csakhamar rólam gondolni, félek?
 Vonul most győztesen, a templom díszben áll,
 Nem kérdi, ott mi vár rá, élet vagy halál.
 És engem így hagy itt kétségben tépelődve.
 Nem! Inkább egy csapás! Sujtson Orestes tőre.
 Vesszen Pyrrhus, hiszen vesztébe maga tört.
 S erővel hívta ki haragomat s a tört.
 Haragszom én? Ugyan, hát boszut más ki állna?
 S nem Hermione nagy szerelme lesz halála?
 Pedig milyen gyönyör varázsát lopta rám,
 Ha hősi tetteit dicsérték hajdanán.

És néki szántam már titokban szívemet rég,
 Még mielőtt frigyünk apáink tervbe vették.
 S csak azért keltem át sok földön, tengeren,
 Hogy én legyek, aki törrel szíven verem?
 Elvesztem, megölöm. Szörnyű végzet valóban!

MÁSODIK JELENET.

HERMIONE, CLEONE.

HERMIONE. Jaj, mit tettem Cleone s mi mondanivalód van?
 Mi történt Pyrrhussal?

CLEONE. A vágya égbe csap.

Nincs a halandók közt büszkébb és boldogabb.
 A templomból jövök s nem láttam soha mását.
 Hogy vitte győztesen legujabb hódítását.
 S fénylő szemmel, miben öröm tüzelt s remény
 Megrészegült azon, hogy ott csünghet szemén.
 S Andromache, kinek ujjongás áldja léptét,
 Az oltárig viszi Trójának bús emlékét.
 S mert nem fér együvé gyűlölség s szerelem,
 Csak szót fogad szegény némán, örömtelen.

HERMIONE. A hűtlen! Szégyenem hát mégis betetőzte?

Mit olvastál arcán? Jól megfigyelted őt te?
 Élvezte gyönyörét nyugodtan, teljesen?

S e palotára fel nem nézett percre sem?

És mondd Cleone, sosem kerültél ott elébe,

S biborba nem pirult, hogy rádismert, a képe?

Nem látszott zavarán a kinzó büntudat?

S szíven a büszke dac egy percre sem lohadt?

CLEONE. Pyrrhus se lát, se hall és üdvöt, dicsőséget.

S mindent, mi becsület, feledni látszik véled.

Mindegy, ki jár nyomán lappangó utakon,

Szerelmes álmait hajszolja csak vakon.

És minden őrséget Hector fiához állít,

Mert biztos benne, hogy veszély csak arra vár itt.

Phoenix, ki éltéért a fejével felel,

Innen jó távol egy kastélyba vitte fel.

Mert erre gondol még Pyrrhus, bármily szerelmes.

HERMIONE. Az álnok! Veszni fog. De mit mondott Orestes?

CLEONE. Épp akkor jött oda s a görögök vele.

HERMIONE. S boszúra készült már, nem látszott még jele?

CLEONE. Nem láttam.

HERMIONE. Nem? Cleone, kegyetlen sejtés éget.

Megcsal Orestes is?

CLEONE. Orestes imád téged. -

De lelkét száz nehéz gond marcangolja szét.

Hol szerelmét félti, hol a becsületét.

S Pyrrhusban tiszteli a trónnak tekintélyét,
Achilles nagy nevét s magát Pyrrhus személyét.

Remeg, hogy Hellason új harci láng csap át

S legjobban félti tán, mint mondja, önmagát.

Vágyik Pyrrhus fejét győzön elhozni néked.

Csupán a gyilkos név béklőz karjára féket,

S maga sem tudja még, vajjon a templomot

Mint nászkísérő vagy mint bűnös hagyja ott.

HERMIONE. Nem. Pyrrhus győzni fog. Nincs semmi aka-
Orestes gyáva rá, hogy daccal útját állja. [dályá-

Bátorságát tudom, milyen félsz törte meg.

Riasztja a halál és csak ettől rémeg.

Anyám elérte, bár egy szóval alig kérte,

Hogy minden jó görög, fegyverbe szálljon érte.

S a dúló nagy csatán tíz hosszú év alatt

Szeméért húsz király a harcmezőn maradt.

Én csak egy hitszegő méltó halálát várom

Attól, ki kedvemet keresné mindenáron.

S bár megnyernék kezem ily jó szolgálatok

S magam vagyok a bér, bosszút nem állhatok.

Jöjj hát, majd szerzek én magamnak igazságot.

Ám harsogja be jaj a templom csarnokát ott.

Megyek s széttépem én átkozott nászukat,

Hogy ne tartson tovább, mint röpke pillanat.

S e szörnyű pereben ott ki fog még válogatni,

Pyrhuss nem sok nekem, s Orestes éppen annyi,

Én meghalok, de mint bosszút vivő követ,

Mert nem halok magam, valaki még követ.

HARMADIK JELENET.

ORESTES, HERMIONE, CLEONE.

ORESTES. Megtörtént asszonyom, betelt hát boszúd végre,
Az oltárt mossa már a hűtlen Pyrrhus vére.

HERMIONE. Meghalt?

ORESTES. Meg asszonyom, vagy végsőt most hörög
S vérebe fojtja ott bűnét a sok görög.
Megígértem neked s bár férfi szívem félve
S szégyennel egyezett ez összesküvésbe,
A templomhoz futok, hol már a nép között
Elszórva pár görög az oltárig szökött.
Rám ismert Pyrrhus, ám nem változott el színe,
Sőt tán büszkébbre vált láttamra még a szíve.
Mintha a sok görög s közöttük a követ
Emelte volna csak nászkiséretöket.
S a mámoros Pyrrhus, most koronáját véve
Maga helyezte rá Andromache fejére.
S így szólt: «Legyen tied koronám és hitem.
Uralkodj Epirus földjén s itt e szíven.
Fiadnak szentelem atyai barátságom.
Esküvel fogadom s az esküt holtig állom.
Ki az ő ellene, mind hadban áll velem,
S én benne Trója új királyát tisztelem.»
A népség helyeselt s ujongott e szavakra
S bőszi lármával felelt görögjeink haragja.
S egyszerre száz felől törtek rá hirtelen,
Nekem lecsapni már nem is maradt helyem.
Mind versengett azért, hogy ő sujthassa földre.
Láttam, hogy küzködött karjukkal Pyrrhus ökle.
Tántorgón, véresen, hogy védte még magát.
Míg végül lerogyott az oltárt fogva át.
S áttörve a riadt népség tolongó árján
Hozzád rohantam én, hogy most percet se várván
A kikötőbe jöjj, ott vár minden hived,
Még rajtuk ég a vér, mit úgy kívánt szíved.

HERMIONE. Mit tettek?

ORESTES. Megbocsásd, hogy dolguk elsiették
 S elárulták boszúd, mely egyre vért liheg még.
 Te azt vártad, kezem fog elsőt döfni ma,
 Hadd tudja Pyrrhus így, kiért kell hálnia.
 De nézd, az én tüzem gyújtott szivükbe lángot.
 Minden dühödt görög ügyed szolgálni állt ott.
 Ne hidd, hogy így Pyrrhus vesztéhez nincs közöd,
 Hisz nem volt más kezük, csupán vak eszközöd.
 Minden csapást magad mértél rá.

HERMIONE. Hallgass, álnok.

S háriítsd magadra csak e gyáva gyilkosságot.
 Én nem vagyok bűnös, csak rút vérszomjatok.
 Menj, megtagadlak én, tettetdtől borzadok.
 Mit műveltél, barbár, és mily ádáz dühvel
 Oltottad drága, szép éltét örökre el?
 Hogy áldoztad fel őt és látva, hogy halott,
 Nem lázadt önmagad ellen véred s valód?
 De szólj, bírójává sorsának ki tett téged?
 Mért ölted meg, beszélj! Mi címen, mit is vétett?
 Ki kért?

ORESTES. Ó istenek! nem te adtad ki ma

A parancsot magad, hogy meg kell hálnia?

HERMIONE. Mért adtál egy bolond, szerelmes szív szavára?

Méért nem nézett szemed lelkem titkos zugába?

Hát nem láttad, mikor leszállt a vak düh rám,

A szívem szüntelen meghazudtolta szám?

S ha még akartam is, mért álltál rá oly könnyen?

Az kellett volna, hogy esengve kérje könnyem.

Kérdeztél volna meg a véres tett előtt,

Beszéltél volna rá, ne áldozzuk fel őt.

Vagy hagytad volna rám, hogy boszút magam álljak.

Méért is jöttél ide, hol rád csöppet se vártak?

Most itt a szép gyümölcs, mit szerelmed hozott.

Lépted nyomán szakad a baj ránk, átkozott.

Jöttödre csak hevült Pyrrhus vészes szerelme,

Vetélytársamhoz őt vesztére ez terelte.

Másképp még hatna rá két szememben a csáb.
 Engem szeretne, vagy mutatná legalább.
 Isten veled, mehetsz. Jöttöm hiába várnád.
 Hellasba nem megyek és megtagadom Spártát,
 Egész családomat, melynek egy bűne nagy,
 Hogy oly szörnyet hozott világra, mint te vagy.

NEGYEDIK JELENET.

ORESTES *(egyedül)*.

ORESTES. Ez Hermione volt? Ó lángolt így dühében?
 Hát kiért folyt a vér, mit most ontottam éppen?
 Áruló, gyilkos én? fülemnek hígyek-e?
 Vagy Pyrrhus halt-e meg s én döftem tört bele?
 Mi történt? Ó tudom, az ész szavát feledtem.
 Megöltem egy királyt, kit tiszteltem, szerettem.
 A trónt és koronát lábbal tiportam itt,
 Megsértve a követ s az ember jogait.
 Az oltár szent követ szennyezte véres tettem,
 Áruló, hitszegő és testvérgyilkos lettem.
 S kiért? Egy szívtelen nőért, én ostoba.
 Ki, hogy ha Pyrrhus él, úgy sem néz rám soha.
 És most hogy rábeszél és boszúját megállom,
 A hűtlen életét még tőlem kéri számon.
 Most is őt szereti s én szörnyeteg vagyok,
 És itt hagy, szép szeme többé rám nem ragyog.
 Örökre távozik s bérként rám hagy kegyetlen
 Száz bectelen nevet, mit kedvéért szereztem.

ÖTÖDIK JELENET.

ORESTES, PYLADES, ORESTES KATONÁI.

PYLADES. Most mennünk kell uram. Hagyd el e palotát,
 Különben küszöbét többé nem hágod át.
 Kapuját percre tán görögjeink megvédik,
 De a dühödt tömeg mind vadabbul ront nékik.

Andromachénak itt mind meghódolt a nép
 És parancsát lesi, amerre lába lép.
 És ő, ki Pyrrhusát, amig élt, megvetette,
 Mint hű özvegy fogad most vérboszút felette,
 Mert megboszálni tán rajtunk akarja itt
 Egyben első urát és Trója falait.
 Jöjj hát s ne várd be, hogy körül vegyék e várat.
 Követnek híveink, míg megtorpanva árad
 Egy percre még a nép Hermione köré.
 Az ut szabad, siess, s ne nézz magad mögé.

ORESTES. Nem, én hozzá megyek. Nem állhat ott csak vélem
 E végső, nagy tusán s én vesztét túl nem élem.

Te menj. Csak tőlem vár engesztelést e tett.

PYLADES. Hermionét, uram, legjobb, ha feleded.

Ki tárgya s eszköze voltál mindig dühének,

A holtak közt is csak gyalázat érne, félek.

S mert ő meghalt, reád mért várna szinte vég?

ORESTES. Meghalt? Nagy istenek!

PYLADES. Hát nem tudtad te még?

Találkoztunk vele, hogy erre voltunk útban.

A templomhoz rohant ziháló mellel, dúltan.

Akkor hozták ki ép Pyrrhust, kiből a vér

Patakozott, lángolón kiáltva bosszuér'.

Kétségtelen, hogy ez csak olaj volt a lángra.

S egyszerre láttuk is, hogy megtorpant a lába.

Tört villant a keze, Pyrrhusra ráborul,

Az égre néz, lesujt s hülön a holtra hull.

ORESTES. Ó fölülmulja hát e kín minden reményem!

Hála neked nagy ég, hogy így sujtasz keményen,

S mert örök gondod az, hogy bűnhödjék, ki vét,

Csordultig töltöd ím, a kínok serlegét:

Gyötrelmes végzetet szánt nékem gyűlölséged.

Azért születtem csak, hogy rajtam töltsd ki mérged

S a sorsvert szenvedők példája én legyek.

Nos hát sorsom betelt, nyugodtan elmegyek.

Hol a két szerető? Bekoronázni bűnöm

Az ő vérükbe kell véremmel elmerülnöm.

A vágy meghalni is csak közelükbe hív,
 Hadd egyesüljön így három sorsverte szív.
 De mily sűrű homály ül hirtelen szememre?
 Kijutni hogy tudok? Mi az, szivem remegne?
 Mily rémület fog el? Szörnyű, irgalmas ég!
 Mi ez a vérpatak, mely a nyomomban ég?

PYLADES. Uram!

ORESTES. Pyrrhus jön ott? Hát mindig újra lássam,
 Kit látnom iszonyat, rettentő vetélytársam?
 Oly sok biztos döfés se vette életed?
 Itt van még egy, nesze. Ez tőlem jár neked.
 De most ölelve hull rá Hermione karja,
 A sujtó tőr elől eltépni így akarja.
 Nagy ég, mily iszonyú pillantást vet reám,
 Mily szörnyek, rémitő kígyók kusznak nyomán?
 Jaj Hades lányai, kegyetlen karmotok van.
 S kire sziszegnek úgy a kígyók hajatokban?
 S a gyászos sajka, mely némán lebeg felém,
 Velem ring majd tova az örök éj ölén?
 Jöhettek, ajkamon már nem kel panasz szó se.
 De nem, távozzatok. Jöjjön csak Hermione.
 Nem tépítetek ti úgy, mint ő, lelkem sebét,
 Itt van hát a szivem, most marcangolja szét.

PYLADES. Már nincs eszméletén. Gyorsan, az idő kerget,
 Használjuk most ki jól e pár iramló percet,
 S mentsük meg. Hisz lehet, hogy nem birunk vele,
 Mert uj düh szállja meg, ha jó eszmélete.

— Vége. —

Racine után, franciából

KÁLLAY MIKLÓS.

MADARAK ÉNEKE.

Részlet (Rostand «Chantecler»-jéből, IV. felv. 1. jel.)

Az erdő cserjéi között — ameddig a tekintet elér — üregi nyulakat látunk, melyek élvezik az alkonyatot. Néma csend és üde levegő.

Üregi nyulak és láthatatlan serege a madaraknak.

EGY ÜREGI NYUL.

Alkonyi homály van, eljött már az óra,
Hogy két kicsiny cinke tér meg nyugovóra,
Fekete sapkát hord az egyik, a másik
Barna kámzsát visel egész vállszabásig.
Egyik nád közt lakik, másik a kertekben
S esti imájukat mondják el kettesben.

EGY HANG AZ ÁGAK KÖZÖTT.

Madarak Istene!

MÁSİK HANG.

Vagyis inkább, mert a
Héja Istenében nem hisz a pacsirta:
Madárkák Istene!

EZERNYI HANG A LEVELEK KÖZÖTT.

Hatalmas Istenünk!

ELSŐ HANG.

Ki úgy teremtél minket, hogy könnyűek legyünk,
És tollainkra festéd az égnek kék színét,
Köszönjük ezt a szép napot, a forrás friss vizét,

S mit csőrünkkel kifejténk, az édes jó magot ;
 Kegyelmedet, mely nekünk jó szemeket adott,
 Hogy felkutassuk vélők a káros sok rovar,
 S hogy felszereltél minket, fürge kertészi kart,
 Pompás köröm-szerszámmal, mely férget ha talál,
 Gyilkol miként kertészkes és van hernyóhalál.

MÁSODIK HANG.

Holnap megostromoljuk a tüsköt s mácsonyát,
 Kérünk, bocsásd meg nekünk bűneink lajstromát,
 S hogy megdézsmáltuk mind a ribiszke-bokrokat.

ELSŐ HANG.

Hármas szempilla-zárt szemünkre álmokat
 Lelhelj, Urunk, gyöngéden! S ha látod, a gonosz
 Ember kövekkel minket hogyan dobál s kinez,
 Ekként fizetve nekünk sok zengő énekért,
 És hogy zsizsiktól óvjuk a jó búzakenyért,
 És hálóba ne csalják testvéreinket rendre :
 Emlékeztess minket Assisi Szt. Ferencre,
 Hogy megbocsátanunk kell a sok kegyetlen tettet,
 Mit ellenünk az emberek mindenkor elkövettek,
 Mert Ő volt köztük az, ki hirdette, merre járt :
 «Testvérként szeretek minden kicsiny madárt.»

MÁSODIK HANG, MINTHA LITÁNIÁT MONDANA.

És te, Ferenc, nagy szent, aki áldását adja ...

EZERNYI HANG A LEVELEK KÖZÖTT.

Könyörögj érettünk!

A HANG.

Fecskéknek lelki Atyja,
 Pintyeknek gyóntatója ...

MINDEN HANG.

Könyörögj érettünk!

A HANG.

Te, ki hirdeted, hogy nekünk is van lelkünk,
S azóta érezünk, szenvedünk, szeretünk...

MINDEN HANG.

Könyörögj érettünk!

ELSŐ HANG.

Jó Atyánk! Adj nekünk
Búzáat...

MÁSODIK HANG.

Árpát...

EGY MÁSIK HANG.

Kölest, hogy ne légyen inség!

ELSŐ HANG.

Úgy legyen!
Valamennyi, oly suttogással, mely betölti az erdőt.
Úgy legyen!

*Chantecler, néhány pillanattal előbb kilépve egy öreg fa
odvából.*

Úgy legyen az mindég!

Rostand után, franciából

DARÓCZY ALADÁR.

SZEMLE.

Jászai Mari.

Egy autogramm-gyűjteményben egy lapon ezeket a neveket láttam egymás mellett: Sarah Bernhardt, Duse, Sada Yacco; s a lap alsó sarkában erőteljes vonásokkal: «Jászai Mari is».

Őt valóban a színjátszás művészetének legnagyobbjai közt illeti hely, szerénykedés nélkül. Mozdulata, tekintete, hangja életet adott alvó szavaknak és képzelt alakoknak; egy-egy szerepére úgy emlékezünk, mint valamely önálló műalkotásra, képre vagy szoborra; a színjátszás ephemer sikeréből fölemelkedett az alkotó művészet magasságába.

A természet maga ráírta alakjára, hogy mire hívta el. Párduci termete, tartása, hangja, arca, tekintete mind erőt és méltóságot fejezett ki, arra való volt, hogy háborgó lelkek, átkozódó királynők indulatait viselje. Megjelenése beleillett abba a világba, azokba a korokba, melyek embereit alakra, erőre, indulatokra nagyobbnak képzeljük a maiaknál. Ezt érezte a közönség is, ezt fejezte ki a közszóvá vált vélemény: hogy 'Jászai történelmi levegőt visz a színpadra'. Phaedra sohasem volt királynőibb a színpadon, mint miikor a szenvedélytől tikkadozó asszony franeia hagyománya helyett egy hatalmas, élvsovár némbor alakjában jelent meg, aki nem szokta indulatait korlátok közé szorítani s ha egyszer korlátba ütődik, szótzúzódik rajta. Elektra tehetetlen fájdalmából is féktelen barbár erő és szilaj indulat lobbant elő nála. Ezt a hevet részben a művész nő természete öntötte szerepeibe. Nem kerülte a nagy felindulások külső jeleit; meggyőződéssel tanította: 'Nem minden páthosz hamis ám, kicsikéim!' Voltak, akik felrótták neki, hogy az életben is lobbánkony és indulatos volt; de aki ily szenvedélyekig fűti lelkét, nem hülhet ki a próba és előadás közötti szünetekben. Melegsége meglátható olvasztani szíveket: voltak önfeláldozó barátnői.

A hatalmas alakból értelmi erő sugárzott. Az elnevet szerint III. Richard alakját az enyhíti, hogy érezni szellemi fölényét környezete fölött: Jászai átkozódó Margit királynőjét, önző Gertrudját is ez tette nagygyá. Nem is lehetett ritka értelmi erő nélkül az az élet,

mely az ászári paraszt-házból Jászai művészete csúcsáig vezetett. Megtalálta a szerep sarkpontjait, amelyeket különösen ki kell emelni, a jellemek fő szálait, amelyeket egy pillanatra sem szabad elejteni. Első fellépése a budai Színkörben egyetlen szóból állott — beszélte maga; egy történetet mondtak el előtte s ő csak az elmondó nevével kiáltotta el: Julia! — de ez egy sikoltás természetessége sokaknak feltűnt. S egy-két év múlva már azt írta egyik jeles bírálónk *III. Richard* előadásáról, hogy e darabba három Jászai kellene. Mint a valódi nagy költő nincs egyetlen hangnemre korlátozva, Jászai is játszott a történelmieken kívül társadalmi (*Lady Windermere*), sőt komikai szerepeket is (*Niobe*), egyforma sikerrel.

Veleszületett tehetségét folytonos tanulással fejlesztette. Nyelveket tanult, utazott. Lakását műbecsű bútorokkal rakta meg. Gyönyörködött a szépnek minden alakjában: az Arno-völgyi rózsákban, pompeii mozaikokban, Petőfi ifjúságában, Széchenyi hatalmas szellemében s a cenki fasorban, melyen át csaknem évente elzarándokolt sírjához. Úgy tudott fölmutatni egy szép eszést, hogy annak szépsége föléledt az ő mozdulatától és esillogó tekintetétől s vonalai szinte új lendületre kaptak. Pompásan írt; naplójában egyes részletek, mint az esztergomi fogolytábor leírása, valóban művésziek; egészen a komoly tanulmányig emelkedett, mint Kleopatráról szóló cikkében. Találó ítéletei voltak színdarabokról s főképpen rendezés dolgában. Mikor egyik Timár Mihály nagy ezüst-gombos bekecsben lépett Senki szigetére, Jászai rátámadt, hogy Timár komoly hajósgazda, nem cigányvajda. Nem egy jó ötletet adott a színpad képszerűsége és mozgalmasságához.

Rendkívüli gondot fordított jelmezeire. Nem hiúságból; művészetét tisztelte meg vele. Többször a maga ruháiban játszott, melyeket nagy gonddal és tanulmánnyal készítettett. Utoljára egy ezüstszínű ruhában láttuk, Shakespeare-szonetteket szavalva: mintha az angol Erzsébet udvarából temett volna ide. Műveltsége hivatását szolgálta. Képekről, szobrokról elleste a mozdulatok szépségét, az öltözetekét, vonalaikat, redők omlását. *Ellák*-ban belépve, esipőjére tett karja, könnyű leplének földig omló redői, feje tartása: egy meg-elevenült tanagra-szobor. Aki látta, el nem felejtí Perényiné mozdulatát, mikor két fiát kézenfogva, karját föllendítve, a trón elé vezeti őket, hogy a királynak felajánlja; az etrusk vázák vonalai nem szebbek e mozdulatánál.

Árva Lászlóban Szilágyi Erzsébet kitarja két karját az árva király felé: e kitért karok delejes erejét a közönség is érezte. — Jókai színpadra vitt *Kőszívű emberé*ben levelet hoznak Baradlaynénak;

rápillant, aztán a körülállókra; egy tekintete elmondta, hogy ő már érzi, mi van a levélben, pillantása elmondta a többieknek is. *Csongor és Tündé*ben az összeguggbaszkodó Mirigy boszorkányt kődarabnak nézik; Jászai úgy összehúzódott a szekéren, az ember el sem tudta gondolni, hova tette magát. — Arca, alakja, keze csodálatosan szót fogadott akaratának, művészi kívánságának. Azt mondta: ő nem szép, tudja, de este, ha szerepe kívánja, magára veszi a szépséget is. Maga tartotta rendben lakását, jó gazdasszony volt, takarított, kemény munkát is végzett: keze nem volt ápolt, finom kéz, de mikor *Stuart Mária*ban Erzsébet királyné oda nyújtja gyűrűjét a trónról a francia követnek: újjai mintha liliom-szirmok lettek volna. Aki látta valaha történelmi könyvekben Erzsébet királyné névalírását, annak észre kellett vennie, hogy mikor Stuart Mária halálítéletét aláírta, odarajzolta a pergamentre a királyné jellemző cikornyáit. Megállása pedig az asztal mellett, ráhajlása az írásra, kezének föléje tartása: Lietzenmayer képét juttatták eszünkbe.

Leleményben sem volt szegény. Madách *Évájában*, kinek ő adott először színpadi életet, az örök hiú nőt ábrázolta, mikor a Paradicsomban egy pávatollat tűzött a hajába. Nagyon szerette az *Aranyember*ben Teréza szerepét, melyre Jókai maga kérte fel. Mikor Timár Mihály átadja neki az írást, hogy békén élhet a kis szigeten: Teréza a papírt két tenyere közé fogja dédelgetve, azután szívéhez szorítja; szólni akar, nem tud, csak könnyes szemmel felpillant az égre, azután bólogatva Timárra, mintegy azt mondva: Isten látja és megfizeti ezt. Itt az előadást mindig percekig tartó taps szakította meg. E jelenetet nem Jókai gondolta, nem; — Jászai. *Főrös Rébék*et szavalta s eljátszotta a boszorkány félelmes, sunyi pislogását, suttogását, a mese-mondó borzongását, a hallgatók remegését is.

Egy-egy magyar nőalakot úgy formált szoborrá, hogy monumentális jelképpé, szimbolummá emelkedett: *Endre és Johanná*ban az anya, Baradlaynéban: Hungária.

Magyar volt minden csepp vére. A háború alatt kórházról-kórházra járt s Petőfit szavalta a beteg katonáknak. Ékszereit, becsesebb apróságait pénzzé tette s kis zacskókat varrt, egy pár szivart, egy kis tükröt, írót, zsebkendőt, szentjánoskenyeret tett beléjük, Vargha Gyula versét is: Csak jöjjetek vissza! — s ezrével küldözte kis ajándékait a haretérre.

Nagyságának titka az volt, hogy szerette művészetét, lelkesült érte. Csupa kötelességtudás volt; tehetség és tanultság ebben futott össze nála. Egyetlen egyszer maradt el egy próbáról, tévedésből; ezért nem is kérték tőle számon, de ő követelte, hogy ne tegyenek

kivételt, a példa kedvéért. Művészete legszebb emlékeül a Nemzeti Színház nézőterének egy helyrajzát őrizte, a könyvomatú lapot, melyen minden hely eladottnak volt megjegyezve, mikor ő Stuart Máriát játszotta, tragédiát, vasárnap délutáni közönségnek.

Az utóbbi években ritkán jelent meg a színpadon. Önkényt visszaadogatta fiatalosabb szerepeit; kihívásokra nem lépett a lámpák elé; átoknak érezte az öregedést. Ez a sokat szenvedett, fáradt mai kor inkább derítő szórakozást keresett a színházban, mint nagy megrázkódtatásokat. «Én a tragédia özvegye vagyok» — mondotta Jászai.

Most a tragédia maradt özvegyen.

Voinovich Géza.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

Bemutatók és felújítások.

Nemzeti Színház: *Hamlet* új szereplőkkel. — Herczeg Ferenc: *Ocskay brigadéros*. — *Az ember tragédiájá*-nak új szcenáriuma.

Kamara Színház: Bourdet: *A szerelem órája*. — *A Válszék el!* felújítása. — Shaw: *A hős és a katona*.

Vígyszínház: Mikszáth—Harsányi Zsolt: *A Noszty-fiú esete Tóth Marival*.

Fővárosi Operettszínház: Hofmannsthal: *Jedermann*. (A miskolci társulat vendégjátéka.)

Dramái színházaink száma a nyári szünet folyamán hatról ötre apadt, s alig indult meg az új játékidény, a megmaradt műintézetek egyikében ismét amaz agónia tünetei kísértének, melyből tudvalevően egy új mozi szokott megszületni. Viszont a kapunyitáskor felharsanó reklámfanfárok a tehetségek egész csillagtáborának felvonulását ígérték drámai művészetünk egére. Hol fog már most ennyi érték otthonra találni! Bizonyos, hogy színházi életünk súlyos válságba jutott s ezt lepedőnyi színes plakátokkal sem lehet immár eltakarni. A színházak szemérmetlen nyíltsággal lemondanak minden művészi becsvágýról, író-sztárokat és színész-sztárokat fogdosnak (lehetőleg egymás portájáról), a színpadi szerzők gyorsírói lendülettel orozzák el céltársaiknak egy-egy százas előadás-sorozat erejéig «beütött» receptjét, a színészek pedig meg vannak sértve, ha nem iratnak nekik olyan szerepet, amelyben magánéletüket vihetik a nyilvánosság elé. S hát a közönség? Valóban nem tartja önmagát többre, mint hogy «parancsra álljon» színházi pénztárspekulációknak, szerzői «Bauernfängerei»-nek és színészi kirakatvizketeknek? Mi megátalkodottan hiszünk a színházak nemzetnevelő hivatásában, mellyel ma senki sem látszik törődni, legkevésbé maguk a színházak. Nem illenek-e, hogy egyelőre a közönség vállalja a színháznevelés feladatát? hogy pénzén értéket, hűségén megbecsülést kívánjon cserélni? Vagy tisztítsuk meg sürgősen a régi oltárt, melynek márványkövét hazafíú jószándék emelte a magyar közműveltségnek, vagy pedig szemforgatás nélkül építsük meg az új vasbeton-oltárt az új soffór-kultúrának. Egy bizonyos: templomi zászló nem való — kalózlobogónak.

Ez a keserű prólógus nem illeti (ne is illethesse!) a drámai művészet állami otthonát. Nemzeti Színházunk munkaterve egészében cél-és eszközismerő irányításra vall. Nem dobálódzik nagyhangú fogadkozásokkal, inkább némi hiányok és egyoldalúságok kelhetnek vele szemben aggodalmat. A klasszikus műsor ismét csak a szigetországra szorítkozik, a kontinensről szinte tudomást sem vesz. Ókori ruhaviselet is úgyszólván csak Shakespeare jóvoltából kerül olykor színészeink testére, lelkükre is ókori lelket öltetni már-már alkalmuk is alig nyílik. Színész- és néző-nemzedékek nőnek fel anélkül, hogy a görög tragikusok vagy a francia klasszikusok stílusában találkozhatnának egy-egy estén, pedig ez elszegényedésre, az emberi szellem útjának a köztudatban való elhomályosodására vezet. Ha Shakespeare felér is a világirodalom felével, kultuszával még korántsem nyertünk felmentést a — másik felével szemben fennálló kötelezettségeink alól.

Mindamellett szívesen látjuk a shakespearei műsor fokozatos gazdagodását s régi értékeinek időnként való felfrissítését is. Érdekesnek ígérkezik a *Szeget szeggel* bemutatója, úgyszintén az évek óta pihentetett *Othello* új betanulása.

Egyelőre *Hamlet*-et kaptuk egész sor új szereplővel. Amióta a «szerepek szerepe» Ódryban eddig legtöbb teremtő ihlettel s értelmi erővel dolgozó magyar tolmácsolójára lelt, e tragédia előadásai valóban «Festspiel»-fokon állanak; öröm látni, hogy játéktársai is mintegy a maguk helyének és hangjának biztosabb érzésével igazodnak e jeles protagonistához. Közülök Környey Paula máris sokat ígérő Ofélia. Az «Egérfogó»-t megelőző jelenetekben még hiányzik ugyan belőle az egyéniség ama hangsúlya, mely kellőképp kiemelné környezetéből, de az örültség mozzanataiban szívbemarkol a kettéhasadt öntudat rajzának intuitív biztossága; ez a művészi igazság diadala minden színpadi számításon. Hettyey Aranka Gertrudja helyes felfogást tükröztet, de az összetett lélek egész komplexuma még éppen nincs hatalmában, egyes kapcsoló szemeket elejt, ilyenkor szavai is üresen hangzanak, nincsenek beágyazva a dráma termőföldjébe. Claudiusban kevesebb férfiaság van, mint amennyit Nagy Adorján értelmezése mutat. Hajdu Poloniusa is igen komolyra van hangolva. Nem afféle buffonériát sürgetünk, aminőt Reinhardt szokott ez alakra erőltetni. De e «minden udvari lében kanál» udvarmester hígvalejűsége sem sikkadhat el a dráma egészének sérelme nélkül. A kezdő Lehotaynak nemes felfogású Horatiója komoly figyelmet érdemel.

A múlt évad Herczeg-sorozatához szívesen fogadott ráadásul az *Ocskay brigadéros*-t hódította magához első színpadunk a Víg-színház állományából. E negyedszázados mű sem történeteszemlélet, sem költői

kifejezőerő tekintetében nem áll alkotójának mai magaslatán. A retorikai elemek s a történelmi panneau-kra fordított festői törekvések itt még bizonyos öncélúsággal igyekeznek érvényesülni. Herczeg tehetsége is az «elhagyás művészetének» fokozatos birtokbavételével nőtt nagyra. De — éppen ezért — a művei sorozatos előadásával feltárt pályarajzba *Ocskay*-ja mindenkép belekíváncsozik. A Nemzeti Színház szép előadása is, igen helyesen, Herczeg régibb stíljéhez alkalmazkodott, megadta a lélekrajznak, ami a lélekrajzé s a dekoráló lendület megáradásának is a színes, mozgalmas színpadot. Kiss Ferenc a magyar dacnak mindig teljes hitelű megszólaltatója, Tasnády Ilonának meg éppen az ilyen nemes hitvesalakok rajza a legsajátabb művészi területe.

Az *ember tragédiájá*-nak új színpadra alkalmazása Hevesi Sándornak már második erőfeszítése e nehéz feladat megoldására. Három éve, Madách ünnepén, a költemény eszmei egységének szimbólikus színpadi kifejezését kereste. Ezzel csaknem szöges ellentétbe került Paulay első scenikai megfogalmazásával, mely mindenben a színpadi cselekvéssel iparkodott illusztrálni, mintegy a nézők előtt fejleszteni a mű egyetemes eszméjét. De többen fámutattak már (köztük Beöthy Zsolt éppen Paulay ellenében), hogy Madáchnál inkább a gondolat alakítja és kapcsolja a cselekvést. Paulay úttörő munkájának már az egykorú bíráló szemében ez volt a legsebezhetőbb pontja; a művet szűkítette «színszerűvé», holott a színpadot kellene valamiképp alkalmazható tenni a madáchi gondolatnak lehetőleg egyetemes kiterjedésben való megérzésként. Enélkül multhatatlanul lazán fűzött tableau-sorozatot kapunk, amolyan színpadi Leporello-képeskönyvet. Paulay képeskönyve kedves volt mindnyájunknak, hozzáfűződött az első lépés dicsősége és negyven év tekintélye, de — elszakíthatatlan képeskönyvet csak az elfogultság ismer, a tapasztalat éppen nem. Paulay rendező volt: munkája a jószándéknak s az eszközök kényszerének egyezkedése, derekas, sokáig időtálló munka, de nem — szentírás.

Hevesi már huszonhat éve, a *Magyar Szemlé*-ben is Madách mellett kardoskodott a «színpadiasság» kieroszakolása ellenében. S a költemény belső összefüggésének megmutatására törekedett a centenáriumi rendezésben is. De akkor némi egyoldalúságba esett: túlhajtotta a szimbólumszerűséget, ott is, hol Madách aligha gondolt a jelképies kapcsolatra. Így a költemény több alakjában egyazon típus vissza-visszatérő változatát iparkodott szemléltetni. Ez alakokat ugyanazzal a színésszel ábrázoltatta is, de ezzel alig mondott többet a régibb előadásoknál, melyek — már csak kényszerűségből is — szintén éltek e megoldással. Nehéz is volna különben bárminő bensőbb kap-

csolatot lelmi pl. a bizánci szín enthusiasta, lázadó eretneke, meg a falanszteri kép rideg, szívtelen aggastyána között, aki e jelenetben éppen az államrend legfőbb öre.

S a tömegjelenetek rendezésében is szenvedésig menő mechanizálásba tévedt akkor Hevesi. Munkájának főérdeme az volt, hogy az egyes képekről a mű egészére terelte a figyelmet, főleg a gondolati egység nyomatékosabb megéreztetésével, amin nagyot lendített a hosszú díszletező-szünetek lehető kiküszöbölése.

Új rendezése megint ez irányban viszi előbbre a megoldást. Színpadjára most hármas tagolású építményt emelt, mely aránylag csekély és gyors díszletcserével ügyesen használható a különböző képek tágas és változatos színteréül. Nem «misztérium-színpad» ez, aminek az újságközlemények hirdették, de nem misztérium-dráma maga *Az ember tragédiája* sem. Ami a legfontosabb: a főalakok, a mű eszmei súlyának hordozói, többnyire a színpadi képben való elhelyezkedésükkel is magukra és mondanivalójukra vonják a szemet és fület. Közöttük Ódry Luciferje szolgálja legszebben a madáchi szándékot. A kegyetlen racionalizmus megtestesítője s nem a rontó gonoszságé. Maszkjába sem visz diabólikus túlzásokat, feje pompás Doré-rajz. Beszéde kitűnően tükrözi mind a számító értelmet, mind ennek pillanatnyi megingásait és csatavesztéseit a művészi széppel, az érzelmmel és a nővel szemben. Az örök Éva érzelmi alapszínét Tasnády Ilona jól eltalálja, de a változatokhoz valamivel kevesebb árnyalata van, mint amennyit Madách gondol ez alakja felől. Abonyi szépen beszélő Ádám, az örök bizalom lírai vonását helyesen emeli ki hőisében, de a férfias nagyság tragikuma nem lebeg alakítása körül.

A Nemzeti Színház külföldi mősora hova-tovább a Kamara-Színházba helyeződik át. Bourdet *A szerelem órája* c. vígjátéka a Nemzeti színpadán került ugyan bemutatásra, de — igen helyesen — csakhamar átvitték az intimebb helyiségbe. Oda is való. Nem nagyon eredeti s még kevésbé mély munka, de választékos eszközökkel szolgálja a finomabb szórakoztatást. — «Így nyári vakációban az ember mindenre ráér . . .» — mondja egy helyütt a hősnő. S az egész darabban van valami a nyári vakáció súlytalanságából, de — tagadhatatlanul — kellemességéből is. Előadása meg éppen valósággal mintája a finom és szellemes kamara-játékstílusnak. Váradí Aranka beszéde és arcjátéka szinte elkápráztat az árnyalás gazdagságával. Uray közvetlen kedvessége, könnyed eleganciája egyre igazabb értékévé lesz a színház együttesének, melyből az utóbbi időkben éppen ez a hang hiányzott. S Gál is remekel a maga valódi területén: a gondos részletrajzban.

A Paulay-korszak hagyatékából ezúttal Sardou és Najac *Váljunk el!*-je került felfrissítésre. Szípkázó dialógusa ma már kissé a karácsonyfák csillagszóróra emlékeztet: elgyönyörködünk benne, melegét nem érezzük, lángot meg éppen nem fogunk tőle. Ödri a beszéd finom művészetével s némi ci-devant zamattal ábrázolta Des Prunelles urat. Bajor Gizi már erősebben «kiugrott» a darab stílusából: a tournure-t nem annyira meggyőződéssel hordta, mint inkább jelmez módjára. Pethő Attila Adhemarja eszményi tökfilkó volt.

A Kamara-Színház mutatta be Shaw egyik jelentéktlenebb művét, *A hős és a katoná-t* is. Ez újdonság körül hangos hírlapi csatározás indult meg, a szerzőt is, kitarító propagálóját is hadsereg-ellenes merénylettel vádolták. Mi a darabból nem bírjuk kiérezni a bombavetés célzatát, a bombát ekrazittal szokták megtölteni s nem tüsszentőporral. Már pedig ez a «véres szatíra» valójában nem több néhol mutátságos, néhol sületlen bohózatnál; didaktikus felrekanyargásai nem annyira lázítóak, mint inkább unalmasak. Shaw mindig szívesen varr nyakunkba egy kis unalmat, csak azért, hogy valamiképp bohózatírónak ne tartsuk. Jobb munkái (*Caesar és Cleopatra*, *Brassbound kapitány* s főleg a *Candida*) méltán megjelenhetnek állami színpadunkon, már csak a változatosabb játéktípus kifejlődése érdekében is, hanem nyakló nélkül kár őt rászabadítani közönségünkre. Bizvást elmaradhatott volna tavaly a *Nem lehessen tudni* s el most ez a balkániáda is. E gyengébb műveiben igen is kiviláglik «világszemlélet»-ének vezércikk-sekélyessége és technikájának üres marionettszerűsége. Színészeink derekas, friss és méltányolnivalóan ízletes munkát végeztek. Aczél Ilona ezúttal is egyik legelevenebb képzelmű vígjáték-színésznőnknek bizonyult.

A Vigszínház Mikszáth egyik utolsó regényének Harsányi Zsolt tollából eredő átdolgozásával aratott szinte szokatlanul nagy és tartós sikert. *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* korántsem olyan idilli eset, aminő a színpadon lett belőle. Hanem Harsányi erősen kilúgozta a regényt, a fődolgok rajzába nyomós «nyhító körülményeket» lopott be, Mikszáthot inkább csak az epizódokban respektálta s ezzel képessé tette a színpadi életre, mely után maga Mikszáth sohasem áhítozott. Gyulai Pál a regények dramatizálóinak azt ajánlotta, hogy csak «cum grano salis» vegyék át a cselekményt s aztán bánjanak vele tettségük szerint. Így tett Harsányi. Írt egy Mikszáth-hangú, de valójában biedermeier-hangulatú darabot. A színház szinte előérzet-sugallta gondossággal sietett támogatására, az előadás a Vigszínház legjobb korszakának színvonalára emelkedik. Jók a magánszereplők s még jobb az utóbbi évek ingadozásai után itt újjáéledt összjáték. A Góth-

házaspár munkájában ellenállhatatlan kedély és ritka eredetiség van, Somlay egyéni varázssal rajzol meg egy sokszor látott típusképet, Mály Gerő pedig tartózkodó, minden hatásvadászattól ment játékaival kelt figyelmet egy epizódfigurában.

Inkább kuriózum-érdekessége volt a becsvágyó miskolci szinigazgató vállalkozásának, ki társulatával a Fővárosi Operettszínház átmenetileg gazdátlan, helyiségében eljátszatta Hofmannsthal *Jedermann*-ját. Az osztrák költő — szokása szerint — ebben a művében is más konyháján főz: középkori táplálékra fogja a közönséget, de a fűszert — jó bőven — maga szolgáltatja hozzá. Ebben van akusztikai varázsa s ez Kállay Miklós szép fordításában kellőmód szóhoz is jut. Az előadás amál kevesebbet juttatott szóhoz a költemény stílusából és szövegéből. A kölcsönként vendégszereplők e tekintetben semmit sem lendítettek. Gellért Lajos jó naturalista színész, de aki Jedermann szimbólikus alakját rá merte bízni, azzal is aligha lehetett tisztában, hogy nem a szereposztás misztériuma az, ami a misztériumhangulat megteremtéséhez kívántatik.

Rédey Tivadar.

Háry János.

(Daljáték öt kalandban elő- és utójátékkal. Írta Paulini Béla és Harsányi Zsolt. Zenéjét szerzette Kodály Zoltán. Bemutatták október 16-án az Operaházban).

Kodály Zoltán operája különös és különleges helyet foglal el a magyar dalműirodalomban. Különleges a mű maga, mert olyan opera, amelyben sokkal több a beszéd, mint a zene, és különös, mert szokatlan, hogy ilyen műfajonkívüli termény az Operaház tradíciókkal terhelt színpadjára kerülhet.

Vizsgálatunk első tárgya csak az lehet: megérdemli-e a mű a különleges elbánást. A napisajtó kedvezően fogadta és nagy megértést akart mutatni, ami inkább a zeneszerző érdemes személyének szólt. Lényegesebb körülmény, hogy a közönség — értők és értetlenek — az első percben szívébe zárta *Háry János*-t s azóta nyolc zsúfolt ház ontotta tapsait a szerzőknek és a szereplőknek.

Ezért a mű megkülönböztetett elbánásban részesítendő. Mindekelőtt zenepolitikai szempontból. Örvendetes tünet, hogy az Operaház közönsége az utóbbi néhány év alatt sokkal magyarabbá lett. Ezelőtt kerülte a magyar szerzőt s a magyar tárgyú dalműveket. Most: szereti, dédelgeti, sőt büszkélkedik vele. A *Farsangi lakodalom* jegyeit most, két év múltán is kapkodja a közönség. *Bánk bán* reneszan-

szát éli. Ha a *Viorá*-t és a *Bolond*-ot játszanák, sorozatos sikerük volna. A hangversenytermekben nagy tért hódított a magyar szerző, a magyar nóta és a magyar dal. A *János vitéz* hétszázadik előadása felé közelednek. Zenétlen színházaink olyan darabjaiba tódul a közönség, amelyben igaz magyar életet láthat stb. Mi történik itt? Kezdünk öntudatosakká válni, kevesebb külföldet imádni, és szeretni, megbecsülni azt, ami a mienk. Ez a szellem lopódzott be az Operaházba s azért örülünk a *Háry János* színrehozatalának, mert színmagyar levegője mérsékelni fogja az idegen művek túltengését. Magyar művészekkel, jó magyar szóval, szép magyar énekkel épített Operaház! Ez a mi ideálunk! Ha a *Háry János* szelleme harminc évvel ezelőtt bekerülhetett volna az Operaházba! . . .

Háry János nem példaadó opera, de útmutató vendégoldal, amellyel a magyar zeneművészet Toldi Miklósa jelzi a magyar opera útját. A *Bánk bán* indítja a sort s a viszontagságos út egyik-másik fordulójánál póznaként tűnik fel a *Bolond* (Szabados), a *Falu rossza* (Hubay), a *János vitéz* (Kacsóh), a *Vajda tornyu* (Dohányi), a *Farsangi lakodalom* (Poldini) és a *Háry János*. Nincs már messze, látszik már a magyar dalmű Budavára!

Háry János operaházi előadását ez a zenepolitikum egymagában igazolja. Ezenfelül azonban az a művészeti ok is, hogy a dalmű színrehozása olyan méreteket és főként olyan zenei apparátust követelt, amelyet csakis az Operaház kitűnő zenekara nyújthatott.

*

Háry János klasszikus füllentéseit, fantasztikus hazugságait Garay János *Az obsitos* című talpraesett költeményéből mindenki ismeri. Mégis részletesen elmondjuk a dalmű tartalmát, egyrészt azért, mert ennek a különleges operának a szöveg a tengelye, másrészt azért, hogy a libretto és Garay verse közötti különbséget jobban lássuk.

Előjáték. Az abonyi kocsmában együtt üldögel a megszokott társaság: a potrohos bíró, a furfangos diák, az öreg *Háry János* és egy-két parasztgazda. Borozgatás közben hallgatják *Háry* füllentéseit. Az öreg most Napoleonról mond mesét:

I. kaland. A színpad Moszkaország és Osztria határa. A háttérben egy strázsaházikó áll, amelynek Moszkaországban fekvő fele csupa zuzmara és jégcsap, innenső fele napfényes és muskátlivirágos. A két éghajlatot a szigorú sorompó választja el egymástól. A magyar strázsának igen melege van, annál jobban didereg a moszka strážsa, akinek különben is rossz ma a kedve. Kegyetlenül küldöz vissza minden öreg anyókát és füttyülős zsidót, aki át szeretne menni a határon. Sőt még nagyobb urakkal szemben sem engedékenyebb. Mert a határház osztrák feléből, íme, kik lépnek ki: Mária Lujza.

Napoleon felesége, Ferenc császár leánya, valamint kísérete : Estrella bárónő és Meluzina grófnő, meg a finomkodó, csipkeruhás, versben beszélő kamarás, Ebelasztin lovag. Mária Lujza ugyanis most jön Párizsból felséges szülei látogatására Bécs vára felé, útja tehát a moszka-osztrák határon vinné keresztül. Hiába instálják a zordon moszka strázsát, az bizony megmakacsolja magát és nem engedi át őket. A magyar huszár, aki a sorompó másik oldalán ennek tanúja, kétségbeesik ekkora felségsértés láttán, de nem tud segíteni. A felséges társaság visszavonul a házikóba várni, mert okosabbat nem tehet. Ekkor lép a színré a legnyalkább huszár, a fiatal Hány János, akire most jutott az örségváltás sora. Nem is sejti, milyen szörnyűség történt itt császárájának leányával. Nincs is gondja másra, mint szerelmes mátkájára, a tűzrőlpattant Örszére, aki idejött utána szolgálni a polyák fészekbe, csakhogy minden vasárnap délután láthassa. A szerelmesek javában évődnek, mikor a túlsó oldalon furcsa maskara jelenik meg: tarkabarka francia ruhában egy magyaros bajszú öreg ember. Hamarosan kiderül, hogy ez Marci. Mária Lujza magyar kocsisa, akinek nagyon nehéz a sora a francia udvarnál, mert Ebelasztin lovag, aki nem szereti a magyarokat, idegen mundért diktált rá, most meg még a bajszát is le akarja vettetni. Ettől a Marcitól szörnyűködve hallja János, mi történt Mária Lujzával és kíséretével. Nem sokat teketóriázik Jánosunk: nekiveti a vállát a határháznak és áttolja az egész házat osztrák területre. A császároleány sikoltva jön ki a házból, azt hiszi, hogy földrengés történt, csak aztán látja, hogy egy délceg magyar huszárgyerek mentette ki kinos helyzetéből. Nagy örömmel siet be öltözködni, hogy folytathassa félbenhagyott útját. Ezalatt Marci bácsi leül Jánossal és Örszével egy kicsit nótáznak. Azonban az irigy Ebelasztin csendre inti őket. A dolgot maga Mária Lujza mindjárt reparálja, rendreutasítja a gonosz lovagot és Jánost meghívja a Burg várába, Ferenc császár testőrségébe, hol nagy keletje van az ilyen daliás legénynek. János hűzódzik, mire Mária Lujza három kívánságát teljesíti, csakhogy Bécsbe csalhassa Jánost. János először is azt kéri, hogy a lova dupla zabot kapjon, másodszer Marci bácsi bajza békében hagyassék és szép magyar libériája visszaadassék, harmadszor, hogy Örsze is kapjon valami állást az udvarnál. Végül János a moszka strázsa rimánkodására visszatolja a házat eredeti helyére.

II. kaland. A színpad a bécsi Burg virágos udvarát ábrázolja. A császári palotának ajtaján ott van az egyes házszám, a violaágyak középen ott áll a nagy duc, amelyben a kétfejű sas maga tolláskodik. János meg Marci a kerti lócán beszélget. Sok a mondanivalójuk, mert sok ám az udvarnál a huncut, aki mind a magyar ellen tör, mind között a leghuncutabb pedig ez az Ebelasztin lovag, aki mindenféle furfanggal igyekszik a János dolgát rontani. A két jópajtás beszélgetését Mária Lujza szakítja félbe, aki udvarhölgyeivel arra sétál a szép tavaszi napon. Kedvtelve legelteti szemét a szép huszáron és hajlandóságáról biztosítja. De feltűnik a gonosz Ebelasztin, aki Jánost elzavarja. Mikor Mária Lujza szemrehányást tesz a lovagnak, hogy mért üldözi ezt a magyar legényt és megtagadja a lovagtól az éppen most leszakajtott violát, sírva rohan be Örsze a színré, mert oda-kinn rettenetes dolog történik. Kiderül, hogy Ebelasztin addig ingerelte Hányt, hogy nem mer felülni a császári istálló életveszélyesen vad lovára, mígnem János bizony odament és felült rá, ami pedig a halállal egy. Kíntről rivalgás hallatszik, az udvarnép bámulja Hány szörnyű vakmerőségét. Ebelasztin pedig kaján mosollyal rohan ki, hogy tanúja legyen Hány vesztének. De nem addig van ám, mert nem hiába magyar huszár Hány: a borzasztó paripát úgy megtörte, hogy

az olyan kezes lett, mint a bárány. Mária Lujza azonnal átnyújtja a violát a remek lovasnak. Sőt még maga az öreg császárné is besiet, mert látni akarja azt a nagyszerű legényt, aki ilyen a lovasbravúrra képes. Mária Lujza egyedül is hagyja az anyjával Hártyt és János a beszélgetés folyamán nagyon nagy szolgálatot tesz az uralkodóháznak, mert elárulja a császárnénak azt a biztos orvosságot, a gyíkenőcsöt, amivel a podagrában sýnlődő Ferenc császár kínjain segíteni lehet. Így hát János becsülete egyre gyarapodik az udvarnál. Csakhogy Ebelasztin sem nyugszik ám. Először Örzse feltékenységét igyekszik felköltetni, mikor pedig ez nem sikerül, az utolsó eszközhöz nyúl: a nála lévő hadüzenettel, amit Napoleon minden eshetőségre számítva átadott volt neki, most megüzeni a háborút. A háború azonnal kitör Osztria és Franciaország között, János is megy a csatába. A császárné az utolsó pillanatban kapitányi rangra emeli.

III. kaland. Májlnál alatt vagyunk, a híres harminckéttornyú vár alatt. János, aki közben már öbester lett, legényeivel ott táboroz a vár tövében. A nótázó huszárokra rávirrad a reggel, itt az ideje a csatával is törődni egy kicsit. Az osztrák Krucifix generális, aki Jánost igen nagyra becsüli, vele beszélne meg a haditervet, de az nem nagyon tetszik Jánosnak, mert mindig a rikvere-koncertírung fordul elő benne. Nem nagyon érnek rá vitatkozni, mert jön már a támadó francia sereg. János igen megharagszik, hogy az ellenség éppen most zavarja, mikor pipára akart gyujtani, mérgeben aztán egymaga elbánik az egész francia hadsereggel, még magát Napoleont is foglyul ejti, aki csúfosan megalázkodva könyörög irgalomért a magyar győztesnek. Éppen most toppan be Mária Lujza, aki férjét ilyen szőgyenletesen gyáva helyzetben látván, kiábrándul belőle és minden csodálatával János felé fordul. Napoleon szepegve aláírja a János diktálta békeszerződést és bánatosan elkotródik. A magyar sereg nagy győzelmi tort ül és Hárty éppen Mária Lujzát forgatja a csárdás hangjaira, mikor ott terem Örzse és feltékenyen nekitámad a Mária Lujzával nagyon barátkozó Jánosnak. De Mária Lujza sem hagyja magát. Megvallja Jánosnak, hogy szereti, hercegi rangra fogja emeltetni és hozzá akar menni feleségül, János majdan megkapja a koronát is. A tábornok — mert Krucifix a János győzelmén fellelkesedvén, rangot cserél vele és így most már János a generális — nagy bajban van a két marakodó asszony között. A vitát az dönti el, hogy a szerelmes Mária Lujza le akar ugrani a világ végén a semmibe. János nem tudja megakadályozni az öngyilkosságot, csak úgy, ha színlag beleegyezik mindenbe. Így aztán elindul Mária Lujzával Bécs várába Ferenc császár színe elé, de előbb eljárja huszáraival a toborzót a győzelem nagy örömeire.

IV. kaland. A szín a Burgnak azt az aranytermét ábrázolja, amelyet az uralkodó család János szállásául rendezett be. Minden meg is van már beszélve: János herceg lesz, megkapja feleségül a császár lányát és egyelőre a fele birodalmat. A császárné a lányával nagy izgatottan latolgatja a házasságot. Egy baj van ugyan: János kálomista. De hát majd elintézik ezt a pápa öszentségével, hiszen eleget vacsorázott náluk káplán korában. Még egy baj volna és ezt nem is lehet olyan könnyen elintézni: János kevés szerelmet mutat feleséges mátkája iránt, még meg se csókolta, mióta Májlnál alól hazajöttek. Nem honol igazi boldogság hangulata azon az udvari ebéden, amelyen díszes pompával és ceremóniával János is résztvesz. A magyar parasztfiúból lett generális és leendő herceg nem jól érzi magát az arany evőkészég mellett, jobb szereti csillagos bicskájával enni az ételt és természetes tempóival az egész udvart megbotránkoztatja. Mielőtt a rangemelés és az udvari eljegyzés ünnepe lefolyna,

bejönnek Napoleon követei, akik a bűnös Ebelasztint kényre-kedvre kiszolgáltatták Jánosnak, csináljon vele, amit akar. János nagylelkűen megkegyelmez az imposztor lovag életének, aki e nagylelkűség folytán hirtelen legrajongóbb híve lesz Hárynak. Következnek már most a nagy eljegyzés. De Háry mindenek ámulatára visszautasítja a nagy kegyet. Megmagyarázza a császári családnak, hogy egyrészt Mária Lujzához mágnásember való, másrészt pedig ő csak a maga Őrszét szereti, akit el nem hagyta a világ minden kincséért. Így aztán összeadja Ebelasztin lovagot Mária Lujzával, maga pedig kézenfogja Őrsét, aki éppen bejött az udvarnéphez elbúcsúzni, hogy kis motyójával hazamenjen Abonyba és ne zavarja Jánosa fényes boldogságát. Mikor meglátja, hogy János mégis csak az övé marad és elindulnak haza Abonyba, odavan a boldogságtól. János szép okos szóval megmagyarázza még a császárnak, hogyan bánják ezentúl a magyarokkal.

Utójáték. Megint az abonyi kocsmában vagyunk. Az öreg Háry gazda befejezte érdekes meséjét Napoleonnal való találkozásáról. A furfangos diák annak jeléül, hogy a mese igaz volt, nagyot prüszszent az egész színelőadásra.

Amint látjuk, a librettisták: Harsányi Zsolt és Paulini Béla, csak az ötletet és a hangulatot vették *Az obsitos*-ból. Érdemük, hogy Vitéz Joannes Háry (nem költött alak; Tolna vármegyében élt, 1850 körül halt meg) hazudozásait eléggé egységes és érdekes három felvonássá szélesítették ki és sok mulatságos fordulattal tüzdelték meg. A szöveg zene nélkül is megállaná helyét a színpadon. És talán ebben a kvalitásában gyökerezik a dalmű egyetlen és legnagyobb fogyatékosága. A zeneszerző a szó, az értelem tiszteletbentartása miatt csak helyel-közzel szólalt meg s az egész librettót nem szötte át muzsikával, nem gyúrta át zenei műfajjá. A szöveg és a zene örök problémáját feláldozta az értelemnek. Stílus és műformaegységet tépett össze, hogy a népies magyar szöveg szépségeit megmentse az eddigi operastílus szavakat és értelmet nyelő túlkapásaitól. Igaz, hogy ahol a szó sokat mond, ott a zene lehetőleg ne sokat beszéljen — de Berlioz szerint minden szó, minden szótag, minden magánhangzó, minden érzelem és minden helyzet zenére való, mert a zene a költészet legfelsőbb formája s nem ismer urat maga felett. Kodály zenekara minduntalan megszakad. Holott a zenét operaszínpadon nem lett volna szabad ennyire alárendelni a szónak. Különösen akkor nem, amikor robusztus talentumától mindenki várva-várta a friss, az igazi magyar recitativót. Ebből egy ütemet se kaptunk. Betétszámokkal nem lehet dalművet írni. Az operák egységes zenei szövetből készülnek. Kodály a szövetnek csak a virág-mintázatát hímezte ki zenével. Érthetetlen, hogy olyan logikus fő, olyan imponáló zenetudós, olyan univerzális zenei stílusösszefoglaló művész hogy eshetett bele ilyen stilustalanságba. Mennyi zuhanás szaggatja szét *Háry János*-át, mikor a zene indokolatlanul abbamarad. Kodály újabban négy zeneszámot komponál *Háry János*-ába. Íme, mennyire érzi igazunkat.

Kár volt ennek a legszebb magyar vígoperatárgynak zenei feldolgozását felvállról venni. Nem szoktuk meg, hogy Kodály felemás munkával álljon elő.

Eddig arról a zenéről beszéltünk, ami nincs benne a dalműben, most hallgassuk meg azt, ami benne van.

Kodály vezérkönyve dalokból, férfi-, női- és vegyeskarból, egy hatalmas fináleszerű vegyes kórusból és közzenéből áll. Egytől-egyig mestermunka. Nagyrészt népi dalgyűjteményéből vette elő. Operája cantus firmus-ait a legnagyobb költővel, a néppel csináltatta meg. Ő csak az aranykocsit adta alájuk amelyen a népköltészet réjtjéről behozhatta ezeket a virágokat az Operaház márványfalai közé. A dallambeli invencióról, a zeneköltői értékesség fokmérőjéről önként lemondott. Melódiája nem az övé, arról tehát nem beszélhetünk. Érdeme csupán a fordítóé, az átdolgozóé, vagy feldolgozóé. De a dallamok zenei feltalálása, orchesterre való átöntése — csodálatraméltó. Ehhez nem elég a tudás, ehhez költői szív is kell. Ahogy például kibomlik a zenekarból ez az egyszerű népi dal «Szegény vagyok, szegénynek születtem», — lélekbemarkoló. Ahogy el, nő és elhal a hangszertömegben, — álmélkodtató. Pedig a nóta dallama teljesen ugyanaz, mint Palotássy vagy Zimay kritikátlan «Dalfüze»-jeiben. És a toborzó és a harangjáték és a minét-dal és a «Tiszán innen, Dunán túl» kezdetű nóta, mind-mind olyan zenekari magyar nyelven szólal meg, amelynél művészibbet és egyben magyarabbat sohasem hallottunk. A népi dalok hamvassága, üde hangulata nemhogy el nem vész a százfejű zenekarban, de hatványozódik, nemesedik.

Boncolgassuk az eszközeit? Hiábavaló, mert a szakember kótát akar látni, vagy hangszert hallani. A laikus pedig a részletekre nem kíváncsi. Megis kiemeljük Kodály esztétikai eszközei közül dolgozásának azt a módját, amit ének-zongora dalaiban is alkalmaz, hogy a strófás dalokban minden strófánál teljesen más zenei alátámasztást használ, mindig olyat, amelyen a strófa külön hangulatának megfelel. Kodály feldolgozásbeli invenciója dúsgazdag. Dolgozási módszere, rendszere, eszközei: a költő magyar szíve. És szívet boncolni nem lehet.

Az Operaház büszke lehet a szép előadásra.

Papp Viktor.

IRODALOM.

A felsőház kérdésének irodalma.

(Kérészy, Ereky és Zsedényi tanulmányai.)

A mostani kormány volt igazságügyminisztere, Tomcsányi Vilmos Pál még 1921 július 20-án terjesztett elő törvényjavaslatot az országgyűlés felsőházáról, amelytől lényegében nem sokban különbözik az a javaslat, melyet Pesthy Pál mostani igazságügyminiszter 1925 március 6-án nyújtott be a nemzetgyűlésnek. Az utóbbinak egyesített közjogi és igazságügyi bizottsága még a múlt év márciusában és áprilisában le is tárgyalta a törvényjavaslatot, amely most került a nemzetgyűlés plénuma elé. Időszerű tehát a felsőház kérdéséről szóló tudományos irodalom felett szemlét tartani.

Jellemző monografikus közjogi irodalmunk szegénységére a háború után, hogy míg a főrendiház reformja négy évtizeddel ezelőtt az önálló tanulmányok egész sorozatát hozta létre,¹ addig manapság az országgyűlés felsőházáról szóló javaslattal kapcsolatban mindössze három értekezés jelent meg önállóan s nem nagy az apróbb cikkeknek a száma sem.² A három önálló tanulmány közül Kérészyé úgyszólván

¹ V. ö. a következő szerzők műveivel: Dezső Gyula, Farkas Ödön, gróf Karácsonyi Jenő, Kreith Béla, Nagy Ernő, Pártos Béla, gróf Szögyény-Marich László, Tóth Lőrinc, Trefort Ágoston és gróf Zichy Jenő. Későbbi időből: Schvarcz Gyula (1890.), Szerencs István (1893.), Vutkovich Sándor (1896.), Schiller Bódog (1900.), Kérészy Zoltán (1907.), Hegyemei Kiss Pál (1908.) stb.

² Benedek Sándor (*Jogállam* XIX. 1920. 405. s k. l.); Concha Győző (u. o. XX. 1921. 241. s k. l.); Deák Albert (*Új Magyar Szemle* II. 1921. I. 346. s k. l.); Egyed István (*Katholikus Szemle* XXXVI. 1922. 27. s k. l.); (*Ügyvédek Lapja* XXXIX. 1922. 6. és 22. sz.); (*Magyar Kultúra* XII. 1925. 176. s k. l.); Esterházy Miklós herceg (u. o. IX. 1922. 641. s k. l.); Ferdinándy Gejza (*Új Magyar Szemle* II. 1921. II. 1. s k. l.); Ferdinándy László (*Magyar Kultúra* XII. 1925. 232. s k. l.); Földvári Béla (*Ügyvédek Lapja* XXXVII. 1920.); Pályi Ede (*Világ* 1925. III. 9); Reiner János (*Budapesti Hírlap* 1921. VIII. 17.); v. v. (*Jogállam* XIX. 1920. 4. f.); Szücs Kálmán (*Magyar*

tisztára jogtörténelmi, Erekyé történelmi és összehasonlító módszerrel készült, Zsedényi pedig a javaslat bírálatára szorítkozik.

*

Kérészy Zoltán munkája a következő címet viseli: *A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása. Egyúttal néhány szó két-kamarás országgyűlési szervezetünk visszaállításának kérdéséhez.* (A pécsi m. kir. Erzsébet-tudományegyetem barátai egyesülete tudományos szövetsége jog- és államtudományi osztályának 1925 március hó 26-iki ülésében tartott előadás.) Budapest, 1925. (Pfeifer kiadása. 8°, 40 l.) Ennek az igen gördülékeny és élvezetes formában megírt értekezésnek alapjai feltalálhatók a szerző két korábbi terjedelmesebb jogtörténelmi tanulmányában: *A magyar országgyűlések eredete* (Debrecen, 1898) és *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja* (Kassa, 1906).

Kérészy most is arra az eredményre jut, hogy téves az a nálunk meglehetősen elterjedt felfogás, mintha a magyar alkotmányfejlődés eredetileg csakis egységes, illetve fejenként való megjelenéssel tartott országgyűlést ismert volna s hogy az egyházi és világi nagyoknak a tanácskozásokon való megkülönböztetése csakis a Habsburg-korszakban következett volna be. A felső táblának jogtörténelmi előzménye a királyi tanács volt, csakúgy, mint ahogy a House of Lords az angol-szász Witenagemot folytatása. A nagyobb királyi tanács nálunk idővel az országgyűlésnek mindinkább önálló, megkülönböztetett alkateleme gyanánt kezd szerepelni.¹ A XV. században már ez készíti elő az országgyűlési tárgyakat s ebből a működéséből fejlődik ki a

Jogi Szemle II. 1921. 420. s k. l.); báró Wlassics Gyula (*Budapesti Hírlap* 1920. II. 6. és 1925. III. 4; *Pester Lloyd* v. 3. VII. 1921.); Zsedényi Béla (*Berzeviczy-emlékkönyv*. Pécs, 1925. 129. s k. l.) stb.

¹ A királyi tanácsnak összehasonlító alapon való igen érdekes jogtörténelmi tárgyalását adja Schvarcz Gyula: *Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Rätthe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen und Schweden* (1189—1718). Leipzig, 1892. VIII. 168. S. — Kár, hogy munkáját Redlslob, a strassburgi egyetem professzora, aki idevonatkozó közjogi intézményeinket a külföldi írók közül leghelyesebben fogta föl és méltatta, nem ismeri. L. újabban 1918-iki tübingeni német munkájának bővített francia kiadását: *Le régime parlementaire. Etude sur les institutions d'Angleterre, de Belgique, de Hongrie, de Suède, de France, de Tchécoslovaquie, de l'Empire Allemand, de Prusse, de Bavière et d'Autriche*. Paris, 1921, p. 120—136. — Annál inkább értékesíti Schvarcz eredményeit Esmein: *Éléments de droit constitutionnel français et comparé*. 7e éd., Paris 1921, t. I. p. 143 et s.

felső tábla, elősegítve azon körülménytől, hogy a megyei nemesség az akkori gazdasági és közlekedési viszonyok miatt kénytelen volt az országgyűléseken való személyes megjelenésről lemondani. Az 1608. k. u. I. t.-c. már mintegy csak jogilag szentesíti a rendi országgyűlés két táblájának intézményét.

A megyei követküldés kifejlődésén kívül nagy része volt a felső tábla kialakulásában az örökös főrendi címek osztogatásának s az ennek nyomán létrejött születési arisztokráciának, mely a mohácsi vész előtt nálunk ismeretlen. Az «una eademque nobilitas» ősi alkotmányunknak a szent korona tanából folyó alapelve volt. A főrendiség a Habsburg-korszakig nem a születésen, hanem kizárólag az előkelő hivatalon és a királyi tanácsban való részvételen nyugodott. (Az egykori «proceres» most már «magnates».)¹

A két táblának elkülönülése tehát, melynek nyomaira már a XV. században találunk, a XVI. század folyamán teljesen befejezettek mondható. Érdekes adatokkal világítja e részben meg, hogy a XVI. századtól kezdve a két tábla melyik helyiségekben tartotta elkülönített tanácskozásait. Salamon Ferenc nyomán² azt írja, hogy a XVII. és XVIII. században, amíg az 1609 és 1635—38 közt épült pozsonyi országházat³ a későbbi tatarozások miatt nem használhatták, az alsó tábla tagjai az ú. n. «Zöld ház»-ban (Domus viridis) tanácskoztak. A felső tábla pedig a nem messze fekvő Szent János-

¹ L. Schiller Bódog: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon.* Budapest, 1900. 188. s k. l.

² Salamon Ferenc: *Kisebbségi történelmi dolgozatai.* 2. kiad. Budapest, 1878. 78. l.

³ Ez a Lőrincskapu-utcában volt s az 1910-es években való lebontása előtt közvetlenül az adó- és fővámhivatal székelte benne. Ma egy nagy bérkaszánya van a helyén. Pozsonyban már szinte kiment a köztudatból, hogy ez volt a régi országház. Ma ennek csak a Mihály-utcában 1753-ban épült «kamará»-t nevezik, amely ma is a pozsonyi ítélőtábla hajlékául szolgál. Ebben tartották 1802-től 1848-ig az országgyűléseket. L. Ortway Tivadar: *Pozsony város utcái és terei.* Pozsony, 1905. 371. s k. l. Az is téves, mintha gróf Széchenyi István ebben az épületben alapította volna 1825 november 3-án a Magyar Tudományos Akadémiát. (U. o. 372. l.) Ez a kerületi táblák ülésén történt a vármegyeháza kongregációs termében, amely az 1847-ben épült mai vármegyeháza helyén állott Trinitáriusok kolostorában ke-
resendő. A vele összeépült Szent Háromság-templom (a XVIII. század nyolcvanas éveitől a Trinitáriusoké) ma is Pozsony egyik legnevezetesebb épülete. L. Kumlik Emil: *Wo hat Széchenyi die Akademie gegründet?* (Pester Ployd vom 3. November 1925. Morgenblatt.)

téren állott primási palotában tartotta üléseit. (32. l. 3. j.) Ezzel szemben azonban pl. az 1722—23. évi országgyűlés alatt a főrendek üléseztek a «Zöld házban», melyet a naplók «Palatinum Dominum Magnatum» címen is emlegetnek. (Ez a ház ma is megvan Pozsonyban gróf Pálffy József tulajdonában a róla elnevezett Zöldszoba-utca és a Deák-utca sarkán. Már a XV. századbéli végrendeletekben olvassunk róla. Az 1550-iki pozsonyvárosi számadókönyvek szerint kívül-belül egészen be volt festve zöldszínű képekkel.) Viszont az alsó tábla üléseit a régi országházban tartotta.¹

A két tábla kialakulásának történelmi tárgyalása után Kereszty a nemzetgyűlésnek a kétkamara-rendszer alapján való átszervezésével foglalkozik. Tanulmánya alapján ez a jogfolytonosság elvéből következik s ezért hazánk közjogi rendjének visszaállítása szempontjából elutasíthatatlan követelménynek tekintendő. Abban a kérdésben, hogy jogosult-e a nemzetgyűlés ilyen nagyjelentőségű alkotmányreform végrehajtására, báró Wlassics Gyulának és Berzeviczy Albertnek a főrendek 1925 március 21-én tartott értekezletén elfoglalt álláspontjához csatlakozik. Mivel szerinte a nemzetgyűlés az 1920: J. t.-c.-kel az egész állami hatalom gyakorlási módjának a rendezésére nyert felhatalmazást, souverain hatalommal s az általa célszerűeknek vélt módosításokkal élesztheti föl a régi, kétkamarás országgyűlés szervezetét. Bizonyos, hogy e három feladatnak: a királykérdésnek, a választójogi reformnak és a felsőház kérdésének a megoldása nemcsak joga a nemzetgyűlésnek, hanem megvalósításuk nélkül nem is tudna feladatának, a közjogi provizórium megszüntetésének, megfelelni. Itt nem annyira jogi, mint inkább erkölcsi szempontból merül fel a kérdés, hogy a rendkívüli helyzet követelte mértéken felül változtathat-e a nemzetgyűlés alkotmányunk évszázados intézményein.²

A törvényjavaslat miniszteri indokolásának azon helyes kijelentésével szemben, hogy a nemzetgyűlésnek átmeneti jellegű feladatához képest «a kényszerítő szükség folytán beállott változások figyelembevételével a jogfolytonosság elvének megfelelően» kell megzavart alkotmányos életünk rendjének helyreállítására törekednie s hogy «a törvényhozásnak eziréves fejlődés alapján kialakult rendszerét is

¹ L. Csekey István: *A magyar trónöröklési jog*. Budapest, 1917. 265. s k. l. 491. és 492. l.

² V. ö. Csekey: *Ungarns Staatsrecht nach dem Weltkrieg*. (S.-A. aus d. Jahrbuch des öffentlichen Rechts Bd. XIV. S. 109—183.) Tübingen, 1926. S. 421.

épségben kell tartanunk»: igen figyelemreméltóan és helyesen nem tartja helyénvalónak, hogy a javaslat a választást a felsőház szervezési elvéül oly kiterjedt mértékben alkalmazza. Ez egyrészt a történelmi előzmények után nem igazolható, másrészt meg ellentmond annak az államjogtudományi elvnek, hogy a felsőház összealkotásának az alsóházétól eltérő alapokon kell nyugodnia.

*

Ereký István tanulmányának a címe: *A magyar felsőház.* (Társadalomtudományi Füzetek 2. sz.) Budapest, 1925. (A Grill-féle könyvkereskedés bizománya. Kis 8°, 36 l.) Ez az értekezés, hasonlóan Ereký többi munkáihoz, széles jogtörténelmi alapozással, finom elemzéssel és az összehasonlító jogtudomány eredményeinek nagyszerű felhasználásával készült. A nagy francia komparatív jogtörténetész, Esmein, megállapításából indul ki, hogy csak két eredeti felsőház van az egész művelt világon: az angol lordok háza és a magyar főrendiház.¹ Ehhez hozzáfűzi lord Robert Cecilnek, a nagy konzervatív angol államférfinek, nyilatkozatát, mely szerint a parlamenti kormányrendszert követő alkotmánnyal bíró államok közül Magyarország dicsekedhetik a legmegfelelőbb felsőházzal, aminek titka, hogy «a magyar mágnások táblája ugyanazokon az alapelveken épül föl, mint az angol lordok háza, t. i. az örökösödés, a szelekció és a kinevezés elvén.»²

A tanulmány a következő helyes célkitűzésen épül fel: 1. Mikor és hogyan alakult ki a kétkamarás rendszer Angliában és nálunk? 2. Mennyiben állanak fenn a két rendszer közt hasonlóságok és eltérések az országgyűlés jogköre, a kormányhoz való viszonya s a lordok házának és a felső táblának szervezete között? 3. Mi az oka, hogy a művelt emberiségnek két legrégebb és legeredetibb felsőházát reformálni kell? 4. Milyen alapelveken épülnek fel a reformok, illetve reformtervezetek Angliában és nálunk? E sokoldalú és mindenütt pontos eredeti adatokkal alátámasztott vizsgálódásból vegyük csak a következő, legérdekesebb eredményeket.

¹ «... toutes les nations qui ont adopté ce système l'ont, directement ou indirectement, emprunté á l'Angleterre; seule la Hongrie, par une évolution propre et distincte, a divisé sa Diète en deux chambres au commencement du XVIIe siècle.» — Esmein, i. m. t. I. p. 103.

² Cecil in The «Saturday» Handbook for unionist candidates, speakers and workers. Issued by «The Saturday Review.» London, 1910, p. 99 et sq.

A lordok háza nemzeti ideálokkal telített, izzig-vérig angol szervezet volt, a mi főrendiházunk tagjainak nagyrésze ellenben távol állott tőlünk. Hogy ezek mennyire csak a dinasztikus érdekek szolgálatára hívtak, szembetűnő az ünnepélyesen honfűsítettek számából, akiknek ez egyúttal felsőtáblai tagságot is jelentett. 1608 előtt alig akadt egy-két indigena. 1687-ben pedig egyszerre 106 külföldi kapja meg a magyar főrendiséget. Bár ez az invázió 1848 óta megszűnt, főrendiházunkban még az 1885-iki reform után is 273 főúri család közt 113 honfűsított idegen maradt.

A felsőház reformjának mind Angliában, mind nálunk ugyanaz a végső oka: a választói jog kiterjesztése. Amott ez nyolevan év alatt négy ízben történt, nálunk pedig csak 1920-ban. Ennek következtében a mi főrendiházunk egyetlenegy aktussal öregedett annyit, mint a lordok háza nyolevan év alatt négy reform következtében fokozatosan öregedett. Azoknak a súlyos belpolitikai válságoknak a során, amelyek Angliában az 1906-ban többségre jutott liberálisok reformtörekvései következtében előállottak, a védekezés nehéz munkáját a lordok háza látta el. Ez az ötéves nagy parlamenti küzdelem az alsóház fényes győzelmével végződött, úgy hogy az arisztokrácia kénytelen volt lemondani kiváltságai egy részéről, hogy a másik részét megmentse.¹ 1911-ben a lordok házának szervezeti reformja tárgyában Landsdown lord egy konzervatív tervezetet nyújtott be, amelyet a lordok háza el is fogadott. 1918-ban pedig a választójog háború alatt történt kiterjesztésének ellensúlyozásául Bryce lord egy liberális javaslatot készített. Mindkettő megegyezett abban, hogy a tagszámot a régiek valamivel több mint felére (345. illetve 327) szállítja le, továbbá hogy a lordok házának alakításánál a választást a nép vagy az önkormányzati testek részéről elveti. Az előbbi részéről azért, mert nem akarják, hogy a felsőház az alsóháznak második kiadása s mint ilyen ennek vetélytársa legyen. De elvetik a megyei és városi képviselőtestületek részéről történő választást is azért, mert a közigazgatást politikai célokra felhasználni s a közigazgatásba a politikát belevinni nem tartják szerencsés gondolatnak.

Ezzel szemben a magyar javaslat szerint a felsőházi tagok száma a 240-et is meghaladná, holott, ha tekintetbe vesszük, hogy Angliában átlag 140.000. Franciaországban pedig 120 000 lélekre esik egy-egy

¹ V. ö. Ponsonby igen érdekes fejtegetéseivel: *The Decline of Aristocracy*. London, 1912. — A mi mágnásainkat illetőleg pedig Kornis Gyula: *Arisztokráciánk kulturális föladatai*. (Minerva II. évf. 1923. 85.s k. l.)

felsőházi tag, akkor nálunk számuk csak 60 körül lehetne. Ha pedig abból indulunk ki, hogy főrendiházunknak legutóbb 367 tagja volt s hogy területünk és népességünk kétharmadát elvesztettük, a felsőházi tagok száma akkor is csak 120-ra emelkedhetnék. Csodálatos, szinte érthetetlen megalománia ez államgépezetünk berendezése körül, amikor minden vonalon takarékossgot hirdetünk. Egyfelől elboesátjuk az állami tisztviselők ezreit, másfelől meg milliárdos költségekkel szinte mesterségesen tenyészünk politikusokat, amikor az új választói törvény szerint is aránylag százal több országgyűlési képviselőnk lesz, mint van a gazdag Franciaországnak. Amikor pedig a magyar javaslat 76 felsőházi tag választását a törvényhatóságok közgyűléseire bízza, elköveti azt a hibát, amitől óvakodott mindkét angol javaslat, nevezetesen beleviszi a közigazgatásba a politikát. Ezt a szempontot már az is bizonyítja, hogy a törvényhatósági bizottság újjászervezéséről 1924 december 16-án benyújtott Rakovszky-féle törvényjavaslat szerint a tagok minimális száma majdnem tízszeresen, maximális száma pedig hétszeresen múlja felül a francia megyék megfelelő tagszámát. De nemcsak ez a közigazgatási szempontból teljesen fölösleges, sőt káros nagy tagszám bizonyítja, hogy csak formailag közigazgatási, lényegileg azonban politikai testületekről van szó, hanem összetételük is. Míg a francia megye képviselőtestületének egyetlen olyan tagja sincs, aki állásánál fogva volna tag, addig ezek száma nálunk a javaslat szerint vármegyékben körülbelül 30-ra, városokban pedig 34-re fog emelkedni. Ezekkel szemben az angol javaslatokban jóval kevesebb a kormánytól függő elemek száma. A konzervatív tervezet szerint a választottak 65, a liberális szerint pedig 94 %-ot tennének ki. Ámde a választást (12 évre) a 13 felsőházi kerületre beosztott Nagybritannia alsóházi képviselői végzik. Franciaországban pedig az egyenként körülbelül 33—33 tagot számláló megyei és járási tanácsokhoz megyéenként átlag három alsóházi képviselő s minden község részéről a képviselőtestületi választott egy-egy kiküldött járul, úgy hogy a francia szenátus, mint Gambetta találóan jellemezte, nem a megyék és járások, hanem voltaképpen a községek nagy tanácsa.

A leginkább szembeötlő eltérés a magyar és az angol tervezetek közt, hogy a magyar törvényjavaslat képviselőhöz juttatja a felsőházban a tudományt, a művészetet, a gazdasági élet egyes fontosabb szervezeteit és a fontosabb élethivatásokat. Amíg az első csoport képviselője a legnagyobb örömmel üdvözölhető, annál inkább kifogásolható a mintegy szakszervezetekbe kényszerített élethivatásoknak képviselője, mert ezertagú felsőház sem elégíthetné ki a különböző

élet-hivatásokat, amelyek így a felsőházat az érdekképviseletek, a szakszervezetek felsőházává avatnák.

Ami végül a jogkör és a két ház között fölmerülhető konfliktusok elintézésének módját illeti, a magyar törvényjavaslat a klasszikus angol álláspontot, nevezetesen a két háznak jogkörbeli egyenlőségét és a felsőház abszolút vétójogát akarta törvénybe iktatni. A nemzetgyűlés bizottsága azonban teljesen az 1911-iki angol liberális parlamenti törvény álláspontjára helyezkedett, amely megszünteti a két ház jogkörbeli egyenlőségét s a felsőház abszolút vétójogát — egyetlen kivételtől eltekintve — felfüggesztő hatályú vétójoggá alakítja. A bizottságtól módosított magyar javaslat azonban mégis két fontos eltérést mutat az angol törvénytől. Először egyetlen egy kérdésben sem biztosít a felsőház részére abszolút vétójogot s másodsor a felfüggesztő vétójog hatályát nem pénzügyi javaslatokkal szemben két év helyett felévben kívánja megállapítani. Ebből Ereky joggal azt a nagyon is atlátszó következtetést vonja le, hogy miután ez a képviselőház szempontjából komoly akadályt nem jelenthet, a magyar felsőház csak árnyéka lesz a lordok házának s a kétkamarás rendszer csak papiroson lesz meg, de nem a valóságban is. Ennek pedig oka, hogy a nemzetgyűlés máris féltékeny a még meg sem született felsőházra.

E melyen szántó, szellemes és amnyi megszívlelendő adatot tartalmazó tanulmányt figyelmükre kellene méltatniok azoknak, akik ma hazánkban a gyakorlati állanművészetet irányítják.

*

A harmadik önálló tanulmány Zsedényi Bélatól *A felsőházi javaslat*. (Miskolci Jogászélet Könyvtára 3. sz.) Miskolc, 1925. (Különlenyomat a (Miskolci Jogászélet I. évf. 4. sz.-ból. 16°, 141.) Ezt mintegy kiegészíti szerző *Az alkotmányjogi reformok politikai problémái* című értekezésének az a része, melyben a képviselőtről az egy- és kétkamarás rendszer alapján és a felsőkamarák létjogosultságáról ír. (Berzeviczy-emlékkönyv. Pécs, 1925, 447—472. l.) Szerzőnk utóbbi dolgozatában elég jól megválogatott források alapján általános állanutani szempontokból foglalkozik tárgyával, de ügyesen tér ki minduntalan hazai gyakorlati viszonyainkra s a kétkamara-rendszer helyességét mintegy a contrario bizonyítja a magyar nemzetgyűlés példajából és a parlamentárizmus elajulásából. A felsőkamarák jelentőségét új és értékes elemek bekapcsolásában látja. A választás és kinevezés jogcímeinek érvényesítésében pedig a történeti joggal együtt oly

harmóniát keres, amely a demokratizált alsókamarával szemben a felsőkamara súlyát és értékét mindenkor biztosítani tudja.

Azok a kifogásai, melyeket önálló tanulmányában a felsőházi javaslattal szemben felhoz, éles megfigyelőre és politikai iskolázottságra vallanak. Többet közölök mintha honorált is volna a bizottsági tárgyalás. De nézeteit nem oszthatjuk mindenben. Zsedényi helyesli például a törvényhatóságoknak választás útján való képviseltetését. De hiszen az országgyűlési képviselők nagy része amúgy is a törvényhatóság képviselője. Politikai látköre ezek határaival esik össze és ezek viszonyait, érdekeit ismeri. A törvényhatóságok külön érdekeinek képviselőjére pedig nem gondol senki, amikor ezt a felfogást már az alsóházra is elvetették. «A megye ma már — írja Nagy Ernő — nem államügyeket intéző, hanem közigazgatási test. Sok munkára s nagy időre van szüksége, hogy föladatának e téren jól megfelelhessen. Azt a magyar típust pedig nem óhajtjuk többé bemutatva látni, mely folyton államügyekkel birkózik, de saját tűzhelyének legegyszerűbb dolgát sem képes helyesen intézni.»¹

Szerzőnk nem kifogásolja az élethivatások érdekképviseletét sem. De éppen a tőle még javaslatba hozott legkülönbözőbb élethivatások sora mutatja, hogy mennyire képtelenség a törvényjavaslathoz ez a része, már csak az érdekek kielégíthetatlensége folytán is. Teljesen indokolt azonban a szerzőnek az a felfogása, mely a koronás királyainktól életfogytiglan kinevezett főrendiházi tagjaink elmellőzését a legéklatánsabb jogfosztásnak minősíti. Ez valóban ellenkezik minden történelmi hagyományunkkal. Ellenkezik Eötvös József báró szellemes mondásával, hogy a felsőháznak «a pillanat valódi és képzelt szükségének rohamában a történelmi jogot kell képviselnie.»

Amikor az előttünk fekvő javaslatból lépten-nyomon a nemzetgyűlésnek a még meg sem született felsőházzal szemben való féltékenykedése ütközik ki, eszünkbe jut Bismarck mondása: «Die Politik verdirbt den Charakter.»

Csekey István.

¹ Nagy Ernő: *A felsőház kérdéséhez.* (Budapesti Szemle XII. k. 1885. 85. l.) — L. Nagy Ernő idevonatkozó különböző jogi tanulmányainak ismertetését Csekey István, Nagy Ernő és a magyar közjogírás új iránya. (*Magyar Jogászegyleti Értekezések* XVII. k. 89. f.) Budapest, 1926. 153. s k. l.

Nagyenyedi album.

Nagyenyedi album. Szerkeszti dr. Lukinich Imre. Kiadja a Nagyenyedi Bethlen-Kollégium volt diákjainak Testvéri Egyesülete. Budapest (Pátia-ny.), 1926. 8° 248 l.

Hét híres, kiváló kollégiuma van az erdélyi református egyházkerületnek. (Kolozsvártt, Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Sepsiszentgyörgyön, Szászvároson, Székelyudvarhelyt és Zilahon.) Valamennyien édestestvérek. Egy szellem hozta létre mindannyit : az erdélyi magyarság nemes áldozatkészsége, szívós életereje, hatalmasan kifejlődött faji öntudata és az a meggyőződése, hogy idegen népek közé ékelt helyzetében, Kelet és Nyugat ütközőpontján — mert hiszen Bécsből támogatott oláh áradat mellett védekeznie kellett olykor a Bécs németesítő politikája ellen is — csak úgy biztosíthatja jövőjét, ha műveltségét, kultúráját a lehető legmagasabb fokra emeli. Mindegyik büszke volt munkájának eredményeire, azokra a gyümölcsökre, melyeket a falai közül kikerült tanulóknak, volt diákjai ezreinek lelkében érlett. És méltán. Az erdélyi református egyházkerület, mely a hozzátartozó Szilágy-megyével együtt 1910-ben 460,000 lelket számlált, több kiválóságot adott a hazának, mint a közel milliós főváros vagy akár az Alföld : a Duna-Tisza köze, hozzávéve az egész Tiszántúlt.

Iskoláiban és egyházi, kollégiumi gondnoki tisztükben nőttek sokan. sűrű egymásutánban országoshírű államfériakká a Bethlen, Bánffy, Teleki, Kemény, Mikó, Kuun, Wesselényi stb. grófi és bárói nemzetségek tagjai közül. Báró Bánffy Dezső egykor éppúgy főgondnoka volt az erdélyi kálvinista egyházkerületnek, mint gróf Bethlen István is. És ki ne emlékeznék vissza Décsy Zoltánnak, a vásárhelyi kollégium volt diákjának, utóbb gondnokának keménygerincű nemes egyéniségére? Neveltek e kollégiumok nagyhírű papokat, kiknek sorából az utolsó évtizedekben három került a dunamelléki egyház püspöki székebe : Szász Károly, Petri Elek és Ravasz László. Neveltek országos, sőt világhírű tudósokat, kutatókat : Apácai Csere Jánost, Pápai Páriz Ferencet, Kőrösi Csoma Sándort, a két Bolyait. Szilágyi Sándort, Salamon Ferencet, Ilosvay Lajost, Ferenczi Zoltánt, Biró Lajost. Neveltek írókat, költőket : Kemény Zsigmondot, Gyulai Pált, Bartha Miklóst, Áprily Lajost, Reményik Sándort, sőt onnan hozta magával azt, ami benne örök érték maradt, Ady Endre is. Ama kollégiumokból jött fel Barabás Miklós, egyik legnagyobb festőművésziünk és jöttek, búvájos magyar zenéjünkkel Kaecsoh Pongrác

és Balázs Árpád. Aztán tanárok, katonák s egy sereg magasállású tisztviselő a minisztériumokban és az egész országban szanaszét.

A hét kollégium közül legnagyobb híre a nagyenyedi Betlen-kollégiumnak volt, amelyet a legnagyobb erdélyi magyar: Bethlen Gábor, a dicső emlékü fejedelem alapított 304 évvel ezelőtt és látott el dús alapítványokkal. Úgy tekintett erre a többi, mint fiatalabb testvérek a legidősebbre. És most ennek a hét iskolának gyökereire vetette fejszóját a balkáni hódító, ki a legalávalóbb módon rabolta el vagyonukat s nap-nap után a leggonoszabb praktikákkal igyekszik megölni őket. (Ez hát a hála azért a nagylelkűségért, mellyel a magyar állam anyagilag is támogatta az oláhnyelvű iskolákat és egyházakat!)

De amily mértékben súlyosodik helyzetük, ugyanoly mértékben nő irántuk a volt tanítványok hálája és szerető ragaszkodása. A szomorú jelenben így találkozik a múlt a jövővel. Egymásután alakulnak meg az ősi kollégiumok körül, de itt a csonka hazában is a volt diákok testvéri szövetségei, hogy ki, amit kapott útravalóul az életre iskolájától, azt tizesse most valamilyen formában vissza az Alma Mater-nek. Ez az elgondolás, ez a nemes cél hozta létre a nagyenyedi albumot, ily néven a másodikat. Az elsőt Szilágyi Sándor adta közre 75 évvel ezelőtt, hasonlóképpen vigasztalásul az erdélyi és a Királyhágón inneni magyarság számára, mikor még frissen égtek a sebek az 1849 január havában az osztrák császári katonaság szemeláttára vérszomjas oláh hordáktól elpusztított kis városért és kollégiumáért.

Az új enyedi albumnak Lukinich Imre, a Nemzeti Múzeum jeles könyvtárigazgatója volt a szerkesztője, ki nagy elfoglaltsága mellett is vállalta ezt a tisztelet, mint katolikus ember, híven ahhoz a nemes erdélyi hagyományhoz, mely nem ismer valláskülönbséget akkor, mikor egyetemes nemzeti érdekről van szó. Az előszóban Barabás Endre ismerteti az album létrejöttének körülményeit. Csak egyet hallgat el: a maga szívós szervező munkáját, melyet ő lélekben és buzgalomban gazdag társaival éveken át kifejtett.

Az ízlésesen kiállított kötet első tanulmányában Ravasz László rajzolja meg a nála megszokott művészettel az Erdély földrajzi és gazdasági egységéből folyó sajátos történelme során kialakult erdélyi lelket, mely virágkorában önálló magyar fejedelemséget tudott teremteni a habsburgi és a török birodalmak ütközőpontján, hogy zászló-tartója legyen a magyar életnek, politikai és vallásszabadságnak és a felekezeti békének. Erős magyar érzés, demokratikus szellem, kulturális érzék jellemzik az erdélyi magyart, kinek fenyegetettségéből származott összetartása és a létéért való folytonos küzdelmeiben

kifejlődött vezetőképessége közismert. Ide iktatjuk befejező sorait: «A magyar történelmi folytonosság titka az, hogy Erdélynek ez a lelke, mint magyar lélek, itt nőjön tovább, míg újra véghezviszi azt a csodát, amit ezeltől ezer esztendővel: az örök magyar lélek új honfoglalását.»

A második tanulmányban Imre Sándor az erdélyi szellemet elemzi mélyenjáró elméjével. Helyesen állapítja meg az erdélyi magyar magárahagyatottságát ugyanakkor, amikor az oláhot vagy a szászt buzgón támogatták áldozatkész külföldi testvéreik. Ez az elhagyatottság fejlesztette ki az erdélyi magyarban a bizonytalansági érzést, gondolkozása bizonyos szűkkörűségét, de más oldalról összetartását és politikai tudatosságát. Szádeczky Kardoss Lajos összefoglalja Erdély történelmét s vázolja azt a fényes nemzeti hivatást, melyet az egész magyar nemzet érdekében századokon át kifejtett Erdély maroknyi magyarsága. Igen becses tanulmányban foglalkozik Buday Árpád Erdély művészettörténeti jelentőségével. Találóan mutat rá, hogy Erdély műemlékeinek tanulságai összeesnek Erdély politikai történetének tanulságaival. Nem véletlen, hogy Erdélyben van egyfelől Európának legkeletibb gótikus temploma (a brassói Fekete-templom) és másfelől a legnyugatibb fekvésű görögkeleti templom is, amelyen szabadon érvényesítette görög építőmestere a bizánci stílust. Eszerint Erdély «építészetében, szobrászatában és festészetében nyugati (német-francia) és délnyugati (olasz) hatások mellett a keleti (bizánci) érvényesül, de ezeket a különböző hatásokat összeolvasztja az erdélyi lélek.» Konklúziója az, hogy Erdély a művészetek szabad földje s ennek az utolsó ezer esztendőben magyar az alapozása, amint az erdélyi magyar népművészet is «gazdagabb, változatosabb és szebb, mert derüesebb», mint a szászoké.

Ez általános erdélyi vonatkozású tanulmányok után a jeles szerkesztőnek, Lukinich Imrének a Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása című értekezése következik. A nagy szorgalommal összehordott anyagon felépült becses művelődéstörténeti tanulmány nemesak a korán elhúnyt széptehetségű Bethlen Istvánnak és fivérének, Péternek, Bethlen Gábor unokaöcceseinek iskoláztatását és külföldi utazását adja, hanem megvilágítja az őket neveltető fejedelmek izzó fajszeretettől és nemes humanizmustól sugallt kultúrpolitikáját is. Mindjárt uralkodása kezdetén kimondatja a megyesi országgyűléssel az iskolák felállításának szükségességét és gondoskodik arról is, hogy a jobbágyfiúk is akadálytalanul tanulhassanak. Meggyőződése volt, hogy «az tudós emberek... hazánknak sok földolgaiban hasznosan szolgáltanak.» Ezért akarja biztosítani azt, hogy Erdély a jövőben is

rendelkezzék tudományosan képzett férfakkal, mert «ha gondviselés rá nem leszen, rövid időn országunk és maradékink is veszedelmesebb állapotra juthatnak, nem lévén támaszok, kik az gondviselésben mindnyájunknak succedáljanak.» Ő volt az első, aki Erdélyt külföldön nevelt ifjak révén mentül közelebb akarta emelni Nyugateurópához. Rendkívül figyelemreméltó a fejedelem sajátkezüleg írt nevelési utasítása is tiszta valláserkölesi szellemével és józan életelveivel, úgyszintén a Bethlen Péter ruhatára, mellyel háromévi tanulmány-útjára indult.

Kétségtől Bethlen Gábor kultúrpolitikája biztosította évszázadokra a magyarság politikai fölényét Erdélyben. Társadalmi felsőbbségét, a vezető társadalmi rétegek folytonos megújulását és az alsóbb osztályok kiváló tagjainak fölemelkedését pedig azzal a messze jövőbe tekintő intézkedésével tette lehetővé, mellyel a jobbágy-sorsból kiemelkedő papokat — elsősorban a református papokat — és törvényes örökösüket minden időkre megnemesítette. Erről a fejedelmi elhatározásról ír Zsinka Ferenc, kellően méltatva ez elhatározás nagy jelentőségét.

Szász Károly néhai atyjának, a nagynevű püspöknek, költőnek és műfordítónak, ki maga is enyedi diák volt, kiadatlan ifjúkori naplójából közöl színes részleteket. Szigethy Lajos a kollégium történetét foglalja össze. A korszakok egyik dűlástől a másik dűlásig terjednek, mert a kollégium bőven kivette részét minden, a nemzetünket ért csapásból, hogy aztán néha szinte a megsemmisülés örvényéből talpraálljon és felvirágozzék újra. A cikk írója volt soproni teológus és evangélikus tanár, de melegebben, nagyobb szeretettel egy vérbeli enyedi diák sem érezhet az öreg kollégium iránt. Szőnyi Sándor a híres tanárok emlékét gyűjti hervadhatatlan koszorúba, míg Garda Samu a régi kollégiumi életről ad eleven képet, mely e sorok írójának, egykori kolozsvári diáknak lelkében is, immár évtizedek múltával is annyi kedves emléket újít fel. Csűrös István a kollégium nagyobb jótevői iránt rója le a kegyelet adóját. Szilády Zoltán kimutatja, hogy hazánk első és legrégebb múzeuma a nagyenyedi Bethlen-kollégium gyűjteménye volt, amely majd 10 évvel a British Museum alapítása előtt, már 1735-ben fennállott. Barabás Endre a kollégium 1922 évi állapotát rajzolja meg, nem hallgatván el azt a birtokrablást sem, mellyel az oláh kormány földművelésügyi miniszterének adott szava ellenére elvette a főiskola közel 11,000 holdnyi földtulajdonának nagy részét, sőt egyidejűleg az oláh és szász iskoláknak kijáró államsegélyt is megtagadta a kollégiumtól. Bezárja az albumot ugyancsak Barabás Endre összeállításában a kollégium ala-

pítása és fennállása 300-ik évfordulója alkalmából, 1922 október 8—9-én rendezett ünnepélyek története. A gyönyörű ünnepi beszédeken, megemlékezéseken az Istenbe s fajunk hivatásába és jövőjébe vetett sziklaszilárd hit mellett is végigborong az erdélyi lélek szentelt fájdalma.

A volt enyedi diákok igaz magyarként, mint hűséges őrállók teljesítették kötelességüket e kötettel, mely nemcsak az ősi kollégiumnak, de a magyar Erdélynek is vészjele. Olyan szorongattatására hívja fel a csonka haza figyelmét, melynél bizonyára nem volt nagyobb az sem, mikor a gyönyörű rege szerint Csaba királyfi halott vitézeivel az égbolton robogott végig otthonmaradt véreinek védelmére. És nem volt nagyobb az anyaország veszedelme sem, mikor Bocskay, Bethlen és I. Rákóczi György fejedelmekkel az élén Erdély magyarsága sietett segítségére, hogy Bécs beolvasztó politikája ellen karddal és törvénnyel biztosítsa nemzeti létét, alkotmány- és lelkiismeret-szabadságát.

Vajjon megérzi-e, megérti-e a trianoni magyar nemzet ezt a vészjelt?

8.

KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

587. SZÁM

1926 JÚLIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

588. SZÁM

1926 AUGUSZTUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ ADÓZÁS JELEN ÁLLÁSA MAGYARORSZÁGON. — Fellner Frigyesztől	161
II. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HATÁSA A TECHNIKAI TUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSÉRE. (II.) — Zelovich Kornéltól	202
III. SZÉCHENYI ÉS FICHTE. — Bartók Györgytől	244
IV. AZ ENTENTE JÖVŐJE ÉS A FRANCIÁK. — Zeis Istvántól	261
V. PJETUSICHA. (II.) — Elbeszélés. — Leonov Leonid után, oroszról, Bonkáló Sándortól	278
VI. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Az én asztalfiókom.</i> — <i>Magyar mesék.</i> — Lőrinczy Györgytől	309
VII. TUDOMÁNY. — 1. <i>A vegyes házasságok ügye Magyarországon.</i> — (Várady L. Árpád: <i>Lonovics József római küldetése.</i>) — Tóth Lászlótól.	
2. <i>Magyar Asszonyok.</i> — (Takáts Sándor: <i>Magyar nagyasszonyok.</i>) — Nagy Miklóstól	311
VIII. IRODALOM. — <i>Erdős René új regénye.</i> — (Erdős René: <i>Báró Herzfeld Clarissz.</i>) — r. r.-től	317

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

MITTELHOLZER

REPÜLŐGÉPEN AZ ÉSZAKI SARK FELÉ
AZ AMUNDSEN-EXPEDITIO ELŐKÉSZÍTŐ ÚTJA

Eredeti repülő-felvételekkel

Ára kötve 9.— pengő = 112,500 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte VOINOVICH GÉZA

Ára 5-60 pengő = 70,000 korona

JÓSIKA MIKLÓS
ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BABICS FERENC

11. kiadás

Ára 5.— pengő = 62,500 korona

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9-50 pengő = 118,750 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

legutányosabban kaphatók:

Természettani és természettajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegyteni laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politikai filozófiájának legnagyobb problémáit

Ára kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, kitűnő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg erdejében tájékozást keres

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stilsztája elemzi a XIX. századi regény három legjellegzetesebb alakját s essayiben a regényíró lélektanát írja meg

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

MITROVICS GYULA

GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA

(GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ára 4.— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF

GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmevilágába.

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-l. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

MITTELHOLZER

REPÜLŐGÉPEN AZ ÉSZAKI SARK FELÉ
AZ AMUNDSEN-EXPEDITIÓ ELŐKÉSZÍTŐ ÚTJA

Eredeti repülő-felvételekkel

Ára kötve 9.— pengő = 112,500 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte VOINOVICH GÉZA

Ára 5-60 pengő = 70,000 korona

JÓSIKA MIKLÓS
ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BABICS FERENC

11. kiadás

Ára 5.— pengő = 62,500 korona

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9-50 pengő = 118,750 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegyteni laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politika filozófiájának legnagyobb problémáit

Ára kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, kitűnő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg erdejében tájékozást keres

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stilisztája elemzi a XIX. századi regény három legjellegzetesebb alakját s essayiben a regényíró lélektanát írja meg

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

MITROVICS GYULA GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA (GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ára 4.— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom-
arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling.
Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmevilágába.

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-l. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

589. SZÁM

1926 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A SARKVIDÉKEKRŐL. — Cholnoky Jenőtől _ _ _ _ _	321
II. A HONFOGLALÁS ELŐTTI MAGYARORSZÁG KUTATÁSÁNAK MAI HELYZETE. — Alföldi Andrástól _ _ _ _ _	344
III. A SZERB ÁLLAMTERÜLET ÉS A SZERB ETHNIKUM TÖRTÉ- NELMI VÁLTOZÁSAI. — Németh Józseftől _ _ _ _ _	365
IV. BELGRÁDI DIPLOMÁCIA ÉS MAGYAR EMIGRÁNSOK A SZA- BADSÁGHARC UTÁN. — Hajnal Istvántól _ _ _ _ _	393
V. NAPOS DÉLELŐTT. — <i>Seraphin és Joaquín Álvarez Quintero</i> után, spanyolból — Harsányi Kálmántól _ _ _ _ _	447
VI. BÜBÁJ. — Költemény. — Sík Sándortól _ _ _ _ _	461
VII. MŰVÉSZET. — <i>A zenei év.</i> — Papp Viktortól _ _ _ _ _	463
VIII. TUDOMÁNY. — <i>Mohácsi emlékkönyv.</i> — (A Magyar Történelmi Társulat megbízásából szerkesztette Lukinich Imre.) — Arday Páltól _	474

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárns elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese' Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

590. SZÁM

1926 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. ETHIKA A GYAKORLATI ÉLETBEN. — Csorba Ferencről	1
II. A MAGYAR IRODALOM MEGISMERTETÉSE KÜLFÖLDÖN. — Ifj. Wlassics Gyulától	37
III. AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG SZELLEMI ÉLETE. (I.) — György Lajostól	50
IV. ARANYBICSOK. — Elbeszélés. — Gyallay Domokostól	73
V. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Örvegy.</i> — <i>Elvégeztetett?</i> — Reményik Sándortól	83
VI. ERDÉLYI MAGYAR KÖZOKTATÁSÜGYE. — Gál Kelemenről	85
VII. KÉPZŐMŰVÉSZET. — 1. Száz év szobrászata. — Farkas Zoltántól. 2. A tavaszi évad képzőművészeti eseményei. — Ybl Ervintől	133
VIII. IRODALOM. — <i>Széchenyi naplójának újabb kötete.</i> (Viszota Gyula: <i>Gróf Széchenyi István naplói.</i>) — Dékány Istvántól	155

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

MITTELHOLZER

REPÜLŐGÉPEN AZ ÉSZAKI SARK FELÉ
AZ AMUNDSEN-EXPEDITIÓ ELŐKÉSZÍTŐ ÚTJA

Eredeti repülő-felvételekkel

Ára kötve 9.— pengő = 112,500 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte VOINOVICH GÉZA

Ára 5.60 pengő = 70,000 korona

JÓSIKA MIKLÓS
ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BABICS FERENC

11. kiadás

Ára 5.— pengő = 62,500 korona

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9.50 pengő = 118,750 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek

Vetítő-készülékek

Térképek és falitáblák

Vegyteni laboratóriumi műszerek
és eszközök

Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzők

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára

Mérnöki műszerek

Rajzeszközök és logarlécek

Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politikai filozófiájának legnagyobb problémáit

Ára kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, kitűnő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg erdejében tájékozást keres

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stilsztája elemzi a XIX. század regény három legjellegzetesebb alakját s essayiben a regényíró lélektanát írja meg

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

MITROVICS GYULA GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA (GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ára 4.— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom araképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kaysersling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmévilágába.

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

MITTELHOLZER

REPÜLŐGÉPEN AZ ÉSZAKI SARK FELÉ
AZ AMUNDSEN-EXPEDITIÓ ELŐKÉSZÍTŐ ÚTJA

Eredeti repülő-felvételekkel

Ára kötve 9.— pengő = 112,500 korona

LÉVAY JÓZSEF
UTOLSÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte VOINOVICH GÉZA

Ára 5.60 pengő = 70,000 korona

JÓSIKA MIKLÓS
ABAFI

Sajtó alá rendezte Dr. BABICS FERENC

11. kiadás

Ára 5.— pengő = 62,500 korona

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9.50 pengő = 118,750 korona

Megrendelhetők a Frankliu-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természettajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegyteni laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

*
Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

BENEDETTO CROCE

A POLITIKA ELEMEI

Korunk egyik legnagyobb gondolkodója fejtegeti a könyvben a politikai filozófiájának legnagyobb problémáit

Ára kötve 3.— pengő = 37,500 korona

VOINOVICH GÉZA

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

Az angol irodalom rövid áttekintése, kitűnő bevezető mindenki számára, aki az angol költői alkotás rengeteg erdejében tájékozást keres

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

STEFAN ZWEIG

HÁROM MESTER

BALZAC, DICKENS, DOSZTOJEVSZKIJ

A mai német irodalom egyik legfinomabb stílusztája elemzi a XIX. század regény három legjellegzetesebb alakját s essayiben a regényíró lélektanát írja meg

Ára kötve 4.50 pengő = 56,250 korona

MITROVICS GYULA
GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA
(GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ára 4.— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF
GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodójának eszmevilágába.

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓ

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

591. SZÁM

1926 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. HERCZEG FERENC. — Surányi Miklóstól — — — — —	161
II. AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG SZELLEMI ÉLETE. (II.) — György Lajostól — — — — —	186
III. A TÁRSADALOM MEGISMERÉSE. (I.) — Dékány Istvántól —	241
IV. NEM LÁTTÁK BENNE A JÓSÁGOT. — Elbeszélés. — Voinovich Gézától — — — — —	275
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>A végtelen felé.</i> — Réz Gyulától. — <i>Tűz.</i> — <i>Az óra.</i> — Vietórisz Józseftől — — — — —	284
VI. SZEMLE: 1. <i>Az amerikai Unio ünnepe.</i> — Berzeviczy Alberttől. 2. <i>Még egyszer Világostól Trianonig.</i> — Nagy Miklóstól. 3. <i>Külső segítség nélkül vívták-e ki a szerbek függetlenségüket és szabadságukat a török uralom alól?</i> — Németh Józseftől — —	287
VII. IRODALOM: 1. <i>Történelmi rege a honfoglalásról.</i> — (Kozma Andor: <i>Honfoglalás.</i>) — —s-tól. 2. <i>Az Ormánság naturalistája.</i> — (Kodolányi János: <i>Szép Zsuzska.</i> <i>— Börtön.</i>) — —ky —s-tól — — — — —	313

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINÓVICH GÉZA

592. SZÁM

1926 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A VILÁGHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI. — Báró Wlassics Gyulától	321
II. ERDÉLY JÖVŐJE. — Nagy Miklóstól	339
III. A MAGYAR OPERETT ELSŐ ÉVTIZEDEI. — Galamb Sándortól	359
IV. A TÁRSADALOM MEGISMERÉSE. (II.) — Dékány Istvántól	391
V. A HÁLADATOS HASSZÁN. (Keleti Mese.) — Kenedy Gézától	421
VI. ANDROMAQUE. — Műfordítás. Racine után, franciából, — Kállay Miklóstól	430
VII. MADARAK ÉNEKE. — (Rostand <i>Chantecler</i> jéből.) Műfordítás, — Daróczy Aladártól	449
VIII. SZEMLE: <i>Jászai Mari</i> . — Voinovich Gézától	452
IX. SZINHÁZI SZEMLE: 1. <i>Bemutatók és felújítások</i> . — Rédey Tivadartól.	
2. <i>Háry János</i> . — Papp Viktortól	456
X. IRODALOM: 1. <i>A felsőház kérdésének irodalma</i> . — (Kérészy, Ereky és Zsedényi tanulmányai.) — Csekey Istvántól.	
2. <i>Nagyenyedi album</i> . — (Dr. Lukinich Imre: <i>Nagyenyedi Album</i> .) — s-tól	467

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulathoz is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

VERŐ GYÖRGY
BLAHA LUJZA ÉS A NÉPSZINHÁZ
RÁKOSI JENŐ ELŐSZAVÁVAL

Füzve 12— pengő = 150,000 korona

Új kiadásban megjelent

JÓKAI
KÁRPÁTHY ZOLTÁN

Két kötet

Füzve 11-20 pengő = 140,000 korona

JAKAB ÖDÖN
ESTE FELÉ

A népszerű költő legújabb verseinek gyűjteménye

A Kisfaludy-Társaság kiadása

Ára 6 pengő = 75,000 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI
MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL
Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegyteni laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

Új kötet

SPINÓZA LEVELEI

Fűzve 8— pengő = 100,000 korona

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötet

OESTERREICH T. K.

AZ OKKULTIZMUS ÉS A MODERN VILÁGKÉP

Kötve 5·50 pengő = 68,750 korona

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

MITROVICS GYULA

GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA

(GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ára 4— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF

GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmevilágába.

Ára 4·50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

VERŐ GYÖRGY
BLAHA LUJZA ÉS A NÉPSZINHÁZ
RÁKOSI JENŐ ELŐSZAVÁVAL

Fűzve 12— pengő = 150,000 korona

Új kiadásban megjelent

JÓKAI
KÁRPÁTHY ZOLTÁN

Két kötet

Fűzve 11-20 pengő = 140,000 korona

PINTÉR JENŐ
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

Második kiadás

Ára 9-50 pengő = 118,750 korona

Megrendelhetők a Frankliu-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI. Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI
MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

Új kötet

SPINÓZA LEVELEI

Fűzve 8— pengő = 100,000 korona

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötet

OESTERREICH T. K.

AZ OKKULTIZMUS ÉS A MODERN VILÁGKÉP

Kötve 5·50 pengő = 68,750 korona

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

MITROVICS GYULA

GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA

(GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ára 4— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF

GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom areképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak esznevilágába.

Ára 4·50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.